

154. évfolyam (2020) | 2. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsyai Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
154. évfolyam (2019) 2. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila,
Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Erdődy Gábor</i> : Az 1830-as forradalom utáni belgiumi helyzet a <i>Pesti Hirlap</i> tükrében (1841–1848).....	245
<i>Bartha Ákos</i> : A kisegítő honvéd karhatalom és az ellenállás Budapesten, 1944–1945	281
<i>Joó András</i> : A „nemzet aranya”. A „Kállay Alap” története – tények és kérdőjelek.....	327

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bácsyai Dániel</i> : Cerbanus és a ciszterciék.....	363
<i>Peter Sherwood</i> : Kossuth Lajos és az angol <i>solidarity</i> szó története	379
<i>Tamás Ágnes</i> : A csehek ábrázolása a magyarországi élclapokban a 19. század második felében	399
<i>Juhász Balázs</i> : A „Badoglio-terv” és utóélete az első világháború utáni olasz külpolitikában.....	423

IN MEMORIAM

Ormos Mária (1930–2019) (<i>A. Sajti Enikő</i>)	441
Pál Lajos (1942–2020) (<i>Frank Tibor</i>).....	447

TÖRTÉNETI IRODALOM

Dáné Veronka – Fejér Tamás – Jakó Klára (szerk.): <i>Jakó Zsigmond</i> : Írás, levéltár, társadalom. Tanulmányok és források Erdély történelméhez (<i>Mikó Árpád</i>).....	449
B. Szabó János – Fodor Pál (szerk.): Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában (<i>Nagy-L. István</i>)	452

<i>Borsi-Kálmán Béla: Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise (Ábrahám Barna)</i>	456
<i>Pók Attila: A múlt hatalma (Törő László Dávid)</i>	459
<i>Koltai Gábor: Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956 (Pap Milán)</i>	462
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	465

Erdődy Gábor

AZ 1830-AS FORRADALOM UTÁNI BELGIUMI HELYZET A PESTI HIRLAP TÜKRÉBEN (1841–1848)

Az 1841. január 2-án, Kossuth Lajos szerkesztésében útjára bocsátott *Pesti Hirlap* a formálódó liberális ellenzék fórumaként meghatározó szerepet játszott a polgári átalakulás és a nemzeti önrendelkezés, azaz a nemzeti polgárosodás programjának megfogalmazásában.

A hetenként kétszer megjelenő, rövid idő alatt hatalmas népszerűsége szert tett orgánum a politikai sajtó megszületésével új fejezetet nyitott a magyar sajtó történetében. A nemzet önmegismertetésére irányuló törekvés jegyében stratégiai funkciót töltött be a külföldi hírekről beszámoló, Stuller Ferenc által gondozott rovata, amely a nemzetközi fejlemények megalapozott ismeretéről tanúskodva nem csupán a polgári társadalmak működéséről adott képet olvasóinak, de olyan üzenetek megfogalmazására is teret nyitott, amelyek közlését magyar és birodalmi vonatkozásban a cenzúra nem tette lehetővé. A pozitív külföldi példák gazdag tárházának megjelenítése pedig olyan tükröt tartott az olvasó elé, amelynek fényében növekvő és hiteles hangsúlyt kapott a hazai feudális viszonyok kérlelhetetlen bírálata.

Az aktuális híryanag összeállítása során Stuller elsősorban a nyugat-európai hírlapokból válogatott (például *Augsburger Allgemeine Zeitung*, *Wiener Zeitung*, *Journal des Débats*). A Pesti Hirlap vezércikkei, értekezései és más írásai ugyanakkor visszatérően felidéztek és értelmezték az euroatlanti progresszió kiemelkedő képviselőinek – többek között Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, George Washington, Jeremy Bentham, Adam Smith, Edmund Burke, Robert Peel, Daniel O’Connel, Emmanuel Joseph Sieyès abbé, Charles-Louis Montesquieu, Alphonse de Lamartine – történelmi szerepét és eszméit, valamint a vormärzi német és az európai liberalizmus legfontosabb alpmunkájának tekintett, a Karl von Rotteck és Karl Theodor Welcker által szerkesztett Staatslexikont.¹

A hosszabb és alaposabb előkészületek nélkül 1841-ben repülőrajttal útjára indított *Pesti Hirlap* szerkesztői számára kezdetben nem állt rendelkezésre optimális mennyiségű és minőségű híryanag a megyei és a városi törvényhatóságok mindennapi működéséről, így az első hónapokban a külföldi rovat különösen

¹ *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. 2. bővített kiadás. Bp. 2002. 210–215.; *Varga János*: Keresztútzben a Pesti Hirlap. Az ellenzéki és a középútas liberalizmus elválása 1841–42-ben. Bp. 1983. 24–26.; *Szabad György*: Kossuth politikai pályája. Ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp. 1977. 49–52.

hangsúlyos helyet foglalt el a lap szerkezetében. Az érdeklődés fókuszában a követendő mintaként ábrázolt „Éjszakamerika” és „Angolhon” állt, de jelentős figyelemben részesült „Franczhon”, „Spanyolhon”, „Némethon,” „Poroszhon”, „Ausztria” és „Törökország” is. Kiemelt fejcímmel ellátott külön rovatként Belgium ritkán jelent meg, a rá vonatkozó hírekre elsősorban a Külföldi Napló fejezetben bukkanhatott az érdeklődő. A szerkesztői munkálatok kibontakozása eredményeként a későbbiekben a belpolitika kérdéseivel foglalkozó fejezetekhez képest a nemzetközi fejleményekről tájékoztató részek az arányosítás jegyében visszaszorultak ugyan, mindez azonban nem zavarta meg a belgiumi változásokról beszámoló hírek folyamatosságát.

Mínt hogy az alapfokú oktatásban a katolikus egyház érvényesülő domináns pozíciójának, valamint a Leuveni Katolikus Egyetem újraindításának kérdésében 1840–1841-ben kibontakozó, érzelmileg túlfűtött és permanens kormányzati válságot előidéző heves belpolitikai viták mérséklődtek, továbbá a komoly belga külkereskedelmi sikerek realizálódásához kötődő felfokozott aktivitás csökkent, 1842-t követően a *Pesti Hirlap* Belgium iránti érdeklődése visszaesett. A dél-németalföldi fejlemények nem képezték a magyarországi napi közbeszéd, a közgondolkodás részét, a róluk közölt híryanag mennyisége elmaradt a Svájcról, Spanyolországról, Ausztriáról, Törökországról, Írországról, Görögországról vagy akár Svédországról, illetve Portugáliáról megjelent közleményekétől. A hírszerkesztők figyelme – érthetően – főként a nemzetközi konfliktusokban érintett országokra fókuszált. Jelentős mértékben megcsappant a hírszolgáltatás az 1843–1844. évi magyar országgyűlés előkészületeinek időszakában, majd annak megnyitását követően. A diétára koncentráló érdeklődés árnyékában 1844-ben Belgium szinte teljesen eltűnt a hírlap hasábjairól, s csupán néhány véletlenszerűnek tűnő összefüggésben említették meg.

A *Pesti Hirlap* élén 1844. július 1-jén lezajlott szerkesztőváltás jelentős mértékben megváltoztatta az újság karakterét, ami a külföldi rovat tartalmát is messzemenően befolyásolta. Az immár Szalay László által irányított orgánus nemzetközi érdeklődésének középpontjába egyértelműen Franciaország került, melynek túlsúlya akadályozta a kiegyensúlyozott tájékoztatást. A párizsi parlamenti vitákról rendszeresen többoldalas ismertetés jelent meg, miközben más országok szinte eltűntek a hasábjairól. A francia dominanciájú francia–angol tengely érvényesülése mellett az Egyesült Államok teljesen elveszítette korábbi központi pozícióját, más országokról szóló információk olykor csak esetlegesen álltak rendelkezésre. Belgiumra irányuló speciális érdeklődés nem mutatkozott, a dél-németalföldi állam jelenléte elmaradt többek között Németországtól, Poroszországtól, Ausztriától, Spanyolországtól, Svájcától, de esetenként még Svédországtól is. A *Pesti Hirlap* külföldi híradásait 1845-ben továbbra is a nyomasztó francia túlsúly, a kiegyensúlyozott tájékoztatásra

való törekvés hiánya határozta meg. Belgium első érdemi megjelenésére csaknem féléves szünetet követően, a szerkesztői székben Szalayt felváltó Csengery Antal július 1-jei hivatalba lépését néhány nappal megelőzően került sor. Az érdeklődés felélénkülését a belgiumi belpolitikai bonyodalmak újrjelentkezése: a Nothomb-kormány lemondása, a belgiumi parlamenti választások előkészületei, majd az elhúzó kormányválság váltotta ki.

Az 1846. év a külföldi híreket tolmácsoló rovat szerkesztésében érzékelhető elmozdulást hozott a kiegyensúlyozott tájékoztatás irányába. Bár továbbra is egyértelműen a francia dominancia érvényesült, rendszeressé váltak az angliai történeésekről olvasható közlemények, a német térség (Németország, Poroszország, Ausztria) pedig csatlakozott a hírekben kiemelten kezelt régiók élvonalához. A nemzetközi kisugárzású helyi konfliktusokra való tekintettel ugyancsak megkülönböztetett érdeklődés nyilvánult meg Itália, Svájc és a lengyel térség iránt, miközben Belgium csupán a háttér alkotóelemét képezte. Az 1847-ben megjelenő híradások középpontjában a spanyol uralkodó házasságának kérdése, az angol–francia versenyfutás kiéleződése, Poroszország rohamos megerősödése és az európai nagyhatalmak élményéhez történő felzárkózása állt, a külföldi rovat szerkesztésében állandósult a francia–angol–spanyol–német hírtengely. Mindeközben folyamatosan jelentek meg a legfrissebb információk az itáliai forradalmi helyzet érlelődéséről és a svájci polgárháború fordulatairól.

A *Pesti Hírlap* első két évfolyamát vizsgáló, 1980-ban megjelent tanulmányában Urbán Aladár gondosan rekonstruálta és elemezte a magyar liberális politikai elit külpolitikai érdeklődésének és gondolkodásának középpontjában elhelyezkedő három vezető nagyhatalom által képviselt modellt értelmező írásokat: az angol, a francia és az amerikai út lényegét és természetét sokoldalúan ábrázoló, azok magyar szempontból is hasznosítható pozitívumaira és ellentmondásaira rámutató cikkeket, tanulmányokat.² Ismeretes ugyanakkor, hogy a magyar politikai elit nemzetközi tájékozódására, a liberális ellenzéki gondolkodás alakulására jelentős hatást gyakorolt a korabeli belgiumi fejlődés is, a belga modell közvetlenül befolyásolta az 1848. évi áprilisi törvények több paragrafusának megalkotását.³ Az 1830–1831-ben megszületett s ezzel az 1815-ben megalkotott Szent Szövetségi rendszert lényeges stratégiai pontján korrigáló független államot a kortársak Európa-szerte

² Urbán Aladár: Reformtörekvések és történelmi tanulságok. Az alkotmányos fejlődés korabeli eredményei és a politikai publicisztika kezdetei Magyarországon, 1841–1842. Századok 114. (1980) 26–49.

³ Kaas Albert: Az alkotmányos fejlődés tényezői. Bp. 1926. 5., 120–121., Nagy Miklós: Ghyczy Kálmán, mint nádori ítélőmester. Budapesti Szemle 219. kötet (1930) 17–22.; Károlyi Árpád: Az 1848-diki pozsonyi törvények az udvar előtt. Bp. 1936. 57.; Erdődy Gábor: „Szabadságot mindenben és mindenkinek.” A belga alkotmányos rendszer létrejötte és működése 1831–1848. Bp. 2006. 124.; Szigeti István: „Hazámnak hasznos polgára kívánok lenni.” Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája (1808–1888). Bp. 2012. 97–98.

a modernizáció, a liberális – alkotmányos – parlamentáris monarchia mintaállamának tekintették. Az 1831. február 7-én elfogadott, a modern kereszténydemokrácia szerves történelmi előzményét képező belga liberális-katolikus alkotmány a korabeli Európa legprogresszívebb rendszerét alapozta meg, amelyre a nagyhatalmi politika alakítói is elismeréssel tekintettek, s amely megkülönböztetett pozíciót biztosított Brüsszel számára a kontinens arculatának alakításában.⁴

A „belga csoda” kiteljesedésében kulcsfontosságú jelentőséggel bírt az alkotmányos rendszer kibontakoztatásának 1834–1839 közötti időszaka, az 1831. évi alkotmánnyal megalkotott keretrendszer, az úgynevezett „nagy organikus törvényekkel” történő megtöltése, kiteljesítése (1836: községi törvény, tartományi törvény; 1835: a felsőfokú oktatás szabályozása, továbbá postai, esküdtszéki, hadseregbeli reformok).⁵ A modern és kiegyensúlyozott, alkotmányos monarchikus szisztéma kiépítésének történelmi munkálatait az 1834 augusztusában kinevezett, a limburgi katolikus Barthélemy de Theux báró irányítása alatt álló liberális–katolikus vegyes minisztérium végezte el. A modern belga nemzet megszületését (az 1830. évi forradalmat és az 1831. évi alkotmányt) közvetlenül előkészítő, a liberális és a katolikus értékek szintézisét megalkotó belga unionizmus⁶ működtetésében nélkülözhetetlen szerepet játszott Mechelen/Malines érseke, Engelbert Sterckx bíboros. A Mecheleni Iskola atyja a modern szabadságjogokból profitáló katolikus egyház modelljének egyik megteremtőjeként s az értelmes önmérséklet híveként a radikális ultramontán, illetve antiklerikális irányzatokat, továbbá Félicité Lamennais abbé demokratikus–szociális katolicizmusát egyaránt elutasította, és sikeres lépéseket tett a liberális intézmények katolizálása Montalembert-i programjának megvalósítása útján.⁷

A rendszer prosperálásának hátterét a gazdaság látványos fejlődése biztosította, melynek eredményeként Belgium a kontinens legaktívabb és leggazdagabb nemzetei sorában, annak legerősebben iparosodott régiójává lépett elő.⁸

⁴ *Urbán Aladár*: Európa a forradalom forgószeleiben 1848–1849. Bp. 1970. 26.; *Erdődy G.*: „Szabadságot mindenben és mindenkinek.” i. m. 122–135.

⁵ *Georges Henry Dumont*: Histoire des belges III. Bruxelles 1956. 57.; *Henri Pirenne*: Histoire de Belgique des origines a nos jours IV. Bruxelles 1900. 65.; *Erdődy G.*: „Szabadságot mindenben és mindenkinek.” i. m. 190–191.

⁶ *Erdődy Gábor*: A belga liberális-katolikus unionizmus (1825–1848). Egyháztörténeti Szemle 10. (2009) 100–112.

⁷ *G. Guyot de Mishaegen*: Le Parti Catholique Belge de 1830 á 1884. Bruxelles 1946. 60–61., 100.; Biographie Nationale I–XLIV. Bruxelles 1866–1986. (a továbbiakban: Biographie Nationale) XXIV. 772–776.; Handbuch der Kirchengeschichte. Hrsg. Hubert Jedin. Freiburg 1971. 361.; *Alois Simon*: Le Parti Catholique Belge 1850–1945. Bruxelles 1958. 48.

⁸ *Marie-Thérèse Bitsch*: Histoire de la Belgique. Hatier 1992. 101.; *Jean Dhondt*: Histoire de la Belgique. Paris 1968. 97.; *Dieter Langewiesche*: Europa zwischen Restauration und Revolution 1815–1849.

S bár az 1830-as évek sikerei közepette az unionizmus működési zavarai is jelentkeztek: a liberális (mérsékelt unionista, progresszív, radikális antiklerikális) és a katolikus (ultramontán, liberális–katolikus unionista, demokratikus–szociális) irányzatok egymással szembeni és egymás közötti rivalizálása is többször felbukkant, a politikai légkört mindenekelőtt a konszenzus keresése, a tolerancia érvényesülése, a stabilizálódás és a prosperálás határozta meg.⁹

A kiteljesedés komplex folyamatát a belga külpolitika hatalmas sikere, az 1839. április 19-én életbe léptetett 26 cikkelyes londoni szerződés zárta le, amely az 1831. évi alkotmány nemzetközi megerősítéseként konszolidálta a független Belgium európai helyzetét, a neutralitás alapján és nagyhatalmi garanciával megteremtett stabil nemzetközi jogi állását. A drámai belső viták közepette elfogadott, érzékeny területi veszteségeket is magába foglaló rendezés eredményeként Belgium a kontinentális status quo fontos része, az európai pragmatikus politizálás egyik legfontosabb eleme lett, melynek elérésében a nemzetközi kompromisszumkényszer megkerülhetetlen adottságát józanul felismerő és érvényre juttató I. Lipót király és Joseph Lebeau játszottak történelmi szerepet.¹⁰

Alábbi esettanulmány azt mutatja be, hogy mennyire ismerték a *Pesti Hírlap* szerkesztői az 1840-es évek dél-németalföldi változásait, mely hírekről tartották fontosnak olvasóikat informálni, hogyan értékelték a belpolitikai fordulatokat, továbbá a belga külpolitikai, külkereskedelmi törekvések eredményeit.

A belgiumi belpolitikai fejlődés alakulásának fő kérdései

A liberális–katolikus rivalizálás felerősödése, a kormányzati stabilitás átmeneti zavarai

A belga alkotmányos rendszer konszolidációját kiteljesítő, 1839. április 19-én életbe léptetett londoni szerződés megfelelő garanciákat tartalmazott a külső fenyegetés elhárítására, ugyanakkor megszüntette a patrióta együttműködés belső kényszerét is. 1839-et követően felgyorsult a belső ellentétek felerősödése, megindult az unionizmust gyengítő, a bipolarizáció irányába mutató belpolitikai

München 1985. 15–16., 22., 33., 35.

⁹ *Mishaegen, G.*: Le Parti Catholique Belge de 1830 á 1884. i. m. 61.; *Dumont, G. H.*: Histoire des belges III. i. m. 69–70.; *Egon César Corti*: Leopold I. von Belgien. Wien–Leipzig–München 1922. 18., 66.

¹⁰ *Théodore Juste*: Histoire du Congrès National de Belgique, ou de la fondation de la monarchie belge I.. Bruxelles 1850. 124–125.; *Dumont, G. H.*: Histoire des belges III. i. m. 32., 37–39.; *Diószegi István*: A hatalmi politika másfél évszázada. Bp. 1994. 78–80.; *Louis de Licherweldé*: Léopold Ier et la fondation de la Belgique contemporaine. Bruxelles 1929. 19.

átrendeződés folyamata. Új katolikus és liberális szervezetek jöttek létre az immár a konfrontációtól sem elhatárolódó rivális alternatívák képviselőiben. A kiéleződő vita középpontjában egyház és állam szétválasztásának, az egyház társadalmi és közéleti szerepvállalásának kérdései álltak.¹¹

A liberálisok a szerintük az unionizmust létében fenyegető de Theux-kormányt visszatérően a püspöki kar kiszolgálójának tekintették, s a szerintük a gyakorlatban eltorzított 1831-es elvek helyreállítását szolgáló korrekciót szorgalmazták. Miközben Paul Deveaux, Joseph Lebeau, Charles Rogier, Jean Baptist Nothomb a status quót őrző pragmatikus unionizmus jegyében politizált, formálódott a mérsékelt és progresszív liberálisok koalíciója, a lamennais-i értékeket képviselő demokratikus katolicizmus elvi támogatásával. A támadások kereszttüzébe került de Theux 1840 márciusában beadta lemondását, majd április 18-án Joseph Lebeau vezetésével és Charles Rogier részvételével homogén liberális kormány alakult, ami egyértelműen a progresszívek támogatásával rendelkező mérsékelt liberálisok sikerét jelentette.¹²

A vegyes minisztériumot felváltó, a képviselőházban csupán tízfős többséget számláló új kormányzati formáció távolról sem rendelkezett a stabil kormányzáshoz szükséges alapokkal. A *Pesti Hirlap*ban 1841. március 6-án megjelent értékelés arra hívta fel a figyelmet, hogy a több irányból szorongatott Lebeau-kabinet pozíciója a képviselők kamarájában meglehetősen ingatag, s nem zárta ki azt sem, hogy a bizalomdeficittől szenvedő s az ellenzéki támadások középpontjában álló miniszterek hamarosan kénytelenek lesznek tárcájuktól megválni.¹³ Egy két héttel későbbi híradás a gyengeség újabb megnyilvánulásaként számolt be arról, hogy a képviselőház minimális többséggel, mindössze 43–39 arányban fogadta el a költségvetést. A kritikus helyzet előidézői között mindenekelőtt az „elhatározott ellenzékpártot” (radikális liberálisokat) nevesítette, amelynek programjából a vallásoktatásnak az iskolákból történő kiszorítására irányuló törekvést emelte ki. Utalt továbbá a Leuveni Katolikus Egyetem kérdésében újra kiéleződő vitára, melynek során „a szabadszellemtű lapok megtámadják azon indítványt, mely e catholicus főiskola teljes megalapozását tárgyalja”.¹⁴

¹¹ *Bitsch, M.-T.*: Histoire de la Belgique i. m. 123–125.; *Lichterwelde, L.*: Léopold Ier et la fondation de la Belgique contemporaine i. m. 218.; *Handbuch der Kirchengeschichte* i. m. 365.

¹² *Henri Haag*: Les origines du catholicisme libéral en Belgique (1789–1839). Louvain 1950. 230., 235., 239.; *Simon, A.*: Le Parti Catholique Belge 1850–1945 i. m. 141.; *Lamberts, Emiel*: La démocratie chrétienne en Belgique et aux Pays-Bas. In: *Christliche Demokratie im zusammenwachsenden Europa*. Hrsg. Günter Buchstab – Rudolf Uertz. Freiburg 2004. 144.; *Mishaegen, G.*: Le Parti Catholique Belge de 1830 á 1884 i. m. 1946., 58.; *Biographie Nationale* XI. 515., XIX. 726.

¹³ *Belgium*. *Pesti Hirlap*, 1841. Tavaszoló (március) 6. 153., vö. *Simon, A.*: Le Parti Catholique Belge 1850–1945 i. m. 74.; *Lichterwelde, L.*: Léopold Ier et la fondation de la Belgique contemporaine i. m. 225–226.

¹⁴ *Külföldi Napló*. *Pesti Hirlap*, 1841. Tavaszoló (március) 20. 188.

A Leuveni Katolikus Egyetem Engelbert Sterckx bíboros által is támogatott újra megnyitásával kapcsolatosan felszínre törő ellentétek gyökerei 1834-ig vezethetők vissza, amikor is a belga püspöki kar június 10-én bejelentett kezdeményezése az eltérő szándékok összeütközését vonta maga után. A főpapok Róma támogatásában reménykedő többsége ugyanis nem titkolta, hogy terveik megvalósításától a katolikus politizálás erős intézményének létrehozását, a magas színvonalú katolikus elitképzés megvalósítását remélte. A Vatikán és belgiumi szövetségesei ugyanakkor attól tartottak, hogy az intézmény a liberális katolicizmus fellegváraként fog működni, s a progresszív liberális Pierre François Xavier de Ram rektori ki-nevezése, valamint a Lamennais-hívő professzorok tervezett meghívása fokozta félelmüket. Ram 1835-ben benyújtott törvényjavaslata közvagyon alapítását, az épületek örökösökre történő átruházását, a stabil anyagi háttér megteremtésének érdekében adományok és hagyatékok gyűjtésének elindítását kezdeményezte, a kieléződött helyzetben Sterckx bíborossal egyeztető de Theux azonban taktikai megfontolásokból a törvényjavaslat visszatartása mellett döntött.¹⁵

Az önálló jogi személyiség attribútumaival felruházott katolikus egyetem engedélyezése körüli vita 1841. február 28-án újult ki, amikor Tournai és Namur püspöke (François Dubus, illetve Jean-Baptiste Brabant) a püspöki kar korábbi törvénytervezete aktualizált változatának benyújtását kezdeményezte. Az egyházi befolyás megerősödésétől tartó, az indulatokat felkorbácsoló élénk liberális tiltakozás következtében azonban I. Lipót és Sterckx bíboros a kormány bukásának elkerülése érdekében a javaslat visszavonását támogatta. Az 1842. február 15-én bejelentett visszalépést követően a katolikus egyetem 1911-ig kénytelen volt várni a végleges megoldásra, ami azonban nem akadályozta meg abban, hogy korszerű modern felsőoktatási intézménnyé épüljön ki.¹⁶

A permanenssé váló kormányzati válság állomásait a *Pesti Hirlap* folyamatosan nyomon követte. Az 1841. március 27-ei értékelése szerint „A belga követkamarai közelebbi vitások óta a ministerium helyzete annyira elromlott, hogy vagy a kamarát föl kell oszlatni, vagy új ministeriumot alkotni”.¹⁷ Március 31-én pedig arról tudósított, hogy „A belga senatus tavaszelő 17-én 23 szóval 19 ellen elhatározá, kérelmet terjeszteni a király elébe a ministerium módosítása végett”.¹⁸ Április 7-ei híreiben beszámolt Nothomb kísérleteinek kudarcáról, amelyeket egy új kormány

¹⁵ Kurt Jürgensen: Lamennais und die Gestaltung des belgischen Staates. Wiesbaden 1963. 281–282.; Simon, A.: Le Parti Catholique Belge 1850–1945 i. m. 50., 55.; Handbuch der Kirchengeschichte i. m. 364.; Bitsch, M.-T.: Histoire de la Belgique i. m. 1992. 126.

¹⁶ Mishaegen, G.: Le Parti Catholique Belge de 1830 á 1884 i. m. 84.; André Cordewiener: Organisations politiques et milieux de presse en regine centisitaire. L'expérience liégeoise de 1830 á 1848. Paris 1978. 285.

¹⁷ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1841. Tavaszelő (március) 27. 205.

¹⁸ Legújabbak. Pesti Hirlap, 1841. Tavaszelő (március) 31. 214.

megalakítása érdekében a háttérben folytatott, hírt adott a parlament üléseinek fel függesztéséről, valamint több kiemelkedő jelentőségű város (Brüsszel, Gent, Liège, Antwerpen) kereskedőtestületeinek a Lebeau-kormány melletti határozott kiállításáról.¹⁹ Április 10-én arra emlékeztetett, hogy a kamarák üléseit újra összehívták, s bár „a cabinet általános feloszlatását kérte a királytól”, az uralkodó „megtagadá e kérelem teljesítését, nehogy a kamarák utolsó vitásaibani ingerültség az egész országra átszálljon, s az új választás túlzott véleményűeket találjon”. A tájékoztatót folytatva megemlítette, hogy 27-én immár a kormány is felmentését kérte a királytól, és belga forrásokra támaszkodva valószínűnek nevezte, miszerint „egyik vagy másik pártnak mérsékeltabb árnyalatú embereiből fogna az új ministerium alakíttatni”.²⁰

A konfliktus elmélyülése a különböző liberális irányzatokat szorosabb együttműködés kialakítására ösztönözte. L'Alliance libérale néven hivatali központtal ellátott és állandó hivatali apparátussal működő szövetséget hoztak létre Brüsszelben, amelyhez hamarosan csatlakoztak a Tournai-ban, Namur-ben, Antwerpenben és Liège-ben megalakult szervezetek is. A *Pesti Hirlap* április 14-ei híreiben számolt be arról, hogy „Brüsszelben a sajtó népszerű elveivel egyesülten egy ellenzékpárt alakult, jelszava: ellenzék a nemesség és egyháziak ellen”.²¹

A liberálisok aktivizálódása maga után vonta a katolikus ellentábor radikalizálódását. „A mostani belga ministerium tagjai, Lebeau és Rogier, a szónak francia értelmében szabadszellemeűek, s küzdeniök kell a számra nézve ugyan elég nagy, de nem túlnyomó pártjával az ultracatholicusoknak”²² – állapította meg egy május 8-án megjelent tájékoztató. S bár a katolikus képviselők korábban megállapodást kötöttek arról, hogy nem lehetetlenítik el a kormány munkáját, február 19-én a szenátusban az ultramontán honatyák átfogó támadásba lendültek, melynek hatására a progresszívek türelmetlenkedésével is szembesülő Lebeau-kabinet benyújtotta lemondását.²³

Az 1841. december 22-én, Belgium rovatcím alatt megjelent évszáró összefoglaló a hírek egyszerű átvételét meghaladó tartalmi elemzés igényével emlékeztette olvasóit a népfőlség alapelvének általános belgiumi érvényesülésére. Kifejtette, hogy bár a szenátusban meghatározó többséggel rendelkező „arisztokratiai catholicus párt” ki tudta provokálni a liberális kormány elbocsátását, „a művelt és vagyonos belgák többsége az egyháziak és aristocraták” törekvéseit nem támogatja,

¹⁹ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1841. Tavaszó (április) 7. 229.

²⁰ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1841. Tavaszó (április) 10. 237.

²¹ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1841. Tavaszó (április) 14. 245., vö. *Cordewiener, A.*: Organisations politiques et milieux de presse en regime centisitaire i. m. 233., 284., 290., 303.

²² Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1841. Tavaszó (május) 8. 307.

²³ *Mishaegen, G.*: Le Parti Catholique Belge de 1830 á 1884 i. m. 1946. 62.; *Cordewiener, A.*: Organisations politiques et milieux de presse en regime centisitaire i. m. 233.; *Lichterwilde, L.*: Léopold Ier et la fondation de la Belgique contemporaine i. m. 231.

ami az új választáson a szabadelvűek befolyásának megerősödését vetítette előre. A katolikusok térvészését elkerülni akaró uralkodó sokáig vonakodott attól, hogy „az alkotmányserű utakhoz folyamodjon”, és a katolikusok igényeinek megfelelő új kormány kinevezésére törekedett. A decemberi parlamenti ülések tapasztalatai alapján az elemző azonban nem jósolt komoly jövőt az új kabinetnek.²⁴

Amint az ismeretes, az 1841 júniusában megrendezett parlamenti választásokat követően az április 10-én megfogalmazott jósolat jegyében sor került a két irányzat mérsékelt elemeire támaszkodó, Jean-Baptiste Nothomb vezette, négy mérsékelt liberális és két katolikus miniszterből álló kormány megalakítására. A pályáját liège-i ügyvédként kezdő új kormányfő az 1831. évi alkotmány alapszövegének társszerzőjeként, a Nemzeti Kongresszus egyik főszereplőjeként, az organikus törvények vitáiban az unionizmus elkötelezett híveként, a vasútépítés motorjaként, 1840–1841-ben a Német Szövetség melletti követként komoly tekintélyre tett szert, ami lehetővé tette, hogy hivatalát négy éven át betöltve az „új unionizmus” kísérletének élére álljon.²⁵

A liberális katolikus unionizmus immanens ellentmondásainak felszínre törésével egy időben több pozitív fejlemény is a rendszer életképességét, a belga pozíciók megerősödését tükrözte. A külkereskedelmi aktivitás 1841-ben tapasztalt jelentős felerősödéséről, illetve a különböző szférákat érintő belpolitikai mozzanatokról közölt híryanag egyaránt a belgiumi stabilitás alapjainak további megszilárdulásáról árulkodott. A Belgium rovat januárban a belga haderő dinamikus fejlesztéséről, az állomány létszámának 50 ezerről 80 ezerre történő felemeléséről értesítette olvasóit.²⁶ Februárban arról tájékoztatott, hogy a kamara eredményes költségvetési tárgyalásai közepette élénk vita bontakozott ki a „pártfogási rendszer” hasznosságáról, illetve káros visszahatásáról a belga kereskedelem és ipar szempontjából. A hozzászólásokból a szerkesztő Charleroi követének álláspontját idézte, amely arra figyelmeztetett, hogy minden könnyítés a kincstár rovására történik, s a status segítségének gyakori igénylése nem csupán jogtalan előnyt biztosít a versenytársakkal szemben, hanem a „közkinccs kiürítéséhez” vezet, miáltal fokozódik az adóterheltekre nehezedő nyomás, azok valódi haszna nélkül.²⁷ A felvillantott polémia kiválóan érzékeltette azt a változó körülményt, amelyben a belga ipar imponáló fejlődésének hatására egyre szélesedő körökben komolyan felmerült a 19. század eleje óta érvényben lévő protekcionizmus felülvizsgálatának igénye.²⁸

²⁴ Belgium. Pesti Hírlap, 1841. december 22. 857.

²⁵ *Mishaegen, G.*: Le Parti Catholique Belge de 1830 á 1884 i. m. 62.; *Cordewiener, A.*: Organisations politiques et milieux de presse en regime centenaire i. m. 233.; *Biographie Nationale* XIX. 726.

²⁶ Belgium. Pesti Hírlap, 1841. Télhó (január) 6. 13.

²⁷ Belgium. Pesti Hírlap, 1841. Télutó (február) 17. 109.

²⁸ *Bitsch, M.-T.*: Histoire de la Belgique i. m. 117.; *Cordewiener, A.*: Organisations politiques et milieux de presse en regime centenaire i. m. 277.; *Langewiesche, D.*: Europa zwischen Restauration und Revolution 1815–1849. i. m. 35.

A *Pesti Hirlap* januári számai a Frankhon rovatban napi folyamatossággal tájékoztattak a demokratikus-szociális liberalizmus kiemelkedő, a belga fejlődésre is történelmi jelentőségű hatást gyakorló és széles belgiumi körökben népszerű képviselője, Félicité Lamennais ellen folytatott és elítélő határozattal záruló eljárásról. A szociális igazságtalansággal és jogtalansággal szemben szenvedélyes elkötelezettséggel tiltakozó politikust a francia kormány perbe fogta és az 1841-es esztendőre a Sainte-Pélagie börtön szűk cellájába száműzte. A belgiumi egyetemi szférát átható liberális szellemiség megnyilvánulásáról számot adva a *Pesti Hirlap* ismertette, miszerint a „brüsszeli egyetem ifjúsága közt oly mély részvételre talált Lamennais utóbbi elítélésére, hogy hozzá tisztelő iratot határoztak, mellyet oktatóik ellenzése daczára is hihetőleg elküldenek”.²⁹

A belga külpolitikai pozíciók megerősödését érzékeltette ugyanakkor az a május 22-én közzé tett információ, mely szerint „a németalföldi király átlátván, hogy Belgium iránti minden további igényeiről le kell mondania”, a holland hadsereget és közigazgatást egyaránt érintő jelentős leépítésekről döntött.³⁰

November 9-én megnyílt a brüsszeli országgyűlés téli ülészsaka. Belgium kiemelt rovatcímszó alatt közölt év végi záró értékelésében az elemző elismerően szolt I. Lipót „dinamikus” trónbeszédéről, „tartalomdús” előterjesztésnek minősítve azt. A „kiemelkedő részeket” sorjázva a fogházak, az elemi oktatás, a közlekedés, a hajózás, az ipari érdekek támogatásának, s a kézművesek sorsa javításának jelentőségét húzta alá. Megemlítette, hogy az uralkodó az orange-ista összeesküvésről „tartózkodással és szerényen szolt”, a kereskedelmi szerződéseket tárgyaló pontban pedig meg sem említette Franciaországot, ezzel is demonstrálva a belga függetlenség önbizalomtól átitatott erőteljes képviselését.³¹

Az orange-ista összeesküvés

1841 tavaszának belpolitikai bonyodalmaik jelentős mértékben fokozták a titkos orange-ista szervezkedésekről terjedő hírek. Ismeretes, hogy a Nemzeti Kongresszus 1830. november 22-én elsöprő többséggel fogadta el azt a határozatot, amely az Orániai-Nassaui-dinasztiát a belga trónról örökre eltávolította, tiszta közjogi helyzetet teremtve az alkotmányozó munkálatok lefolytatásához. A teljes

²⁹ Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1841. Télutó (február) 12. 100.; Lamennais tevékenységéről és belgiumi hatásáról lásd *Ludassy Mária*: „Isten és szabadság.” Lamennais a liberális katolicizmustól a szabadelvű szocializmusig. Bp. 1989. 105–115., 173–174.; *Handbuch der Kirchengeschichte* i. m. 341.; *Cordewieners, A.*: Organisations politiques et milieux de presse en regime centenaire i. m. 277.; *Erdödy G.*: „Szabadságot mindenben és mindenkinek.” i. m. 162–164., 240.

³⁰ Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1841. Tavaszutó (május) 22. 341.

³¹ Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1841. november 24.; Belgium. *Pesti Hirlap*, 1841. 794., 1841. november 20. 786.

elkülönülés azonban nem volt történelmileg elkerülhetetlen szükségszerűség, a forradalmat megelőző időszakban s annak első napjaiban még élénken jelen volt a perszónalunio továbbéltetésének alternatívája is Hollandia és Belgium teljes közigazgatási szétválasztása mellett. Az egyébiránt London számára sem elfogadhatatlan I. Vilmos, holland király intranszignens magatartása, barbár elemeket is felvonultató katonai fellépése (különösen Antwerpen bombázása) azonban valószínűleg kiprovokálta a szakítást. Holott az orániai megoldás iránti fogadókészség megnyilvánult nem csupán a legitimisták és a nemesek jelentős részének irányából, és aktívan mellette érvelt Gent felsőpolgársága (mindenekelőtt az iparosok, bankárok, orvosok), Liège jogászainak és professzorainak, valamint Antwerpen gazdag kereskedőinek befolyásos csoportja is. A legjelentősebb orange-ista családok hangsúlyos helyet foglaltak el a belgiumi elitben, melyek erős ellenzéki profillal átítatott tradicionális gyökereiket arisztokrata dominanciájú házasságkötéseikkel igyekeztek megőrizni és erősíteni. Hívei jelen voltak a közszolgálat és a hadsereg soraiban is, miközben Brüsszel, Liège, Antwerpen, Gent köznépsége határozottan elutasította a holland uralkodó visszatérését.³²

1831 elején, a limburgi-maastrichti válság okozta bonyodalmakat meglovalgolván fokozta aktivitását az orange-ista ellenzék, amely a Chassé és Dibbets tábornok parancsnoksága alatt a hollandok által megszállva tartott Antwerpen, illetve Maastricht erődjeiben építette ki főhadiszállását, s lépett kapcsolatba a holland kormánnyal. Bár a lázadók az iparosok világában erős támogatással rendelkeztek, a nép soraiban nem tudtak érdemi befolyásra szert tenni, s a Pierre Louis Van Gobbelschroy vezetésével szerveződő országos mozgalom beindítására irányuló akciójuk kudarcot vallott. S bár az 1830-as évek bel- és külpolitikai fejleményei sikerrel elhárították a revánstörekvéseket, az 1839-ben aláírt londoni szerződés pedig gyakorlatilag pontot tett a belga kérdés lezárására, a felszín alatt folyamatosan lappangott az újabb fellángolás fenyegetése.³³

A *Pesti Hírlap* 1841. március 24-én publikált külpolitikai tudósításából az olvasó megtudhatta, hogy „a belga pénzügyminiszter a szövetséges státusok ülése elébe terjesztett egy jegyzéket, miszerint a nassauai hg., mint németalföldi király 13 millió frankot osztott ki a nép közt orániai lázadások táplálására”.³⁴

³² Dumont, G. H.: Histoire des belges III. i. m. 30., 37–39.; Juste, T.: Histoire du Congrès National de Belgique, ou de la fondation de la monarchie belge I. i. m. 1850. 122.; Pirenne, H.: Histoire de Belgique des origines a nos jours i. m. IV. 18.; Az orange-ista mozgalom történetéről lásd Els Witte: Le Royaume perdu. Les orangistes belges contre la révolution 1828–1850. Bruxelles 2016. 275–297.

³³ Cordewieners, A.: Organisations politiques et milieux de presse en regime centésitaire i. m. 132., 151., 161.; Pirenne, H.: Histoire de Belgique des origines a nos jours IV. i. m. 40.; Erdődy G.: „Szabadságot mindenben és mindenkinek.” i. m. 160–161., Witte, E.: Le Royaume perdu. Les orangistes belges contre la révolution 1828–1850. i. m. 426–431.

³⁴ Külföldi Napló. Pesti Hírlap, 1841. Tavaszéle (március) 24. 195.

A híradás a Vandermissen és a Vanderlinden d' Hoogvorst fivérek, valamint Vandermeere irányítása alatt szeptember-októberben kifejlődő utolsó ellenforradalmi szervezkedésre irányította a figyelmet.³⁵ Az 1831. márciusi kudarcral végződő orange-ista próbálkozás vezetője, Jacques Vandermissen de Cortenberg volt tábornok³⁶ a 26 cikkelyes londoni egyezmény aláírását követően hazatért a belga kormány által finanszírozott jelentős nyugdíjjal eltöltött porosz emigrációjából, és egykori társai aktivizálódását megirigyelve saját rehabilitálását kezdeményezte, amnesztiakérelmét a parlament azonban elutasította. A frusztrált báró a hadseregben az 1831–1839 között kötött és jelentős területi veszteségekkel járó békeszerződésekkel szemben felerősödő elégedetlenség élére állt, s a lázadókhöz hamarosan Van de Laethem kapitány és de Crehen is csatlakozott. Az ellenforradalmi nosztalgia jegyében kibontakozó, a réuniont célkitűzésében megfogalmazó szervezkedés szoros kapcsolatot épített ki a radikálisokkal, és hamarosan eljutott az államcsíny közvetlen előkészítésének, a Vandermissen és Vandermeere vezetésével alakítandó kormány tervezésének fázisába.³⁷

A fejlemények fontosságát érzékeltetve a *Pesti Hirlap* szerkesztője november 13-án, önálló Belgium rovatcím alatt, immár az október végén eszközölt letartóztatásokról tudósított, s az összeesküvés fő szervezőiként Vandermissen volt tábornokot és testvérét, valamint a szeptemberi forradalomban megsebesült Crehen kapitányt jelölte meg. A kommentár megfogalmazója különösen sajátos mozzanatként értékelte az orange-isták és a szeptemberi forradalmárok együttműködését, közös céljukként jelölve meg Belgium és Hollandia újraegyesítését II. Vilmos uralkodása alatt, de külön igazgatás mellett.³⁸ Négy nappal később az ellenzéki orgánium ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy a belgiumi események kifejezetten ellenére vannak a németalföldi királynak, mivel azok „okot szolgáltathatnak a két kormány közti bizalmatlanságra”.³⁹ Az 1840. október 7-én trónra lépett II. Vilmos valóban kellemetlenül érezte magát a történetben, mivel I. Lipót és a belga kormány számára egyértelműnek tűnt, hogy ő áll az államcsínykísérlet mögött és azt ő finanszírozza. A válság kieleződése során azonban körültekintő és visszafogott magatartást tanúsított, mivel felmérte, hogy konfliktus esetén nem számíthat London és Párizs támogatására. Kapcsolatát a belgiumi orange-istákkal pedig már korábban módosította, amikor elődje politikájával szakítva megkezdte fokozatos visszaszorításukat környezetében.⁴⁰

³⁵ Witte, E.: Le Royaume perdu. Les orangistes belges contre la révolution 1828–1850. i. m. 129., 424., 492.

³⁶ Uo. 42., 221–23., 544., 560.

³⁷ Witte, E.: Le Royaume perdu. Les orangistes belges contre la révolution 1828–1850. i. m. 487–494.

³⁸ Belgium. Pesti Hirlap, 1841. november 13. 765.

³⁹ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1841. november 17. 776.

⁴⁰ Witte, E.: Le Royaume perdu. Les orangistes belges contre la révolution 1828–1850. i. m. 465–468.

A *Pesti Hirlap* a későbbiekben is folyamatosan nyomon követte az összeesküvés felszámolásának és utóéletének történéseit. Jelezte, hogy a brüsszeli orange-isták ügyében folytatott nyomozás során a titkos szervezkedés külföldi, francia szálakra is kiterjedő kapcsolataira bukkantak.⁴¹ Megnyugvással konstatálta továbbá, hogy a 1841. szeptember 23–26-ai brüsszeli ünnepek megzavarására irányuló orange-ista próbálkozások kudarcot vallottak, az évfordulós megemlékezések rendben és békében lezajlottak.⁴² Tájékoztatót arról is, hogy a belga képviselőházban 1842. március 18-án elfogadott kármentesítési javaslat 8 millió frankot bocsátott a kormány rendelkezésére, amelyből nemzetiségükre való tekintet nélkül azok támogathatók, akik „a lázadás harceseményei következtében házaikban, bútoraikban vagy egyéb kelméikben kárt szenvedtek.”⁴³

1842. június 30-án a hírlap a Brüsszelben lefolytatott perben hozott döntéseket ismertette, hozzátéve, hogy az uralkodó a négy fővádlottra kiszabott halálos ítéletet megváltoztatta: „Vandermissen tábornok és Vandermeeren büntetését örökös, Laetham és Verpraet urakét pedig húsz éves kényszerített munkávali fogságra változtatta.”⁴⁴ Egy novemberi feljegyzés szenzációs brüsszeli hírrel szolgált, miszerint Vandermissen tábornok fogságából nőruhában megszökött. Egyben bejelentette azt is, hogy Vandermeeren súlyos betegségére való tekintettel az uralkodó engedélyezte a tábornok saját házában történő gyógykezelését.⁴⁵ Vandermissen menekülését követve a későbbiekben arról olvashatunk, hogy a holland kormány nem engedélyezte a németalföldi királyságban való tartózkodást a tábornok számára, aki decemberben Maastricht elhagyására kényszerült.⁴⁶ Amint az ismeretes, a bukott összeesküvés vezetője így visszatért Berlinbe, ismét élvezve a belga nyugdíj előnyeit.⁴⁷

1843. március 12-én a szerkesztő a büntetések további mérsékléséről tudósított a lapban, miszerint Lipót király Vandermeeren, Laetham és Verpraet börtönfogságát száműzésre változtatta, Vandermeerent élethosszáig száműzte, aki nyomban el is indult Kelet-Indiába.⁴⁸ Távozása előtt Vandermeeren eladta vagyonát, s Laethem társaságában Londonon át Brazíliába hajózott. Utazásukat a belga király finanszírozta.⁴⁹ Az összeesküvők sorsának nyomonkövetése az idézett híradással véget ért, a továbbiakban a hírlap nem foglalkozott helyzetük alakulásával.

⁴¹ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1841. december 8. 825.; Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1841. december 18. 850.

⁴² Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1841. október 13. 693.

⁴³ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. április 3. 233.

⁴⁴ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. június 30. 461.; *Witte, E.*: Le Royaume perdu. Les orangistes belges contre la révolution 1828–1850. i. m. 493.

⁴⁵ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. november 20. 821.

⁴⁶ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. december 4. 852.

⁴⁷ *Witte, E.*: Le Royaume perdu. Les orangistes belges contre la révolution 1828–1850. i. m. 494.

⁴⁸ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1843. március 12. 167.

⁴⁹ *Witte, E.*: Le Royaume perdu. Les orangistes belges contre la révolution 1828–1850. i. m. 494.

Az újunionizmus konszolidációs törekvései

1840–1841 belpolitikai viharait követően a Nothomb-kormány működéséhez köthető konszolidáció által megteremtett egyensúlyi helyzet kedvező lehetőséget biztosított a további törvényhozói munkálatok kibontakoztatásához. Az újabb vitákat is generáló munkálkodás középpontjában az elemi oktatás szabályozása és a községi törvény módosítása állt.

A *Pesti Hirlap* 1842. július 7-én brüsszeli forrásokra hivatkozva röviden tudósított az új kommunális törvény parlamenti elfogadásáról és beírta csupán annak rögzítésével, hogy a nagyobb községek tanácsstagjait a jövőben városnegyedenként fogják választani, de „minden illy községnek legalább 12ezer lakóval bírniuk kell”.⁵⁰ Nem tért ki azonban annak vizsgálatára, hogy a községek működési rendjét megváltoztató szabályozás valójában I. Lipót régi terveinek teret engedve a központi hatalom kontrollját erősíti meg a községek felett, amikor a polgármesterek uralkodói kinevezését a községi tanácsosok kiiktatásával szabályozza. A 12 ezernél népesebb városok esetében pedig az elektori testületek megválasztása során a körzethatárok meghatározásakor a földrajzi elvet érvényesítő gyakorlat akadályozni fogja a homogén reprezentáció létrejöttét, ami kifejezetten a katolikus érdekeknek kedvez.⁵¹

Hasonlóképpen a katolikus térnyerés jegyében született meg az elemi oktatás rendjét szabályozó törvény, amelyről a *Pesti Hirlap* csupán az uralkodó november 24-én megtartott évertékelőjének ismertetésekor tett említést.⁵² A törvény részletes bemutatásának és értelmezésének elmaradásával az olvasó nem kapott tájékoztatást arról, hogy a liberális intézmények katolizálásának jegyében született rendelet rendkívüli mértékben megerősítette a katolikus egyház ellenőrző befolyását az elemi oktatás teljes rendszerében, amikor valamennyi alapfokú iskolában kötelezővé tette a vallásoktatást, s az oktatás integrációját lényegében egyházi felügyelet alá helyezte.⁵³

A Frankhon címszó alatti rovatból a későbbiekben az olvasó a párizsi parlament közoktatási és egyházpolitikai vitáiról értesülhetett, s ennek során megtudhatta, hogy a liberális katolicizmus kiemelkedő alakja, Charles de Montalembert gróf határozottan kiállt a belga oktatási rendszer védelmében, cáfolva azokat az „alaptalan és hamis” állításokat, miszerint Belgiumban „a szabadoktatásból a tanulmányok

⁵⁰ Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1842. július 7. 477.

⁵¹ *Cordewiener, A.*: Organisations politiques et milieux de presse en regime centisitaire i. m. 41., 261.; *Mishaegen, G.*: Le Parti Catholique Belge de 1830 á 1884 i. m. 75.

⁵² Belgium. *Pesti Hirlap*, 1842. november 24. 830.

⁵³ *Bitsch, M-T.*: Histoire de la Belgique i. m. 125.; *Cordewiener, A.*: Organisations politiques et milieux de presse en regime centisitaire i. m. 268–270.; *Handbuch der Kirchengeshichte* i. m. 361.; *Mishaegen, G.*: Le Parti Catholique Belge de 1830 á 1884 i. m. 65.

csökkenése és a papság egyedurasága következett volna”, s a tévtanok terjesztésével szemben egyenesen a belga modell követésére szólította fel honfitársait.⁵⁴

Egy 1842. december 11-én megjelent bejegyzésből megtudhatja az olvasó, hogy egy, a sajtó élénk érdeklődését kiváltó törvényjavaslat felhatalmazná a kormányt bírói hivatalnokok elbocsátására „korgyengeség vagy elégtelenség” esetében. Az alkotmány védelmében megfogalmazódó ellenérveket idézve a kommentár megállapította, hogy az Alaptörvény értelmében a nyilvános minisztériumok hivatalnokainak kinevezése élethosszig érvényes, s „olly törvényt hozni nem lehet, melly azzal merőben ellenkezik.”⁵⁵

Egy héttel később a papok által a hivatalos kötelességük gyakorlása közben elkövetett vétkek szankcionálását előíró büntetőtörvénykönyv módosításának tervezetével ismerkedhetett az olvasó. Az állam és egyház viszonyának alkotmányos rendje felett szigorúan őrködő, közvetve Rómának is címzett törvénytervezet megfogalmazója javasolta, hogy „a papok, kik a kormány engedelmével nélkül külföldi papi felsőbbség leveleit vagy határozatait, mellyekben nem csupán papi tárgyak foglaltatnak, vagy olly tanok állítatnak föl, mellyek az alap és egyéb törvényekkel ellenkeznek, terjesztik vagy kihirdetik, 1-től 5 évi fogsággal, és 100-tól 1000 forintnyi bírsággal bünhődjenek.”⁵⁶

Egy 1842. január 20-án megjelent híradás Brüsszel városának nyomozó pénzügyi helyzete felett kesergett, s belga hírforrásokra hivatkozva azt sem zárta ki, hogy „az irgalmatlan hitelezők” követelésére végszükség esetén akár a városház eladására is sor kerülhet.⁵⁷ Annál nagyobb örömmel konstataulta egy október 9-ei bejegyzés szerzője, miszerint a két kamara felhatalmazta Brüsszelt a pénzügyi zavarok kezelését szolgáló szerződés megkötésére.⁵⁸ Ugyancsak pozitív méltatásként olvasható a belgiumi infrastruktúra további intenzív fejlesztéséről megemlékező közlemény, amely szerint a belga képviselőház 27 és fél millió frank kölcsönt szavazott meg vasút, csatorna és országutak építésére Luxemburg tartományban.⁵⁹

Belgium pozíciójának folyamatos erősödéséről, a belga fejlődés aktuális helyzetéről és kérdéseiről tájékozódhatott az olvasó I. Lipótnak a belga parlamenti ülés megnyitása alkalmából november 8-án megtartott programadó beszédéből. Az elért eredményeket méltató uralkodó megemlékezett az elemi oktatási törvény pozitív fogadtatásáról. A hollandokkal folytatott – s a későbbiekben említésre kerülő – tárgyalások sikeres

⁵⁴ Frankhon. Pesti Hirlap, 1844. május 30. 369., vö. Frankhon. Pesti Hirlap, 1844. május 12. 323.

⁵⁵ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. december 11. 871.

⁵⁶ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. december 8. 887.

⁵⁷ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. január 20. 47.

⁵⁸ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. október 9. 717.

⁵⁹ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. szeptember 29. 693.; Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. november 6. 786.

lezárását felidézve kiemelte, hogy immár „Közbenjárók nélkül, csupán kölcsönös kibékülési szellem által lehetségessé vált mind a két státusnak magát rendes állásába visszahelyezni.” A holland kapcsolat rendezése kedvező hatással lesz a más hatalmakhoz fűződő kapcsolatokra, akik „folytonos jeleit adják irántunk barátságunknak és bizalmunknak”. Síkra szállt a liberálisok és katolikusok közötti viszálykodás lezárása, az egymástól elválaszthatatlan polgári és vallásszabadság biztosítása mellett, amelyben a nemzeti egység garanciáját jelölte meg. Rendkívüli sikerként értékelte a brüsszeli műkiállítás megrendezését, amely szerinte megerősítette azt a rangot, amely Belgiumot „három század óta” (!) megilleti. Önbizalomtól duzzadó érvelése kapcsolódott tehát a belga nemzeti identitás megteremtését szolgáló, történelmi tradíciót és kontinuitást kereső hivatalos kormányprogramhoz.⁶⁰

A korabeli magabiztos belgiumi polgári mentalitás nyilvánult meg a szeptember 23-án kezdetét vett brüsszeli ünnepi megemlékezésekről szóló kommentárban is. „Belgium az idén önállásának 12-ik évét élte túl” – állapította meg a korábbi időszak nehézségeire is utaló beszámoló, majd nem kis büszkeséggel tette hozzá: „az 1830-ki forradalmak közül a belgiumi tán egyedül érte el célját valóságban.”⁶¹

A *Pesti Hirlap* belgiumi belpolitikai eseményekre vonatkozó híradásai 1843 folyamán meglehetősen szórványosak és hézagosak voltak. A március 30-ai szám Belgium címszó alatt szerkesztett rovata a választójog módosítására irányuló kormányjavaslatot ismertetve megállapította: a tervezet arra irányul, hogy ne vehessenek fel a választók jegyzékébe olyanokat, akik az egyenes adó törvény által előírt befizetését nem teljesítik, azaz „választási képességgel nem bírnak”. Az előterjesztők a problémát abban jelölték meg, hogy az ellentmondásos helyzetet kihasználva sokan úgynevezett „felesleg adót” fizetnek be, s ezzel gyakorlatilag megvásárolják a választójogot. A híryanagy utalt arra, hogy a kormány kezdeményezésében a választójog csökkentésére irányuló kísérletet gyanító ellenzék megtámadta a tervezetet, és a választójoggal rendelkezők körének bővítését sürgette. Fellépése azonban nem tudta megakadályozni, hogy a brüsszeli kamara elfogadja „a választási csalásokat korlátozó törvényjavaslatot”.⁶²

Néhány apróbb hírfoszlányból bizonyos pénzügyi problémákra is következtethetett az olvasó. Brüsszeli hírforrás közleményéből 1843. február 9-én például arról értesülhetett, hogy „a közmunkák budgetje, különösen a vasutaké, még soha sem ment olyan nehezen keresztül a képviselő kamarában, mint a jelen üléseken”.⁶³ Néhány héttel később pedig a belga kamara elnapolta a hadi költség-

⁶⁰ Belgium. *Pesti Hirlap*, 1842. november 24. 830.

⁶¹ *Külföldi Napló*. *Pesti Hirlap*, 1842. október 9. 717.

⁶² *Külföldi Napló*. *Pesti Hirlap*, 1843. március 30. 214.; *Külföldi Napló*. *Pesti Hirlap*, 1843. február 9. 237.

⁶³ *Külföldi Napló*. *Pesti Hirlap*, 1843. február 9. 94.

vetés elfogadását, ami az illetékes miniszter lemondását vonta maga után, a helyettesítésével megbízott közmunkák miniszterének áthidaló javaslatát azonban a parlament hamarosan megszavazta.⁶⁴

1843. december 17-én a *Pesti Hirlap* nem titkolt felháborodással tudósított arról, hogy a belga kormány emlékszobor felállítását tervezi Brüsszel egyik forgalmas terén a keresztes had egyik fővezérének, „Bouillon Gotfrédnak”. „A történetek alig mutatnak embertelenebb és a kereszteny nevet lealázóbb jeleneteket a kereszteshadnál, s ezt emlékkal örökíteni a 19-ik században nem méltó”⁶⁵ – indokolta meg a kommentátor elutasító hozzáállását. Gottfried Buillon „megünneplése” valójában a belga nemzeti identitás megerősítését szolgáló kormányprogram megvalósításához kapcsolódott, amelynek kulcsfontosságú elemét képezte a belga történelmi múlt feltárása. A jelentős kormányzati támogatással kibontakozó munkálatoknak sajátos közeget kölcsönzött, hogy 1830 előtt nem létezett független belga állam, a kutatások így a nemzeti múlt dicsőséges epizódjainak és főszereplőinek felfedezésére összpontosultak. Így került a közvélemény érdeklődésének előterébe Egmont gróf és Hoorne gróf felettebb megtisztelő társaságában a keresztes hadjáratok két, „az európai civilizáció megvédésének szolgálatában álló” kiemelkedő alakja: Gottfried von Bouillon és IX. Balduin.⁶⁶ A városkép tudatos formálásáról számolt be továbbá az a későbbi híradás, mely szerint a kormány és Brüsszel közösen finanszírozza a városháza ékesítésére felállítani tervezett 150–200 szobrot, melyet a főváros elsősorban brüsszeli művészekről rendelt meg.⁶⁷

Az unionizmus belső ellentéteinek elmélyülése

A korábbi években érvényesülő politikai stabilitás alapjait az 1842-től megszülető törvények végrehajtásával kapcsolatosan felhalmozódó liberális elégedetlenség kezdte ki. A katolikus egyház túlzott társadalmi-politikai befolyásának visszaszorítását követelő programmal fellépő progresszívek által a parlamentben, 1845 januárjában megindított offenzíva végül is kiprovokálta Nothomb visszalépését, miközben kollégái megtartották hivatalukat az új kabinet megalakulásáig.⁶⁸

⁶⁴ Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1843. április 20. 264.; Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1843. április 27. 279.

⁶⁵ Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1843. december 17. 867.

⁶⁶ *Jean Stengers – Élian Gubin: Le grand siècle de la nation belge. De 1830 à 1918.* In: *Histoire du sentiment en Belgique des origines à 1918.* Bruxelles 2002. 7., 15., 21.; *Johannes Koll: Belgien. Geschichtskultur und nationale Identität.* In: *Mythen der Nationen.* Hrsg. Mónika Flacke. Berlin 1998. 54–72.

⁶⁷ *Belgium.* *Pesti Hirlap*, 1845. október 31. 290.

⁶⁸ *Simon, A.: Le Parti Catholique Belge 1850–1945 i. m. 55., 75.; Roger Aubert: Kirche und Staat in Belgien im 19. Jahrhundert.* In: *Beiträge zur deutschen und belgischen Verfassungsgeschichte im 19. Jahrhundert. Beiheft zur Geschichte in Wissenschaft und Unterricht.* Hrsg. Werner Conze.

Az országszerte élénk érdeklődés mellett lebonyolított választásokról megemlékező *Pesti Hirlap* június 27-ei elemzése a történelmi előzményekre visszautalva rekonstruálta az unionizmus válságához vezető út összetevőit. Emlékeztetett arra, hogy „a hollandi kormány a belgiumi papi és szabadelvű pártok egyesülete folytán bukott meg. Azóta az egyesület felbomlott, s a két párt egymással méri erejét. A papi pártot főleg a nép alsó osztálya, s a nagyobb nemesség alkotják. E két párt egymással küzdvén, valódi szabadelvű ministerium nem jöhetett létre. A mostani Nothomb-ministerium a két párt között áll, nem kevésbé hajolva a papi párthoz, vagy mikép ez magát nem a leghelyesebben nevezi, a catholicusokhoz. Nothomb ugyan szabadelvű volt, de a viszonyok hatalmánál fogva, lassanként a papi párt szövetségese lett a kormány. A szabadelvű párt tehát ellenzék is lőn, s nagy elszántsággal látott a választáshoz. De a papi párt sem maradt tétlen [...] A mecheleni érsek minden egyházban kitételni rendelte a szentséget, közimádkozást hirdetett, s megmondta azok neveit, kiket elválasztva szeretne látni. Atnwerp és Brüsszelben már a választások megtörténtek, és csupa ellenzéki tagok lőnek megválasztva. Legújabb hír szerint a ministerium beadá a királynak lemondását.”⁶⁹

Figyelemre méltó, hogy a belga liberális érveléssel azonosuló elemzés megfogalmazója fenntartások nélkül átvette Sterckx bíboros személyének és politikájának bírálatát. Holott a liberális-katolikus unionizmus megteremtésében és működtetésében kulcsszerepet betöltő mecheleni érsek mindvégig megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított az együttműködés fenntartásában nélkülözhetetlen egyensúly, a rivalizáló felek közötti párbeszéd megőrzésének.

Az egyház és a politika kérdésében állást foglalva híveit valóban aktív választási részvételre buzdította a közjó érdekében, de egyben nyomatékosan felhívta a plébánosok figyelmét a hivatásuk gyakorlásában elkötelezett, de körültekintő és felelős eljárás normáinak betartására, s a közvetett eltiltást alkalmazva utasította őket arra, hogy a szószéken politikai témával ne foglalkozzanak.⁷⁰

1845. augusztus 12-én a *Pesti Hirlap* az elhúzódó kormányválság lezárulásáról tudósított, ismertette az új kabinet személyi összetételét. Megállapította, hogy „coalitio ministerium” jött létre, amelyben a liberális irányzatot Van de Weyer és d’Hoffschmidt belügyi, illetve közmunkaügyi miniszterek, a katolikus tábor Dechamps és Malou, külügyi, illetve pénzügyi miniszterek jelenítik meg. Megjegyezte, hogy a távozásában is nagy tisztelettel illetett Nothomb a berlini

Stuttgart 1967. 21.; *Cordewiener, A.*: Organisations politiques et milieux de presse en regime centenaire i. m. 237., 277.

⁶⁹ *Belgium. Pesti Hirlap*, 1845. június 27. 423., *Belgium. Pesti Hirlap*, július 4. 12.

⁷⁰ *Mishaegen, G.*: Le Parti Catholique Belge de 1830 á 1884 i. m. 60., 100.; *Handbuch der Kirchengeschichte* i. m. 361.; *Simon, A.*: Le Parti Catholique 1850–1945 i. m. 48.

követi pozíciót fogja betölteni, ezzel is demonstrálva a német kapcsolat megkülönböztetett jelentőségét.⁷¹

Sylvain van de Weyer 1845. július 30-án szentesített kinevezésével kísérlet történt az unionizmus folytatására, a korábbinál nagyobb liberális befolyás mellett. A leuveni egyetemen jogi doktorátust szerzett volt londoni követ személyében különösen nagy formátumú, hatalmas diplomáciai tapasztalattal rendelkező politikus került a miniszterelnöki székbe, aki eltökélten felvette a kesztyűt az unionizmus militáns ellenfeivel folytatott küzdelemben. Elismertségét a nemzeti megújulás és a gazdasági modernizáció híveként alapozta meg, miközben a nemzet szolgálatában betöltött rendkívüli szerepüket felismerve legelsőik között szorgalmazta a tudományok, az irodalom, a kultúra és a művészetek jelentős állami támogatását, kiemelkedő érdemeket szerezve a Belga Királyi Akadémia létrehozásában.

Sylvain Van de Weyer személyisége kiemelkedő színvonalú kortársai körében is példamutató őszinteséggel és hitelességgel testesítette meg a belga nemzeti megújulás örökérvényű üzenetét. Az augusztus 15-én megnyíló szépművészeti kiállítást köszöntő beszédében kifejtett ars poeticája szerint ugyanis „a legújabb” belga történelem során „a művészetek és az irodalom íze újjáélesztette a nemzeti függetlenség hatalmas érzését, miközben az ország mély azonosulással megértette, hogy a művészet emelkedett kultusza, az igazság szabad keresése, a számunkra oly drága nemzetiség legszilárdabb elemeit képezik”.⁷²

A *Pesti Hírlap* a kezdetektől nem bízott az új, „átmeneti ministerium tartóságában” és hangot adott kétségeinek, vajon Van de Weyer valóban komolyan át akarja-e venni hivatalát, majd szeptember elején konstataálta, hogy a koalíciót alkotó pártok hangadói között „már kitört a meghasonlás”.⁷³ Időközben elkerülhető közjáték gyengítette a kormányfő tekintélyét. Egy október 2-án megjelent hírből arról tájékozódhatott az olvasó, hogy megürült egy brüsszeli mandátum, és hívei erőteljesen kapacitálják Van de Weyert, induljon el a pótválasztáson. A miniszterelnök azonban nem kívánt a megmérettetésen részt venni, mivel „semmi kilátás nincs reá, hogy megválasztassék”. November 2-án mégis arról írtak, hogy engedett a nyomásnak, ám a progresszív liberális Leon Cans egyértelmű többséggel győzte le riválisát.⁷⁴ A decemberben lefolytatott kiélezett parlamenti választfelirati vita ugyanakkor a kormány egyértelmű sikerével zárult, ami a belpolitikai helyzet stabilizálódásával kecsegtetett.⁷⁵

⁷¹ Belgium. Pesti Hírlap, 1845. augusztus 12. 101.

⁷² Biographie Nationale XV. 930.; *Juste, T.*: Histoire du Congrès National de Belgique, ou de la fondation de la monarchie belge i. m. II. 69., 74.

⁷³ Belgium. Pesti Hírlap, 1845. augusztus 26. 135.; Belgium. Pesti Hírlap, 1845. szeptember 7. 163.

⁷⁴ Belgium. Pesti Hírlap, 1845. október 2. 290.; Belgium. Pesti Hírlap, 1845. november 2. 295.

⁷⁵ Belgium. Pesti Hírlap, 1845. december 5. 371.

A politikai konszolidáció javuló feltételei közepette a parlament újabb törvényjavaslatok tárgyalásába kezdett. Különösen sajátos kérdés került napirendre a képviselőházban a holland örökség kezelésének tárgykörében. A *Pesti Hirlap* tájékoztatójából kiderült, hogy a probléma az 1830. évi fordulat előtti években gyökeredzett, amikor a holland király nyugdíjakat alapított, ám az új belga kormány nem fizette ki azokat maradéktalanul. Az érintettek pereket indítottak, melyek közül a státus többet elveszített saját törvényszéke előtt. A jogállamiság normatíváját szem előtt tartó elemző feltette a kérdést: vajon megszavazzák-e a honatyák az elmaradt összegek kifizetését? S aggodalmát sem rejtve véka alá rámutatott arra: amennyiben nem, azaz megsemmisítik a legfőbb törvényszék ítéletét, a közvélemény szemében megrendülhet a bizalom a törvényszék iránt.⁷⁶ Két nappal később mégis arról számolt be, hogy a képviselők 32–25 arányban elvetették az 1830 után hivatalukat elveszítőik számára a nyugdíj folyósítását.⁷⁷

December 16-án a Belgium rovatban megemlítették, hogy az igazságügyi miniszter az 1835-ös törvény meghosszabbítását kezdeményezte, mely szerint a rendőrség feladata, hogy a jogtalanul az országban tartózkodó idegent indoklás nélkül 24 óra alatt *eltávolítsa* az országból. Ugyanebben az összeállításban esett szó a büntetőtörvénykönyv némely paragrafusának megvitatása ügyében elrendelt parlamenti zárt tárgyalásról, mivel néhány város magához kívánta vonni a felügyeletet „egészségi ügyekben, melyek erkölcsiséggel is kapcsolatban vannak, s törvényt akarnak hozni a csábtanyák telepeinek teljes eltörlése iránt”.⁷⁸

1846 a belga belpolitikában az unionista vegyes kormányzati rendszer végleges felbomlását hozta magával. A Külföld rovat február végén „a coalitio-ministeriumban” bekövetkezett meghasonlás jeleire hívta fel a figyelmet, s a Van de Weyer lemondásának veszélyét felidéző konfliktus forrását a középfokú oktatás megreformálásának kérdésében felerősödő katolikus–szabadelvű konfrontációban ragadta meg. A liberális miniszterelnök által beterjesztett törvénytervezet ugyanis jelentős mértékben megerősíteni kívánta az állam befolyását a középfokú oktatásban, ami a tiltakozó katolikus miniszterek sorozatos lemondását váltotta ki, s végül elvezetett az utolsó unionista kormány február 19-én bekövetkezett felbomlásához. A középiskolai törvény végül csak 1850-ben született meg, amely egyértelműen a szekularizáció híveinek győzelmét jelentette.⁷⁹

⁷⁶ Belgium. Pesti Hirlap, 1845. december 12. 388.

⁷⁷ Belgium. Pesti Hirlap, 1845. december 14. 391.

⁷⁸ Belgium. Pesti Hirlap, 1845. december 16. 395.

⁷⁹ Belgium. Pesti Hirlap, 1846. február 26. 134.; Belgium. Pesti Hirlap. 1846. március 6. 156.; *Juste, T.*: Histoire du Congrès National de Belgique, ou de la fondation de la monarchie belge II. i. m. 81., 89.; Biographie Nationale XIV. 780.; *Cordeviener, A.*: Organisations politiques et milieu de presse en regime centisitaire i. m. 355.; *Aubert, R.*: Kirche und Staat in Belgien im 19. Jahrhundert. i. m. 21–22.

Egy 1846. április 7-ei közlemény a kormányválság elhúzódásának okait taglalta, majd utalt arra, hogy Rogier-nek a mérsékelt szabadelvűek és a progresszív liberálisok koncentrációjával kísérletező s a konzervatív többségű kamara erőteljes megrendszabályozását tervező, ám az uralkodó tetszésével nem találkozó próbálkozása kudarcot vallott, valamint hogy egy újabb vegyes minisztérium felállítására irányuló kezdeményezés zátonyra futott.⁸⁰ A krízis mielőbbi lezárásán fáradozó I. Lipót a korábban hosszú időn át sikeresen kormányzó Barthélemy de Theux újbóli felkérésében kereste a megoldást. Az 1846. március 31-én hivatalba lépő kormány homogén katolikus kabinetként jött létre, melynek erős emberét a közvélemény az intranzigens katolikus *Jules Malouban* ismerte meg. A minisztérium összetételének és meghirdetett politikájának megítélése katolikus körökben sem talált osztatlan elismerésre. A demokratikus katolicizmus számos képviselője – például Pierre de Decker – kifejezetten bírálta a szerintük több vonatkozásában anakronisztikus jegyeket is felmutató klerikális törekvések kormányzati felerősödését, és elutasító álláspontját demonstrálva el sem ment az új kabinet beiktatására.⁸¹ A *Pesti Hírlap* április 12-én adott hírt a tisztán katolikus pártiakból álló, de Theux vezette kormány megalakulásáról és ismertette annak összetételét. Három héttel később beszámolt a kormányprogramot meghirdető miniszterelnöki beszédről, amelyből ezt tartotta fontosnak kiemelni: „Conservatív haladó fog lenni, mondá, és szintúgy tiszteli a korona, mint a kamara jogait.”⁸²

A homogén katolikus kormány színre lépése mozgósította a liberálisok táborát és döntő impulzust adott pártalapítási törekvések felgyorsításához. 1846. június 14-én a brüsszeli L'Alliance libérale kezdeményezésére pártalapító kongresszust tartottak a különböző liberális irányzatok képviselőinek részvételével. A 384 küldött által elfogadott, hat pontból álló cselekvési program szekularizációs reformokat hirdetett meg az alkotmány védelmében, a világi hatalom függetlenségének helyreállítását az egyházzal szemben, az oktatási rendszer átfogó laicizálását, új választójogi törvényt minimális cenzus mellett, és kilátásba helyezte az 1842-ben megalkotott törvények visszavonását. Döntés született továbbá permanensen működő, országos hálózattal rendelkező egyesület/párt kiépítéséről, melynek első elnökéül Eugène Defacqz-ot választották meg, aki politikai ars poeticáját meghirdetve bejelentette: „az alkotmány, csakis az alkotmány, az egész alkotmány”. Az új generáció színre lépése mellett a liberális zászlóbontás egyik sajátos kísérőjelenségének bizonyult ugyanakkor az alkotmányozó atyák nagy generációjának szinte teljes távol

⁸⁰ Belgium. *Pesti Hírlap*, 1846. április 7. 238.

⁸¹ *Mishaegen, G.*: Le Parti Catholique Belge de 1830 á 1884 i. m. 85.; *Jules Garsou*: Les relations extérieures de la Belgique (1839–1914). Bruxelles 1946. 9.; *Simon, A.*: Le Parti Catholique Belge 1850–1945 i. m. 76.; *Bitsch, M – T.*: Histoire de la Belgique i. m. 126.

⁸² Belgium. *Pesti Hírlap*, 1846. április 12. 250.; Belgium. *Pesti Hírlap*, 1846. március 3. 303.

maradása az első modern belga párt megszületésének munkálataitól (a korábbi évek főszereplői közül mindössze Paul Deveaux volt jelen a rendezvényen).⁸³

A *Pesti Hírlap* 1846. június 30-ai számában számolt be a belpolitikai élet legújabb, történelmi léptékű fejleményeiről. Megemlékezett arról, hogy „a szabadelvű párttörödékek” pártalapító és programalkotó kongresszust tartottak, melynek határozatai közül a következőket emelte ki: a választási cenzus „mindinkább alábbszállítása, tekintettel levén a rendre s a választók képességére és függetlenségére, s a legkevesebbet fizető tisztas rendűeknek azonnali felvétele”. A polgári hatalom függetlenségének megőrzése az egyháztól. „A státus kizárólagos befolyása a státus által működtetett közoktatásra” és annak biztosítása, hogy a papok semmiképpen ne bírjanak arra befolyással. Végül pedig az alsópapságot felszólították arra, hogy „a püspökök járma alól szabadítsa meg magát”.⁸⁴

A *Pesti Hírlap* az angol–francia ellentétek felerősödése kapcsán 1847. március 12-én magyar és belga vonatkozásban is érdekes epizódokra hívta fel a figyelmet. Elárulta, hogy a francia–angol feszültség feloldásának reményében London párizsi vezető diplomatája Apponyi Rudolfot, a Habsburg Birodalom követét kérte fel helybeli közvetítésre, továbbá – a belga monarchia jelentős nemzetközi tekintélyére és súlyára utalva – megemlítette, hogy „a belga király rövid időn belül Londonba fog menni. Jelenleg Párizsban mulat. Konzervatív forrásból származó hírek szerint a belga király közvetítése eredményeként kormányváltás lesz Párizsban vagy Londonban”.⁸⁵

Egy korábbi híradás az 1846. évi krakkói felkelés leverését követően menekülni kényszerülő lengyel emigránsok sorsának alakulásába nyújtott bepillantást. Felsorolta, hogy a 8180 menedékkérő közül 4739 Franciaországban, a többi Belgiumban, Spanyolországban, Svájcban, illetve Amerikában talált új otthonra, a katonák közül 17 a belga hadseregben szolgál, kettő vezető rangot visel.⁸⁶

Az élelmiszerhelyzet kritikus alakulása

Az 1840-es évek második felében a *Pesti Hírlap* hasábjain egyre nagyobb hangsúlyt kapott a belgiumi élelmiszerhelyzet kritikus helyzete. Az ellenzéki hírlap 1845. szeptember 19-én közölte a brüsszeli kormány bejelentését, amely a

⁸³ *Cordewiener, A.*: Organisations politiques et milieux de presse en regime centenaire i. m. 343.; *Garson, J.*: Les relations extérieures de la Belgique (1839–1914). i. m. 8–9.; *Mishaegen, G.*: Le Parti Catholique Belge de 1830 à 1884 i. m. 86.; *Dumont, G. H.*: Histoire des belges III. i. m. 1956. 65.; *Aubert, R.*: Kirche und Staat in Belgien im 19. Jahrhundert i. m. 138.

⁸⁴ Belgium. *Pesti Hírlap*, 1846. június 30. 442.

⁸⁵ Franciaország. *Pesti Hírlap*, 1847. március 12. 169.

⁸⁶ Franciaország. *Pesti Hírlap*, 1847. március 7. 157.

várhatóan „mostoha termésre” való tekintettel megszüntette a behozatali vámot a burgonyára és a gabonára, s egyben megtiltotta azok kivitelét. Nem sokkal ezután pedig sor került a liszt behozatalának felszabadítására.⁸⁷ A válság megelőzése érdekében hozott újabb ismertetet ideiglenes intézkedés lehetővé tette a külföldről behozott élelmiszer ingyenes szállítását, amivel azt kívánták megakadályozni, hogy a nyereszkeskedők nagyobb készleteket felhalmozzanak, majd azokat fél áron szállítsák tovább. Az ingyenes szállítás feltételeként határozták meg azonban azt, hogy az illetékes hatóságok, jótékony egyesületek, vagy akár magánszemélyek élelmiszerakciói valóban a népről történő gondoskodás ügyét szolgálják.⁸⁸ A drámai körülményekről beszámoló híradások köréből kilógott az az optimista kicsengésű, francia forrásból származó bejelentés, miszerint Hollandiában és Belgiumban „a gabonatermés kielégítő”.⁸⁹ Egy 1845. december 21-én megjelent híradás azonban arról számolt be, hogy a belgiumi alsó néposztály nyomora az élelmiszerek terén oly mértékben növekedett, hogy a súlyos helyzet kezelésére immár elégtelennek bizonyul az ilyenkor szokásos alamizsnaosztogatás, s a problémák csökkentése érdekében közvetlen állami beavatkozást, „szükség-közmunka” megszervezését tartja elengedhetetlennek.⁹⁰

A nyomorban élők megsegítésének sajátos magyar vonatkozású pillanatát örökítette meg az a bejegyzés, amely némi meghatódottságot kifejező szavakkal méltatta Liszt Ferenc példaértékű gesztusát, amikor is egyik nagy jövedelmű brüsszelei koncertje bevételét „ismeretes szokott nagylelkűségénél fogva [...] a szegények javára áldozta”.⁹¹

Az elmélyülő válságszituációban hozott kényszerintézkedések elkerülhetetlenül megterhelték a szomszédos országok között a korábbi években egyébként kifejezetten jól alakuló kapcsolatokat. Az 1846. január 29-én a Hollandia rovatban közzétett tájékoztató szerint a belgiumi burgonyakiviteli tilalomra reagálva az észak-németalföldi állam több stratégiai árucikkre felemelte a ki- és beviteli vámokat, melynek következtében a két ország között „valóságos vámháború” tört ki. A közlemény felhívta a figyelmet azonban arra is, hogy a hollandiai kereskedők elvetik a hágai kormány intézkedését, mert tartanak az ellentétek további kiéleződésétől, aminek szerintük „az iparúzők és a kereskedők fogják legnagyobb kárát vallani”.⁹² S valóban: „A Hollandia által neki dobott kesztyűt a belga kormány nem késett felvenni” – állapította meg a Brüsszel által öt napon belül

⁸⁷ Belgium. Pesti Hírlap, 1845. szeptember 19. 191.; Belgium. Pesti Hírlap, 1845. december 14. 391.

⁸⁸ Belgium. Pesti Hírlap, 1845. október 20. 287.

⁸⁹ Franciaország. Pesti Hírlap, 1845. november 30. 359.

⁹⁰ Belgium. Pesti Hírlap, 1845. december 21. 407.

⁹¹ Belgium. Pesti Hírlap, 1846. február 24. 130.

⁹² Hollandia. Pesti Hírlap, 1846. január 29. 68.

meghozott válaszrendeletet konstatáló bejegyzés, amely a kedélyek megnyugtatósa érdekében nyomban hozzátette, miszerint a két kormány valójában jól megérti egymást, s optimizmusa alátámasztásaként arra emlékeztetett, miszerint a korábban megkötött porosz–belga szerződést hasonlóképpen „illy látszólagos keserű ellenségeskedések előzték meg”.⁹³

A kormányzati válság megoldódása, a liberális Rogier-kormány megalakulása

A *Pesti Hirlap* hasábjain 1847. második felében hangsúlyosan napirendre került a belgiumi parlamenti választások és az új kormány megalakításának kérdése. Július 2-án a Belgium rovat bejelentette, hogy a júniusban lebonyolított követés szenátorválasztásokat a szabadelvű ellenzék nyerte meg, és nem kételkedett a jelentősen meggyengült de Theux minisztérium közeli lemondásában. Liberális kormány megalakulását prognosztizálta Lebeau és Rogier vezetésével, de brüsszeli forrásokra hivatkozva hivatalba lépése esetén sem jósolt számára hosszú idejű regnálást. Negatív álláspontját a parlamentben megjelenő új „középpárt kifejlődéséből” eredtetette, amely állítólag nem kíván a „doctriner szabadelvűekkel” egyesülni, miközben a papság túlzott befolyását elutasítja, és pártolja „a kormány hatalomnak”. A tudósítás szerint a formálódó új politikai csoportosulás képviselői azzal vádolják a szabadelvűeket, hogy „csak felvilágosodott önkényt, mindent vezérlő, rendező hatalmat akarnak”.⁹⁴ Augusztusi híreiben a *Pesti Hirlap* folyamatosan tájékoztatott a Charles Rogier által irányított homogén liberális kormány megalakulásának előkészületeiről, és annak várható összetételét is megadta. Augusztus 26-án bejelentette, hogy a Párizsból hazatérő uralkodó audiencián fogadta a miniszterelnök jelöltet, s hosszan tartó konzultációt követően áldását adta kabinetjére.⁹⁵

Az 1847. júniusi választások a katolikusok jelentős visszaesését eredményezték, melynek következtében a liberálisok megszerezték az abszolút többséget. Sikerük meghatározó hátterét jelentette, hogy az ipari és a pénzügyi világ, az ügyvédi kamara, a hadsereg, a nagyvárosok, valamint a művészeti-kulturális élet képviselői egyaránt felsorakoztak mögöttük. A hivatalba lépő miniszterelnök, a liberális irányzatok közötti egyensúlyt és együttműködést egyedül megteremteni képes Charles Rogier az 1846-ban elfogadott pártprogram megvalósítását tűzte ki céljaként, de a liberális-katolikus unionizmus szellemiségének továbbéltetése jegyében hangsúlyozta az egyház vallásos missziójának fontosságát és maximális

⁹³ Belgium. *Pesti Hirlap*, 1846. január 29. 68.

⁹⁴ Belgium. *Pesti Hirlap*, 1847. július 2. 7.

⁹⁵ Belgium. *Pesti Hirlap*, 1847. augusztus 26. 133., vö. Belgium. *Pesti Hirlap*, augusztus 6. 88.

tiszteletben tartását is. Kormányra erős emberének az a 35 éves volt liège-i ügyvéd, Walthère Frère-Orban számított, aki nem tartozott az 1830. évi forradalom nagy csapatához, s az új generáció képviselőjében a demokratikus-szociális liberalizmust testesítette meg.⁹⁶

A két kiemelkedő politikus szoros együttműködésének meghatározó szerepe volt abban, hogy a belga politikai elit 1847–1848 fordulójához elérkezve felismerte a közeledő nagy európai válság előjeleit, és idejében meghozott progresszív reformokkal törekedett a megrázkódtatásokat elkerülni. Bölcs politikájával megalapozta, hogy Belgium az 1848. évi európai forradalmi megmozdulások időszakában a béke, a nyugalom, a stabilitás szigeteként élte életét.⁹⁷ Mindez maga után vont, hogy az érthetően a nagy európai válsággócokra (Itália, a német térség, a lengyel-kérdés, az Al-Duna stb.) koncentráló *Pesti Hirlap* kevesebb figyelmet fordított a stabilitást demonstráló dél-németalföldi belpolitikai fejleményekre.

A belga külkereskedelem a nemzeti prosperitás szolgálatában

A külgazdasági kapcsolatok dinamikus kibontakozása (1841–1842)

A nemzeti szuverenitása megerősítésén fáradozó belga politika szempontjából stratégiai jelentőséggel bírt külkereskedelmi kapcsolatainak alakulása. Ezen belül is prioritásként jelentkezett a komplex és mély történelmi gyökerekre visszavezethető francia–belga együttműködés kérdése. A belga nemzetállam 1830–1831. évi megszületése körül nyíltan jelentkező francia hegemon törekvések meghiúsulását követő évek viszonylagos csendjét a kölcsönös anyagi és politikai előnyökkel kecsgető francia külpolitikának a vámunió megkötésére irányuló 1841. évi kezdeményezése törte meg.⁹⁸

1841. július 24-én a *Pesti Hirlap* a brüsszeli sajtóból nyert információk alapján kifejtette, hogy a franciák olyan kereskedelmi szerződés megkötését javasolják Brüsszel számára, amely megszüntetné a francia–belga vámvonalat, s azt a holland és német határokra helyezné át. Elmondta, hogy az angol kívánságokat és a Habsburg fenntartásokat maximálisan szem előtt tartó belga delegáció a tárgyalások során

⁹⁶ *Bitsch, M.-T.*: Histoire de la Belgique i. m. 128.; *Garsou, J.*: Les relations extérieures de la Belgique (1839–1914). i. m. 11–12.; *Paul Hymans*: Frère-Orban I–II. Bruxelles 1905. 164.; *Lichtervelde, L.*: Léopold Ier et la fondation de la Belgique contemporaine i. m. 239.; *Mishaegen, G.*: Le Parti Catholique Belge de 1830 à 1884 i. m. 101–102.; *Dumont, G.-H.*: Histoire des belges i. m. III. 66.; Biographie Nationale XIX. 730.

⁹⁷ A belga helyzet alakulásáról 1848-ban lásd *Georges Henri Dumont*: Le miracle belge de 1848. Bruxelles 2002.; *Erdődy G.*: „Szabadságot mindenben és mindenkinek.” i. m. 256–285.

⁹⁸ *Guillaume Arendt*: Das Königtum in Belgien. Brussel–Leipzig 1856. 43.; *Corti, E.*: Léopold I. von Belgien i. m. 123.; *Garsou, J.*: Les relations extérieures de la Belgique (1839–1914) i. m. 12.

határozottan elutasító álláspontra helyezkedett, mert a belga király és a miniszterek úgy ítélték meg, hogy az ajánlott szerződés ellenkezik az alapvető belga nemzeti érdekekkel, mivel az valójában nem lenne más, mint „Belgiumnak Franczhonnali tetleges összekötetése, s akkor megszűnnék e kisebb ország független semleges státus maradni”.⁹⁹ A francia sajtóhírekből tájékozódó hírlap munkatársa felidézte azt a párizsi álláspontot, miszerint a tárgyalások zátonyra futását az állítólag túlzó belga követelések idézték elő, de a francia kormány készen áll a megbeszélések folytatására, melynek előmozdítására I. Lipótot a francia fővárosba várják.¹⁰⁰

A francia–belga kapcsolat harmóniáját megzavarta a brüsszeli könyvnyomtatók problémája is. A francia könyvkereskedők sürgetésére ugyanis a párizsi kormány rendeletet bocsátott ki a francia könyvek olcsó belgiumi újrainyomtatásának megnehezítésére.¹⁰¹ A sérelmek orvoslásában reménykedő brüsszeli könyvnyomtatók azt kérték Lipóttól, hogy hárítsa el a párizsi parlament könyvkereskedelmi törvényről folytatott vitáiból fakadó aggodalmukat, amire az uralkodótól biztató választ kaptak.¹⁰²

A belga külkereskedelmi aktivitás felerősödéséről tanúskodtak a Belgium és Ausztria közötti hajózási szerződés megkötésének előkészületei. A *Pesti Hírlap* 1841. január 23-án jelezte: a brüsszeli kormány arról tájékoztatta a kamarákat, hogy a készülő szerződés jegyében az ausztriai kormány máris kiadta az utasítást, melynek értelmében „a belga hajók a császárság kikötőiben a legtöbb kedvezményben részes nemzetekével egyenlő lábra állíttassanak”.¹⁰³

Az 1842. év az újunionizmus történetének sikeres időszakát jelentette, amelynek központi faktorát a külgazdasági kapcsolatok dinamikus kibontakozása képezte. Belgium gazdasági súlyának, európai befolyásának és jelentőségének ugrásszerű növekedését önmagában is jól érzékeltette a több irányból felerősödő külföldi érdeklődés az együttműködés elmélyítésére. A brüsszeli forrásokra hivatkozó *Pesti Hírlap* 1842. május 12-én a Párizs által ösztönzött francia–belga kereskedelmi tárgyalások újrakezdéséről tudósított s a híradáshoz kapcsolódva ismertette a brüsszeli iparegyesület nyilvánosan kifejtett álláspontját. A „tökéletes vámszövetség” megvalósítására irányuló francia törekvés ismeretében megfogalmazott értékelés szerint „a belga ipar abnormalis állapotban van”, mivel a külföldi vásárok el vannak zárva előle, a hazai vásárokon pedig idegen vetélytársakkal kell megküzdenie. Belgium

⁹⁹ Belgium. *Pesti Hírlap*, 1841. július 24. 497.

¹⁰⁰ Külföldi Napló. *Pesti Hírlap*, 1841. október 9. 685.; Külföldi Napló. *Pesti Hírlap*, 1841. október 30. 733.

¹⁰¹ Külföldi Napló. *Pesti Hírlap*, 1841. július 21. 489.; Frankhon. *Pesti Hírlap*, 1842. november 27. 839.

¹⁰² Külföldi Napló. *Pesti Hírlap*, 1841. november 10. 756.

¹⁰³ Belgium. *Pesti Hírlap*, 1841. Télhó (január) 23. 55.

1830 óta reméli, hogy szabadelvű nézeteit a szomszéd nemzetek is osztják, de éppen ellenkezőleg cselekszik Franciaország, a Német Vámszövetség, Spanyolország és „Éjszakamerika” is. Mindebből okulva a deklaráció megfogalmazói arra következtettek, hogy Belgium érdeke a közeledés a szomszéd népekhez, amit lehetségesnek tartanak anélkül is, hogy hazájuk „politikai nemzetisége” veszélyeztetve lenne. Az idézett elemzéshez az informátor ugyanakkor azt is hozzátette, hogy többen nem osztják ezt a nézetet, s az állásfoglalás mögött francia háttérre gyanakszanak.¹⁰⁴

Egy június 23-án megjelent tájékoztatás szerint a francia parlamenti fejlemények, a vászonszövetek beviteli vámjának azonnali felemelésére irányuló követelések komoly aggodalmat keltenek a belgák körében, különösen Flandriában, ahol a lakosság nagy része „századok óta az iparnak ezen ágából élt”. A belga honatyák megnyugtatóására a belügyminiszter elárulta: a kormány megkezdte tárgyalásait Párizssal annak érdekében, hogy a tervezett vámrendelet ne vonatkozzon Belgiumra. A Műipar Egyesület küldöttsége előtt pedig I. Lipót hangsúlyozta: „Belgiumnak nagyon alapos okai vannak Franciaországtól kivételt remélni”, és kifejezetten biztatóan szólt a belga ipar és kereskedelem helyzetéről, valamint jövőjéről.¹⁰⁵ A politikai hangulatban mutatkozó fokozódó feszültséget jól érzékeltette, hogy a francia „ordonnance” kihirdetésére váró képviselők nem kezdték meg nyári szabadságukat, hogy annak esetleges negatív üzenetét megismerve azonnal megtegyék a szükséges „visszatorlási rendszabályokat”.¹⁰⁶

Az idegen vászon beviteli vámjának felemeléséről rendelkező szabályozás megszületéséről tájékoztató vasárnapi elemzés a franciaországi „választási tactica” megnyilvánulásának nevezte a rendeletet. Hozzátette, hogy a brüsszeli kormány további kísérleteket tesz a kivételezés elfogadtatására, Párizs azonban jelentős visszont-engedményeket kér a pozitív diszkrimináció fejében, miszerint Belgium emelje a franciával azonos szintre a vászon beviteli vámját, valamint szállítsa le a francia borok beviteli vámját. Az elemző szerint „Mind a két kívánság olyan, mit nehezen lehet teljesíteni, ha pedig az egyezkedés a két kormány közt nem jön létre, Belgium a francia borok árát visszatörlesztésből még egyszer olly magasra fogja emelni, mint jelenen áll, s akkor a francia ministerium újra zavarban lesz a választásokra nézve, mert a bordeauxi szőlőbirtokosok ellenségivé válnak”.¹⁰⁷

Július 31-én a *Pesti Hirlap* a *Journal des Débats* híryanaga alapján ismertette a július 16-án megszületett francia–belga vámmegállapodás lényegét. Az egyezmény rögzítette, hogy Belgium a franciához hasonló vámot vezet be a vászonra, s cserében a belga árukra kiszabott francia vám nem emelkedik. A szerződő felek

¹⁰⁴ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. május 12. 337.

¹⁰⁵ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. június 23. 445.

¹⁰⁶ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. július 7. 477.

¹⁰⁷ Külföldi Napló. Pesti Hirlap, 1842. július 10. 485.

megállapodtak továbbá abban is, hogy Belgium a francia bor vámját egyharmadára csökkenti, mérsékelni fogja a sóvámot, valamint elengedi Franciaország részére a folyam- és csatornahasználati vámokat. A *Journal des Débats* meglepéssel fogadta a megállapodást, mert szerinte ez által „meg van az inger adva a tökéletes vámegyesüléshez, a mi politikai tekintetben még kívánatosabb volna, mint kereskedőiben”. A *Pesti Hírlap* munkatársa azonban nem titkolta fenntartásait, amikor megállapította: amennyiben nem teljesül a jövődőlés, „akkor Belgium nagyon drágán vásárolt piacot kenderének és lencsöveinek”.¹⁰⁸

A brüsszeli követkamara és szenátus egyaránt meggyőző többséggel fogadta el a kereskedelmi szerződést. A szavazást megelőző előterjesztésben a külügyminiszter jelezte, hogy „a vászonügy csak közbeeső pont vala az általános kereskedési szerződés iránt Frankhonnal folytatott alkudozásokban”, amelyek továbbra is folyamatban vannak.¹⁰⁹ A cikkíró visszafogott, bár félreérthetetlen iróniával tette hozzá, hogy immár „semmi sem áll útjában a megerősítésnek, mint a francia vászongyárosok kielégíthetetlen önzése és Anglia rossz kedve, mi azonban nehezen fog tekintetbe vétetni”.¹¹⁰

Még el sem csitulnak a francia-belga vámszerződés körüli érzelmi viharok, amikor a *Pesti Hírlap* olvasói egy brüsszeli magánlevél alapján a belga *Moniteur*-ben megjelent királyi rendeletből megtudhatták, hogy a brüsszeli kormány 1842. augusztus 28-án kelt rendelete a franciák javára bevezetett vámleszállítást a „Némethonból” Belgiumba behozott borokra és selyemkelmékre is kiterjesztette.¹¹¹ A Németországnak tett engedményeket több képviselő is hevesen bírálta, azokból „a gyöngesség jelét” olvasta ki, és komolyan tartott attól, hogy a lépés Franciaországban „rossz benyomást” gerjeszt és kihívja a „köznép” ellenszenvét. Az aggodalmaskodókhoz intézett válaszában a külügyminiszter kifejtette, hogy a belga kabinet az alaposan átgondolt belga külpolitikai stratégia jegyében cselekedett, s a rendelettel Brüsszel nemzetközi „részrehajlatlanságát” kívánta kifejezésre juttatni. Jelezte egyben, hogy a pozitív német válasz elmaradása esetén a régi vámot visszaállítják.¹¹² Egy szeptember 25-ei híradás elárulta, hogy Belgium látványos közeledése a német vámegyesülethez élénk levelezést váltott ki a belga és a francia király, valamint a miniszterek között is. A belga kabinet François Guizot miniszterelnökhöz intézett válaszában visszautasította az éles reagálásokat és leszögezte: az egyoldalú önkéntes engedmények célja valójában a küszöbön álló jelentős német vámemelés megelőzése volt.¹¹³

¹⁰⁸ Külföldi Napló. Pesti Hírlap, 1842. július 31. 541.

¹⁰⁹ Külföldi Napló. Pesti Hírlap, 1842. augusztus 18. 585.

¹¹⁰ Külföldi Napló. Pesti Hírlap, 1842. augusztus 21. 595.

¹¹¹ Külföldi Napló. Pesti Hírlap, 1842. szeptember 11. 652.

¹¹² Külföldi Napló. Pesti Hírlap, 1842. szeptember 15. 659.

¹¹³ Külföldi Napló. Pesti Hírlap, 1842. szeptember 25. 684.

1842. szeptember 25-én, vasárnap a *Pesti Hirlap* önálló, Belgium című rovatban vállalkozott szokatlanul hosszú értékelésre. Megemlítette, hogy a belga kormány augusztus 28-ai rendelete a francia lapok indulatos felháborodását váltotta ki, amelyek „a belga háladatlanság elleni iszonyú lármát ütöttek”, és felrötták azon új versenyhelyzet létrehozását, amelyben Franciaország kénytelen megosztózni a belga piacon a németekkel. Kommentárjában a hírlap megállapította, hogy szerinte „a német versengés nem olly veszélyes”, mivel a két bor között jelentős a minőségi különbség és fogyasztói bázisuk is eltérő. Hasonlóképpen lényeges elsőbbséget prognosztizált a lyoni selyemgyárosok javára a német konkurenciával szemben. A kialakult konfliktushelyzet lényegére rámutatva kifejtette, hogy „a belga kormány érdekllett rendelete igen eleven bizonyosága a francia politicátóli idegenkedésnek, s ez az, mi a francia közvéleményt sérti”. Rámutatott arra, hogy „Franciaország még mindig háladatosságot követel Belgiumtól, mintha nem tudná s tulajdon példája által nem bizonyította volna, hogy több morális tulajdonságok között a háladatosság is igen sok esetben nem lehet népeknél, mint egyeseknél, szoros kötelesség, melly azoknak romlását vonhatná maga után. Ha igaz, hogy Belgium önállású létezését Franciaország morális pártfogásának köszönheti, fonák következtetés volna, hogy épen ezen önállását háladatossági kötelességből Franciaországnak feláldozza. Belgiumnak önállását és politikai létezését az igen szoros és kizárólagos kereskedési szövetség Franciaországgal veszélyeztetné, már mostani önállásában is morális védelemre van szüksége annak befolyása ellen, s e védelmet Németországban találja fel. Ezen csatlakozás mélyen historiai szükség, a német politicától függ tehát egyedül, használni a kínálkozó alkalmat, s vissza nem utasítani, mint több éveken át, Belgiumot.”¹¹⁴

Érzékeltetve a kérdés különös jelentőségét a *Pesti Hirlap* 1842. október 6-án ismét Belgium című önálló rovat keretében foglalkozott a legújabb fejleményekkel. A belga külpolitikai stratégia nagy horderejű kérdéseiről folytatott vitába bepillantást nyújtva s a belga kormányon belüli nézeteltérésekre is rávilágítva beszámolt arról, hogy az augusztus 28-ai rendeletet az ellenzék a képviselőházban és a szenátusban is erélyesen megtámadta és kifejezte aggodalmát afelett, hogy a Németországnak „visszapótlás nélkül” jelentős kedvezményt nyújtó brüsszeli politika „ingerli” Franciaországot. A vita átmeneti lezárásaként is értelmezhető, a problémát külpolitikai komplexitásában megvilágító válaszában a belügyminiszter arra emlékeztetett: a franciákkal kötött szerződéssel kapcsolatosan többen kifogásolták, hogy Belgium „csékély ideiglenes haszonért Franciaországhoz csatolja magát, s más országokra nézve megköti szabadságát”, majd megállapította: „Most ezen aggodalom elenyésztetett.” A folytatásban rávilágított arra, hogy a franciákkal kötött szerződés szerinte csupán „bizonytalan és csékély kedvezést” foglalt magába, holott „Én nagy eredményeket követelek,

¹¹⁴ Belgium. *Pesti Hirlap*, 1842. szeptember 25. 685.

(de) nem tudhatjuk, a jövő mit rejt számunkra magában.” Az 1842. július 16-ai megállapodással szemben határozottan kritikus álláspontját megindokolva végül a következőképpen fogalmazott: a szerződés „nem rendszer, az lehet belőle, de most csak véletlen esemény, s egy ideig annak kell maradnia. Fogunk-e valaha Franciaországgal oly kereskedési frigyét kötni, melly elég kedvező leend, hogy miatta más hatalmakkal idegenkedésbe jöjjünk? nem tudom. Elfogadom, de nem olyan csekély árért, amit július 16. nyújt. Ehhez komoly, hosszú távú eredményt kell felmutatni”.¹¹⁵

A *Pesti Hirlap* munkatársa a francia és a német orientáció között gondosan egyensúlyozó, sokirányú és rendkívül aktív belga külpolitika újabb jelentős eredményét méltatta, amikor Hágából érkezett hírek alapján arról számolt be, hogy Belgium és Hollandia képviselői 1842. október 19-én megegyeztek az 1830 előtti időkből öröklött pénzügyi és banki viták lezárásáról, valamint a határok, folyók és csatornák kérdéseinek rendezéséről, s a megszületett kompromisszumot november 5-én szerződésben rögzítették. Emlékeztetett arra, hogy a vita tárgyát Vilmos király egykor magántulajdonként bírt belgiumi palotáinak és uradalmainak sorsa, azok belga státusbirtokká történő átalakítása képezte három millió forint értékben. Egyesek feleslegesnek tartották a váltságdíj kifizetését, mások viszont pozitívan értékelték, hogy II. Vilmos a megállapodást elfogadta, ami egyértelműen bizonyította, hogy a holland uralkodó „Belgiummal baráti viszonyban kíván maradni”. Az elemzés megfogalmazója a megállapodást különösen hasznosnak minősítette Belgium számára, amely az északi fenyegetés megszűntével immár nem szorul a nagyhatalmak segítségére, s nem kényszerül az azok által megszabott feltételeknek magát alávetni. „Ez által függetlensége tisztán áll, minek bizonyosan kedvező befolyása lesz más hatalmak ellenében állására, mellyekkel jövőben alkudozásba fog bocsátkozni.”¹¹⁶ Egy december 15-én megjelent értékelés ugyancsak azt emelte ki, hogy a belga–holland szerződés jelentősége lényegesen meghaladja egy pénzügyi kontraktus dimenzióit, mivel annak üzenete nem kevesebb, mint „a fennálló dolgoknak szentesítése, a jövődönnek biztosítása külföld ellenében”.¹¹⁷

A későbbiekben a *Pesti Hirlap* arról tájékoztatott, hogy miközben a belga kamarák egyértelműen támogatták a szerződés megkötését, mérvadó hágai vélemények szerint annak pénzügyi vonatkozásai egyértelműen károsak Hollandiára nézve, ezért a szerző nem zárta ki, hogy az elégedetlenkedők a hágai parlamenti vitában hangot fognak adni véleményüknek.¹¹⁸ A külföldi hírekről tájékoztató rovat figyelemmel

¹¹⁵ Belgium. *Pesti Hirlap*, 1842. október 6. 711.

¹¹⁶ Belgium. *Pesti Hirlap*, 1842. november 6. 786., vö. *Bitsch, M-T.*: Histoire de la Belgique i. m. 144.; *Diószegi I.*: A hatalmi politika másfél évszázada i. m. 84., 94., 98.; Biographie Nationale XV. 925.

¹¹⁷ Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1842. december 15. 880.

¹¹⁸ Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1842. december 11. 871.; Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1842. december 18. 887.

kísérte a belga–holland szerződés 1843-ban lezáruló kölcsönös parlamenti jóváhagyását, a ratifikált okmányok kicserélését.¹¹⁹ A későbbiekben a hírlap üdvözölte, hogy a Hollandiával szembeni státusadósság kiegyenlítésének megtámogatása céljából kibocsátott új kölcsönre 195 125 000 frankot jegyeztek elő, s „Ezen nagyszerű bizalomnyilvánítás Belgium ügyét igen kedvező színben tünteti fel.”¹²⁰

A belga külkereskedelemben minőségi fordulatot jelentő 1841–1842. évi változások külpolitikai szempontból is kiemelkedő jelentőségű eredményeit összegző értékeléséről sajátos módon a *Nationaltól* átvett, a Frankhon című rovatban közölt elemzés ismertetéséből tájékozódhatunk. A Belgium külpolitikai mozgáster jelentős kiszélesedésének okait kutató, rendkívül önkritikus álláspontra helyezkedő párizsi orgánum mindenekelőtt a francia aktivitás hiányosságaira vezet vissza a holland befolyás erősödését (az „orange-ista forradalom esélyét”). Rámutat arra, hogy nemcsak a francia–belga egyesülés maradt el, de „bizonytalan időre elhalasztatik” az a többek által megjósolt és sokak által remélt pillanat is, amikor „Belgium, nehogy öngazdagságában megfulladjon, karjaink közé vetné magát”. Mint ahogy a korábbi évek fejleményei felülírták azt a feltételezést is, hogy Belgium számára csupán a réunion alternatívája kínálkozik, miután immár akár „Németország vagy Hollandia által is” segíthet magán.¹²¹

A sok lábön álló, prosperáló belga külkereskedelelem stratégiai jelentőségét méltatta I. Lipót is 1842. november 8-án elhangzott programhirdető parlamenti beszédében, amely kiemelt célkitűzésként fogalmazta meg a Franciaországot már elérő s a német határokhoz közelítő vasútépítési program folytatását, a kereskedelemben a kivitel fokozását s a vámrendszer ezt szolgáló módosítását. Utalt továbbá a Spanyolországgal megkezdett egyeztetések biztató alakulására, amely „főiparunknak e régi piacot újra megnyitandja”. A formálódó megállapodásban Madrid a lenvászón, Brüsszel a spanyol bor vámjának csökkentésére mutatott hajlandóságot.¹²²

A belga külkereskedelem további expanziója (1843–1845)

A *Pesti Hírlap* külföldi hírekről tájékoztató rovata folyamatosan nyomon követte a belga külkereskedelem lépéseit. Az 1843. március 30-án megjelent szám a francia–belga kapcsolat újabb kiéleződéséről számolt be, amikor a Belga Lenvászóniparegyesületnek a kamarához eljuttatott kérelemlevelére irányította a figyelmet, amely a legutóbbi francia rendszabályok belga érdekeket súlyosan sértő tartalmáról

¹¹⁹ Külföldi Napló. Pesti Hírlap, 1843. február 12. 101.; Külföldi Napló. Pesti Hírlap, 1843. február 16. 109.; Külföldi Napló. Pesti Hírlap, 1843. február 19. 117.

¹²⁰ Belgium. Pesti Hírlap, 1844. július 18. 491.

¹²¹ Frankhon. Pesti Hírlap, 1842. november 17. 815.

¹²² Belgium. Pesti Hírlap, 1842. november 24. 830.

panaszkodott. Felróta, hogy a francia hadügyminiszter elrendelte, hogy katonasága kizárólag francia gyártmányokat szerezhet be, a belga kabinet pedig válaszlépéseként a franciáknak korábban adott vámkedvezmények visszavonását sürgette.¹²³

Az 1843. április 30-ai szám a vasárnapi híreiben kisebb szenzációként tudósított a „Brüsszeli Gyarmatosító Társaság” kivándorlókat szállító két hajójának Guatemalába indulásáról, és felhívta a figyelmet az akció tervezett őszi folytatására. Háttérinformációként megjegyezte, hogy a vállalkozásról eltérő vélemények fogalmazódtak meg ugyan, a részvények keresete azonban kifejezetten jó, azaz a közvélemény pozitívan fogadta a kezdeményezést.¹²⁴

A belga–német gazdasági kapcsolatok elmélyülésének újabb fontos állomását méltató tudósítás jelent meg a *Pesti Hirlap* 1843. november 2-ai számában. A belga–rajnai vasút november 13-án, Antwerpenben megrendezett ünnepélyes megnyitása kapcsán nem kevés iróniával utalt arra, hogy „Frankhonban, melly utolsó időkben két szék közt rendszerint pad alá szokott jutni, ezen expectoratiok igen gonosz benyomást tettek”.¹²⁵ A francia sajtó háborgásának további ürügyeként szolgált a Németországból bevitt borok és selyemárúk vámját leszállító 1842. augusztus 28-ai rendelet november 5-ei megújítása. A szenvedélyes tiltakozások közepette a *Journal des Débats* ugyanakkor továbbra is a francia–belga vámszövetség megteremtésében kereste a belga–német kapcsolatok kibontakozásának ellensúlyát.¹²⁶ A francia érzelmek felkorbácsolódásának sajátos ellenpontozásaként a hírvivat összeállítója megemlíttette, hogy a belga kamarák november 14-én megnyílt téli ülészakának napirendjén nem szerepelt a német vámszövetséggel való viszony és a francia kereskedelmi alkudozások kérdése.¹²⁷

A belga külkereskedelemmel kapcsolatos fejlemények, különösen a német térség irányában mutatkozó aktivitás elmélyülése folyamatosan kiemelkedő figyelemben részesültek. A francia fél részéről továbbra is szorgalmazott vámszövetségi ajánlat fogadtatásáról megemlékező 1844. szeptember 5-i híryanag a felerősödő francia–német rivalizálás sajátos történetébe bepillantást nyújtva emlékeztetett arra, hogy a belga–francia szoros együttműködés gondolata a német lapok szerint Belgiumban nem talál rokonszenvre, „és csupán a Belgium és a német vámszövetség között létező egyenetlenségek elosztatását látszik előmozdítani”.¹²⁸

Ismeretes, hogy az egyoldalú elköteleződést minden relációban következetesen elutasító brüsszeli adminisztráció ugyancsak határozottan elhárította a Német

¹²³ Belgium. *Pesti Hirlap*, 1843. március 30. 214.

¹²⁴ Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1843. április 2. 222.

¹²⁵ Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1843. november 2. 748.

¹²⁶ Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1843. november 26. 815.

¹²⁷ Külföldi Napló. *Pesti Hirlap*, 1843. december 3. 831.

¹²⁸ Belgium. *Pesti Hirlap*, 1844. szeptember 5. 615.

Vámegylet képviselői által felajánlott csatlakozási ajánlatokat, ami azonban távolról sem akadályozta abban, hogy 1844-ben széles alapon nyugvó együttműködési szerződést kössön partnerével. A *Pesti Hirlap* Belgium életében „e napokban a legnevezetesebb eseményként” értékelte a szerződést, amely mindkét fél számára kölcsönösen kedvező (egyenlő) feltételeket teremtett a hajózásban a két országból származó nyerstelemekre és iparművekre vonatkozóan.¹²⁹ Ugyanebben a számban emlékezett meg egy beszámoló a francia lapok reagálásáról a számukra nem kellemes hírre. Féltékenységtől és csalódottságtól sem mentes, elkeseredett nosztalgijával emlékeztettek arra, hogy korábban könnyen létre lehetett volna hozni a politikai egyesülés felé mutató francia–belga vámszövetséget, napjaikban azonban immár „Antwerp a német vámszövetségé, s illetőleg ennek főnökéé, a poroszé”.¹³⁰

Az egyensúlyozó hivatalos kormánypolitika érvényesülése közepette a frankofon reláció mellett érvelők is hallatták véleményüket. A németekkel kötött szerződést ünneplőket a brüsszeli *L'Observateur* a közvélemény számára is megfogalmazott üzenetében arra figyelmeztette: „Belgiumnak nem szabad elfelednie, hogy akármi történjék avagy mulasztassék el, Franciaország soha sem fog megszűnni az ő természetes szövetségese lenni. Az eszmék, vélemények, intézmények, s nagyobb részint egyenlő eredet által most s jövőben Franciaországhoz van kötve Belgium.”¹³¹ Ugyancsak a speciális történelmi összetartozás elsőbbségét hirdető álláspontot szóltatta meg a külföldi hírrovat szerkesztője a német vámszövetséggel kötött szerződés december 21-ei, brüsszeli parlamenti megerősítése alkalmából: „kik azonban ebből azt következtetnék, hogy Belgium Franciaországnak mellőzésével, határozottan Németországhoz hajlik, nagyon csalatkoznak”. A szerződés pártolói közül ugyanis sokan „Franciaország iránt viseltetnek különösebb rokonszenvvel, s azzal óhajtanak szorosabb szövetségre lépni, s ha meg nem volnának győződve, miszerint ezen német vámszövetséggeli szerződés politikájokon csorbát nem üt, nem is pártolnák a szerződést”.¹³² A franciaországi egyházpolitika alakulására visszatekintő s annak tanulságait összegző munkatárs pedig azt emelte ki, hogy Belgium „Franciaország minden cseppvéreinek lüktetését megérzi, s morális tekintetben sokkal inkább valóságos része Franciaországnak, amint azt a németek szeretnék”.¹³³

Bár 1845 a belga külgazdasági aktivitás szempontjából a korábbi évekhez képest visszafogottabbnak bizonyult, a híryanag böngészése során két lényeges

¹²⁹ Belgium. *Pesti Hirlap*, 1844. szeptember 15. 638., vö. *Bitsch, M-T.*: Histoire de la Belgique i. m. 144.; *Diószegi I.*: A hatalmi politika másfél évszázada i. m. 94–98.; *Pirenne, H.*: Histoire de la Belgique des origines à nos jours IV. i. m. 61.; Biographie Nationale XV. 925.

¹³⁰ Franciaország. *Pesti Hirlap*, 1844. szeptember 15. 638.

¹³¹ Belgium. *Pesti Hirlap*, 1844. szeptember 22. 655.

¹³² Belgium. *Pesti Hirlap*, 1845. január 2. 7.

¹³³ Belgium. *Pesti Hirlap*, 1845. augusztus 1. 77.

információra bukkanhatunk. Megtudhatjuk, hogy a francia fél újabb kezdeményező lépéseket tett a vámszerződés megújítása érdekében, amelyet Lajos Fülöp, a belga király apósa különösen szívügyének tekintett.¹³⁴ Egyébiránt a november 11-én megnyíló országgyűlésen az uralkodó trónbeszédében megemlítette, hogy Belgium kereskedelmi és hajózási szerződést kötött „az Amerikai Egyesült Státusokkal”, anélkül, hogy a megállapodás részleteibe is beavatta volna a hallgatóságot.¹³⁵

A külkereskedelmi kapcsolatok további bővüléséről értekezett a hírlap 1846. április 12-ei számában „Az ausztriai birodalom kereskedési viszonyai” című összeállítás szerzője. Bemutatta, hogy a Belgiumból beérkező árucikkek elsősorban a „gépek, tű, feldolgozott dohány, bútorok, ruhák, szóval ipartermékek” körére terjednek ki, s jelentős részüket teszik ki az al-dunai tartományokba továbbszállított produktumok, miközben a Belgiumba beszállított tárgyakat mindenekelőtt a toll, az acél, a selyem és a gyapjú jelentik. Lényegesen nagyobb jelentőséget tulajdonított ugyanakkor az írás az Ausztria és Belgium között lebonyolított tengeri kereskedésnek, melynek keretében Belgiumba selyem, gyapjú, olajmagvak és kender, Ausztriába pedig finomított cukor, bőrök, gépek, posztó, dohány, vasöntvények, üvegáruk áramlanak be jelentős mennyiségben.¹³⁶

Láthattuk, hogy a belga külgazdasági kapcsolatok kormányzati alakítása az 1840-es évek első felében az 1839-ben aláírt londoni szerződés eredményeként szuverenitásában nagyhatalmi garanciákkal megerősített Belgium külpolitikai orientációját meghatározva, újrafogalmazva annak kulcsfontosságú részelemeként bontakozott ki. A folyamat hátterét, azzal szoros összefüggésben, a belga ipari forradalom robbanásszerű kiteljesedése határozta meg, amelyre támaszkodva az egyre magabiztosabb és öntudatosabb, az egyoldalú elköteleződést határozottan elutasító, a nemzetközi folyamatok alakulására növekvő befolyással rendelkező, kiegyensúlyozott brüsszeli külpolitika a visszatérően erőszakos jegyeket felmutató francia törekvések semlegesítése során egyre inkább a német kapcsolat elmélyítésében és szorosabbra fűzésében kereste és találta meg az ellensúlyt.

A belga külgazdasági törekvések sikereit az exportorientált szabadkereskedelmi szempontok érvényesítését a támogató intézkedésekkel bölcsen kombináló kormányzati politika alapozta meg. A liberális befolyásnak a belpolitika alakulásában tapasztalt felerősödése ugyanakkor a kereskedelemmel összefüggő kérdésekben is megmutatkozott. Egy Brüsszelből keltezett s a „belga csoda” titkaiba is beavató levél szerzője a francia példa követésére buzdító, a szabad kereskedés előmozdítását céljaként kitzűző belgiumi egyesület megalakításához fűzött fontos

¹³⁴ Franciaország. Pesti Hírlap, 1845. november 9. 311.

¹³⁵ Belgium. Pesti Hírlap, 1845. november 23. 344.

¹³⁶ „Az ausztriai birodalom kereskedési viszonyai.” Pesti Hírlap, 1846. április 12. 247.

megjegyzéseket. Bevezetőjében emlékeztetett arra, hogy miközben a francia gyakorlatban a „káros védővámrendszer” számos eleme jelen van, addig Belgiumban a vámokat alacsony szintre szállították le, s ahol ettől eltérés mutatkozik, „arra szomszédai rendelkezései által kényszerítettet”. Kifejtette, hogy „Általában minden szabadkereskedés csak kereskedelmi szerződésekből fejlődhetik ki, kölcsönösen előnyös alapokon”, kölcsönös engedmények és előnyök összegződéséeként, s ennek jegyében születtek meg Belgium kereskedelmi szerződése a német vámegegylettel, Hollandiával és Franciaországgal egyaránt. Rosszallta ugyanakkor, hogy a belga szabadkereskedelmi társulat bírálta a brüsszeli gyakorlatot, arra hivatkozva, miszerint a belga gazdaságnak a további kibontakozásához teljes külkereskedelmi szabadságra lenne szüksége, hogy szabadkereskedelmi kapcsolatot tudjon kiépíteni a többi nemzettel, melyeknek „szükségeit gazdagon tudná fedezni”, s ez által megnyílna Belgium előtt „az egész világ piaca”. A levél megfogalmazója azonban határozottan visszautasította a felsorakoztatott érveket. Ellenvéleménye szerint ugyanis a korlátlanul szabad piacon Belgium valamennyi rivális nemzettel versenyhelyzetbe kerülne, ami „ismét tetemesen megszorítaná annak nagyságát”, mivel a belga ipar tönkremenetelét vonná maga után s a gazdaságot megfosztaná a tengeri kereskedés lehetőségétől.¹³⁷

Kitekintés

1848 a belga liberális-katolikus unionizmus sikeres vizsgájának bizonyult. Igazolta, hogy a dél-németalföldi állam belpolitikai fejlődése, immanens zavarainak jelentkezése ellenére, az 1840-es években magabiztosan haladt a belga modell gyakorlatba történő átültetése és működtetése útján. Bizonyította annak a *Pesti Hírlap*ban korábban megjelent méltatásnak a megalapozottságát, amely a következőkben ragadta meg a pozitív kibontakozás „titkát” és összetevőit: „Belgium, ezen kicsiny, de sok tekintetben kedvezőleg fekvő státus, független állása rövid ideje óta rendkívüli előhaladást tett. Nagy részben köszönheti ezt jó státusszerkezetének s czélszerűen rendezett közadminisztrációjának. Példája e státus előhaladott állapota az institúciók jótékony hatásának a népjólétre. Alig néhány év alatt új életre kelté Flandria és Brabantia régi műszorgalmát, új s nagy részint kedvező kereskedelmi szerződéseket kötött.” Belgium politikája: „anyagi érdekek szempontjából mind inkább szorososan csatlakozni a németekhez. A francziák, főleg politikai tekintetknél fogva, más véleményben vannak”.¹³⁸

¹³⁷ Belgium. *Pesti Hírlap*, 1846. október 8. 239–240.

¹³⁸ „Az ausztriai birodalom kereskedési viszonyai.” *Pesti Hírlap*, 1846. április 12. 247.

1848–1849-ben Belgium és Magyarország egyaránt egyedülálló teljesítményével jelentős mértékben befolyásolta a kontinentális folyamatok alakulását. Miközben a radikális és a forradalmi törekvésektől elhatárolódó belga politikai vezetés országának – nemzeti egységre támaszkodó – politikai-társadalmi stabilitásával járult hozzá a nyugat-európai konszolidáció kibontakozásához, az érdekegyesítő politika demokratikus továbbfejlesztésének bázisán politikálta s a belga példából jelentős elemeket (például a felelős parlamentáris kormányzati rendszert megalapozó III. tc.-et) meghonosító magyar vezérkar 1848 Közép-Európájának legprogresszívabb alternatíváját megalkotva a térségben egyedül volt képes az alkotmányos kormányzás megőrzése mellett folyamatosan szilárd belpolitikai helyzetet teremteni, s a Habsburg katonai intervencióval szemben – a korabeli Európában példa nélküli módon – sikeres ellenállás kifejtésére alkalmas tömeghadsereget teremteni, melyet végül csupán a Habsburg-Romanov közös katonai fellépés tudott térdre kényszeríteni.

THE BELGIAN SITUATION AFTER THE 1830 REVOLUTION
IN THE MIRROR OF *PESTI HIRLAP* (1841–1848)

by *Gábor Erdődy*

SUMMARY

Edited by Lajos Kossuth, *Pesti Hirlap*, launched on 2 January 1841, played a leading role in shaping the program of Hungarian national revival as the organ of the nascent liberal opposition. As a means of enhancing Hungarian society's self-understanding, the review's column reporting on international events was of strategic importance. Contemporaneous Belgian development exerted an important impact on the political thinking of the Hungarian liberal elite, and the Belgian model elaborated in 1831 directly influenced the content and quality of the Hungarian legislation of April 1848. The paper explores the extent to which the press of the Hungarian liberal opposition was aware of the working of Belgian unionism that was based on a synthesis of liberal and catholic values. The analytical reports allow us to follow the waves of Belgian domestic politics and the contradictions and turmoil of unionism in practice, as well as Belgian foreign-policy balancing in the triangle of France, Germany, and The Netherlands – before all, the results of expansive economic policy and its interpretation.

A KISEGÍTŐ HONVÉD KARHATALOM ÉS AZ ELLENÁLLÁS BUDAPESTEN, 1944–1945*

A több mint 7000 fővel rendelkező¹ kiegészítő honvéd karhatalom (közkeletű nevén: „KISKA”) történetével szinte minden, a magyar ellenállás történetével foglalkozó – e tanulmányban is hivatkozott – szakirodalomban találkozunk. Számos KISKA alakulat vált katonaszökevények, zsidóknak minősített állampolgárok és a legkülönbözőbb ellenzéki erők mentőhelyévé, amellet, hogy egyes kiegészítő karhatalmi egységek a fegyveres ellenállásban is részt vettek. Ennek fényében meglepő, hogy egy ma már könyvritkaságnak számító, az 1980-as évek közepén megjelent ismeretterjesztő kiadványon túl nem készült átfogó összefoglalás ezekről az csapatokról.² A téma legszakavatottabb ismerője, Gazsi József is csupán a Gidófalvy Lajos vezette angyalföldi csoport történetéről jelentetett meg egy gazdag forrásbázison alapuló – ám az 1970-es évek szemléletét tükröző – regényszerű történeti munkát, emellet néhány résztanulmány és rövid összefoglalás fűződik nevéhez.³

A hallgatás ideológiai-szemléletbeli és módszertani okokkal egyaránt magyarázható. Ami az előbbit illeti, a második világháború alatti németellenesség mindig is átideologizált, sőt átpolitizált téma volt Európában. Míg Nyugat-Európában az ellenállást felnagyították, elhallgatva a kollaboráció jelenségét,⁴ addig a vasfüggöny keleti oldalán egyfajta „szovjetizált” üdvtörténet dominált évtizedeken át.⁵ A nyilas hatalom által megalakított, rendkívül heterogén összetételű KISKA-t nem vagy csak komoly kozmetikázás árán lehetett a szocialista partizánkultuszba illeszteni. Ez a történészek és politikusok által kanonizált, jóllehet idővel puhuló mesternarratíva ugyanis a kommunista „vonal” által vezetett antifasiszta harcra szolt.⁶ Az ellenállásban részt vett KISKA csapatokban eszerint „majdnem

* A kutatást a PD 124292 azonosítószámú NKFIH pályázat támogatása tette lehetővé.

¹ Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Bp. 2016. 69.

² Sterl István: A KISKA-alakulatok és a budapesti ellenállás. Bp. 1984.

³ Gazsi József: Egy zászlóalj krónikája. Ellenállók Angyalföldön. Bp. 1972.; *Uő*: A XIII/1. honvéd kiegészítő karhatalmi zászlóalj történetéből. Hadtörténelmi Közlemények 14. (1967) 35–64.; *Uő*: A honvédség kiegészítő karhatalom helye, szerepe a magyar ellenállásban. Új Honvédségi Szemle 45. (1991) 12. sz. 35–42.

⁴ A „resistancialisme” jelenségéhez lásd Robert Gerwarth – Robert Gillea: Resistance and collaboration in the second world war as transnational phenomena. *Journal of Modern European History* 16. (2018) 177–178.

⁵ Françoise Mayer: Conclusions. In: Communists and Uprisings. Ritualisation of Remembrance of the Anti-Nazi Uprisings in Central Europe (1945–1960). Ed. Michal Kšiňan et al. Kraków 2012. 221., 223.

⁶ A magyarországi ellenállás fogalmi és módszertani problémáihoz lásd Pócs Nándor: Palota-ellenállás. *Betekintő* 11. (2018) 1. sz. (<https://bit.ly/2PsTnXt>, letöltés 2020. jan. 19.)

mindenütt kimutatható a kommunista vagy más baloldali szervezetekhez fűződő kapcsolat” vagy éppen a „beépülés”.⁷ A rendszerváltozás után aztán a honi történetsszakma figyelme elsősorban a különböző politikai rendszerek működésének bemutatására koncentrált 20. századi történelmünk kapcsán. S bár a világháború, a holokauszt vagy éppen a honi szélsőjobboldal története ma már alaposan megvizsgált területnek számít, a KISKA-féle liminalitásokra annak ellenére nem jutott figyelem,⁸ hogy az ellenállásokkal foglalkozó nemzetközi szakirodalomban újabban éppen ezek a „határátlépők” – s velük a kollaboráció–kooperáció–ellenállás összetett jelenségei – kerültek előtérbe.⁹

A kutatóknak a téma sok évtizedes túlideologizáltsága mellett azzal a módszertani problémával is számot kell vetniük, hogy az ellenállás és az illegálitás – tértől, időtől, rezsimektől függetlenül – kevés nyomot hagy maga után. Ekképp a rekonstrukciós munkához nagyon kevés korabeli dokumentum áll rendelkezésünkre. Az egykor megtörtént(nek vélt) eseményeket valósággal belepik a legkülönbözőbb motivációjú, kontrollforrásokkal nehezen ellenőrizhető visszaemlékezések, ráadásul – a mi esetünkben legalábbis – az összeomlóban lévő államigazgatás vonatkozó iratanyaga is csak hevenyészetten maradt fenn. S ha ez nem lenne elég: az oral history ideje is elmúlt. Szereplőink ma már örök álmutkat alusszák, megszólíthatatlanok, s ezzel megannyi információ elérhetetlenné vált. Mindezen nehézségek dacára a kutatók helyzete akkor sem reménytelen, ha az alábbiakban felsorolt események pontos rekonstruálása több esetben nem lehetséges. Lehetőség nyílik ugyanis a résztvevők alaposabb szemügyre vételére és életpályájukon keresztül az ellenállás(ok) társadalmi beágyazottságának újragondolására. Módszertanilag pedig egyrészt a különböző visszaemlékezések ütköztetése, másrészt újabbak – például 1945 utáni állambiztonsági anyagok – bevonása és elemzése lehet járható út. Ráadásul olyan korabeli forráscsoportok is rendelkezésünkre állnak (például a mentőszolgálat esetnaplói), melyek a témában eddig nem kaptak kellő figyelmet.

⁷ *Pintér István*: Magyar antifaszizmus és ellenállás. Bp. 1975. 446.

⁸ A liminalitás fogalmával az antropológusok a „következő struktúrát” megelőző „átmeneti folyamatokat” jellemzik. *Szakolczai Árpád*: Marginalitás és liminalitás. Státuszon kívüli helyzetek és átértékelésük. *Regio* 23. (2015) 2. sz. 11.

⁹ Vö. például *Jozo Tomasevich*: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration. Stanford 2002.; *Ulrich von Hassel*: The Ulrich von Hassel Diaries. 1938–1944. The story of the Forces Against Hitler Inside Germany. Barnsley 2011.; *Olivier Wieviorka*: Histoire de la Résistance. Paris 2013.; Lithuania in 1940–1990. Ed. Arvydas Anušauskas et al. Vilnius 2015.; *Deák István*: Európa próbatétele. Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború alatt. Bp. 2015.; *Jochen Boehler – Jacek Młynarczyk*: Collaboration and Resistance in Wartime Poland (1939–1945). A Case for Differentiated Occupation Studies. *Journal of Modern European History* 16. (2018) 225–246.

A KISKA létrejötte és felépítése

„Kisegítő karhatalmi alakulatok” már 1943 augusztusától működtek Magyarországon. Felállításukról egy 1943. augusztus 16-ai belügyminisztériumi rendelet intézkedett. Ez a „KISKA” a rendőrség felügyelete alatt, „a közbiztonság fokozottabb védelméért” jött létre „fedhetetlen előéletű, nemzethűség szempontjából kifogástalan” önkéntesekből. Tagjaik polgári ruhában szolgáltak, ám arcképes igazolvánnyal rendelkeztek és „posztból vagy hasonlószerű anyagból készült búzavirágszínű karszalagot viselnek, amely a rendőrhatalom körpecsétjével van ellátva és »Rendőri karhatalom« szavak vannak a karszalagon fekete betűkkel nyomtatva”.¹⁰

Ezzel szemben az ellenállással foglalkozó munkákban tárgyalt KISKA valójában „kisegítő honvéd karhatalom” volt. Elődjének az 1944. szeptember 22-én kelt miniszterelnöki rendelettel létrejött Nemzetőrség tekinthető. A Nemzetőrség feladatai közé tartozott a „kisebbségi ellenséges partizán és ejtőernyős csoportok leküzdése”, a „szabotázs cselekmények megelőzése és elhárítása”, a „katonai szempontból fontos vagyontárgyak őrzése” illetve „szükség esetén a működő seregestest-parancsnokságok rendelkezései szerint a hadműveletek hátsó területének biztosítása”.¹¹ Az árnyalt, ideológiamentes megfogalmazás a Lakatos-kormány által tervezett „kiugrás” miatt volt indokolt, hiszen ekképp a szöveg szovjet- és/vagy németellenes szándékok igazolására egyaránt alkalmasnak bizonyulhatott (volna). Mivel a Nemzetőrséget a csendőrség és a rendőrség kisegítő alakulatának szánták, a rendelet végrehajtásáról formailag a belügyminiszter (Bonczos Miklós) és a honvédelmi miniszter (Csatay Lajos) gondoskodott. Ezzel együtt a konkrét ügyekben (szervezés, felfegyverzés, elhelyezés) a kerületi leventeparancsnokságoknak kellett eljárniuk, mivel a nemzetőr egységek zömét 18–20 éves leventékkel kívánták feltölteni.¹² A Nemzetőrségben a hatalomra jutott nyilas kormányzat – okkal – nem bízott.¹³ 1944. november 4-én ezért egy honvédelmi miniszteri rendelettel névleg megszüntették a szervezetet. Ez azonban csupán formalitásnak bizonyult, mivel a vonatkozó rendelet csak a fegyverek és felszerelés ügyében

¹⁰ A kisegítő karhatalmi alakulatok felállítása. 8 Órai Ujság, 1943. augusztus 19. 3. A hivatalos szöveghez lásd Budapesti Közlöny, 1943. augusztus 18. 5–6.

¹¹ A m. kir. minisztérium 3.430/1944. M. E. számú rendelete a nemzetőrségről. Honvédségi Közlöny, 1944. szeptember 27. 1.

¹² *Gazsi J.*: Egy zászlóalj krónikája i. m. 16.

¹³ A kiugrás fegyveres biztosítására történő készülődést érzékelteti a honvédelmi miniszter – vitéz Bély Alajos vezérezredes által kézjegyzett – 1944. október 9-ei rendelete, amely határozott a lakosság kezén lévő fegyverek beszolgáltatásáról a Nemzetőrség részére. Budapesti Közlöny, 1944. október 13. 8. Bély a Nemzetőrség és a leventék országos parancsnoka volt. A nyilasok 1944. október 16-án le tartóztatták. *Bartha Ákos – Pócs Nándor – Szécsényi András*: Egy hosszan „ébredő” túlélőművész. Zsabka Kálmán pályarajza (1897–1971) II. Múltunk 64. (2019) 3. sz. 235.

tartalmazott kisebb változtatásokat, vagyis a legtöbb esetben csupán átnevezés történt („kisegítő honvéd karhatalomra”).¹⁴

A KISKA alakulatok tagjai – a „kisegítő karhatalmi alakulatokhoz” hasonlóan – általában polgári ruhában teljesítettek szolgálatot, ám velük ellentétben a csendőrökre emlékeztető kakastollas katonasapkát és – a visszaemlékezésekben sok gondot okozó, bár nem árpád sávós, hanem nemzeti színű¹⁵ – karszalagot viseltek, akárcsak a nyilasok. A KISKA parancsnoksága a Hadik lakatanyában székelt Barczaujfalusy Egon nyugalmazott vezérőrnagy vezetésével,¹⁶ akinek helyetteseként Ujlaky Jenő ezredes, a fővárosi levante parancsnok ténykedett. A KISKA országos szervezet volt, de „legtökéletesebben” Budapesten épült ki. Mint Gazsi József kandidátusi értekezésében hangsúlyozta, a kisegítő honvéd karhatalom általánosságban nem tekinthető ellenálló szervezetnek, mivel egyes alakulatokat a nyilasok befolyásoltak, míg mások passzívak maradtak.¹⁷ Ennek ellenére számos egység élén olyan német- és nyilasellenes személyek voltak, akik kapcsolatban álltak a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB) 1944. november 22–23-án lebukott vezérkarával. Úgy is fogalmazhatunk, a MNFFB lefejezése után a KISKA volt a legpotensebb, fegyverrel rendelkező ellenálló erő a fővárosban, jóllehet – mint látni fogjuk – a legalitás fenntartása sajátos játékszabályokra kényszerítette őket. Tevékenységük komolyságát jelzi, hogy a Nemzeti

¹⁴ Uo. 244.

¹⁵ Ráadásul az egyenruhás, „fedett” embermentést gyakran a nyilasok stílusában hajtották végre a kis-kások. Vö. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-65804 – Bódi Béla. Ezeket a jelenségeket nem volt nehéz rosszhiszeműen interpretálni. Vö. például Uj Szó, 1946. április 18. 2. A magyar ellenállást övező szövevényt jól érzékelteti a KISKA alakulatok összekötőjének, Bódi Bélának az esete, aki korábban „rongyos gárdista” és „turáni vadász” volt, jóllehet 1938-ban az SZDP sorait erősítette. Bódi 1945 után a dél-budai Népgondozó Hivatal vezetőjeként szapult a kitelepített németek földjével üzerkedő huszonöt fős „álpártizán” csoportot, például az 1944 végén a XIV/2 KISKA szakaszvezetőjeként ténykedő Csutor József rendőrkapitányt. Demokrácia, 1946. április 7. 1–2. Egy, a cikk megjelenése után két nappal írt ügynökjelentés mégis arról tudósít, hogy éppen a „reakciós” Bódi játszik „teljhatalmú urat” hivatalában, és szítja a telepesek és a „svábok” közti feszültséget. Jelentés, 1946. ápr. 9. ÁBTL 3.1.9. V-65804 – Bódi Béla. Bódit utóbb le is tartóztatták; ő lett az 1948-as rongyos gárdista per egyik kulcsszereplője – előbb feljelentőként, majd vádlótként. A nehezen érthető fordulatok hátterében az állambiztonság machinációi állnak. Bódit ugyanis beszervezték. Ügynökként „kiemelkedő munkát végzett többek között a rongyos-gárdisták feldolgozásában, melyben halálos ítélet is született. [...] Munkája elismeréseképpen több esetben részesült pénzjutalomban.” Bódi a hetvenes évek elején megkapta a Partizán Emlékérmét is. Határozat. 1973. márc. 7. ÁBTL 3.1.9. V-65804 Bódi Béla. Ekkoriban már a „Bódi-csoportról” is olvashattak az ellenállás iránt érdeklődők. Ország-Világ 14. (1970) 9. sz. 4–5. és 10. sz. 4–5.

¹⁶ Esti Ujság, 1942. október 9. 5.

¹⁷ Gazsi 17 „markánsan” ellenálló egységet regisztrált. Gazsi József: Antifasiszta ellenállás Budapesten 1941–1944. Kandidátusi értekezés. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, D/14.302. (a továbbiakban: Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302.) 432–437. Számos nem ellenálló KISKA egységről olvashatunk az alábbi vaskos dokumentumkötetben: *Hingyi László*: Budapest ostroma 1944–45. Források Budapest ostromának történetéből. Bp. 2018.

Számonkérő Szervezet budapesti részlegének energiáit főképp a kisegítő honvéd karhatalom kötötte le az ostromlott fővárosban.¹⁸

Az alábbiakban azoknak a budapesti KISKA alakulatoknak a történetét tekintem át *kerületenként*, melyek bizonyíthatóan jelentékeny szerepet játszottak az ellenállásban, valamint az ember- és értékmentésben. Külön kitérek a parancsnokok (gyakorta meglepő) életútjára is.

A XIII/1 KISKA

A KISKA legjobban szervezett egysége az angyalföldi székhelyű XIII/1 alakulat (utóbb zászlóalj) volt. Élén az a Gidófalvy Lajos főhadnagy állt, aki a székelyföldi Bögözön, egy vasúti pályaőr gyermekeként látta meg a napvilágot 1901-ben. Gidófalvynak tizenegy testvére volt, így hamar meg kellett szoknia az alkalmazkodást és a nélkülözést. Pályája is zaklatottan alakult. A Marosvásárhelyen szerzett érettségét követően Budapesten tanult, de a Közgazdasági Egyetemen végzett stúdiumai félbemaradtak, és a fiatalember egy erdélyi ismerősének szövődésében könyvelőként dolgozott. Ezt követően, 1927 és 1932 között katonai szolgálatot teljesített őrmesterként, majd a Földművelésügyi Minisztériumban lett rapidíjas, mielőtt magáncégek alkalmazottjaként kezdett volna dolgozni.¹⁹ 1938-ban újra behívták, s immáron hivatásos állományba került zászlósként. Leventeparancsnok lett Angyalföldön, ahol szociális érzékenységének köszönhetően hamar népszerűvé vált a munkásifjak körében.²⁰ Gidófalvy valóban nem érte be a nebulók csuklózta-tásával: az ellenállásban később szintén aktív Muharay Elemérről barátságot kötve előbb leventeszínpadot alapított Angyalföldön, majd 1942-ben Levente Központi Színjátzó Csoportot hoztak létre, hogy népdalokkal és néptáncokkal erősítsék a fiatalok magyarságtudatát.²¹ Gidófalvynak arra is volt energiája, hogy tervet dolgozzon ki a fiatalok önálló életét pénzügyileg megalapozó levente-takarékegyesületek megalakítására.²² Az erdélyi születésű, 1942-től már főhadnagyi rangban szolgáló, agilis leventeparancsnok üdvözölte a revíziós sikereket, ami azonban nem akadályozta abban, hogy az újvidéki vérengzés idején embereket mentsen. Sőt, maga is

¹⁸ Kovács Zoltán András: A Szálasi-kormány belügyminisztériuma. Máriabesenyő–Gödöllő 2009. 132.

¹⁹ Török Loránd fhdgy: Gidófalvy Lajos életrajza és tevékenysége. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PtSzL) II. 682. 1. ő. e.

²⁰ Gazi J.: Egy zászlóalj krónikája i. m. 32–39. A fejezet hivatkozás nélküli adatainak ez a munka a forrása.

²¹ Ohati Nagy László: Kilencvenéves lenne Muharay Elemér. Honismeret 20. (1992) 1. sz. 18–19. Muharay 1941-ben lett a „leventék központi népi együttesének” a vezetője. M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. Bp. 1983. 32.

²² Elképzeléseit a Leventék Országos Gazdasági Szövetkezésének elnöki tanácsulése is tárgyalta. Nemzeti Ujság, 1942. április 25. 8.

Bácskába utazott, s miután egy hontalanná lett, zsidónak minősített állampolgárért is közbenjárt, hadbíróság elé állították és elítélték.²³ Ennek ellenére 1943-ban a kormányzótól Nemzetvédelmi Keresztet kapott.²⁴

Gidófalvy mint levante körzetparancsnok felettesétől, a később háttérben maradó Ember József őrnagytól kapott utasítást az angyalföldi nemzetőrszázad megalakítására.²⁵ A kezdeti szervezés meglehetősen vontatottan haladt, s az érdemi munka csupán a nyilas hatalomátvétel után kezdődött meg a körletül szolgáló Vilmos főherceg laktanyában. A katonaruhák és a fegyverzet beszerzése sem volt egyszerű feladat, de a század tagjai igen leleményesek voltak e téren, akárcsak az élelmezésben, amit olykor rekvirálással oldottak meg. Kalandos – és nem éppen legális – úton szép számmal szereztek maguknak gépjárműveket is. Az 1944 novemberétől XIII/1 KISKA név alatt működő alakulatnak hamar híre ment, és egyre-másra érkeztek olyan katonaköteles emberek, akik nem akartak a hungarista hadseregben szolgálni. Stumpfel-Zalán Lajos így emlékezett ezekre az időkre: „a Dören-féle asztalosárugyárban dolgoztam. A szomszédban lakott Gidófalvy fhdgy, akit ismertem, mert gyerekei részére grátisz árut szoktam kiadni. Neki panaszkodtam, hogy a hadiüzemi pk. útján le akarnak csukatni és kértem, hogy segítsen.” Gidófalvy behívóval segítette ki ismerősét,²⁶ hasonlóan megannyi szökött katonához, munkaszolgálatoshoz és fegyvertől nem irtózó angyalföldi vagányhoz. Mindennek következtében a létszám decemberre 1300 főre nőtt. Ami a vezérkart illeti, a parancsnokot szükség esetén „Szőnyi Szűcs András” (Schwartz András) helyettesítette, míg „az 1. század parancsnoka Szepesvári Béla tartalékos zászlós, Gidófalvy régi bizalmi embere lett”. A 2. századot az a Kapocsfy Imre vezette, akit a Felszabadító Bizottsággal szoros kapcsolatot tartó – szintén „turáni vadász”²⁷ – Kiss Ferenc küldött az egységhez. Kálmánfi Ferenc zászlós a 3., (Vecsey) Horváth Tivadar a 4. század parancsnoka, „mindketten szökött katonatisztek voltak”.²⁸ Az sem mellékes körülmény, hogy az angyalföldi orvhalász Kálmánfi 1940 novemberében belépett a nyilas pártba,²⁹

²³ Farkas Endre. „Gidófalvy Lajos fhdgy ellen fegyelem és rend elleni vétség” miatt emelt vád hadbírószági tárgyalására szóló idézés. 1942. dec. 14. ÁBTL 3.1.9. V-36646. Vö. *Gazsi J.*: Egy zászlóalj krónikája i. m. 41.

²⁴ Budapesti Közlöny, 1943. november 14. 9.

²⁵ Embert 1945-ben igazolták. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HIM HL) AKVI 4579 – Ember József

²⁶ Önéletrajzi kiegészítő. Stumpfel-Zalán Lajos. 1961. jan. 7. ÁBTL 2.8.1. BM Központi fogyatéék 6521.

²⁷ *Bartha Ákos*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet. Bp. 2019. 465. A fajvédő ellenállást erősítő Turáni Vadászok Országos Egyesületéhez lásd *Ablonczy Balázs*: Keletre magyar! A magyar turanizmus története. Bp. 2016. 164–167.

²⁸ *Gazsi József*: A XIII/1. honvéd kiegészítő karhatalmi zászlóalj történetéből i. m. 42.

²⁹ Katonai elhárító. Kérdőjegy. 1949. dec. 24. ÁBTL 3.1.9. V-87724. Kálmánfi Ferenc és társai. Vö. „Abban, hogy milyen lettem, sokat számított [...] az orvhalászat. Apám rézesztergályos volt szakmája szerint – de a húszas-harmincas években többnyire munkanélküli. A Rákos-patak torkolatához, a Dunára jártunk mi, sihederek, a halat pedig vittük a Lehelre [Lehel piacra – B. Á.] eladni. Alkalmi

majd a keleti fronton partizánvadászként szolgált, amiért a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjével tüntették ki.³⁰ A Nemzetvédelmi Kereszttel dekorált Horváth főhadnagy pedig – a zászlóalj egyetlen tényleges tisztje – alighanem „rongyos gárdistaként”³¹ edződött a gerillaharcban.³²

Gidófalvy tehát a „(szélső)jobboldali elemekkel” is megtalálta a közös hangot. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a gyárakban dolgozó fiatalokkal, munkásvezetőkkel, mindemellett a gyárak tisztviselőivel, valamint – pozíciójánál fogva – a vállalatok élére állított katonai parancsnokokkal is jó kapcsolatban volt. E tarka egyveleget illetően megállapítható, hogy 1944 őszére a hatalmi és osztályhelyzetet képes volt felülírni egy közös érdek: a gyárak leszerelésének és Németországba szállításának megakadályozása. Novembertől a Vilmos laktanya kikülönített részlegei biztosították állandó őrseget a kerület üzemeiben, emellett a gyárak dolgozóiból is szerveztek – a nyugatra hurcolást ekképp elkerülő – fegyveres csoportokat, amint azt számos angyalföldi gyár (Elzett, Orion, Láng stb.) vezetőségének 1945-ös igazolása is bizonyítja. Gidófalvyék emellett olyan fontos stratégiai pontokat és közműveket is őriztek, mint a Nyugati pályaudvar, az Elektromos Művek vagy a főváros vízellátását biztosító Káposztásmegyeri Vízművek. A hidakról eltávolították a robbanóanyagot, elválták a hadsereg vezetőkeit, a pályaudvarokon pedig megdézsmálták a vagonok tartalmát, többször összecsapva a hatóságokkal (vagy éppen késsel szúrva le lesből a német őr).³³ Kihelyezett egységeik és őrzárataik komoly vérvesztéseget szenvedtek.

rakodás mellett ebből pénzeltünk. Az orvhalászathoz sok türelem kell – a halak miatt. Jó helyzetfelmérő képesség a rendőrök és halőrök okán. Féltünk a rajtaütéstől – de az is baj volt, ha fejvesztetten menekültünk; odalett a felszerelés, a zsákmány.” *Vincze Péter*: Szabad harcos Lovagkereszttel. Magyar Hírlap, 1984. április 4. 12.

³⁰ Kálmánfi Ferenc visszaemlékezése. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 516. A nagy mesélőkedvvel megáldott Kálmánfi arról is írt, hogy a m. kir. 33. hegyivadász-zászlóalj tagjaként 1944. március 19-én – parancsnoki jóváhagyással – tüzet nyitott a németekre Tihaházán. *Ölvedi Ignác*: Tiszti-karunk és országunk német megszállása III. Új Honvédségi Szemle 53. (1999) 2. sz. 82.

³¹ Az első bécsi döntés előtt reaktívált, Felvidéken és Kárpátalján bevetett paramilitáris egységekhez lásd legújabban B. Stenge Csaba tanulmányait, például *B. Stenge Csaba*: Fejezetek a Rongyos Gárda kárpát-aljai bevetésének történetéből I. A salánki megadás. Acta Academiae Beresgasiensis 17. (2018) 39–66.

³² Operatív karton. Vécsey Tivadar. ÁBTL 2.2.1. „1938 novemberében Vásárosnaményban voltam a felvidéki megszállás előkészítésére.” Ezután tüdővérzéssel kezelték a budakeszi szanatóriumban, majd sorozó tiszt lett. A német megszállás után betegségére hivatkozva nem teljesített szolgálatot, ezt követően nyugdíj- és ellátmányügyekkel foglalkozott a HM-ben. 1952-es önéletrajza szerint „1944 májusától az illegális kommunista párt tagja” volt. A nyilas uralom idején, 1944. október 17-én megszökött és a kommunista Horváth Árpád („Laci bácsi”) utasítására a XIII. kerületi KISKA-hoz ment. Önéletrajz. 1952. okt. 9. Kistarcsa. ÁBTL 2.1. VII/30 (V-144884). Egy másik visszaemlékezésében Horváth mellett dr. Radó Györgyöt („Jaschik Elemér”) és Vásárhelyi Miklóst („Keka Péter”) nevesítette, akik ajánlására Gidófalvyékhoz ment. Horváth Tivadar fhdy: A kommunisták szerepe a XIII. kerületi Kisegítő Karhatalom fasiszta-ellenes működésében. PtsZL. II. 682. 1. ö. e. (Vásárhelyi maga is az alakulatot erősítette.)

³³ Ez az eset jól szemlélteti az ellenállás megítélésének nehézségeit. Egy névtelen visszaemlékezés szerint az őr gyilkosa „Angyalföld verekedő bandájába tartozott”. Az ekképp megszerzett „szajtrában” selyemharisnyától fegyveréig sok minden volt. Lerakodását látta az arrafelé bujkáló Nezvál Ferenc (későbbi kommunista igazságügyi miniszter), aki 1945 után élményeire hivatkozva fogalmazott úgy,

Bár a XIII/1 KISKA őrizte az *Összetartás* szerkesztőségének épületét is, a nyilasokkal folyamatosan romlott a kapcsolatuk. Esti járőreik egyre gyakrabban kezdeményeztek tűzharcot velük, kiszabadították kivégzésre kísért foglyaikat, elszedték fegyvereiket, fosztogatták raktáraikat, a kerületi nyilas vezetőt pedig megkísérelték likvidálni.³⁴ Miután géppisztollyal és kézigránatokkal támadták meg a Petneházy utcai nyilas pártházat, a megtorlás elől Bán Endre zászlóst (szökött munkaszolgálatost) és embereit a Meder utcai csónakházba telepítették, ahol azok önállósultak.³⁵ Gidófalvyék a németekkel is konfrontálódtak, például a Rákos-patak melletti Tarnay réten ártalmatlanná tettek egy német légvédelmi löveget. A parancsnok ezeket az akciókat nem ellenezte, csupán óvatosságra intett. A bujtatott üldözöttek miatt is igyekezett megtartani alakulata törvényes jellegét, emellett katonai erejét egy összehangolt műveletre tartalékolta. Embereit folyamatosan mozgásban tartotta a különböző kirendeltségek között, s az állományt kettős könyveléssel is fedezte. A különböző bélyegzőkkel ellátott hamis papírok szintén a viszonyok átláthatatlanságát szolgálták, illetve ezek segítségével a nyilasoktól is több ízben sikerrel szabadítottak foglyokat. Emellett visszahoztak frontra vezényelt leventéket és diákokat, valamint védett házakat is őriztek.³⁶ Egyik legnevezetesebb embermentésük a Munkácsi Mihály utcai, illetve a Svéd Vöröskereszt által védett, Vilma királynő úti két árvaházhoz kapcsolódik, melyeket a nyilasok 1944 karácsonyán támadtak meg. Gidófalvy Wallenberggel (itt is) együttműködve sikerrel kereste meg és vitte vissza az elhurcolt gyerekeket, akikre innentől fogva megerősített KISKA-őrség vigyázott.³⁷ A Vilmos főherceg

hogy „tolvajoknak nem állítunk emléket”. Később aztán „belátta”, hogy ez a tett nem fosztogatás volt. A XIII. ker. Kiska zlj.-ra vonatkozó dokumentumok. 1945–47. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 245.

³⁴ Bondi Vilmos visszaemlékezése (XIII/1. Kiska szd.) d. n. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 65. Bondi saját bevallása szerint 1933 óta volt párttagkönyves kommunista.

³⁵ A „Bán-csoport” nevéhez számos komoly fegyvertény fűződik. A névadó nem élte túl az ostromot. A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon. Főszerk. Liptai Ervin. Bp. 1987. 28. Ha hihetünk az V. kerületi nyilas körzetvezető akasztófa árnyékában tett vallomásának (vagy vallomásában), a megtorlás nem maradt el. A Kossuth utcai nyilas könyvesboltban elkövetett robbantás után az üzlet kirakataiban felakasztott egyik munkaszolgálatos nyakába ugyanis az alábbi szöveget írta eszerint Kaesmann Baritz István: „a XIII. kerületi nyilas pártház megtámadásáért”. *Palásti László*: „Valójában én voltam Budapest védője!” – vallotta a siralomházban a legelvetemültebb nyilas tömeggyilkos. Szabadság, 1946. július 10. 3.

³⁶ Egyszer Dunaharasztra mentek magyar katonákat menteni az erőszakoskodó németektől. A szintén a XIII/1 KISKA-ban szolgáló Kemény Tibor válogatott futballistának ekkor lötték át a bal lábát. Kálmánfi Ferenc visszaemlékezése. (Gidófalvy-csoport) 1960. máj. 30. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 139. Vö. Kemény Tibor emlékezik. Mi is történt 1944 decemberében? Fradi műsorlap (1984–1985) 5. sz. 5.

³⁷ A Vilmos főherceg laktanyában „élvezett védelemért vagy a kiadott igazolványokért” ugyanakkor olykor pénzt is „elfogadtak”. *Gazsi J.*: Egy zászlóalj krónikája i. m. 82–83. A Gazi által idézett Farkas András ellen 1945 nyarán eljárás is indult. Lakásán „nagy mennyiségű ezüst és porcelánedényt” találtak, aminek eredetét nem sikerült megmagyarázni. A legtöbb tanú megerősítette a laktanya egykori

laktanya tarka egyvelegében a cionistáknak is jutott hely: egy közülük szakaszparancsnoki minőségben irányította az éjszakai embermentést.³⁸

A fentiekből is érzékelhető: Gidófalvyék kiterjedt kapcsolatokkal rendelkeztek a különböző ellenállási hálózatokban, amellet, hogy együttműködtek a kerületi rendőrséggel is, ahonnan fontos információkat szereztek.³⁹ Kapcsolatuk volt az *Ellenállás* című lapot szerkesztő Czimer József dramaturggal (vagyis „Csirizessel”), a Visegrádi utcai Radó-Magyarai csoporttal, a Zsabka Kálmán vezette XIV/2 KISKA-val, Stollár Béla V. kerületi KISKA-jával, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségével (név szerint az egykoron nyilas pártigazgatóval, Csomoss Miklóssal és Magyar Ferencsel), a Teve utcai ellenállókkal,⁴⁰ valamint más katonai és polgári ellenállási csoportokkal. Keresték a kapcsolatot az oroszokkal is. Szovjet hadifoglyokat kísérték be a Vilmos főherceg laktanyába, akiket aztán a Vörös Hadseregnek szánt üzenettel engedtek szabadon. (Válasz nem érkezett).⁴¹ A honi partizánkultuszt illetően nem elhanyagolható körülmény, hogy a XIII/1 KISKA teremtett legális kereteket a Földes László vezette újpesti partizánoknak, akiket 1944. december 22-én beöltöztettek, majd fegyverrel és élelemmel láttak el.⁴² Egy nyílt parancs tanúsága szerint 1945. január 4-én Földesék már a XIII/1. honvéd karhatalmi alakulat „újpesti őrsége”-ként szerepeltek. Nem sokáig használhatták azonban ezt a titulust, mivel 1945. január 8-án kora reggel rendőrök, csendőrök és nyilasok csaptak le a január elején súlyos bombatalálat érte Vilmos főherceg laktanyára. Bár sokaknak sikerült megszökni a zezugos épületkomplexumból, 140–150 főt az Andrássy út 60-ba kísérték, majd az igazoltatáson „szerecsésen” átjutottakat a fronton vetették be. Gidófalvy elkerülte a letartóztatást. Két nappal később azonban az Erzsébet híd környékén – többedmagával – örökre nyoma veszett.⁴³

GH vezetőjének nyilasellenességét, ugyanakkor erkölcsileg problémás embernek tartották őt. Farkast végül szabadlábra helyezték. ÁBTL 3.1.9. 92969.

³⁸ Az Eperjeskén 1924-ben született Kepes Lászlóról (Kádmon Eliezer) van szó. *Gur Dávid: Együtt az ár ellen.* Bp. 2016. 104. „Kadmon” visszaemlékezését hosszan idézi: *Asher Cohen: A haluc ellenállás Magyarországon 1942–1944.* Bp. 2002. 174. Ugyanő hosszan méltatja a KISKA fedőszerepét a cionista ellenállásban, lásd uo. 169–170.

³⁹ A Gömb utcai őrs két rendőre fegyveres harcban is részt vett az oldalukon.

⁴⁰ A Teve utcai tanoncotthon ellenálló csoportját Császár Lajos irányította. Több sikeres fegyveres támadást vezettek a nyilasok és a németek ellen. A csoportot 1944 legvégén felszámolták, majd Császár többedmagával kivégezték. Szintén a Teve utcában működött a Somkúti (Steibler) János vezette „légmentő” karhatalmi alakulat, amelynek a tagjai főleg szabotázzsal és embermentéssel foglalkoztak. A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon i. m. 326–327.

⁴¹ Török Loránd fhdgy: Gidófalvy Lajos életrajza és tevékenysége PtSZL. II. 682. 1. ő. e.

⁴² A kapcsolat Horváth főhadnagy és Andrásfi Gyula között jött létre, ezt követte az újpesti kommunista ellenállók látogatása a Vilmos főherceg laktanyában. *Földes Mihály: Az újpesti partizánok.* Bp. 1955. 30–41.

⁴³ *Gazsi József: A XIII/1. honvéd kisegítő karhatalmi zászlóalj történetéből* i. m. 42–62.

Zuglói KISKA-k

A főváros XIV. kerületében három olyan kiegészítő honvéd karhatalmi erő is működött, mely kivette a részét az ellenállásból. Közülük a legismertebb a XIV/2 KISKA század, melynek parancsnoka Zsabka Kálmán volt. Zsabka szélsőjobb-oldali botrányhősként, színész-rendezőként, publicistaként, antiszemita Turul-vezérként és rongyos gárdistaként is nevet szerzett magának a Horthy-korszakban, emellett szolgálatait a hírszerzéssel és kémelhárítással foglalkozó 2. vkf. osztály, valamint a politikai rendőrség is igénybe vette. Nem mellékes körülmény, hogy tagja volt Szálasi Ferenc első politikai formációjának (Nemzet Akaratának Pártja [NAP]), ahonnan személyes konfliktus miatt távozott. 1944-es ellenállása magyar fajvédő alapon állt, erős németellenességtől befolyásolva. Ez az attitűd a Hunnia Filmstúdióban forgatott, 1942-es filmjén (*Szeptember végén*) is erősen érezhető. Zsabka többször bizonyította, hogy alkalmas konspirációs és harci feladatokra, s alighanem ennek köszönhetette nemzetőri kinevezését is.⁴⁴

Saját állítása szerint a zuglói Nemzetőrségre vonatkozó „parancsnoki és szervezési” megbízatását a kormányzóhű és németellenes fedőszervezettől, a Nemzetvédelmi Szövetségtől kapta, majd a XIV. kerületi Légoltalmi Liga „leple alatt” állította fel századát.⁴⁵ Annyi bizonyos, hogy Zsabka 1941-ben megkapta a Nemzetvédelmi Keresztet,⁴⁶ s jó viszonyt ápolt a Nemzetvédelmi Szövetség vezérkarával. Emellett kapcsolatban állt a kiugráson munkálkodó Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségének (MHSZSZ), majd az MNFFB vezérkarának több prominensével (Magyary Ferenc, Dudás József, Kiss Ferenc, Tartsay Vilmos, Bajcsy-Zsilinszky Endre stb.), valamint valószínűsíthetően Mikó Zoltán vezérkari századossal is. Borbély Andor hírlapírórn keresztül utóbb felvette a kapcsolatot a svéd követséggel, sőt közvetve Raoul Wallenberggel.⁴⁷

A KISKA-parancsnokok közül többen ismerték egymást, sőt össze is dolgoztak a kritikus hetekben. Magyary Ferenc Fiumei úti lakásán Zsabka és Gidófalvy (másokkal kiegészülve) többször is találkozott. Az általános egyeztetésen túl Gidófalvy különböző okmányok hamisításához szükséges bélyegzőket és iratokat

⁴⁴ Bartha Á. – Pócs N. – Szécsényi A.: Egy hosszan „ébredő” túlélőművész i. m.

⁴⁵ A Bp.-i M. kir. XIV-2 ellenállási Kiska alakulat századnaplója, 3. ÁBTL 4.1. A-747 A Nemzetőrség helyett megalakított XIV/2 KISKA-t Csejthey Lajos százados segítségével állították fel. Ő már Zsabka Nemzetőrségét is támogatta mint kerületi leventeparancsnok. Uo. és Statisztikai beszámoló a XIV/2 Kiska alakulat ellenállási cselekményeiről, működéséről és tagozódásáról. A Vörös Brigádra és a XIV/2 Kiska szd.-ra vonatkozó iratok. 1944–1949. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 51.

⁴⁶ A nemzetvédelmi kereszt ezer polgári kitüntetéttje. Nemzeti Ujság, 1941. szeptember 14. 16.

⁴⁷ Borbély Andor 1937 és 1939 között és 1944 elején a nyilas Virradat, emellett a Magyar Szó szerkesztője volt. A német megszállás után részt vállalt az ellenállásban és az embermentésben. (Major Tamást is Borbély vitte Zsabka KISKA-jába.) ÁBTL 3.1.9. V-130007 Borbély Andor.

is eljuttatott Zsabkához, akivel – s más KISKA egységekkel – 1945. január elején közösen tervezték, hogy átállnak a szovjetekhez.⁴⁸ Magyary novemberben azzal bízta meg Zsabkát, hogy csöndben szervezkedjen és próbáljon meg annyi fegyvert gyűjteni, amennyit csak tud.⁴⁹ A zuglói parancsnok a Mátray Máthé Ferenc vezette VIII/2 KISKA-val is összeköttetésben állt, sőt vele is tervezte a kitörést a pesti katlanból 1945 januárjának elején. Ugyanezen alakulathoz tartozott a nevét utóbb Josef von Ferenczyre változtató Ferenczi József későbbi médiamenedzser, akit Zsabka már évek óta jól ismerhetett a Turul Szövetségből vagy akár a „rongyos gárdából” is. Zsabka legfontosabb támasza éppen a – tartósnak bizonyuló – „rongyos gárdista” hálózata volt. 1946. szeptember elején a zuglói Rózsakert vendéglőben fogadást adott 45–50 KISKA-tagjának, akik „nagyobb részben már 39-ben is mellette állottak és már akkor harcoltak vele együtt a németek ellen” – utalt egy (végül sikertelen) 1939-es lengyelországi portyára.⁵⁰ 1939 nyarán ugyanis Zsabka társaival átszivárgott a szomszédos Lengyelországba, hogy szabadcsapatokkal támogassa a lengyeleket. A „rongyosok” számítását azonban keresztlhúzta az ügyet a parlamentben kitergető nyilasok indiszkréciója.

Zsabka hozzávetőlegesen 700–1000 fő felett rendelkezett 1944 végén, mely létszám „6 alapszakaszra” és 33 telephelyre oszlott. A követhetőséget itt is hamisított ál-lománylistával, továbbá „négyzseri körletváltással” (Amerikai út 40., Thököly u. 41.,

⁴⁸ *Gazsi J.*: Egy zászlóalj krónikája i. m. 364. „A terv az volt, hogy az összes KISKA erőket ide kivonjuk a XIV. ker. határvonalára, mivel a szovjet közeledett, s ekkor támogatást tudunk kapni tőle” – vallott Zsabka 1966. október 25-én Gazsi Józsefnek. Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. Szavait megerősíti Kánitz Jenő. „Az volt a terv, hogy általános támadást indítunk a légvédelmi tűzértség támogatásával, Újpest – Rákospalota – Vecsés vonalon a német csapatok ellen, illetve hogy azokat a XIV. kerületből kiindulva támadjuk hátba”. Kánitz Jenő visszaemlékezése, rá vonatkozó dokumentumok. / *Magyary csoport/ 1944–1966. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 250. A Magyar Királyi II. Honvéd K. Zászlóalj parancsnoka regényes visszaemlékezésében 1944 karácsonyára vonatkozóan emlékezett meg egy összejöveteletről, ahol a különböző KISKA alakulatok vezetői az egységes átállásról tárgyaltak. Szécsy János: Fekete sereg. Bp. 1947. 80–86. (A könyvet Pócs Nándor bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök.) Egy szépirodalmi munka pedig az V., VII., VIII. és a XIV. kerületi KISKA, valamint az újpesti partizánok hasonló céllal tervezett decemberi összefogásáról tudósít. *Vadász F.*: Harcunk a magyar pokollal i. m. 260. „Január első napjaiban” egy újabb KISKA parancsnok, Várhelyi József tárgyalt Gidófalvyval az „egyesülésről”. *M. Kiss S. – Vitányi I.*: A magyar diákok szabadságfrontja i. m. 269.*

⁴⁹ Az MHSZSZ parancsát közli: *Sárközi Sándor*: Adatok a 207/2. légvédelmi üteg ellenállási tevékenységéhez. Hadtörténelmi Közlemények 25. (1978) 560.

⁵⁰ Jelentés, 1946. szept. 9. ÁBTL 3.1.5. O-7763. Zsabka Kálmán. Más forrásból tudunk egy 1946. június 14-i értekezletről is, amit egy ellenálló-szövetség felállítására tárgyában tartottak a XIV/2 KISKA igazolt tagjai a magyar postaaltisztek zuglói székházában. Olajos Dezső iratai. A Vörös Brigádra és a XIV/2 Kiska szd.-ra vonatkozó iratok. 1944–1949. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 51. Dr. Olajos Dezsőnek a „rongyos gárdára” vonatkozó „harci jelentését” annak idején köszönettel nyugtázta a szervezethez szorosan kötődő hetilap is. Sorakozó, 1939. március 11. 10. A magyar postaaltisztek zuglói székháza bevett találkozóhelyszíne lehetett Zsabkáéknak. Vö. A XIV/2 Kiska szd. meghívója emlékünnepeletről. Szépkuthy István részére. 1946. febr. 10. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 258.

Abonyi utca 5., Garai tér 19.) nehezítették.⁵¹ Kezdetben a felfegyverzettségük igen gyér volt,⁵² ezért a többi KISKA egységhez hasonlóan, Zsabkáké is kénytelenek voltak a kerületben állomásozó német egységektől és a nyilasoktól fegyvereket „szerezni”. Vakmerő akciókkal előbbiektől autók vándoroltak hozzájuk, emellett sikerült hozzájutniuk néhány régi típusú Ansaldo harcoksihoz is.⁵³ Az 1967-es zuglói nyilasper vallomásai szerint 1944 decemberének utolsó napjaira Zsabkáké felszereltsége erősen feljavult. A hungaristák eleinte óvatosak is voltak velük, amit indokolhat, hogy fegyver dolgában a maximum 150–180 fős zuglói pártszolgálat sem állt túl jól.⁵⁴ Ugyanakkor a régi szélsőjobboldali kötődések sem múltak el nyomtalanul. Dezsényi Miklós szerint Zsabkának még Prónay Pállal is volt kapcsolata, sőt együtt hajtottak végre fegyver- és lőszerbeszerzési vállalkozásokat a „soroksári és a vecsési arcvonalon”.⁵⁵ Nidosi Imre, a nyilasok városparancsnoka pedig a kivégzése előtt sem akarta elhinni, hogy Zsabka nem az ő emberük volt.⁵⁶ A KISKA-vezér elfogását többször (sikertelenül) megkísérlő zuglói nyilasok tájékozottabbak voltak a helyi viszonyokban és nem gondoltak effélét,⁵⁷ ám tény, Zsabkának „személyes összeköttetése” volt az állítása szerint többször életére törő kerületi pártvezetővel, Szelepcsényi Lászlóval. Sőt, a filmszakmából ismert Mikó István és Szendrői-Kovács Gyula disszidens nyilas képviselő személyében beépített emberrel is rendelkezett körükben, emellett egyes századtagok a nyilas járőrökhöz csapódtak, tompítandó a tevékenységüket. Az információáramlás azonban fordított irányban is működött: egyes KISKA-sok a nyilasoknak adtak tovább híreket.⁵⁸ Ezekből az összetett viszonyokból a megszálló németek vajmi keveset érthettek. Ők a KISKA-tagok és a nyilasok konfliktusait „a magyar milíciák belharcának tekintették”.⁵⁹

Zsabka általában került a nyílt harc felvállalását és inkább a civil lakosság védelmére összpontosította az erejét. Fajvédő antiszemita alakulatával ezért még

⁵¹ Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 449.

⁵² A Bp-i M. kir. XIV-2 ellenállási Kiska alakulat századnaplója, 8. ÁBTL 4.1. A-747.

⁵³ A Vörös Brigádra és a XIV/2 Kiska századra vonatkozó iratok. 1944–1949. HIM HL. Ellenállási gyűjtemény/Magyarország, 51.

⁵⁴ *Máthé Áron*: A zuglói nyilasok pere. Bp. 2014. 113–114.

⁵⁵ Dezsényi Miklós: A magyar polgári ellenállás története. d. n. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 311. Zsabka és Prónay 1920-ban már ismerték egymást (a Britannia Szállóból), s kapcsolatuk később is megmaradt. *Bartha Ákos – Pócs Nándor – Szécsényi András*: Egy hosszan „ébredő” túlélőművész i. m. 138–181. Az idős Prónay „kétkulacsos” játékát megerősíteni látszik egy erős kritikával kezelendő visszaemlékezés. *Szabó Miklós*: Csendes háború. Bp. 1984. 47.

⁵⁶ Budai József rendőr főhadnagy jelentése. Bp. 1948. szept. 24. A Vörös Brigád partizáncsoportra vonatkozó iratok. PtSzL. II. 682. 1. ó. e.

⁵⁷ *Máthé Á.*: A zuglói nyilasok pere i. m. 190–191.

⁵⁸ A Bp-i M. kir. XIV-2 ellenállási Kiska alakulat századnaplója, 5–12. ÁBTL 4.1. A-747.

⁵⁹ *Kovács Gellért*: Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és az ellenállás története 1944–45-ben. Bp. 2014. 329.

a cionisták is együttműködtek.⁶⁰ 30–120 fős szakaszokba osztotta be a fegyverrel rendelkező embereit, s a különösen veszélyeztetett zsidó házak és intézmények védelmére rendelte ki őket. Csutor József szakasza a Nagybecskerek úti Zsidó Tanonc Otthont, Vida Endre egysége az Erzsébet királyné és az Amerikai út sarkán lévő Zsidó Szeretetkórházban gondozott 120 főt, a Temesváry József vezette Mexikói úti szakasz a Nyomorék Gyermekek Otthonát védte meg a nyilasoktól.⁶¹ Zsabka visszaemlékezése szerint még a Thököly út és a Stefánia út sarkán működtetett, Slachta Margit által vezetett Szociális Testvérek rendházához is kirendelt egy csoportot, amely pozíciójából fakadóan farkasszemet nézhetett a kerületi nyilas központtal. De a zuglói KISKA-parancsnok kivette a részét az úgynevezett „ruhagyűjtő század” (kb. 2500 fő) szerencsés megmeneküléséből is.⁶² Előbb egy szakaszt, majd Temesváry József 80 főből álló egységét rendelte a ruhagyűjtők Abonyi utcai épületéhez, végül november 10-e után az egész KISKA-parancsnokság a szomszéd épületbe települt át. Az Abonyi utcai parancsnokságon lelt menedéket például Major Tamás és Gobbi Hilda is.⁶³

A viszonylag csendes mentőmunkának az ostromgyűrű bezárulása vetett véget. A reménytelen helyzetben hátramaradt nyilasok december 24-én féktelen italozásba, majd minden korábbi felülmúló vérengzésbe kezdtek. Ezeknek lett az „eredménye” a Stefánia út padjaira „obszcén helyzetben” kitett, valamint bombatölcsérekbe dobott, illetve a környező bokrok alá rejtett hullák garmadája.⁶⁴ Másnap délelőtt az alakulathoz tartozó munkásfiatalok, Boros Mátyás, Fischer István és Papp Árpád kézigránátos támadást kíséreltek meg a Thököly úti pártház ellen. Vélhetően meg akarták lepni a tivornya után gyengélkedő pártszolgálatosokat, ám tervük balul sült el, s egyedül Papp élte túl a kockázatos vállalkozást.⁶⁵ Zsabka még aznap egy nagyobb csoporttal rohanta meg a nyilas házat. Az 1967-es nyilas per idején megjelentetett cikk a vérengzés miatti felháborodással magyarázza a KISKA-rohamot,⁶⁶ ám a per során tett vallomások tüzetesebb vizsgálatából inkább néhány ellopott Mercedes

⁶⁰ *Coben, A.*: A haluc ellenállás Magyarországon i. m. 171.

⁶¹ A Bp-i M. kir. XIV-2 ellenállási Kiska alakulat századnaplója, 12–13. ÁBTL 4.1. A-747.

⁶² Ocskay László százados több ezer üldözöttnek menedéket nyújtó katonai ruhavarró műhelyhez lásd *Szita Szabolcs*: Ocskay László története a háborús embermentések tükrében. Bp. 2008. 47–70.

⁶³ *Bartha Á. – Pöcs N. – Szécsényi A.*: Egy hosszan „ébredő” túlélőművész i. m.

⁶⁴ *Máthé Á.*: A zuglói nyilasok pere i. m. 189–194.

⁶⁵ Boros és Fischer nevét 2016 óta új, vélt kommunista mivoltukra nem utaló emléktábla őrzi Zuglóban.

⁶⁶ Bodrogi Sándor: Lefegyverzés karácsonykor. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 329. Hasonlóképpen érvel: *Menyhárt László*: A Vörös Brigád. Bp. 1984. 15–16. Ebben a kiadványban Borosék akcióját meg sem említik. Egy 1962-es történelmi regény ugyanakkor a nyilas ház elleni két akciót egy eseményként tálalja, melynek organizátora az idealizált módon ábrázolt Vörös Brigád volt. A támadás eszerint délután történt (volna). *Horváth Zsóka*: Napkelte előtt. Bp. 1962. 72–84.

autó visszaszerzéséért indított akció képe rajzolódik ki.⁶⁷ A kerületi nyilasok mindenesetre ekkor már igen rosszul álltak. Szelepcsényi kerületvezető megszökött, Kröszl Vilmos szintén távol volt, és legfeljebb 25–30 nyilas járt be a központba.⁶⁸ Zsabka „egy német tiszttel”, Temesváryval⁶⁹ és 80–100 főnyi fegyverrel körülfárta az épületet, begyűjtötték a fegyvereket, átnézték az iratokat és 20–30 foglyot is ejtettek.⁷⁰ Néhány nappal később az Erzsébet királynő út végén, a Rákos-pataknál támadtak meg egy nyilas társaságot, amely az elhagyott finánc laktanyában vert tanyát. Állítólag hat nyilast megöltek, a foglyokat pedig kiszabadították.⁷¹

A nyilasok úgy emlékeztek Zsabkáékra, mint akik „igen jó viszonyban voltak az SS-ekkel”, sőt van adat arra vonatkozóan is, hogy németek vagy legalábbis német egyenruhát viselő katonák a zsidómentésben is segédkeztek nekik. Ebbe az irányba épített kapcsolatuk Szakács Zoltán mellett Zalán Zoltán volt, aki mielőtt csatlakozott Zsabkáékhoz, az Otto Skorzeny által parancsnokolt SS-Jagdverbandban tevékenykedett. Zalán német egyenruhákat és úgynevezett Sonderausweisungenokat (különleges parancsokat) is tudott szerezni.⁷² Egy bizonyos Mutz SS-Oberscharführertől pedig olyan, a Jagdverband pecsétjével ellátott hamis parancsot sikerült vásárolni, mely igazolta, hogy Zsabka egysége nem vonható ki a frontra, és a szovjetek beérkezése után partizánokként harcolnak tovább az arcvonaltól mögött. Mutz ráadásul beköltözött hozzájuk az Abonyi utcai laktanyába, így hozzájutottak a továbbiakban robbanóanyagokhoz, páncéltörő fegyverekhez, kézigránátokhoz és lőszerhez is. Mindezek ellenére a XIV/2 KISKA a német egységek ellen is tevékenykedett. Elvágta a telefonvonalakat, tüzérségi és légvédelmi lövegeket robbantottak fel, járműveket rongáltak, és összeszedték

⁶⁷ Egyes adatok szerint a németek kezdeményezték saját autójuk visszaszerzését. *Bartha Á. – Pócs N. – Szécsényi Á.*: Egy hosszan „ébredő” túlélőművész i. m. 254.

⁶⁸ *Máthé Á.*: A zuglói nyilasok pere i. m. 169–174.

⁶⁹ A Bp-i M. kir. XIV-2 ellenállási Kiska alakulat századnaplója, 14. ÁBTL 4.1. A-747.

⁷⁰ Az akcióban Kánitz Jenő nyomdavezető és Dr. Gyalog Ödön színész is részt vett; sőt a cikk szerint ők vezették a támadást. Bodrogi Sándor: Lefegyverzés karácsonykor. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 329. Gyalog részt vett a Zsabka vezette rongyos gárdisták balul elsült 1939. júliusi lengyelországi akciójában is. A rongyosok szűk körű, 1939-es Slawsko-i expedíciójának tagja volt az a Mikuscsák András is, aki 1944 novemberében Vecsésen állomásozó századával csatlakozni kívánt a XIV/2 KISKA-hoz. Zsabkáék szerint útban Zugló felé semmisítették meg egységét a németek. *Roland Jozef Antoniewicz*: A szabadságért lengyel földön. Élet és Tudomány 27. (1972) 1347.; A XIV/2. KISKA-század törzsének összefoglalója az alegység szervezéséről és tevékenységéről. In: Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasizista ellenállási mozgalom történetéből, 1941–1945. Szerk. Harsányi János. Bp. 1966. 472–473.

⁷¹ Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 454.

⁷² Egy visszaemlékezés szerint a Zsabkával és Gidófalvyval egyaránt szoros összeköttetésben ténykedő Munkácsy utcai ellenálló csoport is rendelkezett – szintén félfügális módon szerzett – SS egyenruhával. *M. Kiss S. – Vitányi I.*: A magyar diákok szabadságfrontja i. m. 258–261.

a németek ejtőernyős utánpótlását.⁷³ A frontvonal közelében nagyobb szabású robbantásos merényleteket is végre tudtak hajtani, főleg Zsabka régi barátai, köztük Gödér Pál jóvoltából, aki rongyos gárdista diverzáns kiképzését immáron igazi városi gerillaharcban is kipróbálhatta.⁷⁴ Emellett a zuglóiaknak is megvolt a maguk „futballkapcsolata”, akik a mai Szabadság híd megmentésére szövetkeztek 1944–1945 telén. A Zsabkával régi barátságot ápoló Tóth „Potya” Istvánt, a Ferencváros legendáját és az Újpest első csapatát 1943–1944-ben trenírozó Kertész Gézárt azonban december elején letartóztatták, majd két hónappal később a németek kivégezték.⁷⁵

Ekkor már a XIV/2 KISKA sem működött. 1945. január 7-e reggel a Reiner Gottstein vezette budapesti KdS (Kommandeur der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes) és a nyilas Nemzeti Számonkérés Szervezetének emberei lepték el az alakulat új, Garai téri bázisát.⁷⁶ Bár erre (is) több forgatókönyv létezik,⁷⁷ a lebukás közvetlen előzménye alighanem Braun Éva és a Zsabka csoportjába beépült Vörös Brigád letartóztatása lehetett. Ez a kommunistaszimpatizáns csoport a színházi élet kevésbé ismert figuráiból verbuválódott. Történetük annak ellenére volt kedvelt témája az 1989 előtti zurnalisztikának és szépirodalomnak,⁷⁸ hogy a nyilas uralom alatt előállított – fényképes, sarló-kalapácsos, körbélyegzős – igazolványaik finoman fogalmazva sem segítettek a konspirációt.⁷⁹ A csoport tagjai azért készítették ezeket a veszélyes dokumentumokat, hogy a Vörös Hadsereg

⁷³ Bakos Sámuel visszaemlékezése. A Vörös Brigádra és a XIV/2 Kiska szd.-ra vonatkozó iratok. 1944–1949. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 34. Zsabka a legmegbízhatóbb, már 1939-ben kipróbált embereiből néhányfős „titkos figyelő és romboló csoportot” hozott létre. Éjszaka ők hajtották végre ezeket az akciókat. A Bp-i M. kir. XIV-2 ellenállási Kiska alakulat századnaplója, 13. ÁBTL 4.1. A-747.

⁷⁴ Gödér szintén részese volt a rongyosok 1939-es lengyelországi akciójának. *Antoniewicz, R. J.*: A szabadságért lengyel földön i. m. 1347. 1945 után a Rongyos Gárda által elkövetett felvidéki gyilkosságokért, illetve rendszerellenes szervezkedésért néhány társával perbe fogták és halálra ítélték. Világ, 1949. március 31. 3.

⁷⁵ Képes Sport, 1985. február 5. 13–14. Mindketten az 1944 novemberében Budapestre érkező Kovács Pál amerikai főhadnagy (OSS) „Dallam csoportjához” kapcsolódtak. Toth Istvan (Potya) & Csoportja. National Archives and Records Administration. Record Group 498. Case Files of Hungarian Helpers, 1945–1947.

⁷⁶ *Ungváry Krisztián*: Hősök? A budapesti csata német katonái elitje. Bp. 2019. 103.

⁷⁷ Más forrás szerint a Szelepcsényi László menekülése után kerületvezetőnek kinevezett Kröszl Vilmos árulta be Zsabkát a Gestapónál. *Bartha Á. – Pócs N. – Szécsényi A.*: Egy hosszan „ébredő” túlélőművész i. m. 255–256. További elképzelésekhez lásd PRO jegyzőkönyv. 1945. márc. 10. és 1945. ápr. 14. A Vörös Brigádra és a XIV/2 Kiska szd.-ra vonatkozó iratok. 1944–1949. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 51.

⁷⁸ *Horváth Zs.*: Napkelte előtt i. m.; *Vadász Ferenc*: Harcunk a magyar pokollal. Bp. 1961. 226–286. A Vadász Ferenc munkájában alaposan körbeírt Zsabkát ezekben a munkákban nem nevezik nevén.

⁷⁹ Varga Ernő, Koós József Géza, dr. Kós Árpád és Kovács Mihály igazolványa megtalálható: A Vörös Brigádra és a XIV/2 Kiska szd.-ra vonatkozó iratok. 1944–1949. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 51.

bevonulása után „partizáncsapatból” rögvest „rendfenntartó alakulattá” változhasanak.⁸⁰ A KISKA-hoz fűződő kapcsolatuk mélysége ugyanakkor legalább annyira homályos, mint viszonyuk a földalatti kommunista párthoz. Úgy tudni, a Vilma királyné (ma Városligeti) fasor egy villájában berendezkedő csoport december közepén kb. 50 fő felett rendelkezett. Tagjaik több illegális akcióban, illetve fegyveres összetűzésben is részt vettek. Ami a lebukást illeti, először Braun Évát (Braun Róbert szociológus lányát) vitték el 1945. január 1-jén, őt követte öt nappal később a Vörös Brigád több tagjának letartóztatása. Gazi József 1987-es, kéziratban maradt kandidátusi értekezésében tényként közli, hogy – kegyetlen kínzások nyomán – ők buktatták le fedőalakulatukat, vagyis a XIV/2 KISKA-t.⁸¹ A csendőrök és a németek ekkor körülbelül 200 embert vettek őrizetbe (köztük civileket), vagyis az alakulat jelentős része megmenekült a letartóztatástól. Zsabkát azonban Budára vitték és társaival a Vár alatti „jégpincébe” zárták. Hiába hivatkozott a Jagdverbandparancsokra, a számonkérők azt hangoztatták, hogy a szóban forgó SS-egységet már régen kivonták Budapestről.⁸² A KISKA-tagok nagyobb részét később elengedték, vagy valamilyen harcoló alakulathoz osztották be.⁸³ Zsabka bár egész életére magán viselte a kihallgatások nyomait,⁸⁴ a Vörös Brigád letartóztatott tagjaival ellentétben túlélte a fogságot.⁸⁵ Fel is merült, hogy parancsnokhelyettesét, Vargha Károlyt, valamint ifj. Rónai Ferencet az ő árulása folytán végezték ki 1945

⁸⁰ Háray Ferenc visszaemlékezése Rónai Ferencre és a Vörös Brigádra. d. n. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 120. Jegyezzük meg: pontosan ez volt a terve fedőalakulatuk parancsnokának is. A Bp-i M. kir. XIV-2 ellenállási Kiska alakulat századnaplója, 9. ÁBTL 4.1. A-747.

⁸¹ A letartóztatott Füredi László előtt verték a számonkérők állapotos feleségét, aki abortált. Vö. Gazi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 457–467. A letartóztatást elkerülő Kós J. Géza szerint ezután fogvatartói levették Füredit a Garai-térre, ahol aknaszilánk végzett vele. *Gazi József – Harsányi János*: Dokumentumok a magyar antifasiszta és partizánharcok történetéhez hazánk felszabadulásának éveiből (1944–1945). *Hadtörténelmi Közlemények* 7. (1960) 276. Zsabka 1945 májusában úgy emlékezett, a Várban a németek a Vörös Brigád sarló-kalapácsos karszalagjával is szembesítették, majd közölték, hogy kár tagadnia, mert Füredi – és utóbb Vargha – már „mindent bevallott”. A Bp-i M. kir. XIV-2 ellenállási Kiska alakulat századnaplója, 21–24. ÁBTL 4.1. A-747.

⁸² Az 1944. október 4-én létrehozott SS-Jagdverbände magyarországi tevékenységéhez lásd *Kovács Zoltán András – Számvéber Nobert*: *A Waffen-SS Magyarországon*. Bp. 2000. 398–399.

⁸³ Az ügyben Csergő Endre csendőr százados, a Nemzeti Számonkérő Különítmény budapesti parancsnoka és az SD-től beosztott tolmács-összekötő, Dománszky Antal SS-Obersturmführer volt az illetékes. Zsabka kihallgatását azonban Balassa Bálint csendőr főhadnagy vezette. *Kovács Z. A.*: *A Szálasi-kormány belügyminisztériuma* i. m. 132–135.

⁸⁴ HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza.

⁸⁵ 1945. január 26-án a Vörös Brigád alábbi tagjait végezték ki: Absolon Sarolta, Füredy Lászlóné, Bauch Sándor, Dálnoki Nagy Ferenc, Fuhrmann Vilmos, Kovács Károly, Nyeste Kálmán, ifj. Rónai Ferenc, Varga Ernő és Vargha Károly. Utóbbi a Royal Revü Színház titkára és Zsabka bizalmasa és helyettese volt. A német megszállás után letartóztatták. Egy német tisztekkel kapcsolatot ápoló táncosnő segítségével szabadult szeptemberben, 10 000 P fejében, amit Heinemann Sándor, a Royal Revü igazgatója fizetett ki. Varga Károly nyilatkozata édesapjának a Vörös Brigádban kifejtett tevékenységéről. 1964. aug. 15. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 203. Hubay Kálmán népbírói tárgyalásán Zsabka megemlítette egy bizonyos „Varga Kálmánt”, akit „a Gestapo fogságában később

januárjában. A letartóztatottak közül végül 78 főt szabadon engedtek, akik egy nyilas nyílt parancs segítségével visszajutottak Pestre.⁸⁶

A három századot tömörítő, s mintegy négyszáz főt soraiban tudó „KISKA XIV. ker. zászlóaljról” – formálisan innen vált ki Zsabka alakulata is – jóval kevesebbet tudunk. Az biztos állítható, hogy nagy alapterületen működtek. Székhelyük volt a Garay téri nyilvános óvóhelyen és a Tattersallban (vagyis a korban politikai gyűléseknek is otthont adó lóversenypályán) is.⁸⁷ Az egységet az Aréna úti lőtér vezetője, Szébenyi Stadler Béla vezette, akit 1942 novemberében a levontalövészek országos vezetőjévé neveztek ki. „Célom csak egy lehet: minden levontalövészes ifjúból jó lövész nevelni, aki ha kell, a nagy harcban is megállja a helyét” – mutatkozott be hivatalában, külön hangsúlyozva, hogy „a mi fiaink is tehetségesek, jó a szemük és karjukban is van annyi erő, mint a német lövészekében” (akik kiváló fegyverek miatt tűnnek verhetetlennek, vélekedett).⁸⁸ Szébenyi Stadlernek 1944 júliusában jelezték a Honvédelmi Minisztériumban, hogy bal- és jobboldali szélsőségek elleni területbiztosításra szánt századot bíznak rá.⁸⁹ Zuglói kollégája szerint a levontalövészes vezető „régóta tagja volt a Kisgazdapártnak, mint ilyen, részese volt a titkos ellenállási mozgalomnak, s a legnagyobb egyetértésben összedolgoztunk”.⁹⁰ Törzsgárdáját telefongyári levontalövészesek adták, hozzájuk csatlakoztak katonaszökevények, munkaszolgálatosok és mások. Fegyveres harc helyett többnyire „ügyesen lavíroztak”, húzták az időt és hamis iratokkal mentették az üldözötteket.⁹¹ 1944. december 22. után parancsot kaptak az utóvédharcra, ám ehelyett lefegyverezték az odavezényelt parancsnokot, majd visszavonulva megakadályozták a biai viadukt felrobbantását, végül visszatértek Zuglóba. Zsabkáék lebukása után Szébenyi Stadler elbocsátotta csapata javát, így a maradék 50 főre csaptak le január 8-án a nyilasok. E csoportnak a hírhedt Radetzky laktanyából sikerült kiszabadulnia. Szébenyi Stadler a nyilasokkal folytatott éjjeli összecsapások mérlegét 80–100 meggyilkolt nyilasra taksálta (a szerzett fegyverek alapján), míg saját oldalukról 5 halottról és 11 sebesültről tudósított.⁹² A nyilasok veszteségadata

agyonlőttek”, s aki az ő „utasítására” lépett be „hungaristák közé”, szemmel tartandó Hubayt – megegyezhet, ez (is) Vargha volt. Kossuth Népe, 1946. április 7. 6.

⁸⁶ Temesváry József: A M. Kir. Budapest XIV/2 nemzetőr, illetve kiegészítő karhatalmi század 5. szakaszának története és cselekményei. PtszL. II. 682. 1. ö. e. Zsabka árulását a Várban együtt raboskodó Mátray Máthé Ferenc is vallotta. Jelentés, 1955. febr. 15. ÁBTL 3.1.5. O-7763 Zsabka Kálmán.

⁸⁷ *Sierl I.*: A KISKA-alakulatok és a budapesti ellenállás i. m. 44.

⁸⁸ Sporthírlap, 1942. november 14. 6. Stadler a Fővárosi Vegyészeti Intézet tisztviselője volt 1935-től 1944-ig. A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon i. m. 307.

⁸⁹ Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 468–474.

⁹⁰ A Bp-i M. kir. XIV-2 ellenállási Kiska alakulat századnaplója, 6. ÁBTL 4.1. A-747.

⁹¹ Világ, 1946. április 24. 4.

⁹² Szébenyi a Gazsi Józsefnek adott 1980-as interjújában értekezett erről. Vö. Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 468–474.

egészen bizonyosan irreális, különösen, ha tekintetbe vesszük a kerületi nyilasok létszámáról korábban írtakat. Az adatokat a később perbe fogott zuglói nyilasok sem erősítették meg.⁹³ Szebenyi Stadler mindazonáltal 1946-ban Szabadságrend kitüntetés, tizenkét embere pedig miniszterelnöki elismerést kapott.⁹⁴

Szintén Zuglóban, a Városparancsnokság kötelékében működött a 141-es számú KISKA. Rájuk már jobban emlékeztek Kröszlék, mivel a pártházukat ért egyik kézigránátos támadással éppen ezt az alakulatot gyanúsították. Néhány nappal az incidens után az Aréna út és a Thököly út sarkán fegyveresen is összetűztek a felek, a tűzharcban egy KISKA-harcos életét veszítette.⁹⁵ A 141-es alakulat már méreteinél fogva is tiszteletet parancsoló volt a maga 1300 fős állományával. Szakaszaikat a Stefánia útra, a Barcsay utcai gimnáziumba és a Hernád utcai iskolába telepítették. A parancsnok az a Dr. Földvári Miklós százados volt, aki a „rongyos gárdából” is ismerhette Zsabkát.⁹⁶ Földvárynak gyakran meggyűlt a baja Nidosi Imrével, s erre adott is okot. Amellett, hogy egysége tele volt szökött katonákkal, s több száz felvidéki személyt, valamint üldözötteket bújtattak, élelmet juttattak a gettóba, tűzharcot vállaltak a nyilasokkal, akiknek az egyik Duna-parti kivégzését is megakadályozták. A KISKA-sok együttműködését jól érzékelteti, hogy a 141-esek részt vettek a Thököly úti nyilas ház elleni karácsonyi támadásban is, sőt a „Partizánlexikon” szerint azt január 7-ig ők „örizték”.⁹⁷ Ez azonban egészen biztosan nem így volt, mivel a támadás után néhány nappal a Városparancsnokság (VÁP) parancsára át kellett adniuk a kulcsot.⁹⁸ A XIV. kerületi nyilas pártszolgálat már december 27-én újra a Thököly úti pártházban működött. Sőt, az újonnan kapott fegyverekből kétládányi kézigránátot éppen „Földvári százados úrnak” adtak át – emlékezett 1967-ben Bükkös György, a nyilasok kapcsolattartója a kerületi KISKA-k felé.⁹⁹ A 141-esek egyik vezetője, Dr. Bánréti Richárd tartalékos hadnagy utóbb arról nyilatkozott, hogy január 8-án szembefordultak a mellettük harcoló németekkel, s a kialakuló összetűzésben ő maga is súlyos sérüléseket szenvedett.¹⁰⁰ Boldizsár Iván szerint január 12-én adták át a frontszakasz általuk

⁹³ *Máthé Á.*: A zuglói nyilasok pere i. m. 184. Szebenyi 1977-ben levéltárba adta megmaradt egysége eredeti, sok nevet és egyéb adatot tartalmazó 1944-es iratanyagát. Szebenyi Stadler Béla ajándéka (Kiska XIV/1.) HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 398.

⁹⁴ *Gazsi József*: Antifasiszta ellenállás és partizánharc Magyarországon. In: Fegyverrel a hazáért. Magyar ellenállási és partizánharcok a második világháború idején. Szerk. Dombrády Lóránd – Nagy Gábor. Bp. 1980. 97.

⁹⁵ *Máthé Á.*: A zuglói nyilasok pere i. m. 187–189.

⁹⁶ *Kunzabó Ferenc*: Josef von Ferenczy – Egy út Európába. Bp. 1989. 102.

⁹⁷ A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon i. m. 159.

⁹⁸ Kalmár Imre visszaemlékezése. (XIV-141. karhat. pság.) 1958. aug.19. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 327.

⁹⁹ *Máthé Á.*: A zuglói nyilasok pere i. m. 171–172. 115.

¹⁰⁰ *Gazsi* kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 474–478.; *Sasvári László*: Ókatolikus mozgalmak Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 6. (1994) 1–2. sz. 105.

ellenőrzött részét a szovjeteknek, majd egészen a Hungária körútig nyomultak, itt is megtisztítva a frontot a németektől és a nyilasoktól.¹⁰¹ Különös ugyanakkor, hogy a színes történetek¹⁰² dacára Földváry utóbb a „részt vett-e a faszizmus elleni harcban?” kérdésre „nemmel” felelt tiszti adatlapján, jóllehet dátum nélküli másfél oldalas önéletrajzában – ahol akkurátusan datálta KISKA-szolgálatait – megemlíttette, hogy a Gestapo „több ízben” letartóztatta a német megszállás idején.¹⁰³

A zuglói alakulatok veszteségeit illetően ellentmondásos információink vannak.¹⁰⁴ Az azonban bizonyos, hogy XIV. kerületiek nagyon sok üldözötten segítettek. Az embermentésen túl komoly szerepük volt abban is, hogy Zuglóban mérsékelt volt a világháborús pusztítás. Megmaradt a Földtani Intézet, a filmgyár, a Danuvia gyár pedig már január végén üzemelt.¹⁰⁵ Más módon is segítettek: „az ostrom alatt házakat vízzel láttunk el, bombázott házak mentéseiben, tűzoltásában vettünk részt, halottakat temettünk, sebesülteket kötöztünk és beteget szállítottunk” – emlékezett az egyik zuglói „kiskatona”.¹⁰⁶

Az óbudai kiségitő honvéd karhatalom

A főváros III. kerületében Palásthy Ervin főhadnagy, körzeti leventeparancsnok szervezte meg a KISKA III. ker. „félzászlóalját”.¹⁰⁷ 1951-es rövid önéletrajza szerint régi '19-es kommunista volt Óbudán, aki 1942 és 1945 között katonai

¹⁰¹ *Boldizsár Iván: Másik Magyarország. A magyar ellenállási mozgalom története.* Bp. 1946. 44.

¹⁰² Egy ízben például Hodosi-Kovács Géza detektívet beöltöztették SS ezredesnek, majd Földvári Miklós századossal egy kisebb csapat a Várba ment, ahol a kabinetirodától iratokat szereztek két jó kezű okirat-hamisító kiszabadításához Kistarcsáról. A sikerrel járt akció után a kiszabadított internáltak nagy elánnal munkához láttak, s hamarosan 50–50 000 pengőt kaptak munkájukért a Zsidó Tanácstól. A siker azonban feltűnt a németeknek, így Hodosi hamarosan az Eichmann stábjá és a magyar rendvédelem által lakott svábhegyi Majestic szállóban találta magát. Földvári egy hét múlva „szabadította ki” innen, „borzasztóan összevert állapotban”. Kalmár Imre visszaemlékezése. (XIV-141. karhat. pság.) 1958. aug.19. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 327. Hodosihoz: Magyar Rendőr, 1941. július 15. 228.

¹⁰³ HIM HL AKVI Dr. Földváry Miklós 1893/416. Megeshet, ez a Földváry az adategyezősek ellenére sem az a Földvári volt. Erre utalhat a személyi okmánygyűjtő utolsó darabja, a pécsi honvéd kerületi parancsnok előtt felvett „rendelkezés” (1945. dec. 24.), mely szerint delikvensüket többrendbeli okirathamisítás, rangbitorlás és doktori címmel való visszaélés terheli, vagyis az elmebajosnak mondott – ezért jogilag számon nem kérhető – illető csak bitorolja a KISKA-s Földváry Miklós nevét. Egy gyanúsan hasonló korábbi visszaélés Földváry Miklós névvel: Friss Ujság, 1940. szeptember 13. 5.

¹⁰⁴ Ezek Hszabkáék esetében 18 és 120 fő között mozognak. Statisztikai beszámoló a XIV/2 Kiska alakulat ellenállási cselekményeiről, működéséről és tagozódásáról. A Vörös Brigádra és a XIV/2 Kiska szd.-ra vonatkozó iratok. 1944–1949. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 51. és *Bartha Á. – Pócs N. – Szécsényi A.: Egy hosszan „ébredő” túlélőművész* i. m. 257.

¹⁰⁵ Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 477–478.

¹⁰⁶ Temesváry József: A M. Kir. Budapest XIV/2 nemzetőr, illetve kiségitő karhatalmi század 5. szakaszának története és cselekményei. PtSzL. II. 682. 1. ő. e.

¹⁰⁷ Palásthy utóbb az óbudai folyamór laktanya parancsnoki tisztet is betöltötte. A magyar antifaszista ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon i. m. 156. Egy 1944. szept. 15-én hitelesített irat szerint

szolgálatot teljesített, s így került kapcsolatba (az épp 1951–1952-ben külügyminiszter) Kiss Károllyal, valamint Fürst Károllyal (a kivégzett Fürst Sándor testvérével).¹⁰⁸ Palásthy 1944 júniusában talált összeköttetést Tóth Ignáchoz, aki napszámos szülők gyermekeként lett előbb lakatossegéd, majd tisztviselő a III. kerületi előjáróságban. „1925-től segédoktatóként ökölvívást tanított a leveletoktatói tanfolyamon”, de testi erejét a diákok előtt sem rejtette véka alá. Agresszív fellépése miatt Büchler József panaszt is emelt ellene.¹⁰⁹ Tóth a harmincas évek közepétől már kapcsolatban állt Gombó Iván szociáldemokrata párttitkárral, valamint Weissshaus Aladár „szocialista népmozgalmával”. A III. kerület leveletoktatójaként, s „1944 márciusától a VIII. kerületi előjáróság Népmozgalmi Hivatalának vezetőhelyetteseként a nemzeti ellenállást okmányokkal, fegyverekkel, rejtékhelyek és élelem biztosításával támogatta. A nyilasok fogságából szabadulva fegyveres alakulatot szervezett, melynek magva 26 főből állt, s létszáma közel 100 főre nőtt. Zömük baloldali munkás volt. Védtek az óbudai Gázgyárat, az újlaki vízműveket, tűzharcot vívtak a németekkel és a nyilasokkal.”¹¹⁰ Tóth és társai „Dózsa parancsnok küldött” jelszóval menesztették Palásthyhoz embereiket, majd végül az egész csoport belépett az immáron ötszáz főre duzzadó honvéd karhatalomhoz.¹¹¹ Palásthy alakulata folytatta az ember- és értékmentést, a röplapkészítést, valamint fegyveres összecsapásokat kezdeményezett.¹¹² Hat emberük részt vett a cionista ellenállás Mayer-Megyeri József vezette karácsonyi akciójában, melynek során a Fő utcai börtön 97 foglyát szabadították ki.¹¹³ Megyeriék még a KISKA-tagoknál is merészebb módon folytatták az áruhás hadviselést: zsidóként nyilas egyenruhában mentették az üldözötteket.¹¹⁴ Az óbudai KISKA parancsnoka – a frontbevetést elkerülendő – 1944. december 27-én oszlatta fel csapatát.¹¹⁵

emellett szerencsejátékkal, osztálysorsjegy „főelárusítással” is foglalkozott. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII.167. 208/1944

¹⁰⁸ Önéletrajz. 1951. júl. 9. Bp. 1769/1896 – Palásthy Ervin. HIM HL AKVI

¹⁰⁹ Tóth és társai „öt csapatra osztották a leveletoktatókat s az egyik oktató lepofozott egy pár fiatalembert, másokat megrugdosott, a legdurvább, leggorombább szavakat mondta.” Fővárosi Közlöny 41. (1930) 6. sz. 172.

¹¹⁰ *Gadanez Béla – Gadanez Éva: A Weissshaus Aladár vezette szocialista népmozgalom története (1927–1945).* Múltunk 38. (1993) 2–3. sz. 112.

¹¹¹ Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 497–498. A „frakciós” Tóthot 1952-ben Kistarcsára internálták, ahol egy ügynöknek arról beszélt, „hogyan hozott össze 1944-ben – az Uhri karosszéria-gyár egyik tulajdonosának közvetítésével – a Tabáni cukrászdában, a Török bástya vendéglőben és a Pálffy téren találkozókat, melyeken a kommunista párt részéről Orlai (Fürst) Károly, Rajk László és ő vett részt. Bajcsy-Zsilinszkyeket pedig Györffy alezredes és Szenes őrnagy képviselte”. *Gadanez Béla – Gadanez Éva: A weissshausisták tevékenysége és üldöztetése 1945 után.* Múltunk 40. (1995) 3. sz. 65.

¹¹² *Sterl I.: A KISKA-alakulatok és a budapesti ellenállás* i. m. 24.

¹¹³ A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon i. m. 156.

¹¹⁴ Nyilas öltözetüket részben Rázt Kálmán egykor volt nyilas képviselő csoportjától szerezték. *Cohen, A.: A haluc ellenállás Magyarországon* i. m. 130–131.

¹¹⁵ Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 497–498.

KISKA a VIII–IX. kerületben

Barcsay Kálmán alakulata

A főváros VIII–IX. kerületében több olyan KISKA-alakulat is működött, mely kapcsolatba hozható az ellenállással. Sőt, tudomásunk van egy fiatal nemzetőr-ről, aki már 1944. október 17-ére virradó éjjel „lövési sérülést” szenvedett a Népszínház utcában.¹¹⁶ Novembertől ezen a környéken működött (mindkét kerületre kiterjedően) Barcsay Kálmán századosnak a Práter utca 31. alatti központból irányított alakulata. Barcsay – Stadlerhez hasonlóan – alapvetően a passzív rezisztencia híve volt: embereket bújtatott, fegyvereket gyűjtött és szabotálta a kitelepülési parancsot. Együttműködött a Radó Imre és Magyar Endre Béla körül szerveződő csoporttal, amelyet fegyverrel látott el. Barcsayék a január eleji nagy lebukáshullámig folytathatták illegális tevékenységüket. A nyilasok 1945. január 8-án rohanták le körletüket, s a parancsnok embereit a budai Pálffy laktanyába hurcolták.¹¹⁷

A VIII/2 KISKA

Barcsaynál színesebb egyéniség volt a Rákóczi út 65. alatt berendezkedő VIII/2 KISKA század parancsnoka, Mátray Máthé Ferenc tartalékos százados. Neki per-se már hivatalból is sokoldalúnak kellett lennie, hiszen polgári szakmája szerint „színművész és író” volt.¹¹⁸ Mátray Máthé azonban nem csak a színpadon cserélte a szerepeket: ellenálló karrierje előtt a Hunnia Filmgyár nyilas csoportjának a soraik erősítette,¹¹⁹ ami vélhetően Szálasiék előtt is szalonképessé tette személyét 1944 őszén. Gazsi József 1987-es kandidátusi értekezésében úgy vélte, Mátray Máthé csak formális parancsnoka volt a „filmes ellenállásként” számon tartott VIII/2 KISKA-nak, mivel azt valójában „Ferenczy József” vezette.¹²⁰ Az utóbb

¹¹⁶ Vizovitzky György 17 éves kereskedelmi tanuló (utóbb kezelt) sérüléséhez: 1944. okt. 26. Esetnapló, 1944. okt. 21–nov. 3. Országos Mentőszolgálat – Kresz Géza Mentőműzeum (a továbbiakban: OMSZ–KGM).

¹¹⁷ Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 526–528.

¹¹⁸ Az Erdélyi utca 17. fsz. alatt lakó Mátray Máthé a VIII. kerület lakosa volt. BFL – VII.167.a – 1943 – 0210

¹¹⁹ Karsai László e-mailje a szerzőnek. 2019. jún. 19. (A magyarországi Nyilaskeresztes Párt társadalmi összetétele – Adatbank és történelmi-szociológiai elemzés című OTKA-K106277 pályázat eredményei alapján.) Mátray Máthé – többek között Mikó István társaságában – a Nyilaskeresztes Párt kizárólag a párttagok számára meghirdetett „kulturális előadásán” is fellépett. *Magyarország*, 1940. január 26. 6. Nyilas életszakaszát több 1945-ös tanúvallomás is megerősíti. ÁBTL 3.1.9. V-63982 Bíró Lajos és társa.

¹²⁰ Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 528–533. Vö. *Hamza D. Ákos*: *Harcunk a szabadságért*. A „Nemzeti Ellenállás” egyik csoportjának részvétele a felszabadítási küzdelemben. Bp. 1947. 34–35.

Nyugat-Németországban „Franz von Ferenczy” néven nagy karriert befutó, majd a magyarországi médiaprivatizációban is komoly szerepet játszó üzletember élete kész regény. Az azonban bizonyos, hogy nem a „felső tízezer szülötte” volt,¹²¹ hanem Ferenczi Józsefként látta meg a napvilágot Kecskeméten 1919-ben,¹²² méghozzá nagy valószínűséggel egy később emberölésért elítélt, kupeckedéssel is foglalkozó kőműves gyermekeként. Míg édesapja börtönben fejezte be életét, fia a harmincas évek derekán édesanyjával és lánytestvérével Pestszentlőrincre költözött. 1938 szeptemberében „önként jelentkezett a »rongyos gárdába«, de fegyveres szolgálat helyett a veszélyeztetett felvidéki magyar családok átmentését vállalta a trianoni határon keresztül Magyarországra” – olvashatjuk Münchenben íratott életrajzában.¹²³ 1942 májusában Nemzetvédelmi Kereszttel tüntette ki a kormányzó.¹²⁴

Ferenczi több dologgal is kísérletezett a fővárosban.¹²⁵ Végül Radó Pál fűszerkereskedő Röck Szilárd utcai üzletében kezdett el dolgozni, ahol strómanként vette ki a részét a vállalatvezetésből a zsidótörvények idején,¹²⁶ jóllehet az 1945 utáni állambiztonság utóbb több forrásból arról értesült, Ferenczi részben maga is zsidó származású volt.¹²⁷ Témánkhoz kapcsolódóan az sem elhanyagolható körülmény, hogy Radó testvérét a második világháború alatt kommunistaság vádjával kivégezték.¹²⁸ Életben maradt fivére 1945 után „Téglás(sy)” néven adta jelentéseit az állambiztonságnak. Egykori bizalmas kapcsolatuk miatt állították rá az 1950-es években (az időközben a Katonapolitikai Osztály századosából disszidensé lett) Ferenczire, pontosabban annak itthon maradt családjára. Radó visszaemlékezése szerint néhai strómanja a 1940-es évek első felében is „ügyesen mozgott, nagyon

¹²¹ Kovács G.: Alkonyat Budapest felett i. m. 322.

¹²² Főképp saját elbeszélésére hivatkozó életrajza szerint „Ferenczynek” az első évet meg kellett ismételnie a kecskeméti Katona József Reáliskolában, testnevelésből pedig fel volt mentve. *Kunszabó F.*: Josef von Ferenczy i. m. 61–62. Az értesítő szerint valóban volt ilyen tanuló az iskolában: „Ferenczi József”. A Kecskeméti M. Kir. Állami Katona József Reáliskola 1930–31. évi értesítője. Közli Ifj. Gáspárics Lajos. Kecskemét É. n. 37.

¹²³ *Ferenczy József*: Életrajzi vázlat kortörténeti háttérrel. Szerk. Palásthy Rezső. München 1992. 27. E „dokumentumkötet” nagy hévvel igyekszik bizonyítani családjá nemesi származását. Uo. 15–23.

¹²⁴ A Vitézi Rend 1942. május 8-i igazolásának másolatához: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattár (a továbbiakban: HIM KI) Személyi okmánygyűjtő 20122.

¹²⁵ 1992-es életrajzi kötete szerint írógépügynök volt, majd társával megalapította a háború alatt prosperáló Szójababforgalmazó Kft-t. *Ferenczy J.*: Életrajzi vázlat kortörténeti háttérrel i. m. 30. Ezekről a vállalkozásairól, illetve az említett cégről a korabeli értesítők nem tudósítanak.

¹²⁶ Jelentés, 1951. nov. 22. ÁBTL 3.1.5. O-10356 Ferenczy József. Idősebb Ferenczi egy vele viszonyt folytató szolgálólányt vert agyon és ásozott el. Kecskemét és Vidéke, 1921. november 8. 2. Ugyanő korábban Héjjas Iván különítményese volt. *Kunszabó F.*: Josef von Ferenczy i. m. 42.; Pesti Hírlap, 1924. január 23. 2. Radó budapesti üzletéhez lásd A budapesti egységes hálózat betűrendes távbeszélő névsora. 1942. 406.

¹²⁷ Jelentés, 1951. nov. 22. özv. Ferenczy Józsefné. ÁBTL 3.1.5. O-10356; Ferenczy József. ÁBTL 3.2.4. K-252.; „Favágó” Ferenczy József. ÁBTL 3.2.3. Mt-2/6 „West Viktor” Ferenczy, München.

¹²⁸ Jelentés, Bp., 1955. okt. 31. ÁBTL 3.1.5. O-10356/1 Ferenczi József II.

jó összeköttetései voltak a Baross Szövetségnél, mindig tudott behozatali engedélyt, kiutalást stb. szerezni”.¹²⁹ Mindeközben Ferenczi 1942-ben elvette Kolozs Gabriellát, egy erősen jobboldalinak mondott pestszentlőrinci cukrászdás lányát, s tagja lett a „Turul Szövetség Tinódi Bajtársi Egyesülete pestszentlőrinci Hunyadi törzsének” is.¹³⁰ Innen ered Zsabkához fűződő, 1944 végén is barátinak mondható kapcsolata.¹³¹ Bár Ferenczinek 1942-ben már a VII. kerületben, a Király utcában is volt vegyesáru-kereskedése,¹³² figyelme – immáron Ferenczy Józsefként – egyre inkább a filmszakma felé fordult. Ebben szerepet játszhatott 1940-ben alapított hirdetési vállalata is, melynek révén filmes berkekben is ismertté vált a neve.¹³³ Ferenczi Zsabkához és Mátray Máthéhoz hasonlóan a Hunnia Filmgyárban, annak pasaréti úti műtermében tevékenykedett.¹³⁴ 1943 októberében be is harangozták a nagykereskedőből filmrendezővé és filmproducerré avanzsáló fiatalember „nagy filmjét”,¹³⁵ majd egy hónappal rá Szeged város kormánypárti képviselőjének környezetében tünt fel. Rosta Lajos előbb az Oszágházban vetette fel egy Szegeden alapítandó filmgyár ötletét,¹³⁶ majd néhány nappal később „Ferenczy József barátjával” folytatott beszélgetéseire hivatkozva érvelt a magyar kultúrát Délkelet-Európában népszerűsíteni hivatott intézmény mellett.¹³⁷ Ebből azonban – hasonlóan a Hunniá-s „nagy filmhez” – semmi nem lett.¹³⁸

Az 1987-es „Partizánlexikon” szerint Ferenczi 1944. március végén – főképp pestlőrinci ifjómunkásokra támaszkodva – 80 fős ellenállási csoportot létesített,

¹²⁹ Egykori főnöke szerint azonban Ferenczi nem számolt el teljesen tisztességesen a rábízott javakkal 1945 után. Jelentés, 1959. szept. 24. ÁBTL 3.1.5. O-10356/1 Ferenczi József II.

¹³⁰ Jelentés, 1951. nov. 22. ÁBTL 3.1.5. O-10356 Ferenczy József. Kolosékhöz: Kelenváry János László levele Für Lajoshoz. 1992. febr. 11. HIM KI Személyi okmánygyűjtő 20122.

¹³¹ *Kunszabó F.*: Josef von Ferenczy i. m. 70. A Ferenczy József, Sipos László, Zákonyi Sándor-féle ellenállócsoport filmesekből tevődött össze, s tagjai 1944-ben is Zsabka „legszűkebb baráti köréhez” tartoztak. Kapcsolatban volt velük Mikó István is. A Bp-i M. kir. XIV-2 ellenállási Kiska alakulat száznaplója, 12. ÁBTL 4.1. A-747.

¹³² Központi Értesítő (1942) 40. sz. 1845. és Jelentés, 1951. nov. 22. ÁBTL 3.1.5. O-10356 Ferenczy József. Ferenczi további állítólagos üzleti vállalkozásaihoz lásd *Kunszabó F.*: Josef von Ferenczy i. m. 77–87.

¹³³ *Ferenczy J.*: Életrajzi vázlat kortörténeti háttérrel i. m. 29. A Nemzetvédelmi Keresztet már mint „hirdetővállalat tulajdonos” kapta meg. Budapesti Közlöny, 1942. május 27. 3.

¹³⁴ A nyilasok állítólag azért voltak elnézőek a filmesekkel, mert a Hunnia a tiszzaeszlári vérvád megfilmesítésére készült. Vö. Gazi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 528–533.

¹³⁵ 8 Órai Újság, 1943. október 12. 4. Hétfő, 1943. október 18. 5.

¹³⁶ Képviseelőházi Napló 1939. XVII. kötet 327–329. (1943. nov. 19.)

¹³⁷ Mint megemlítette, „Ferenczy” már el is készítette a négymillió pengős alaptőkéjű, modern felszerelésű gyár tervezetét. Függetlenség, 1943. november 21. 6. „Ferenczyről” fotót is közöl, lásd Film Színház Irodalom 6. (1943) 48. sz. oldalszám nélkül.

¹³⁸ Ferenczi nem rendezett filmet 1945 előtt. Állítólagos – a korabeli lapokból nem rekonstruálható – produceri munkáihoz lásd *Kunszabó F.*: Josef von Ferenczy i. m. 83.; *Ferenczy J.*: Életrajzi vázlat kortörténeti háttérrel i. m. 30–32. Fél évszázaddal később úgy nyilatkozott, hogy ő volt az első filmproducer Magyarországon. Szeretnék mérlegképes halott lenni. Beszélgetés Josef von Ferenczyvel. Respublika 2. (1995) 7. sz. 52.

amelynek tagjai „Békepárt” és „Szabadságmozgalom” feliratú röpcédulákat terjesztettek, valamint megkezdték a fegyvergyűjtést Radóék Rökk Szilárd utcai raktárába.¹³⁹ Az Akadémiai Kiadó gondozásában 1989-ben megjelent regényes életrajza arról is tudósít, hogy Zsabkával együtt részt vett a Nemzetőrség felállítását megelőző tárgyalásokon és kapcsolatban állt Tost Gyulával, Horthy Miklós szárnységédjével is.¹⁴⁰ Zsabkával való 1944 végi együttműködése biztosra vehető, míg ő maga karpaszományos őrmesterként a VIII. kerületi alakulatot erősítette,¹⁴¹ sőt anyagilag is támogatta.¹⁴² Életrajza szerint zsidó házakat őriztek, hamis parancsokkal üldözötteket szabadítottak ki, és német egységeket is megtámadtak. Többször letartóztatták, de barátainak és szélsőjobboldali kapcsolatainak köszönhetően a leghetetlenebb helyzetekből is kiszabadult.¹⁴³ Annyi bizonyosnak tekinthető, hogy „Ferenczyt” 1945-ben igazolták, sőt Nagy Ferenc miniszterelnök okirattal tüntette ki „a fasizmus elleni harc” elismeréseképpen.¹⁴⁴ Központi szerepet azonban – mesés elemekkel tarkított életrajzaival ellentétben – aligha játszhatott az ellenállásban. Ez már csak abból is nyilvánvaló, hogy nevével – Zsabkával, Bakossal vagy éppen Mátray Máthéval ellentétben – sem Radó Endre, sem Nidosi Imre perében nem találkozunk 1945 után.

Ami a csoport aktivitását illeti, a „filmes KISKA” tagjai összetűztek a nyilasokkal a Ferdinánd hídnál, megtámadták a Lehel téri légvédelmi ágyúkat, december 19-én a Népszínház utcában hét német teherautóból „vételeztek” szállítmányt, tíz nappal később pedig megrongálták a Cyklop garázsban lévő német autókat.¹⁴⁵ Ferenczi – Zsabka Kálmán és Kánitz Jenő korábban idézett visszaemlékezésével lényegében megegyező – állítása szerint 1945. január 2-án arról döntött a VIII/2, a XIII/1 és a XIV/2 KISKA vezetősége a Rákóczi úti laktanyában, hogy a zuglói sportcsarnok mögötti részen január 8-án hátba támadják a németeket, utat törve

¹³⁹ A magyar antifaszista ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon i. m. 157.

¹⁴⁰ *Kunszabó F.*: Josef von Ferenczy i. m. 98–99.

¹⁴¹ 1944. december 10-én kiállított KISKA-igazolványának másolatához: HIM KI Személyi okmánygyűjtő 20122. Ferenczy József

¹⁴² *Hamza D.*: Harcunk a szabadságért i. m. 19. A szintén Hunniá-s Hamza maga is a filmes ellenállás tagja volt. Adatgazdag összefoglalása elsősorban a közigazgatás körében megfigyelhető passzív rezisztencia kapcsán érdekes. (Például a szabotáló pesti uszályokhoz lásd Uo. 29.) Egy ügynökjelentés szerint ő is „a nyilasoknál kezdett vagy legalábbis erősen kacérkodott velük. 1944-ben már tevékenyen részt vett az ellenállási mozgalomban.” Jelentés, 1959. szept. 9. ÁBTL 3.1.2. M-18667/5 „Meszlényi”. (Hamza az 1940-es évek végén disszidált.)

¹⁴³ Két letartóztatását megerősíti: Jelentés, 1951. nov. 22. ÁBTL 3.1.5. O-10356. Ferenczi életrajzírója 1942 óta fegyverkező „Ferenczy-csoportokról” értekezik (ekkor ifj. Horthy Istvánt akarták volna puccszerűen megkoronáztatni). A német megszállás utáni időszakra vonatkozóan arról is olvashatunk többek között, hogy „egyedül neki volt mozgatható hálózata és fegyverkészlete”. *Kunszabó F.*: Josef von Ferenczy i. m. 100–107.

¹⁴⁴ HIM KI Személyi okmánygyűjtő 20122.

¹⁴⁵ A magyar antifaszista ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon i. m. 157.

a Duna felé tartó a szovjeteknek.¹⁴⁶ Közbejött azonban Kabók Lajos, Karácsony Sándor és társainak kiszabadítása, ami közvetve az VIII/2-es alakulat megszüntetéséhez vezetett.¹⁴⁷ Az 1944. november végén letartóztatott szociáldemokrata vezetők bő egyhónapos fogságuk alatt társaikkal megjárták a Margit körutat, a Svábhegyet és a Toloncházat, mígnem 1945. január elején a „Mátray Máthé-féle Kiska alakulat egy ügyes csellel kiszabadította”, majd főhadiszállásukra, a Divatcsarnokba szállította őket. Ám nemsokára a csoport ismét a németek kezére került, akik ekkor már nem akartak magyar belügyekkel bajlódni. A foglyokat átadták a nyilasoknak, akik német segédlettel a VIII/2 KISKA-t felszámolták,¹⁴⁸ Kabókot és Karácsonyt pedig meggyilkolták. Mátray Máthé csak barátainak segítségével tudott megszökni a nyilasok fogságából,¹⁴⁹ míg alakulatának dekonspirálódott tagjait igyekeztek átmenteni Zsabkákéhoz (akikre, mint láthattuk, néhány nappal később csapott le a németekkel megtámogatott nyilas karhatalom).

KISKA a Városparancsnokságon (IX. kerület)

A Városparancsnokág kötelékében létrehozott KISKA parancsnoka Bakos Géza főhadnagy volt. Bakos a második világháború idején szakasz- majd századparancsnokként szolgált a 2. huszárezrednél, mígnem egy itthoni kiképzésen lábát és gerincsigolyáját törte.¹⁵⁰ Előtte azonban a 15. huszárszázad tagjaként partizánvadász alakulatban ténykedett a keleti fronton, Lokot környékén. Egyik beosztottja szerint szakaszparancsnokként utasítást adott két szabadon engedett partizán lelövésére, majd egy partizángyanús faluban 10–15 személyt faházba

¹⁴⁶ Könyve „megírása után” – tehát valamikor az 1970-es évek legelején – kapta meg Gazsi József „Ferenczy” „egykorú nyilatkozatát” (nem tudni kitől), amit jegyzetben közölt is. *Gazsi J.:* Egy zászlóalj krónikája i. m. 364.

¹⁴⁷ A teljes névsor: Kabók Lajos, Karácsony Sándor SZDP vezetőségi tagok, Smarilla József SZDP pénztárnok, Haimann János a Vas- és Fémmunkások Szakszervezetének titkára, dr. Kuthy Sándor ügyész, valamint Sági Lajos és Temesvári Sándor rendőrfőtanácsosok. Tóth György őrmester (KISKA VIII/2) ellenállási tevékenységére vonatkozó tanúvallomás. 1963. márc. 5. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 409. Gazsi József még egy nyolcadik személyről is tud. Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 528–533.

¹⁴⁸ Smarilla Géza vallomása. 1948. márc. 20. és Jegyzőkönyv. 1948. ápr. 1. Udvarhelyi István tanú. ÁBTL 3.1.9. V-135335/1 Bokor Dénes és társai háborús és népellenes büntett. Nidosi Imre. 2. kötet; Kabókék halála és Mátray Máthé nyilasházba történő bekísértetése miatt Sáska Jánost, a Divatcsarnok személyzeti osztályának volt főnökét 15 évi fegyházra ítélték. Népszava, 1947. április 27. 4.

¹⁴⁹ A régi szélsőjobboldaliként ismert Hehs Aladár tartalékos százados – ekkor a nyilasok és a Vannay zászlóalj összekötője – parancsot adott az elfogott Mátray Máthé kivégzésére, „mert az nem írta alá a hűségnyilatkozatot”. ÁBTL 4.1. A-2126/35 Háborús bűnösök. Az ex-nyilas színész „jobboldali”, „opportunistá” szociáldemokrata vezérékért folytatott mentőakcióját hiába keressük a „Partizánlexikonban” – nevekkel legalábbis. Vö. A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon i. m. 157.

¹⁵⁰ Bakos „arcvonal mögötti tiszt” volt. HIM KI Személyi okmánygyűjtő 1797. Bakos Géza

zártak és rájuk gyűjtötták az épületet.¹⁵¹ Bakos sérülése után már nem került ki a frontra. 1944 júliusától VÁP-on szervezett karhatalmi századot, s ugyanitt a városparancsnok, Csipkés Ernő ezredes (később címzetes vezérőrnagy) segédtisztje lett. Többek között részt vett abban a vizsgálatban is, mely a Soroksári úton életüket veszítő szovjet parlamenterek halálának (1944. december 25.) körülményeit próbálta tisztázni.¹⁵² A KISKA századot ő állította össze „baloldali érzelmű tisztekből, szökött legénységből és muszokból [munkaszolgálatosokból – B. Á.]. Ezekkel együtt fejtettük ki ellenállási tevékenységünket és igen sok ember életét megmentettük” – írta a Rákosi-korszakban a hatóságok számára papírra vetett önéletrajzában, miután a szovjet hadifogságból hazatért.¹⁵³ Bakos körlete 1944 végén a Nagykörút és az Üllői út kereszteződésében található Mária Terézia laktanya volt, nem messze a Svéd Vöröskereszt és Raoul Wallenberg telephelyeitől. A VÁP KISKA igyekezett védő- és mentőakciókat végrehajtani, együttműködve az említett neves embermentővel, illetve valószínűsíthetően Nina Langlettel is.¹⁵⁴ A parancsnoknak főleg Gera Józseffel és Nidosi Imrével voltak kemény küzdelmei. Gerával bár megállapodást kötött, hogy honvédségi állományú személyt a VÁP megkerülésével nem lehet őrizetbe venni, ennek azonban az utcán nem mindig tudtak érvényt szerezni. 1945. január 4-én a nyilasok megtámadták az Üllői út 4. szám alatti, diplomáciai védelmet élvező „svéd házat”, s a kirendelt honvédeket tűzharc után lefegyverezték. Az üldözötteknél megtalált hamis nyílt parancsok miatt a helyzet menthetetlen volt, ráadásul a VÁP-on is folyt az embermentés, így az ott bújtatottak élete is veszélybe került.¹⁵⁵ Nidosi január 8-án megjelent a VÁP-on, ahol hosszú beszédében tisztogatással és frontra küldéssel fenyegetőzött, valamint a jelenlévő katonáknak „magyarázta” a katonaszökevények és

¹⁵¹ Maróti Dezső tanúkihallgatási jegyzőkönyve. 1963. nov. 5. ÁBTL 3. 1. 9. V-129026/3a.

¹⁵² Bakos szerint feltűnően sok nyilas volt a környéken, ezért őket nevezte meg tettesnek utóbb. Jelentés. Bp., 1948. márc. 24. ÁBTL 3.1.9. V-135335/1 Bokor Dénes és társai háborús és népellenes bűntett. Nidosi Imre. 2. kötet. A Vörös Hadsereg magyarországi lapjának „VÁP ellenállási mozgalmon” élcélődő, korabeli dokumentumra hivatkozó beszámolója nem ítéli meg pozitívan ténykedését. „A városparancsnokság Bakos főhadnagya” eszerint ahelyett, hogy „legalább szabadon engedte volna” Illinger János „soroksári magyar partizánt”, visszakísértette őt társával a kémelhárító osztályra, mivel Bakos nem tartotta magát illetékesnek az ügyben. *Lévai Béla*: Részletek a Szovjet Hadsereg Budapestet mentő akciójából. *Uj Szó*, 1947. január 16. 2. Illinger és társának (Sudár István) akciója nem szerepel a budapesti ostromot tárgyaló mértéktartó szakirodalomban, ahol a parlamenterekről külön alfejezetben olvashatunk. *Ungváry K.*: Budapest ostroma i. m. 114–120.

¹⁵³ Személyi adatlapján az is szerepel, hogy „1944-ben a földalatti mozgalommal kapcsolatban voltam”. HIM KI Személyi okmánygyűjtő 1797. Bakos Géza

¹⁵⁴ *Kovács G.*: *Alkonyat* Budapest felett i. m. 324. (Kovács – helytelenül – Mária Valéria laktanyát ír.) Vö. „Bakos Géza főhadnagya a városparancsnokságon futószalagon gyártotta a hamis igazolványokat”. *N. n.*: A budapesti gettó felszabadulására. *Respublika* 2. (1995) 4. sz. 23.

¹⁵⁵ Szilágyi Jenő r. alezredes vallomása az ÁVO-n. 1948. márc. 20. ÁBTL 3.1.9. V-135335/1 Bokor Dénes és társai háborús és népellenes bűntett. Nidosi Imre. 2. kötet.

ellenállók azonnali helyszíni felkoncolását elrendelő parancsát.¹⁵⁶ Ezért az üldözöttek – egyeztetve Bakossal – elhagyták a VÁP-ot,¹⁵⁷ a parancsnok pedig 1945. január 14-én 22 főtiszttel és 170 fős legénységgel jelentkezett a körletét időközben birtokba vevő Vörös Hadseregnel.¹⁵⁸

A „Táncsics Mihály zászlóalj” (IX. kerület)

A szakirodalomban – a tagok visszaemlékezései alapján – Táncsics Mihály zászlóalj néven szereplő alakulat valódi neve Pázmány Péter Tudomány Egyetem Honvéd Kisegítő Karhatalmi Zászlóalj volt. A tudományegyetemi nemzetőr alakulatokból 1944 novemberének második felében megalakuló, utóbb 400 főszere duzzadó s négy századból álló egység ellenálló magja a Magyar Diákok Szabadságfrontjához tartozott és mind származást, mind ideológiai meggyőződést tekintve tarka képet mutatott.¹⁵⁹ A Győrffy Kollégium és az Eötvös Collegium mellett nagy hatást gyakorolt rájuk Csipkés György tragikus sorsú cserkészvezető, s általa a Honvédcserkész Örsvezetők Kiképző Karának (HÖKK) szellemisége. Ez németellenes, népi eszmeiségben öltött testet, mely nem volt jobb felé „teljesen lezárva”. 1943 első felében már működött a Teleki Pál Munkaközösséggel, illetve egyházi egyesületekkel (Soli Deo Gloria, KALOT stb.) is együttműködő „Csipkés közösség”. Vezetőjük, Dolinszky János – aki a 1944 végén Sopronkőhidán raboskodott – fedőszervre lelt a „turáni vadászoknál”, akik örültek a „dinamikus fiataloknak”, s egészen a német megszállásig helyiséget és sokszorosítót biztosítottak számukra. A Pázmány-os KISKA-ban az első században tömörültek a volt HÖKK-ösök.¹⁶⁰

Az alakulat parancsnoka Várhelyi József végzős orvostanhallgató volt, aki véget nem érő gyakorlatozással és a hatóságokkal történő körülményes egyeztetésekkel

¹⁵⁶ Nidosi Imre vallomása a Budapesti Népiügyszészen. 1948. március 24. In: Források Budapest történetéhez 4. 1945–1950. Szerk. Gáspár Ferenc. Bp. 1973. 399.

¹⁵⁷ Bakos Géza vallomása. 1948. márc. 22. Szilágyi Jenő r. alezredes vallomása az ÁVO-n. 1948. márc. 20. és Jelentés. Bp., 1948. márc. 25. ÁBTL 3.1.9. V-135335/1 Bokor Dénes és társai háborús és népellenes büntett. Nidosi Imre. 2. kötet.

¹⁵⁸ Bakos szovjet hadifogságba került, ahonnan 1947-ben tért haza. Ekkor igazolták, majd 1948-ban nyugdíjazták. HIM KI Személyi okmánygyűjtő 1797. Ezt követően segédmunkásként dolgozott, majd 1957-ben disszidált. Bakos Géza op. katonája. ÁBTL 2.2.1. és Jelentés Rideg Mihály Malmö-i lakos békécsabai tartózkodásáról. 1980. júl. 10. ÁBTL 3.2.5 O-8-409/1 VIKING.

¹⁵⁹ „A Táncsics-zászlóaljban a felnövekvő fiatal értelmiségi nemzedéknek szinte minden rétege képviselve volt: orvostanhallgatók, közgazdászok, mérnökök, mezőgazdászok, bölcsészek, képzőművészek, jogászok, sőt teológus is akad”. Közel felük munkás- vagy parasztcsaládból származott, de bujkáló zsidók is voltak köztük. *Petőcz Pál: Az egyetemi Táncsics Mihály-zászlóalj történetének vázlata és főbb dokumentumai. Hadtörténelmi Közlemények 20. (1973) 532.; 537.*

¹⁶⁰ Kiforratlan eszmeiségüket érzékelteti, hogy egy visszaemlékezés szerint felváltva énekeltek Horthy-nótákat, a Marseillaise-t és az Internacionálét. Körtvélyes Géza visszaemlékezése. 1984. okt. 16. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 463. Vö. *Kelemen Egon – Kunszt György – Szabó-Pelsőczy Miklós: Csipkés György és a HÖKK: egy nemzedék élménye és tragédiája. Valóság 37. (1994) 9. sz. 79.*

igyekezett húzni az időt, vagyis megakadályozni emberei bevetését. 1944. november végén aztán az a döntés született, hogy csak abban az esetben maradhatnak Budapesten, ha Egyetemi Felderítő Zászlóaljként betagozódnak a hungarista erőszakszervezetek struktúrájába.¹⁶¹ Ennek eredményéről így számolt egy egykori résztvevő: „Vegyes érzelmekkel, bizalmatlanul léptem be a laktanya kapuján, amelyet nyilas karszalagos katonák őriztek. Barátom bekísért a zászlóaljparancsnokhoz, Várhelyi zászlóshoz, s pár szóval bemutatott. A parancsnok nyilas karszalaggal ékesen, nyilas köszöntéssel fogadott. Mikor magunkra maradtunk, megnyugtatóan, hogy mindez álruha, és csak az ellenség megtévesztésére szolgál. Nyomatékosan felhívta a figyelmet, hogy a zászlóalj szervezésének egyetlen célja, hogy minél több fiatalembert tartsunk távol az esztelen öldökléstől, s mentsünk át a remélhetően jobb időkre.”¹⁶²

A zászlóalj körlete a Köztelek utca 3. szám alatti Collegium Medicumban volt, de a városon kívülre is elmerészkedtek, ha volt miért. A front közeledtével például „két demizson borért” golyószórót és lőszerket lehetett szerezni Csepelen, amivel akut fegyverhiányukat tudták mérsékelni.¹⁶³ Várhelyiek katonákat szöktettek, hamis iratokat és bélyegzőket rejtegettek, védtek az üldözötteket bújtató Frigyesi professzor Nőgyógyászati Klinikáját,¹⁶⁴ fegyvereket loptak a németektől, akikkel időnként össze is tűztek. Kétarcú tevékenységüket a külső mellett nyilas nexusokkal fedezték,¹⁶⁵ miközben kapcsolatuk volt a kommunista akciógardákkal is.¹⁶⁶ Névsorukon Klaniczay Tibor szakaszparancsnok (később akadémikus irodalomtörténész) nevét is megtalálhatjuk. Mégsem ő a legismertebb Táncsics-os, hanem Göncz Árpád szolgálatvezető, a rendszerváltozás utáni Magyarország első köztársasági elnöke, aki Rákoshegyen meg is sérült.¹⁶⁷ Mindkét irodalmár Csipkés köréhez tartozott.¹⁶⁸

¹⁶¹ M. Kiss S. – Vitányi I.: A magyar diákok szabadságfrontja i. m. 220.

¹⁶² Kelemen E. – Kunszt Gy. – Szabó-Pelsőczy M.: Csipkés György és a HÖKK i. m. 79.

¹⁶³ Gönczy László: Adalékok a Táncsics Mihály egyetemi zászlóalj történetéhez, különös tekintettel az eü. alegységre. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 390.

¹⁶⁴ Frigyesi az utolsó pillanattig nagy nyomás alatt dolgozott. 1945. január 8-án például a nyilas „párt-szolgálat felszólítására” kellett fogadnia a Bokor Dénes által egyenesen az Andrássy út 60-ból hozzá átküldött Apró Jenőné. 1945. jan. 8. Szállítási napló, 1945. január, február, március hó. OMSZ–KGM.

¹⁶⁵ Ilyen volt például az egyetemi Nemzetőrségben, majd KISKA-ban vezető szerepet betöltő Szentpétery (Láng) Kálmán által korrepetált nyilas hallgató. Az egyetemi Táncsics Mihály ellenállási alakulatra vonatkozó dokumentumok. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 336.

¹⁶⁶ Ők az „egyetemi KISKA-soktól” fegyvereket és „több láda lőszer” kaptak. *Fehér Lajos*: Harcunk Budapestért. Bp. 1969. 110. A diákoknál lelt menedékre Ries István későbbi igazságügyi miniszter is. Vö. Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 474–495.

¹⁶⁷ Göncz saját, 1970. augusztus 2-ai vallomása szerint részt vett a helyi nyilasház „leszerelésében, utána a tűzharcban a harcállásponton”, ahol megsebesült, comblövést kapott. Az 1. hadosztály tagnévsora. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 463. Göncz az ún. „lepra rajt” erősítette. Ők „voltak az egész zászlóalj legvakmerőbb és katonailag talán legképzettebb részlege” „állig felfegyverkezve”. Körtvélyes Géza visszaemlékezése. 1984. okt. 16. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 463.

¹⁶⁸ Kelemen E. – Kunszt Gy. – Szabó-Pelsőczy M.: Csipkés György és a HÖKK i. m. 76.

Hogy mit kerestek a diákok Rákoshegyen? Hivatalosan: a frontot.¹⁶⁹ „A nyilas ifjúsági központ vezetőségével történt veszélyes és megtévesztő tárgyalások huza-vonái után” ugyanis „a nyilasok december 10-én a zászlóalj egy részét beöltöztették”,¹⁷⁰ majd karácsony előtt az addig ügyesen lavírozó alakulat századait német katonai kísérettel a tűzvonalhoz, Vecsésre, Rákoscsabára, majd Rákoskeresztúrra irányították árkot ásni.¹⁷¹ Itt már december 25-én felvették a kapcsolatot a helyi ellenállókkal, akik főképp szabotázsakciókkal hívták fel magukra a figyelmet, emellett nyilasokat és németeket tartottak fogva egy környékbeli fatelepen. Bár a visszaemlékezések ellentmondásosak a súlypontokat illetően, az biztos, hogy a diákok új lendületet adtak a rákoshegyi ellenállásnak. December 26-án lefegyverezték a helyi nyilasházat,¹⁷² majd megszállták a községházát (itt a rákoshegyieknek korábban már sikerült megnyerniük kiábrándultabb tisztviselőket¹⁷³), a posta irányítását is átvették, a községet pedig lezárták.¹⁷⁴ Ezt követően éjjel közös járőrt menesztettek a Vörös Hadsereghez, az együttműködési hajlandóság kipuhatolása érdekében. A szovjetek azonban egyértelművé tették, hogy nem kérnek a kooperációból s a megadást javasolták a zavaros háttérű csoportnak.¹⁷⁵

Időközben a nyilasoknak is feltűnt Várhelyiek kettős játéka, ezért másnap déltájban „egy századosból és több tisztből álló vizsgáló bizottság szállt ki Rákoshegyre tábori csendőrségtől kísérve. A tábori csendőrök harcra készen körülvették a községet, majd egy Horváth nevű ezredes csatlakozott a vizsgáló bizottsághoz [...]. Várhelyi zászlóalj parancsnok megtévesztő tájékoztatást adott a helyzetről.”¹⁷⁶ Az elbeszélések ezen a kritikus ponton kibogozhatatlanul összekuszálódnak, s vélhetően maguknak az egykori résztvevőknek sem volt világos, mi is történik körülöttük.¹⁷⁷ A motoros csendőrök érkezését mindenesetre nem csak a zászlóalj vehette észre. Érkezésüket ugyanis aknatűz zavarta meg, mely

¹⁶⁹ Várhelyi 1972-es visszaemlékezése másról tanúskodik. Eszerint az „ellenállási vezetőkkel folytatott lázas tanácskozás után” kapta azt a javaslatot, hogy vonuljon Rákoshegyre. Idézi: *M. Kiss S. – Vitányi I.: A magyar diákok szabadságfrontja* i. m. 266.

¹⁷⁰ *Petőcz P.: Az egyetemi Tánácsics Mihály-zászlóalj* i. m. 539.

¹⁷¹ *Az egyetemi Tánácsics Mihály ellenállási alakulatra vonatkozó dokumentumok.* HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 336.

¹⁷² Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 474–495.

¹⁷³ Cséfan István visszaemlékezése ellenálló tevékenységére. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 442.

¹⁷⁴ Török Sándor visszaemlékezése ellenállási tevékenységére. 1982. nov. 30. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 507.

¹⁷⁵ *Petőcz Pál: Az egyetemi Tánácsics Mihály zlj. történetének vázlatja.* 1972. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 338.

¹⁷⁶ *Jegyzőkönyv. Felvétel Rákoshegyen, 1945. évi július hó 5-én, a Magyar Kommunista Párt rákoshegyi szervezetében.* Közli: *Petőcz P.: Az egyetemi Tánácsics Mihály-zászlóalj* i. m. 546.

¹⁷⁷ *Ahogy Göncz fogalmazott egy kései interjúban: „Ekkor következett be az, amit nagyon nehezen tudok rekonstruálni. Hogy ők lőttek, vagy aknatűzet kaptunk, máig nem tudom.” „Én csak egyféleképpen tudom magam elképzelni.” Göncz Árpáddal beszélget Váradi Júlia. *Mozgó Világ* 28. (2002) 4. sz. 5.*

„minden valószínűség szerint szovjet” oldalról érkezett. Ezután mindenki löni kezdett. „A nálam lévő kézigránát azonnal közéjük [a csendőrök közé – B. Á.] hajítottam, s pisztolyomból tüzet nyitva két tárat közéjük lőttem” – olvashatjuk az egyik visszaemlékezésben.¹⁷⁸ A váratlan támadásban öt táborig csendőr és egy diák lelte halálát (ekkor sérült meg Göncz Árpád is).¹⁷⁹ Miután az aknatűz elmúlt és a csendőrök visszavonultak, Várhelyi a templom előtti téren felsorakoztatta alakulatát. Némi tanácskozás után a visszavonulás mellett döntöttek, amit meglehetősen gyorsan kellett kivitelezniük, mert egyik irányból ismét a táborig csendőrök, a másiktól pedig a Vörös Hadsereg érkezése volt várható. Végül kalandos úton, az utolsó pillanatban „lopva visszatértek a Collegium Medicumba”, ahonnan szilveszterkor – alighanem Bakoséktól szerzett¹⁸⁰ – nyílt paranccsal elbocsátották az egység javát.¹⁸¹

Belvárosi KISKA-k

Stollár Béla csoportja (Magyar Királyi Honvéd Hírszerző Kisegítő Század)

Gidófalvy Lajos mellett Stollár Béla a másik KISKA-vezér, akinek nevét ma is közterület (utca) őrzi Budapesten. A katonacsatlásban felnőtt Stollár banktisztviselői munkája mellett jogi doktorátust szerzett, majd újságíróként helyezkedett el. Nevével a *Nemzeti Sport* hasábjain 1940 nyaratól találkozhatunk, ahol például *Újra egyenrangúak vagyunk a németekkel* címmel közölt tudósítást egy úszóversenyéről.¹⁸² Bár a vele foglalkozó (gyér számú) irodalom nem szól róla, az elegánsan öltözködő, sportos, kifinomult modorú fiatalember a *Református Életnek* is dolgozott.¹⁸³ 1941 őszén aztán – Gyenes Istvánnal holtversenyben – megnyerte a *Pesti*

¹⁷⁸ Pitroff Pál visszaemlékezése. 1970. aug. 1. Az 1. hadosztály tagnévsora. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 463.

¹⁷⁹ *Petőcz P.*: Az egyetemi Tánács Mihály-zászlóalj i. m. 540.

¹⁸⁰ „A zászlóaljparancsnok [...] bement a közeli Mária Terézia-laktanyába, s félóra múlva, nem tudni hogyan, többszáz kitöltetlen szabadságoslevéllel került elő.” *Lukácsy Sándor*: A Tánács-zászlóalj története. *Új Hang* 4. (1955) 6. sz. 92. Ugyanerre az időszakra vonatkozóan közli *Petőcz*, hogy „egy Bakos nevű őrnagy ígéretet tett, hogy törli az egyetemi KISKA-alakulatot a nyilvántartásból, ha egyáltalán van ilyen nyilvántartás”. *Petőcz P.*: Az egyetemi Tánács Mihály-zászlóalj i. m. 541.

¹⁸¹ Uo. A Tánács zászlóalj emlékeztetőtörténetéhez, az alakulat recepciójának nehézségeihez lásd *Bartha Ákos*: A „kisegítő honvéd karhatalom” (KISKA) ellenállóinak 1945 utáni élettörténete. Kézirat.

¹⁸² *Nemzeti Sport*, 1940. július 23. 5.

¹⁸³ Itt közölt riportjaiban a szociális kérdést is körbejárta, „munkaalkalmak teremtését” és telepítést szorgalmazva. *Stollár Béla*: Ahol nincs alamizna többé – Látogatás a Valéria-telepen. *Református Élet*, 1940. május 18. 3. Vö. *Uő*: Bp., X., Üllői út 86. *Református Élet*, 1940. november 16. 5.; *Uő*: Új gyülekezeti ház a Külső-Józsefvárosban. *Református Élet*, 1940. december 7. 3.; *Uő*: „Mi pedig a békekéségnek építettünk...” A Kormányzó Úr jelenlétében felavattuk az új budapesti fiúgimnáziumot.

Hírlap tehetségversenyét, aminek köszönhetően a neves lap „belső munkatársai sorába szerződtette”.¹⁸⁴ Itt némi tudósítói edződés után főként turisztikai és külpolitikai tárgyú cikkekkkel jelentkezett a lap hétvégi mellékletében. *Az európai vár* című, 1943. májusi vezércikke jól példázza a cenzurális viszonyok lehetőségeit és korlátait,¹⁸⁵ hiszen, míg a szerző a német védelmi rendszerről írt elismerő sorokat, két oldalon keresztül mást sem tett, mint az angolszászok partraszállási esélyeit latolgatta.¹⁸⁶ Néhány hónappal később ugyanő már a szociáldemokrata vezetésű – a szélsőjobboldaltól szinte mentes – dán királyságról írt elismerő hangon, hangsúlyozva, hogy a patrióta dánok visszafogott, mégis tiszteletet parancsoló magatartása még a bevonuló németeket is önmérsékletre készítette.¹⁸⁷ Itt kell megjegyezni, hogy a Kisgazdapárt polgári tagozatában tevékenykedő Stollár minden későbbi átmaszkírozási kísérlet ellenére sem volt kommunistaszimpatizáns.¹⁸⁸ A visszatért Szabadka magyar világáról több lelkesült tudósítást közölt, Palicsfűrdőn pedig ifjabb Horthy Miklóst is meginterjúvolta 1943 augusztusában.¹⁸⁹

Az ifjú újságíró 1942-ben vonult be: „egészségügyi katona volt, aztán mint többszörös gyorsíró bajnokot a vezérkarhoz helyezték át, irodába”.¹⁹⁰ Az energikus hadapród őrmester a német megszállási előtti napokban a Kállay miniszterelnök rendeletére megalakított „levente rovatvezető alosztály” titkára lett a sajtókamarában,¹⁹¹ majd a 3. vkf. osztályon teljesített szolgálatot.¹⁹² A nyilas uralom alatt innen hordta a „különböző iratokat, kitöltetlen nyíltparancsokat, szolgálati jegyeket”,¹⁹³ a Magyar Királyi Honvéd Hírszerző Kisegítő Század netvet viselő alakulatához, mely a Légrády nyomda szomszédságába, az V. kerületi

Református Élet, 1943. november 6. 3. Köszönöm Ablonczy Balázsnak, hogy felhívta a figyelmemet Stollár itteni működésére.

¹⁸⁴ Pesti Hírlap, 1941. november 1. 7. Két évvel korábban már volt egy tehetségpályázatos harmadik helyezése ugyanitt. Pesti Hírlap, 1939. december 24. 12. A Pesti Hírlapban, illetve a Képes Vasárnapban közölt cikkeihez lásd Drenyovszky János: Stollár Béla szerkesztő, 1917–1944. Bibliográfiai összeállítás életrajzának forrásairól és jelentősebb cikkeiről. 1974. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény, Bq 0910/358.

¹⁸⁵ Ehhez legújabban lásd *Pethő Tibor: A Magyar Nemzet története 1938–2018*. Bp. 2018. 56–73.

¹⁸⁶ *Stollár Béla: Az európai vár*. Képes Vasárnap, 1943. május 18. oldalszám nélkül.

¹⁸⁷ *Üő: Dánia*. Képes Vasárnap, 1943. szeptember 7. oldalszám nélkül.

¹⁸⁸ *Deák István: Európa próbatétele. Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború alatt*. Bp. 2015. 11. Kisgazdapárti tagságához: *Gazsi J.: Antifasiszta ellenállás és partizánharc Magyarországon* i. m. 94.

¹⁸⁹ Pesti Hírlap, 1942. január 25. 8., január 28. 5., 1943. augusztus 5. 3. és augusztus 7. 3.

¹⁹⁰ *Feleki László: Stollár Béla*. Képes Sport, 1974. december 24. oldalszám nélkül.

¹⁹¹ Kard, kereszt és toll munkásai adtunk kezét egymásnak. Vitéz Bély Alajos vezérezredes beszélt a Sajtókamara levente rovatvezetői alosztályának megalakulásán. Függetlenség, 1944. március 14. 5.

¹⁹² Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 507–515.

¹⁹³ *Szűcs László: Az utolsó töltenyig*. Képes Sport, 1964. december 22. oldalszám nélkül. Szerkesztőségi munkatársának így vallott KISKA-beli munkájáról: „főleg recepteket írunk az életben maradáshoz”. *m. t.: Hősre emlékezünk: Stollár Béla*. Magyar Hírlap, 1974. december 27. 12.

Klotild utca 22. szám alatti épület harmadik emeletére kvartélyozta be magát.¹⁹⁴ Fontos körülmény, hogy a Légrádyban nyomták saját lapját, az egészen 1944. december közepéig megjelenő *Pesti Hírlap*ot.¹⁹⁵ A Klotild utcai ellenállócsoport a szociáldemokrata kötődésű, Pisky-Schmidt Frigyes által vezetett Magyar Szabadság Mozgalomhoz (MSZM) kapcsolódott. Ők a Kállay-kormány idején titkos náciellenes rádióállomást működtetettek a hírszerzéssel és propagandával foglalkozó 6. vkf. osztály égisze alatt, majd *Szabadság* címmel saját lapot is kiadtak 1944 novemberétől.¹⁹⁶ Schmidték sorait erősítette Kárpáthy Gyula, aki 1943 nyarán még a nyilas *Magyarság* munkatársa volt, de együttműködtek Zsabka Kálmán KISKA-jával is.¹⁹⁷ Az iratgyártás és az embermentés mellett az a cél lebegett a szemük előtt, hogy a *Pesti Hírlap* modern, saját áramfejlesztős nyomdája legyen az első működőképes magyar nyomda a front átvonulása után. Az épület biztosításához fegyverekre volt szüksége a mindössze néhány tucat főnyi csoportnak, amelyeket több forrásból, például a kőbányai partizánok révén szereztek be.¹⁹⁸ Ekképp december közepén már éjszakai járőrözésre is vállalkoztak,¹⁹⁹ noha a századírnok szerint a kis létszámú Klotild-utcai csoport „fegyveres ütőerő szempontjából gyakorlatilag jelentéktelennek volt nevezhető”.²⁰⁰

¹⁹⁴ Parancsnokuk személye láthatóan emlékezetpolitikai kérdéssé lett 1945 után. Gazsi József – az 1945 után megjelent cikkekhez hasonlóan – Szakasits Árpád fiát, Györgyöt nevezte meg parancsnokként, aki eszerint „Horváth Mihály zászlós” álnéven töltötte be posztját. Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 507–515. Az MSZM-hez tartozó, kommunistaellenes szociáldemokrata szerző ugyanakkor úgy véli, Stollár volt a parancsnok, s Szakasits (és Faragó György) csupán helyettes. *Gábor Róbert: Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a fasizmus és a kommunizmus ellen, 1944–1948.* Bp. 2001. 43. Az MSZM több ezer röplapjához lásd uo. 42.

¹⁹⁵ A magyar sajtó 1944-ben. Bibliográfia. S. a. r. Herczeg Tünde Zita. Kézirat. 2015. 331.

¹⁹⁶ A *Szabadság* kéthetente jelent meg, egészen 1944 karácsonyáig. A Klotild utcai Légrády nyomdában állítottak elő. Az MSZM együttműködött az ifjabb Horthy Miklós, illetve Szent-Iványi Domokos fémjelezte Magyar Függetlenségi Mozgalommal, a Teleki Pál Munkaközösséggel és csatlakozott a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságához is. *Loppert Csaba: Demokráciakérdés vagy vagonkérdés? (Szociáldemokraták és a németek a két világháború között).* Valóság 59. (2016). 11. sz. 47. Vö. „Meszlényi” jelentése 1959. szept. 9. ÁBTL 3.1.2. M -18667/5 „Angol ellenállási vonal”.

¹⁹⁷ *Sipos Balázs: Újságok és újságírók az 1944-es polgári ellenállásból – és emlékezetük.* Múltunk 53. (2008) 1. sz. 199. Itt olvashatunk a Zsabkaéknál kikötő Magyar Párlól, az Esti Magyarország munkatársáról. Ő az említett levante rovatvezető alosztály ügyvezetőjeként dolgozott együtt Stollárral. Függetlenség, 1944. március 14. 5.

¹⁹⁸ A számos sikeres akciót végrehajtó, Kiss Károly és Horváth Piri István vezette kőbányai partizánok egy ideig maguk is KISKA-alakulatként, majd azok feloszlása után a Nemzeti Számonkérés Szervezete egyenruhájában tevékenykedtek. *Kovács Z. A.: A Szálasi-kormány belügyminisztériuma i. m. 135., 266.*

¹⁹⁹ Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 507–515.; A magyar antifasizista ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon i. m. 304.

²⁰⁰ Dr. Faragó György visszaemlékezése ellenálló tevékenységére. 1982. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 450. Faragó megjegyzése a létszámmra vonatkozhatott. Szakasits szerint olyan jól el voltak látva fegyverrel, hogy kéziránátot cseréltek élelmiszerre az egyik zuglói KISKA-val. *Szakasits György: Törvényen kívül.* Naplójegyzetek a német megszállás idejéből. Bp. É. n. 115–118. Szakasits regényes munkája címe ellenére visszaemlékezés. Nem szól benne a parancsnoki kinevezéséről, amit azonban a lapok sejtetni engednek. 1945. június 13-án ugyanő arról a képtelenségről is nyilatkozott a hivatalos

Ennek ellenére Stollárék nevéhez fűződik a budapesti ellenállás legkomolyabb fegyveres összecsapása, mely akkor következett be, amikor a nyilasok december 25-én – feljelentés nyomán – lecsaptak a csoportra. Már ekkor voltak mindkét oldalon veszteségek, ám az ellenállók az első rohamot végül sikeresen visszaverték. A német vezetéssel, valamint a VI. és XIV. kerületi nyilasok támogatásával visszatérő támadókkal azonban már nem bírtak.²⁰¹ Valószínűsíthető, hogy Stollárék is kaptak erősítést más ellenálló csoportoktól; kőbányai partizánok például biztosan voltak velük. Egyikük így emlékezett vissza az esetre: „a házban pánik tört ki. Egy hatalmas, kétudvaros bérház sok lakóval. A nyilasok és a csendőrök lövöldözésére kinyíltak az ajtók és az ablakok, sokan kitódultak a folyosóra. Sikongatások, hisztérikus kitörések, jajveszékélés túlharsogták a lövöldözést, míg a nyilasok agresszív módon be nem parancsolták a lakókat a lakásaikba.”²⁰² Ezután „irtózatosszerű tűzharc kezdődött, egymás után robbantak a kézigránatok, kelepelték a géppisztolyok”.²⁰³ A védőknek át kellett jutniuk a másik lakásba, ahol a komolyabb fegyvereket tárolták és ahonnan menekülni lehetett. „Hullai Lajos ködgránáttal és kézigránáttal védve a többiek visszavonulását, utolsónak hagyta el a helységet vészkijáraton. Eközben Hullai Jenő [Hullai Lajos testvére – B. Á.] elveszett, mint később értesültünk róla, meghalt.”²⁰⁴ Nem ő volt az egyetlen áldozat. A világítóudvarnál „Stollár Béla nyilván idegességében elvettette az ugrást és három emelet magasságából a földszintre zuhant”. A nyilasok biztosra mentek és a sérült emberbe sorozatot lőttek. Testét a lichthofban hagyták, míg a többi halottat lovas kocsival a Dunához vitték és a folyóba dobták. Mindeközben a katonaruhában harcoló Hullay a tetőkön át egy közeli szállodába menekült, nagy riadalmat okozva ott a vendégek körében.²⁰⁵ A harc után több tucat halott maradt a földön.²⁰⁶ Ellenállók és nyilasok mellett a házban bújtatott üldözöttek, a házmester és felesége, valamint az éppen náluk tartózkodó rokonok is életüket veszítették.²⁰⁷ Stollárnak az a Muraközi Gyula református

szerveknek, hogy a Klotild utcai csoport tagjai „kb. 170 nyilast tettek el láb alól”. A Honvédelmi Minisztérium 5. nyomozó csoportjának jelentése a nyilasok elleni harcban hősi halált halt Stollár Béla és társai ügyében folytatott nyomozásról. In: Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen i. m. 664.

²⁰¹ Bükkös György zuglói pártszolgálatos 1967-es vallomását idézi: Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 507–515.

²⁰² Dr. Hullay Lajos visszaemlékezése ellenállási tevékenységére. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 467.

²⁰³ *Feleki L.*: Stollár Béla i. m.

²⁰⁴ Emlékirat a kőbányai partizánharcokról. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 14.

²⁰⁵ Dr. Hullay Lajos visszaemlékezése ellenállási tevékenységére. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 467. Az egyik résztvevő szerint ráadásul a hotelben a nyilasok egy másik ellenálló alakulattal is összecsaptak. *Torday László*: ...és Stollár Béla huszonhárom társával a felszabadított előharcosaként fegyverrel a kezében hősi halált halt. Feltámadás, 1945. február 19. 2.

²⁰⁶ Állítólag 16 nyilas, 10 ellenálló és 12 civil veszítette életét az összecsapásban. Világosság, 1945. július 3. 5.

²⁰⁷ Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 507–515.

lelkész adta meg a végtisztességet az ostrom alatt, aki nemcsak a *Református Élet* felelős szerkesztőjeként, de hamis iratok terjesztőjeként is a munkatársa volt.²⁰⁸

Stollár Béla és társai nagy árat fizettek érte, de elérték céljukat: a nyilasok csak olyan alkatrészeket vittek el a nyomdából, amiből volt tartalék.²⁰⁹ „Az más kérdés, hogy a korábban felszabaduló Athenaeum nyomdát a szovjet műszaki erők el tudták látni árammal és így ott kezdődött el a felszabadult nyomdai tevékenység”²¹⁰ – tette hozzá keserűen az egyik ellenálló. Ráadásul, mint láthattuk, a hírszerző KISKA-tagok aktivitása nem csak saját vesztüknek lett okozója. „Vajon jobban tette volna Stollár Béla, ha csak szép csendesén iratokat hamisít, üldözötteket rejteget az otthonában? Vagy emberi és hazafiúi kötelességét teljesítette, amikor előkészítette a szomszédos lapkiadó vállalat fegyveres megrohanását, hogy ott kinyomtathassák Budapest első demokratikus, a szovjet hadseregtől független újságját?”²¹¹ – tette fel a (megválaszolatlanul hagyott) kérdést Deák István történész, akinek húga Stollár jegyese volt.²¹² Ebben az esetben azonban kár a moralizálásért: a nyilasok a kisegítő karhatalmisták ellenük irányuló „merényletei” és „szabotázsakciói” miatt csaptak le a Klotild utcában, nem a távlatos nyomdatervek miatt.²¹³

A „Radó–Magyari-csoport”

A belváros szívében más ellenállási csoportok is működtek. Lecsapott itt például a kommunista irányítású Marót-csoport, amelynek tagjai a Kossuth utcai nyilas könyvesboltban robbantottak december közepén.²¹⁴ Hogy a nyilasok megtámadása nem volt elszigetelt eset, azt jelzi az is, hogy az V. kerületi nyilas „védelmi vezető”, Kaesmann Baritz István – meglehetősen különös, kései vallomása szerint – a könyvesbolti robbantás után munkaszolgálatosokat akasztatott az üzlet kirakatába. A nyakukba helyezett egyik táblán az szerepelt, hogy „V.

²⁰⁸ *Pintér István*: Hogy mindenki boldog legyen. Stollár Béla és hős társai emlékére. Népszabadság, 1964. december 23. 4.

²⁰⁹ Más források szerint Koroknay István zászlós, a Pesti Hírlap képszerkesztője és Homoki Nagy István – mindketten a 6. vkf. osztály munkatársai voltak – Szombathelyre szállították a nyomdagépeket. ÁBTL 3.1.2. -M27843/2. „Varga Sándor” és Önéletrajz. 1953. jan. 5. ÁBTL 3.1.5. – O-9506 Koroknay István.

²¹⁰ Dr. Faragó György visszaemlékezése ellenálló tevékenységére. 1982. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 450.

²¹¹ *Lőcsei Gabriella*: Keserű lecke. Beszélgetés Deák Istvánnal Európa próbatételéről. Élet és Tudomány 71. (2016) 215.

²¹² *Deák I.*: Európa próbatétele i. m. 11.

²¹³ A mártírhaltalt halt Stollár Béla feljelentői a népbíróság előtt. Világosság, 1945. július 3. 5.

²¹⁴ Janikovszky Béla visszaemlékezése a Gömbös-szobor és a Városi Színház felrobbantására. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 15.

kerületben lelőtt testvérekért”.²¹⁵ Az viszont egészen bizonyos – s az 1944 végi infernális belvárosi viszonyokra jellemző –, hogy a Kossuth utcai robbantás után néhány nappal öt embert akasztottak fel a Szabadság téren. Néhányuk testén lövésnyom is volt.²¹⁶

Az akkori V. kerületben található Visegrádi utca 36. szám alatt működött a Radó Imre könyvkiadó körül szerveződő ellenállógóc.²¹⁷ Radó a világháború idején a Közművelődési Könyv és Hírlapterjesztő Kft egyik cégvezetőjeként szerzett nevet magának a könyves szakmában, jóllehet a közművelődést elsősorban ponyvakiadással igyekezett előmozdítani.²¹⁸ A „négy elemít végzett zsidó lektor szervező és gazdafőnök” körüli visszásságokat az a Bodnár István tűzte tollhegyre 1941 márciusában a magyar nemzetiszocialista mozgalom napilapjában, aki 1944 őszén már vele együtt mentette az üldözötteket.²¹⁹ Magyarai Endre Béla (Radó „csendes társa”) a magát a fenti címen hirdető „Magyarai Könyvkiadó Vállalat” révén legalizálta az egységet.²²⁰ A kiadóvezető életútja eddig feltáratlan, ahogyan kiadójának sincsen nyoma a korabeli forrásokban. Magyarai a német megszállás előtt még az Amulett Könyvkiadó és Terjesztő Vállalaton keresztül forgalmazott „kisregényeket” Horváth Máriával, majd a Radó kiadójánál is felbukkanó vitéz Rozs Kálmánnal együtt. Nem mellesleg – saját emlékei szerint – zsidónak minősülő alkalmazottaikat is ellátták itt okmányokkal.²²¹ A ponyvákra szakosodott zugcég után Milotay István lapja is

²¹⁵ A nyilasoknak többször meggyűlt a baja a robbantókkal, akik december 3-án a Városi Színházban megrendezett nyilas nagygyűlést zavarták szét ekképp. Kaesmann-Baritz egyébként a nyilas hatalomátvétel után az V. kerületi pártszervezet „karhatalmi ellenőre”, november végétől „védelmi vezetője” volt. 1945. augusztus végén életfogytiglani kényszermunkára ítélték háborús bűntettek miatt. Bár Kaesmann-Baritznak hivatásszerűen kellett foglalkoznia a kerületben tapasztalható „rendellenességekkel”, az ellenállókkal való konfliktusairól 1945-ben annak ellenére sem esett szó (BFL VII. 5. e. 3755/1950), hogy a rendőrségi nyomozás szerint 1945. január 10-én „a Hermina úton civilek rálöttek és megebesül”. BFL – XXV.1.a – 1745 – 1945. Nem szólt róla az 1946-os, halálos ítélettel végződő eljárás során sem – egészen a vesztőhelyre történő kikísérésig. Itt azonban Kaesmann-Baritz állítólag kiegészítő vallomásra jelentkezett, melyben hosszan sorolta bűneit, például Stollár csoportjának „kiirtását”. *Palásti L.*: „Valójában én voltam Budapest védője!” i. m.

²¹⁶ 1944. dec. 20. Esetnapló, 1944. dec. 16–1944. dec. 31. OMSZ–KGM.

²¹⁷ Radóék (és például a Turán Könyv- és lapterjesztő Vállalat) mellett ebben az épületben működött az Auróra Könyvkiadó is. Náluk jelent meg a Magyar Nemzet náciellenes újságírójának, Kunszery Gyulának, valamint az MNFFB későbbi elnökhelyettesének, Eröss Jánosnak az egyik kötete is. A budapesti egységes hálózat (Budapest és környéke) távbeszélő szaknévsora, 1943. január. 205. és Magyar Nemzet, 1943. szeptember 29. 5.

²¹⁸ Radó kis híján Rejtő Jenővel is szerződött. Különös szerződéstervezetükhöz lásd *Bálint* Gábor: Rejtő Jenő utolsó kiadói. Magyar Könyvszemle 125. (2009) 481–482.

²¹⁹ *Bodnár István*: Ilyesmire is van rotációs papiros? A mai ponyvairodalom öl, butít és bűnre izgat. Tiltsa be a közoktatásügyi kormányzat a ponyvakiadványokat! Magyarország, 1941. március 30. 14.

²²⁰ A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon i. m. 269.

²²¹ Magyarai Béla: Néhai Radó Imre és Magyarai Béla által szervezett ellenállási mozgalom ismertetése. (1964. okt. 26.). A Radó–Magyarai csoportra vonatkozó dokumentumok. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 199.

hiába nyomozott 1944 januárjában.²²² A Szentkirály utca 11. szám alatt lakó Magyarit nevét 1945 tavaszán aztán meglepő helyen, „a VIII. kerületi nyilas kartotékokban” találták meg. Az előállított „író, újságíró” elismerte, hogy 1939 decembere és 1940 februárja között a nyilas párt tagja volt, amit azzal magyarázott, hogy ekkoriban a rendőrségnek dolgozott és Sombor-Schweinitzer József rendőr-főkapitányhelyettes utasítására lépett be a hungaristák közé információszerezés céljából (ám hamar dekonspirálódott). Ami az 1944-es évet illeti, egy nyomozói beszámoló szerint Magyarit felesége már 1945 tavaszán rendelkezett egy nyilatkozattal, mely igazolta, hogy férje az ellenállási mozgalomban fegyveresen részt vett. „Ép[p] a Radó-féle csoportnak volt tagja, mely csoportot a nyilasok kiirtották” – tette hozzá kételkedve az előállító nyomozó. Magyarit mindenesetre két nappal őrizetbevétele után, 1945. május 6-án szabadon bocsátották, még hozzá orvosi igazolásra hivatkozva.²²³ Nem tudjuk, mi volt a baja, de egy 1953-as állambiztonsági környezettanulmány szerint otthonának 1944-es lakónyilvántartásában „gyámoltként” szerepelt, sőt az egyik lakó elmeorvosintézetben kezelésére is hivatkozott (jóllehet senki sem tapasztalt nála rendellenességet). Magyarit „a felszabadulás előtt lakókörnyezetében hírlapírónak adta ki magát. Azt, hogy tényleges foglalkozása mi volt, az adatszolgáltatók nem tudják” – olvashatjuk ugyanitt. 1944-ben „sapkája mellett kakastoll volt”, ami miatt határvadásznak vagy tábori csendőrnek tartották lakótársai.²²⁴ 1947-ben elismerte azt is, hogy 1944. november végétől ismét tagja lett a nyilas pártnak. Erre állítása szerint ezúttal a szociáldemokrata vezetők kérték fel.²²⁵ 1953-ban az ÁVH-n íratott önéletrajzában pedig arról is értekezett, hogy a hungaristáknál tapasztaltokról rendszeresen informálta a szociáldemokrata vezetőket. 1945 májusában ezt Szakasits Árpád igazolta neki.²²⁶

²²² „A telefonkönyvben hiába kutatunk az Amulet után [...], a magyar könyvkiadók országos egyesülete szintén soha nem hallotta hírét az Amulet kiadónak.” Az ismeretlenségben meghúzódo könyvkiadók. Uj Magyarország, 1944. január 23. 5. Vö. Hogyan szereztek maguknak vagyoniakat a zugkönyvkiadók? Uj Magyarország, 1944. január 30. 5.

²²³ ÁBTL 3.1.9. V-93355 Földvári István és társai, 4–12.

²²⁴ ÁBTL 3. 1. 5. O-14448/1. Gyórvári József, 240–264. (Magyarit 1953 tavaszán külkapcsolatai miatt megpróbálták ügynököknek beszervezni. Uo.)

²²⁵ Magyarit 1945-ben a Kisgazdapárt, majd a Magyar Szabadság Párt tagja lett. 1947–1948-ban „demokráciaellenes szervezkedés” jelentésének elmulasztásáért internálták, majd fizikai munkásként dolgozott. ÁBTL 3.1.9. V-79453. Vér Zoltán és társai, 82–85. és Magyarit Endre Béla operatív kartonja. ÁBTL 2.2.1.

²²⁶ Magyarit Nagy Ferenc miniszterelnök is igazolta 1946. november 21-i keltezéssel. A Radó–Magyarit csoportra vonatkozó dokumentumok. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 199. Ennek ellenére Magyarit sem 1947-ben, sem 1953-ban nem említette Radót, pedig 1945-ben még hosszasan értekezett együttműködésükről. Magyarit Endre Béla vallomása. 1945. jún. 26. ÁBTL 3.1.9. V-91149. Vukits Erzsébet, 31–32.

Bárki volt is Magyar, Radóék a nyilas uralom kezdetén – Kiss Ferenc parrettás közvetítésével – kapcsolatba kerültek a Magyar Fronttal, sőt az MNFFB-vel (név szerint Nagy Jenő vezérkari ezredessel) is tárgyaltak. Összedolgoztak több ellenálló KISKA-val és egyéb csoportokkal (például a Hasomer Hacair cionistáival és a november végén kivégzett Kóródy Tibor újságíró sejtjével), s állítólag több száz embert mentettek ki a Tattersallból, az Albrecht laktanyából, valamint a gettóból.²²⁷ Csomoss Miklós vallomása szerint a csoport tőle kapta az utasításokat, míg ő robbanóanyagokkal, fegyverrel és kézigránáttal látta el a szervezkedőket. Bár a „Magyar–Radó-csoportra” vonatkozó, rendkívül szegényes szakirodalom nem szól róla, a világégést túlélő csoporttagok 1945-ben még KISKA-soknak nevezték magukat, közülük Schindler Lajos és Gellért Tamás pedig meg is nevezte az alakulatot. Eszerint 1944 decemberében a társaság magja V/3 KISKA néven működött.²²⁸ A legénység jó része a Sas utca 18-ban, egy kiutalt ötszobás lakásban volt elszállásolva.²²⁹ Magyar 1964-es emlékei szerint működésük során több tucat nyilast és németet öltek meg,²³⁰ s bár e számok lehetnek túlzóak, vesztüket éppen fegyveres fellépésük okozta. A Víg utcában ugyanis németekre lőttek magyar egyenruhába bújt (zsidónak bizonyuló) ellenállók, és a nyomok (vagyis a hamis papírok) a Visegrádi utcába vezettek. Az ügy felgöngyölítésére 1944. december 29-én két teherautónyi SS szállt ki, akik miután megtalálták az illegális iratokat, a Wesselényi utcai iskolába vitték a több turnusban összegyűjtött embereket. Nekik sok esélyük nem volt a túlélésre. „Akit vertünk és nem vallott vagy vallott, levetkőztettük és a világtóudvarban hátulról tarkón lőttük” – emlékezett az események egyik központi szereplője, a „22. SS páncélos hadosztály” kötelékébe tartozó magyarországi SS-tag.²³¹

²²⁷ *Bodnár István: 25 éve ölték meg őket.* Magyar Hírlap, 1969. december 30. 5. (A két Bodnár-cikk szerzői azonossága az idézett levéltári anyagokból nyilvánvaló.)

²²⁸ *Jegyzőkönyv.* Bp., 1945. ápr.21. ÁBTL 3.1.9. V-91149. Vukits Erzsébet, 78. A csoport KISKA mivoltához lásd továbbá Beck Pál, Schindler Lajos és Wallisch Andor vallomásait. ÁBTL. 3.1.9. V-93814, Klébert Ferenc, 14. 24. 26., Csomoss Miklós vallomása (1945. jún.18.) Uo. 12. (Az V/3 KISKA kapcsolatát a Markovits István vezette V/2–3. KISKA-val további kutatásoknak kell tisztáznia.)

²²⁹ Gellért Tamás: *Aszfaltpartizánok /Radó csoport/ d. n. HIM HL. Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 198.*

²³⁰ Magyar Béla: *Néhai Radó Imre és Magyar Béla által szervezett ellenállási mozgalom ismertetése.* (1964. okt. 26.). A Radó–Magyar csoportra vonatkozó dokumentumok. HIM HL. *Ellenállási Gyűjtemény/Magyarország, 199.*

²³¹ Klébert Ferenc vallomása. 1945. szept. 13. ÁBTL. 3.1.9. V-93814, Klébert Ferenc. 8. Klébert valószínűleg a 22. SS-lovashadosztály valamelyik alegységébe tartozott. A budaörsi illetőségű fiatal embert utóbb halálra ítélték és kivégezték. *Friss Ujság*, 1948. február 28. 5. A csoport lebukása miatt először Radó 1944. karácsonyán menesztett titkárnőjét, az albérlőként továbbra is a Visegrádi utcai lakásban élő Vukits Erzsébetet gyanúsították meg árulással. Tény, hogy bár a helyszínre érkező SS-ek Vukitsot találták a helyszínen a hamis papírokkal, a tanúk által igen negatívan lefestett nőt mégis szabadon engedték a Wesselényi utcából. Klébert azonban 1945-ben igazolta Vukits ártatlanságát. ÁBTL 3.1.9. V-91149. Vukits Erzsébet. Radó titkárnője ezután elhagyta az országot („kivándorolt”). Dátum nélküli feljegyzés. Klébert Ferenc. BFL XXV.2.b. 7050/1947.

A „Radó–Magyar csoportból” 81 főt végeztek ki az iskolában, köztük a „Réthy” néven konspiráló parancsnokot, vagyis Radót.²³² Ez volt a magyar ellenállást érintő legdrasztikusabb megtorlás a második világháborúban.

A „Magyar Királyi II. Honvéd K. Zászlóalj”

Az V. kerületben, a Bástyá utca 11. szám alatt állt az Emericana székháza. Bár a katolikus egyetemi és főiskolás diákok szervezete a német megszállás idején formálisan állítólag nem működött,²³³ tagjai aktívan részt vettek a Pázmány Péter Tudományegyetemen megszervezett nemzetőr zászlóalj megalakításában, egyúttal azt is lehetővé téve, hogy a Bástyá utcai épületet a Magyar Front Intéző Bizottsága a birtokába vegye. A Pázmány-os nemzetőrség irányítását idővel „Kálnay tartalékos hadnagy” vette át, aki a Magyar Királyi II. Honvéd K. Zászlóalj pecsétjét viselő zsoldkönyvekkel látta el embereit. A zászlóalj sikerrel került el a nyugatra való kitelepülést. Együttműködtek Gidófalvyékkel, sőt egy darabig a Vilmos főherceg laktanyában szállásolták el a diákokat, akik gyakorlatozásukkal a szovjet felderítők figyelmét is felkeltették. „November derekán” aztán Bán András segítségével négyszázan áttelepültek a Hirsch-féle gyártelepre a Keleti pályaudvar mellé (Asztalos Sándor utca 10–11.).²³⁴ Miután Kálnay eltűnt, Szécsy János, majd Schaár Leó lett az új parancsnok. Az alakulat öt veszteglő vasúti szerelvényről hadianyagot „vételezett”, amelyet ellenálló alakulatok között osztott szét. Felfegyverzett járőreik felléptek a nyilasok ellen, illetve teherautókat tettek mozgásképtelenné. Az újra központjukká lett Bástyá utca 11. szám alatt több megbeszélést is tartottak, például Gidófalvy Lajossal, illetve Magyary Ferencsel. Utóbbival december második felében merész (és végül sikertelen) tervet dolgoztak ki Hindy Iván „átállítására” és Budapest nyílt várossá tételére. A Magyar Királyi II. Honvéd K. Zászlóalj jó része a háború után hadifogságba került.²³⁵

Szécsyék sorait erősítette a század második felében neves amerikai üzletemberré avanzsáló Fábry Pál. A jómódú katonacsaládban, hadbíró ezredes (később tábornok) gyermekeként született fiatalember sokáig az aranyifjak gondtalan életét élte.

²³² A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon i. m. 270. A külső fegyverraktárral (Mexikói út 52/b. II. 2.) is rendelkező, hálózat-szerűen működő csoport létszáma állítólag 457 fő volt. Az egyik volt csoporttag szerint a „Radó Imre-féle KISKA (...) 46 tagja közül négyen maradtak életben”. Összefoglaló, Bp., 1953. ápr. 11. ÁBTLL BM Központi Fogyatéék 5288. Szamosi Tibor, 7.

²³³ *Ligeti Imre: Az Emericánáról*. In: Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből. Szerk. M. Kiss Sándor. Bp. 1994. 297. Az Emericana inaktivitásának ellentmondanak a korabeli sajtótudósítások. Vö. például Megnyílik az Emericana országos fényképképzőállítása. Esti Ujság, 1944. június 10. 4.

²³⁴ *Szécsy János: Egy pesti „magánhadserg” hősi élete és halála*. Új Magyarország, 1947. január 25. 12.; Hirsch Mihály gyártelepéhez lásd A budapesti egységes hálózat betűrendes távbeszélő névsora. Bp. 1940. 188.

²³⁵ *Ligeti I.: Az Emericánáról* i. m. 297–300. Az alakulat történetét Szécsy jórészt álnevekkel és enigmatikus stílusban foglalta össze visszaemlékezésében, lásd *Szécsy J.: Fekete sereg* i. m.

Baráti köre Bárándy Györgytől Imrédy Béla fiaiig terjedt, külföldi útjain pedig tudósítóként is kipróbálhatta magát. Így például Svájc modern „házi hadseregét” mint az ország függetlenségének egyik fő zálogát méltatta 1940 nyarán.²³⁶ Fábry részt vett a felvidéki, az erdélyi és a délvidéki magyar bevonulásokban.²³⁷ A keleti fronton tartalékos tüzér zászlósként, majd 1942 végén a kijevei magyar rádióállomásmánál haditudósítóként szolgált, és többször végzett futárszolgálatot. „Felfogása az akkori idők szerint baloldali volt, annál is inkább, mert édesapja zsidó származású volt” – tette hozzá egy 1945 utáni ügynökjelentés.²³⁸ Fábry a keleti fronton propaganda röpcédulákat szerkesztett, propaganda előadásokat tartott és a partizánok ellen folytatott harcból is kivette a részét, miközben – publikált naplóbejegyzései szerint – egyre kisebb lelkesedéssel küldte haza „hősi eposzoknak” nevezett „meséit”. 1943 februárjában már hamisított nyílt parancssal szerzett élelmet a németektől, s az orosz és az angol rádiót hallgatta. 1943. október végén rendszeresen tárgyalt az angolokkal is kapcsolatban álló leMBERGI „lengyel organizáció” képviselőivel, akiket hamis iratokkal látott el (miközben Saly Géza barátja az ukránokkal „paktált”). Miután december elején Varsóban ellopták Fábry autóját, benne munkanyagaival, letartóztatták, és csupán barátai, valamint édesapja közbenjárása nyomán szabadult az év végén „a kremeneyeci várbörtönből”.²³⁹

Fábry mindeközben 1943-ban elvégezte a jogi egyetemet és az Athenaeum Kiadó tisztviselőjeként kezdett el dolgozni. A német megszállás alatt „Gombos százados” álnéven vett részt az ellenállásban, és Tartsay Vilmos szárnysegédje, valamint a különböző ellenállási csoportok összekötője lett. Az illegális iratokat Fábry munkahelyén, „az Athenaeum nyomdában hamisították [...]. 1944-ben főleg üldözöttek megszabadításával foglalkoztak. Ezt igen ügyesen csinálták, bár anyám megjegyzése szerint pénz is kerestek rajta” – tette hozzá „Bokor Péter” ügynök, vagyis Bárándy György, aki Fábry unokatestvére volt, s akinek édesanyja Fábryék „irattárának” kezelőjeként működött 1944-ben.²⁴⁰ „Gombos százados” jó kapcsolatot ápolt Carl Lutz svájci konzullal, akinek felkérésére védett házakat is őrzött egységével. Több ezer ember életét sikerült így megmenteniük, jóllehet épp a fő menedék, vagyis a Vadász utcai „Üvegház” vezetőjének, vagyis Weiss Arthur ügyében nem

²³⁶ Vö. *Fábry Pál*: „Svájc szabad, független és semleges szabad”. 8 Órai Ujság, 1940. augusztus 20. 6.

²³⁷ *László Agnes*: Egy sors, egy század. Fábry Pál élete mozaikképekben. Bp. 1997. 31–45.

²³⁸ Fábry hadbíró édesapját eszerint származása miatt nyugdíjazták. Dátum nélküli jelentés. ÁBTTL 3.1.2. M-18661 „Bokor Péter”.

²³⁹ *László Á.*: Egy sors, egy század i. m. 75–122. Vö. ÁBTTL 3.2.5. O-8-018/2 „Colorado”

²⁴⁰ Egy helyen (Üllői út 119.) is laktak. Jelentés, 1960. jan. 28. ÁBTTL 3.1.2. M-18661 „Bokor Péter”. A nyilas uralom alatt az Üvegházban szervezkedő cionista fiatalok az Athenaeumban nyomtatták a létfontosságú svájci papírokat, így nem meglepő, hogy együttműködtek Fábryval is. *Gur D.*: Együtt az ár ellen. i. m. XIV.

járt sikerrel.²⁴¹ 1944 utolsó napján – a „Fegyveres Nemzetiszolgálat meghatalmazottjaként” fellépő Horváth-Kovács Attila zászlóssal összejátszva²⁴² – még meg tudta óvni az itt védelmet kapottak többségét az épületbe hatoló hatvan nyilastól, másnap azonban Weiss Arthur Fábry biztatására elhagyta a védett területet, és aztán soha többet nem látták.²⁴³ Weiss rejtélyes halála miatt Fábry ellen 1945 után nyomozást indítottak, melyből végül nem lett eljárás, mégis hozzájárult a Tildy miniszterelnök titkáráként, majd diplomatapályán tevékenykedő egykori ellenálló disszidálásához.²⁴⁴

Az V/2–3. KISKA

Lipótváros zsidónak minősített lakosságát igyekezett menteni a V/2–3. KISKA, melynek az a Markovits István hadapród őrmester volt a parancsnoka, aki már 1944 nyarán Szemes István repülő százados mellett tevékenykedett.²⁴⁵ Körletük a Szemere utcai előljáróság, majd Honvéd utca 28–30. szám alatt működött. Bár létszámuk 350 főről állítólag hamar 1200 főre ugrott, ami ütőképes egységet sejtet, Markovitsék nem vállalkoztak kockázatos akciókra. Fő céljuk az embermentés volt. Baj esetén egy bizonyos „Sassy tábornokra” (Szemes fedőneve) hivatkoztak kellő határozottsággal. Az 1944. december 12-ei kitelepítési parancsot követték, ám Markovics Ó-Komáromban szélnek eresztette embereit.²⁴⁶

KISKA a Városházán (IV. kerület)²⁴⁷

Az államigazgatásban dolgozók „csöndes” ellenállása alulkutatott területe a német megszállásnak,²⁴⁸ pedig még a budapesti Városházán is voltak náciellenes

²⁴¹ Az Üvegházban folyó kiterjedt embermentéshez lásd *Kövágó Sarolta*: Üvegház – üvegsziget. Budapest, V. kerület, Vadász utca 29. In: Tanulmányok Budapest múltjából 38. Bp. 2013. 197–214.

²⁴² *Sz. J.*: Horváth-Kovács Attila „nyilas” zászlós megment 200 embert. Új Magyarország, 1946. január 9. 12. Vö. *Győri György*: Megmeneküléseim. Hosszú levél unokáimnak. Bp. 2001. 90.

²⁴³ Weiss távozásának körülményeit illetően számos elképzelés ismert. Vö. *László Á.*: Egy sors, egy század i. m. 142–166. Ezt követően, 1945. január elején Mikó Zoltán vezérkari százados felvette a kapcsolatot Fábryval a rózsadombi frontszakasz szovjeteknek történő megnyitása érdekében, ám a terv dugába dőlt. Gazi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 498–504.

²⁴⁴ *Kovács G.*: Alkonyat Budapest felett i. m. 321–322., 422–423. „A pótnyomozás azt derítette ki, hogy gyanúsított válságos helyzetekben saját életének kockáztatásával számos üldözöttnek segítséget nyújtott.” Határozat, 1948. jan. 5. ÁBTL 3.1.9, V-151109. Nü. anyag. vizsgálati dosszié. Fábry felelősségét hangoztatja Weiss elhurcolásában: *Ember Mária*: A cinkos vállat von. Magyar Nemzet, 1989. augusztus 29. 7.

²⁴⁵ Szemest november közepén a nyilasok le is tartóztatták. Ismeretlen részletek az ellenállási mozgalom történetéből. Beszélgetés a deportálásból hazatért Szemes István repülőőragnnyal. Demokrácia, 1945. augusztus 19. 3.

²⁴⁶ Gazi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 504–507. Vö. Magyar Hírlap, 1983. január 27. 9.

²⁴⁷ 1944-es állapotok szerint.

²⁴⁸ Bár az itt tárgyalt csoportot nem említi, az adminisztratív ellenállásra számos példát hoz, lásd *Veszprény László Bernát*: Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt. Bp. 2019.

hivatalnokok, akik utóbb ellenállási csoporttá szerveződtek. Fegyveres bázisukat a Szádeczky Kardoss László fogalmazó vezette IV. kerületi KISKA képezte. A mérnökök, tisztviselők, nyomdászok és segédhivataliak alkotta csoport szoros együttműködésben dolgozott a VI. kerületi nemzetőr századdal, majd KISKA-val.²⁴⁹ Szádeczkyék összeköttetésben álltak a MÁV Gépgyár ellenállási mozgalmával, az Egyetemi Könyvtár, az Eötvös Collegium és a Szent Imre Kollégium németellenes csoportjaival, a Teleki Pál Munkaközösséggel, a francia hadifoglyok fegyveres csoportjával, az MNFFB-vel, sőt az illegális kommunistákkal is.²⁵⁰ A nyilas hatalomátvétel időszakában már „minden kritikát kiálló szigorú konspiráció színhelye” volt a székesfevárosi központi hivatala, ahol az MNFFB röplapjait is sokszorosították. Nyomdájuk „segítségével okmányokat, igazolványokat gyártottak az üldözötteknek, élelmiszert látáltak el az illegális kényszerülteknek. Több mint háromezer mozgósított bevonultatását sikerült megakadályozniuk.” Emellett szabotálták a nyilas rendeleteket, és eredményesen akadályozták a köztisztviselők és a közületek nyugatra evakuálását. „Csaknem ezer menekültet bújtattak el a kórházakban, a Svéd Vöröskereszttel együttműködve vagy a svájci követség védnökségét megszervezve. Megakadályozták a távbeszélő központ tervezett elpusztítását, a nyomdagépek elszállítását”, valamint megszállási tervet dolgoztak ki egy közös katonai akcióra a Vörös Hadsereggel, mely munkahelyük átvételét eredményezte volna. A szovjetek helyett azonban a szervezkedést felgöngyölítő nyilasok látogatták meg őket, akik a Margit körúti fogházba hurcolták a csoport több tagját. „Volt, aki belerokkant a vattába, másokat továbbvittek Sopronkőhidára, később a bernai koncentrációs táborba, s nem mindenki érte meg 1945 áprilisát” – olvashatjuk egy 1985-ös újságcikkben.²⁵¹

KISKA a VI. kerületben

A VI. kerületben működött Déry Jenő századosnak a Lovag utcai iskolába telepített KISKA zászlóalja. Déry – Ferenczihez hasonlóan – civilben fűszer, gyarmat- és háztartási áru nagykereskedő volt,²⁵² emellett kerületi leventeparancsokként is nevet szerzett magának a környéken.²⁵³ Katonai pedigéje sem volt rossznak mondható: a kőszegi cőgerájban (bentlakásos katonatisztképző középiskolában)

²⁴⁹ *Gazsi J.*: A honvédség kiegészítő karhatalom helye, szerepe i. m. 39.

²⁵⁰ Markos György a vele kapcsolatban álló városháziakat amatőr, kezdetleges ellenállócsoportnak ábrázolja memoárjában. *Markos György*: Vándorló fegyház. Bp. 1971. 20–51. Az ellenszenv kölcsönös lehetett; legalábbis egy ügynökjelentés idézi Szádeczky Kardost, miszerint Markos 1944-ben a Magyar Front nevéit adta ki a hivatalos szerveknek. Jelentés, 1955. márc. 1. ÁBTL 3.1.9. V-129283/6. Márton Endre.

²⁵¹ *Buza Péter*: Egy tárló a Városházán. „Könyökvédős” ellenállók. Magyar Nemzet, 1985. március 23. 7.

²⁵² BFL VII. 180. 3327/1941 Dr. Barcs Ernő közjegyző iratai.

²⁵³ Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 515–520.

szerzett érettségit a Ludovika Akadémia követte, ahol 1937-ben avatták tiszté. A visszacsatolások idején Kassán, Rahón és Kolozsvárott szolgált, majd 1941-ben saját kérésre szolgálaton kívüli viszonyba helyezték. 1944-ben reaktiválták.²⁵⁴ Kisegítő honvéd karhatalmi alakulatával a Danuvia gyárból hamis papírokkal nagy mennyiségű géppisztolyhoz jutottak, melynek felét a XIII/1 KISKA-nak adták át (de a Városházán szerveződő ellenállással is kapcsolatban álltak). Eleinte nem voltak sokan, a 120–140 fős létszám magját diákok és Aradi utcai leventék alkották. Karácsony után aztán már körülbelül 800 fő verődött össze pár tucat tiszv vezetésével a Lovag utcában. Déryék fő profilja szintén az embermentés volt, amit olykor „Gróf Ferenc pártszolgálatos vezetővel”, néha rendőrökkel alkudozva tudtak eredményesen művelni.²⁵⁵ „Muszosokat bújtattak”, svájci házakat őriztek (az „Üvegház” védelméből ők is kivették a részüket) és visszahozták a vecsési frontra kivezényelt leventéket. Náluk lelt menedékre Kossa István is, aki a Vörös Hadsereg megbízásából jött át a fronton. Az alakulat kötelékébe tartozó Décsi Gábor így emlékezett vissza a sajátos körülményekre: „gyalogsgági kiképzésre vezettem a zászlóaljat a Ligetbe. Az Aradi utcán mentünk végig, ahol az utolsó utcagyerek is ismert engem, tudta rólam, hogy zsidó vagyok. Így tudták azt is, hogy ez a katonásdi egy álkatonásdi és gyerekeik valószínűleg jó helyen vannak.”²⁵⁶ Déry, míg alakulatát 1944. december 8-án Komáromba nem vezényelték, hamis jelentésekkel húzta az időt, ekképp igyekeztén elkerüli a fiatalok bevetését. 1944. december 21-én aztán nyilvánvalóvá lett számára, hogy a végcél nem Komárom, hanem Németország, így saját maguk gyártotta nyílt parancssal visszatértek „Budapest védelmére”. Az ostromgyűrű bezárulva előtt felduzzadt létszámmal értek vissza a fővárosba, ahol december 30-án a Nagymező utcai Rádus házba, az Arizóna mulató pincéjébe települtek. Itt neves művészeket is bújtattak (például Alfonzót, László Dezsőt, Bársony Istvánt vagy Dajbukát Ilonát), emellett lovat vágtak és kenyeret sütöttek az éhező lakosságnak. Január 8-án Déryt és helyettesét, Sebestyén Sándor főhadnagyot Nidosiék a Városház utca 14-be rendelték és letartóztatták. Déry a Vár pincéiben raboskodott, ahol egy hadbíróóság halálra ítélte, míg helyettesét a zászlóalj ellenőrzésével bízták meg.²⁵⁷ Az ítélet végrehajtására már nem került sor.²⁵⁸

²⁵⁴ HIM KI Személyi okmánygyűjtő 14388. Déry Jenő

²⁵⁵ Déry Jenő: A VI. kerületi KISKA zászlóalj tevékenysége és ellenállása. Mo-i partizánmozgalomról és KISKA zlj tevékenységéről leírás. ÁBTL A-1139.

²⁵⁶ Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 517.

²⁵⁷ Sebestyén Sándor olvasói levele. Magyarország 9. (1972) 38. sz. 31.

²⁵⁸ A kitörés után Déry egy NKVD (az orosz Belügyi Népbiztossághoz tartozó) századostól pecsétes igazolást kapott és megalakította a Budai Magyar Katonai Parancsnokságot, mely a Logodi utcai NKVD központ mellé lett beosztva. Déry Jenő: A VI. kerületi KISKA zászlóalj tevékenysége és ellenállása. Mo-i partizánmozgalomról és KISKA zlj tevékenységéről leírás. ÁBTL A-1139. Alakulatának

Déryéktől nőtt ki az a nemesfemes szakszervezetben nevelődött ifjú munkás csoport, mely Balogh József, a Lantos-fivérek és mások vezetésével VI/2 KISKA néven önállósult. Körletük a Valéria-telepen, az Aszódi utcában volt. Fő profiljuk a röplapok (például a „Halál a német megszállókra” kezdetű) és a hamis iratok gyártása volt, de a németek ejtőernyős utánpótlását is pusztították a bekerített Budapesten. Hogy ne legyenek teljesen védtelenek, pisztolyokat vettek a Teleki téri piacon, az Alkotás utcai helyőrségi kórházban pedig cigarettát cseréltek fegyverre egy műtőssel, de a senki földjévé lett Vecsésen is zsákmányoltak. Nagyobb fogás várta őket a ferencvárosi pályaudvaron, ahonnan tekintélyes mennyiségű fegyvert „vételeztek” vagonokból. Ezt később a szovjeteknek adták át. A Valéria-telepi vagányok 1945. január 4-én buktak le, de a kikerkező csendőrök elől némi tűzharc árán sikerült elmenekülniük a közeli Egres-erdőbe.²⁵⁹

KISKA a VII. kerületben

A budapesti gettó mellett működött a VII/1 KISKA. Sok oka lehet annak, hogy az ő történetük feledésbe merült. A parancsnokot, a Párizst is megjárt tanítót, Farkas Imre tartalékos zászlóst megölték, helyettese Perényi Lukács báró 1945 után diszszidált, és Peruban telepedett le, az állomány pedig szétszóródott. Farkasék Novák Károlyon keresztül már 1944 nyarán kapcsolatba kerültek a kommunista párttal, annak katonai szárnyával, vagyis a 1940-es évek végén kivégzett Pálffy Györggyel és Sólyom Lászlóval.²⁶⁰ Mindeközben Perényiék a budapesti francia ellenállással is együttműködtek.²⁶¹ A báró és emberei az István utca 20. szám környékén, elhagyott házakban kvartélyozták be magukat és igyekeztek látványosan gyakorlatozni, míg a körlet az Abonyi utcai iskolában működött. A VII/1 KISKA főképp fegyverszerzéssel és röplapozással hívta fel magára a figyelmet – többek között a nyilasokét. Miután Farkas néhány „tanítványa” Csepelen lebukott, december elsején Farkast és Perényit is elfogták.²⁶² Mindketten a Margit körútra, majd Sopronkőhidára kerültek. Perényi budapesti fogsága alatt „nem nagyon ült, inkább feküdt, mert talpát gumibottal verték a nyilas csendőrök” – emlékezett rabtársára Boldizsár Iván.²⁶³

egy része ugyanakkor szovjet hadifogolytáborba került Gödöllőre, ahonnan Vörös János közreműködésével sikerült kiszabadítani az „ellenállásban résztvevő honvédeket”. Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 515–520.

²⁵⁹ *Kocsis Tamás*: Az Aszódi úti VI/2. Magyar Nemzet, 1965. április 11. 7.

²⁶⁰ A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon i. m. 87.

²⁶¹ Hogyan segítették erővel, ésszel, emberáldozattal a francia „évadé”-k a magyar ellenállási mozgalmat? Az egész háború alatt rövidhullámú adó működött a francia követségben. Új Magyarország, 1946. augusztus 27. 11.

²⁶² Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 523–524.

²⁶³ *Boldizsár Iván*: „Bíró Bertalan”. Napló és emlékezés Bajcsy-Zsilinszkyról. Népszabadság, 1975. január 19. 7.

Mégis ő járt jobban, mert Sopronkőhidáról kiszabadult, míg Farkast az SS-ek 1945 tavaszán sokadmagával továbbhajtották Ausztriába, hogy aztán ott az egyik társával megkísérelt sikertelen szökést követően agyonkínózzák, majd Persenbeug váránál agyonlőjék.²⁶⁴ Az elfelejtett tartalékos zászlós 1945 utáni reputációját jelzi, hogy 1946 nyarán az „ellenállási mozgalomban részt vett hősi halottként” a Magyar Szabadság érdemrend ezüst fokozatában részesülők mindössze tizenégy fős körébe tartozott – többek között Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kiss János, Nagy Jenő és Tartsay Vilmos társaságában.²⁶⁵

Konklúzió

1945. január 6-án Vajna Ernő, Budapest nyilas kormánybiztosa feloszlatta a KISKA-t és tagjait kötelezte, hogy vonuljanak be a Hungarista Légióba.²⁶⁶ Mint láthattuk, legkésőbb a következő napokban fel is számolták az összes olyan egységet, ahol a parancsnok koordinálásával jelentősebb ellenállási tevékenység folyt.

A KISKA-parancsnokok nem vonalvezetően érkeztek el az ellenálláshoz. Többük komoly jobboldali paramilitáris vagy diverzáns (rongyos gárdista, partizánvadász, vkf. stb.) tapasztalatokkal rendelkezett, amit kamatoztathattak is a budapesti katlanban. Feltűnően sok közöttük az olyan karrierív, amelyet az antropológiai irodalom a *trickster* kifejezéssel ír le. Olyan „örök bolyongók” ők, akik határhelyzetekben kerülnek pozícióba, miközben az őket felszínre juttató struktúrák éppen szétesőben vannak.²⁶⁷ Tevékenységük ezért nem írható le ideológiai szempontból – például a fasiszta-antifasiszta tengely mentén –, jóllehet esetünkben a parancsnokok 1944-es nyilas- és náciellenességéhez nem férhet kétség. Csakhogy ez az attitűd nem zárja ki a hivatalos vagy éppen szélsőjobboldali kötédeket, sőt akár a korábbi nyilas párttagságot sem, ahogyan mindezekre számos példát láthattunk. 1944-es fellépésüket az emberieségi szempontok mellett motiválhatta a magyar fajvédelem eszmeiségének érvényesítése és a várható új kurzus felé való igazodás is. S míg ők nagy erővel konspiráltak, legénységük tagjai között voltak beavatottak, voltak részlegesen informáltak, de a legtöbben alighanem

²⁶⁴ *Almágy Pál*: Sopronkőhidai napló. Bp. 1984. 182–184. Budapesten az Almágy tér 16. szám alatti mentőállomáson is működött egy KISKA, mely embermentésre specializálódott. Beépültek a nyilasokhoz, akikkel halálos áldozattal járó összetűzést is vállaltak. Kapcsolatban voltak Kiss Károly kőbányai partizánjaival. Gazsi kandidátusi, MTA Kt D/14.302. 525–526.

²⁶⁵ A posztumusz elismerést a köztársasági elnök és a miniszterelnök adományozta. Magyar Közlöny, 1946. augusztus 27. 1.

²⁶⁶ *Kovács Z. A.*: A Szálasi-kormány belügyminisztériuma i. m. 134.

²⁶⁷ *Szakolczai Á.*: Marginalitás és liminalitás i. m. 14. „A bizonytalanság, a válság, az ambivalencia a trickster birodalma, ahol az addig marginális, minden kereten kívülálló alakok egyszerre a középpontba kerülnek”. Uo. 21.

csak túl akarták élni a véres összeomlást és sodródtak az eseményekkel. Emellett mindig, mindenhol akadnak olyanok is, akik szeretnek a zavarosban halászni. Kröszl Vilmos pályája a legjobb példa arra vonatkozóan, hogy egy katonaszökevény nemcsak egy „dekkoló” alakulatnál vagy egy aktív ellenálló csoportnál találhatta meg a számításait, de kiköthetett akár a nyilasoknál is.²⁶⁸

Azt is érdemes megfontolni, hogy a kortársak többsége elsősorban nem elvi alapon viszonyult a fasiszta, nemzetiszocialista és kommunista (vagy bármely más) rendszerekhez, hanem saját boldogulásának és esetleg az ország gyarapodásának prizmáján keresztül.²⁶⁹ A felgyorsuló nagypolitikai sakkjátszma pedig néhány év alatt akár 180 fokos fordulatot is eredményezhetett e berendezkedések megítélésében. Juhász Gyula szavaival élve: Franciaország gyors kapitulációja 1940 júniusában „gátszakító hatással volt a magyar középosztályra” a Harmadik Birodalom diktálta „új Európába” vetett hitet illetően, ám ez a hit a 2. magyar hadsereg doni katasztrófája nyomán, 1943 elején már megrendült.²⁷⁰ Bő másfél évvel később a testközelbe érő front, a Vörös Hadsereg megérkezése immár minden tisztán gondolkodó számára egyértelmű helyzetet teremtett a Harmadik Birodalom – és szövetségesei – sorsát illetően. Mindezzel együtt a kommunista behatás nem volt meghatározó a kiegészítő honvéd karhatalomban. A KISKA kötelékében folytatott, nehezen követhető, de kiterjedt érték- és embermentésnek nem valamely ideológia vagy párt, hanem az összeomlás és az államigazgatás anarchiája volt az elsődleges kontextusa.

THE AUXILIARY MILITARY POLICE FORCE AND RESISTANCE IN BUDAPEST, 1944–1945

by Ákos Bartha

SUMMARY

The study explores the role of the Auxiliary Military Police Force (KISKA), established in November 1944, in the resistance against the Germans and the Arrow Cross in Budapest. Having briefly summarized the conceptual and methodological problems that hinder

²⁶⁸ Kröszl katonaszökevényként jelentkezett a nyilas pártba a hatalomátvétel után. *Lénárt András: A megtalált ellenség – Egy nyilasok ellen folytatott nyomozás a hatvanas években.* In: *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989.* Szerk. Ungváry Krisztián. Bp. 2013. 380. Plasztikusan, folyamatában ábrázolja a „kisemberek” 1944-es sodródását Zoltán Gábor a XII. kerületi nyilasokról írt regényében. *Zoltán Gábor: Orgia.* Bp. 2016. (A szerző ugyanakkor felettébb kérdéses módon használja a történeti forrásokat.)

²⁶⁹ Ehhez az attitűdhez a budapesti házmesterek példáján keresztül lásd *Ádám István Pál: Házmesterek a vészorkorszakban.* Századok 153. (2019) 691–715.

²⁷⁰ *Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944.* Bp. 1983. 104.

the research, the author surveys the organizational history of KISKA before examining and assessing, on the basis of extensive source material, the history and accomplishments of the most important resistance units. The career of the commanders and deputy commanders with a (far-)right political background who took part in the conspiracy are also reconstructed in detail. This analysis sheds light on the causes and, partly, on the working of contact networks which, as described in the paper, extended from the various communist factions to the Arrow Cross. Instead of applying an “anti-fascist paradigm” the author interprets in the conclusion the armed resistance and human salvation pursued in the KISKA from a more pragmatic approach, involving new research concepts.

Joó András

A „NEMZET ARANYA”

A „Kállay Alap” története – tények és kérdőjelek

1944 februárjában Kállay Miklós, számolva a közeli német megszállás lehetőségével, egy igen nagy összegű célvagyon létrehozásáról hozott döntést. Az úgynevezett „Kállay Alap” a külföldre kényszerülő kormány, illetőleg külföldön létrejött nemzeti képviselőket céljait kívánta szolgálni, de ugyanúgy felhasználható lett volna a külföldre távozott kormányzó részére is.

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy különféle, eddig alig vagy egyáltalán nem ismert kútfők alapján rekonstruálja a Svájcban, aranyrudakban elhelyezett célvagyon sorsának alakulását, bemutatva az érintett szereplőket és azt, hogy a nagy értékű arany kezelése milyen problémákat vetett fel, összefüggésben Magyarország helyzetének alakulásával is.

A Kállay-émlékiratok margójára

Kállay Miklós emlékiratai nyomtatásban 1954-ben, angol nyelven láttak napvilágot az Amerikai Egyesült Államokban.¹ Kállay az emlékiratok ügyében sűrű levelezésben állt Bakách-Besseney Györggyel,² a Magyar Nemzeti Bizottmány külügyi bizottságának élén álló, ekkor már New Yorkban élő volt diplomatával. Valószínű, hogy a végleges angol szöveg kialakítására Bakách-Besseney is hatást gyakorolt, aki 1943–1944-ben a magyar béketapogatózások kulcsszereplője volt, megőrzött dokumentumait pedig Kállay rendelkezésére bocsájtotta. Ő és Kállay 1945 és 1954 között sűrűn írtak egymásnak, bizalmas hangnemben. A volt miniszterelnöknek az emigrációs politikába való bekapcsolódását Bakách-Besseney igyekezett egyengetni.³

¹ *Nicholas Kállay: Hungarian Premier. A Personal Account of a Nation's Struggle in the Second World War.* New York 1954.

² Báró Bakách-Besseney György (Bp., 1892. ápr. 14. – New York, 1959. febr. 19.) diplomata. 1920 márciusától szolgált a külügyminisztériumban. 1938. június 15-től 1941 nyaráig a belgrádi követség élén állt, 1941. július 27-től 1943. szeptember 10-ig Vichyben, ezután Bernben követ.

³ Bakách-Besseney György Kállay Miklóshoz, 1948. aug. 27. és dec. 21., 1949. jan. 6. és 22., 1952. jan. 10. és febr. 16., jún. 15., okt. 6., okt. 9., 1953. jún. 30. és júl. 2.; Kállay Miklós Bakách-Besseney Györgyhez, 1952. dec. 5., 1953. jún. 9. és szept. 9., valamint számos más irat: Kállay Gyűjtemény (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza), Kállay Miklós irathagyatéka (jelzet, számozás nélkül) (a továbbiakban: KGY).

A memoár megjelenése nagyjából egybeesett azzal, hogy Kállay az Egyesült Államokba költözve politikailag újra aktívvá vált a nyilvánosság előtt.⁴ Számos megfontolás szólt ekkoriban amellett, hogy az emlékiratok írója bizonyos kérdésekről csupán óvatosan értekezzen, vagy egyes titkos lépéseinek a taglalását teljességgel mellőzze is. Az emigráció körülményei közt kifejtett „nemzeti politikát” anyagi értelemben alátámasztani kívánó tetemes célvagyonnak a létrehozása 1944 kora tavaszán, amely „Gstaad 6.9.99.” megjelöléssel került a Schweizerische Bankgesellschaft zürichi főintézetéhez, kétségkívül ez utóbbi körbe sorolható.⁵

Kállay Kristóf, a miniszterelnök legidősebb fia – a háborús évek alatt apja egyik személyi titkára – egy kedélyes asconai ház, a Casa Ametta vendége volt 1954 nyarán. Wettstein János⁶ nyugalmazott követ (Bakách-Besseney hivatali elődje Bernben) és felesége, báró Bornemisza Margit⁷ voltak a vendéglátók. Augusztus elején Kállay Kristóf rövid köszönő levelet intézett az egykori követhoz, akinek elküldte apja emlékiratainak egy példányát, a következő ajánló sorokkal: „Kérlek, fogadd szívesen tőlem, Te neki munkatársra voltál és biztosan meg fogod érteni az ő gondolatait, célját, ideáljait, amelyekért őt most is úgy jobb, mint baloldarlól támadják.”⁸

Ekkor több mint tíz éve nem volt már kapcsolat Kállay Miklós és Wettstein között, akik gyermekkoruktól fogva ismerték egymást.⁹ Wettstein kétségtelesen Kállay „munkatársaként” tekinthetett magára, de nem látta úgy, hogy e szerepében megbecsülést nyert volna. Az iránta mutatott bizalom megnyilvánulásának tekinthette azonban, hogy Bakách-Besseney berni követ és Vladár Ervin¹⁰

⁴ Lásd a 3. jegyz., illetve Bakách-Besseney György Kállay Miklóshoz, 1953. máj. 22. KGY. Utóbbi levél tudósít arról (Allen Dullesre hivatkozva), hogy Kállay amerikai vízumra „kedvező elintézetést nyert”, és itt olvashatók az emlékiratok címjavaslatai.

⁵ *Jó András: „Gstaad 6.9.99.”* – A svájci úgynevezett Kállay-féle aranyalap létrejöttének és kezelésének problémái – dokumentumok Wettstein János hagyatékából. In: Lymbus – Magyarságtudományi forrásközlemények. Bp. 2018. 661–722.; Kállay Miklós levele Bakách-Besseney Györgyhoz, 1944. febr. 10. Bakách-Besseney György iratai (1941) – 1943–1958, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, személyi fondok: Bakách-Besseney György hagyatéka (1943–1958) (a továbbiakban: P 2066) 2. doboz 28. dosszié; Kállay Miklós Wettstein Jánoshoz, 1944. febr. 10. Wettstein János irathagyatéka, Bp. (a továbbiakban: WJH), jelenleg magánkézben (a hivatkozott levelek és fogalmazványok digitális másolatai a szerző birtokában vannak).

⁶ Westersheimi Wettstein János (Bp., 1887. jún. 20. – Locarno, 1972. okt. 21.) diplomata, a politikai tudományok doktora (1910) és a jogtudományok doktora (1912). 1939. szept. 16-tól 1943. szept. 10-én kelt felmentéséig berni követ. Lásd *Jó A.: Gstaad i. m.* 664–668.

⁷ Báró kásznói Bornemisza Margit (Csetény, 1887. júl. 23. – Locarno, 1971. ápr. 17.) 1933-ban kötött házasságot Wettstein Jánossal. Első férje Thyssen-Bornemisza Henrik volt.

⁸ Kállay Kristóf Wettstein Jánoshoz, 1954. aug. 7. KGY.

⁹ Lásd *Jó A.: Gstaad i. m.* 664.; Wettstein János Kállay Kristófhhoz, 1954. aug.(?) WJH; A Budapesti II. ker. Kir. Egyetemi Katolikus Főgymnasium, s a vele kapcsolatos M. Kir. Ferenc József-Nevelőintézet évi értesítője az 1904–1905-iki tanévről. Franklin-Társulat, Bp. 1905. 55–56.

¹⁰ Vladár Ervin (Bánfalva, 1897. máj. 24. – Caracas, 1984. júl. 11.) diplomata, jogi doktor, 1942 nyarártól 1943. november 23-ig külügyminisztériumi különleges beosztásban dolgozott, majd genfi főkonzul.

genfi főkonzul mellett 1944. február 10-én kelt (de csak március 14-én kézhez vett) titkos magánlevelében a miniszterelnök őt is megbízta az említett nagy értékű alapnak a kezelésével.¹¹

Kállay Kristófhoz intézett válaszlevelében Wettstein köszönetet mondott a megküldött emlékiratokért, de hangsúlyozta, hogy – amiként sokat sejtetően fogalmazott – „tekintettel a tekintendőkre” nem fogadhat el „ilyen értékes” ajándékot. Ragaszkodott tehát a könyv árának, valamint a portókölségnek a megtérítéséhez. Az említettek leszögezése után a levélíró rátért a múlt kérdéseire, egyáltalán nem rejtve véka alá, hogy véleménye szerint a svájci szintéren 1944-ben elindított, politikai és morális természetű kötelezettségekkel járó akciónak a későbbiekben korántsem megfelelően varrták el a szálait. Wettstein követ alighanem megütközött azon – különösen a miniszterelnöktől 1944-ben kapott bizalmas felkérésének a tudatában –, amit az emlékiratok lapjain saját személyével kapcsolatban olvasott. Nem is mulasztotta el levelében ezeknek a szövegrészeknek felidézését. Megjegyzéseinek címzettje valójában Kállay Miklós volt, nem pedig Kállay Kristóf, aki azokat – külön legépelve – hamarosan eljuttatta apjához New Yorkba.¹²

Wettstein tíz esztendővel korábbra vonatkozó közlendőit tapintatos, baráti modorban vezette fel. Amint kiemelte, a miniszterelnök nem csupán iskolatársa, hanem „ifjúkori jóbarátja” is volt, aki irányában „mindig ennek megfelelő magatartást” tanúsított, ám nem tekinthette magát mégsem a „munkatársának”, mert a Kállay-kormány időszakára eső másfél év során – amíg a berni követség munkáját irányíthatta – „politikai utasítást” nem kapott, a svájci szintéren tett lépések pedig a háta mögött folytak. A továbbításra szánt érdemi levélrész, miután megerősítette az „Arany-alap kezelésére” adott megbízás pusztá tényét, már egy új bekezdésben tért ki az egykor vállalt megbízotti szerepre. Az a „körülmény” – írta Wettstein –, hogy „azóta soha többé nem kerestt [tudniillik Kállay] velem kapcsolatot és tudomásom szerint olyanokkal működik szorosan együtt, akik iránt a legnagyobb bizalmatlanságra vannak igen nyomós okaim – szükségképpen kihat vele szemben való állásfoglalásomra is”. Ezután az emlékiratoknak a személyét érintő megállapításaira reflektált, s csak általánosságban tért vissza újra az Alap (a továbbiakban

¹¹ Joó A.: Gstaad i. m. 1. dok. 684–686., a példányokra lásd uo. 684. 121. jegyz.; Szilágyi Ágnes *Judit – Sáringer János*: Ifj. Horthy Miklós, a kormányzó kisebbik fia. Tanulmányok, dokumentumok. Bp. 2002. 247–249.

¹² Wettstein János Kállay Kristófhoz, 1954. augusztus WJH. (A Wettstein-hagyatékban a teljes levél fogalmazványa van meg, amelyen nem szerepel a nap megjelölése). A legépelte érdemi rész (dátum, címzett és aláírás nélkül) a nyíregyházi Kállay Gyűjteményben található. Az emlékiratok magyar kiadásában szerepel, hogy Wettstein „nem volt alkalmas”, ti. „a nyugati hatalmakkal való kapcsolatok felvételére”, mert róla német szimpátiát feltételeztek. Az angol változat fogalmazása negatívabban cseng (hardly a suitable person). *Kállay Miklós*: Magyarország miniszterelnöke voltam I–II. Bp. 1991. II. 142., vö. *Kállay, N.*: Hungarian Premier i. m. 385–386.

így, nagy kezdőbetűvel szerepel) kérdésére a következőképpen: „Vannak dolgok, melyeket – illetékes nemzeti fórum hiányában – még nem lehet a nyilvánosság előtt szóvá tenni. Egyszer azonban el fog jönni ennek az ideje is és akkor semmiféle tekintetek nem indokolhatják majd hallgatásomat, mert ez nemcsak jobb meggyőződéssel ellenkeznék, hanem egyúttal a közérdeket is sértené.”¹³

Wettstein és később családjának tagjai a vonatkozó dokumentumokat megővták az utókor számára. Ezek nélkül az Alap történetét jellemző kusza szálak kibontása nem lenne lehetséges. Az iratok mai birtokosa, Wettstein János (a diplomata, Miklós¹⁴ nevű testvérének, a FANTO Egyesült Ásványolajgyárak Rt. egykori vezérigazgatójának az unokája) a hagyaték tanulmányozását lehetővé tette e sorok írója számára, és hozzájárult az Alap keletkezéstörténetét részletesen dokumentáló iratok közléséhez is.¹⁵ Ugyanígy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött Bakách-Besseney-hagyaték külön dossziéjában fekvő iratok, valamint a nyíregyházi Kállay Gyűjteményben található levelezés ismerete nélkül ma is csupán az emigráns sajtó pontatlan, gyakran ferdtítő megállapításaira hagyatkozhatnánk e fontos, de kényes ügyben.¹⁶

Az Alap ügye és a magyar emigráció

1954-ben Wettstein megküldte Kállay Miklósnak még 1948. október 17-én kelt terjedelmes memorandumát, amelyben az Alap kezdeti „historikumát” taglalta. A már publikált Wettstein-memorandum (itt is hivatkozott) közlésein túlmutatóan tanulmányom célja az ügy személyes és politikai aspektusainak jobb megvilágítása.¹⁷

Kállay 1954-től szerepet vállalt a működését hivatalosan 1949. július 21-én az Egyesült Államokban megkezdő Magyar Nemzeti Bizottmányban, amelyet az

¹³ Uo. Vö. elküldött, gépelt változat, illetve Wettstein János Kállay Kristófhhoz, 1954. augusztus KGY.

¹⁴ Wettstein Miklós (Bp., 1892. ápr. 2. – Bp., 1974. jan. 28.) jogi doktor, cégvezető, pénzügyi szakember.

¹⁵ Wettstein János iratai a diplomata egyik unokaöccse, Wettstein Imre és az említett, ifjabbik Wettstein János érdemei révén maradtak fenn. Az iratok sorsát és az Alapra vonatkozó egyes dokumentumokat lásd *Joó A.*: Gstaad i. m. 661–722.

¹⁶ Például Kanadai Magyarság, 1953. október 3.; Amerikai Magyar Hang, 1953. október 19.; Hungária, 1953. július 10. és szeptember 4. A Hungáriában néhány nappal azután, hogy a lap felelős szerkesztője levélben érdeklődött Wettsteinnél az Alapról, „Világosságot az eltűnt svájci milliók ügyében!” címmel névtelen cikk jelent meg; állítólag az emigrációs „közélet” egyik „tekintélyes személyisége” írta. Wettstein János érdemi információkat nem volt hajlandó adni. Lásd Hungária, 1955. március 20.; Makra Zoltán Wettstein Jánoshoz, 1955. márc. 14., Wettstein János Makra Zoltánhoz, 1955. márc. 18. WJH; A Memorandum szövegét lásd *Joó A.*: Gstaad i. m. I. dok.

¹⁷ 1954-ben a memorandumához csatoltan Wettstein János dokumentumok másolatait is elküldte egykori megbízójának. A Memorandum két, egymástól lényegileg nem eltérő (kézíratos és gépelt) szövegét egybevetette e sorok írója. Lásd *Joó A.*: Gstaad i. m. I. dok. 675–683. Egy aláírás nélküli, eltérő (gépelt) példány található Horthy kormányzó emigrációs iratai közt, lásd Horthy család családi levéltára (Lewes, Nagy-Britannia Egyesült Királyság) II. fond: a család iratai, 5. családtagok levelezése 3. Horthy Miklós levelezése (Wettstein név alatt). Itt is egyező a dátum: 1948. okt. 17. (Az adatokért Bern Andreát illeti köszönet.)

emigráció akkori csúcsszervének tekinthetünk. A Bizottmányt és főként annak politikai döntésekben illetékességgel bíró Végrehajtó Bizottságát az 1947 kora nyarát követően emigrációba kényszerülő, az 1945 utáni időszakban még fontos szerepet játszó személyek dominálták. (Ha csak a legjelentősebb kettőre gondolunk, akkor Varga Béla és Nagy Ferenc nevét kell említenünk.)¹⁸ A magyar emigráció megosztott volt, a Bizottmány tevékenységét pedig befolyásolták a hidegháborús hírszerző szervezetek (főképp a CIA) akciói is. A tényleges működése addig nem is indulhatott be, amíg a formálisan társadalmi szervezetként megalakult – valójában a CIA irányítása mellett létrejött – Free Europe Committee (Szabad Európa Bizottság) meg nem kezdte a működését.¹⁹ Az amerikai hírszerzés hálóiba illeszkedtek egyes emigráns politikusok (közülük külön kiemelhető Eckhardt Tibor), akiknek személyes sorsát, lépéseit az amerikaiak által nekik szánt szerep befolyásolta. Az Alap kezelői közül ketten, Bakách-Besseney, valamint a Magyar Nemzeti Bank egykori vezértitkára, Radvánszky Antal²⁰ utóbb szerepet játszottak egyes titkos amerikai hálózatok részeként is.²¹

Az Alappal kapcsolatos kérdések bolygatása épp 1954-ben Kállay számára kifejezetten zavaró lett volna. Az alkotmányos, de rendkívüli helyzetekre vonatkozó egykori törvényi felhatalmazásra hivatkozva ki lehetett térni a kérdés részletes tisztázása elől. Bakách-Besseney például még azt is elutasította, hogy a Varga Béla által 1956-ban New York Állam Legfelsőbb Bíróságához – az Alap úgynevezett maradványát (kb. 1,2 millió svájci frankot) már 1947 áprilisa és 1949 augusztusa között őrző svájci bank – a Schweizerische Kreditanstalt ellen benyújtott keresetének ügyében nyilatkozzék a bíróság felé.²² Ez a tartózkodó hozzáállás azon a megfontoláson nyugodott, hogy az Alap (melynek jelentős része minden bizonnyal vagyonos magánszemélyek összegyűjtött adománya volt Chorin Ferenc koordinációja mellett) kormányfői rendelkezési alapnak minősült, amelynél – legalábbis elvileg – nem kellett tételes elszámolást adni, legfeljebb utólagosan, olyan legitim fórum előtt, amely 1954-ben nem látszott adottnak. Ekkoriban tehát nem úgy tűnt, hogy

¹⁸ A Bizottmány létrejöttéről és kezdeti működéséről lásd *Katalin Kádár Lynn: The Hungarian National Council / Hungarian National Committee Magyar Nemzeti Bizottmány / Magyar Nemzeti Bizottság 1947–1972*. In: *The Inauguration of Organized Political Warfare. Cold War Organizations sponsored by the National Committee for a Free Europe / Free Europe Committee*. Ed. Katalin Kádár Lynn. Saint Helena 2013. 238–245.

¹⁹ *Várdy Béla: Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*. Bp. 2000. 477–479.

²⁰ Báró Radvánszky Antal (Radvány, 1908. nov. 6. – Yerres, Franciaország 1996. jún. 2.), bankszakember, közíró, Baranyai Lipót munkatársa, a Nemzeti Bank vezértitkára. Később Franciaországban élt. Az Új Hungária hetilap alapítója.

²¹ *Mark Stout – Katalin Kádár Lynn: 'Every Hungarian of any value to intelligence': Tibor Eckhardt, John Grombach, and the Pond. Intelligence and National Security* 31. (2016) 708–714.

²² Bakách-Besseney György Michael M. Platsmanhez a „Varga versus Credit Suisse” tárgyában, 1957. febr. 21. KGY.

az Alap felhasználásának vizsgálata törvényesen megvalósítható. Ebben nagy nézetkülönbség Wettstein és Kállay közt sem lehetett, eltekintve az ügy morális és személyes vonatkozásaitól. Előbbi a Bizottmányt nem tekintette jogilag illetékesnek, utóbbi pedig a kérdés feszegetését politikai okokból és óvatosságból nem látta tanácsosnak. Kállay Wettsteinhez intézett későbbi – egyben utolsó – levelében kategorikusan fogalmazott: „Leveledre érdemileg nem válaszolok.”²³

Wettstein a háború után őszinte hangú levelezést folytatott Barcza Györggyel, a korábban svájci központtal működő Követi Bizottság fejével, aki az Alap kifizetéseinek rendszeres kedvezményezettje volt 1946 tavaszáig. A két régi diplomata gyorsan megtalálta a közös hangot, és értesüléseiket megosztották egymással.²⁴ Az alapkezelőkkel Barczának korábban elszámolási nézeteltérései támadtak, s negatív érzelmeinek Wettstein előtt – a rá egyébként jellemző – nyílt és keresetlen modorban adott hangot. 1948 októberében Wettstein egy Barczához intézett levelében pedig rögzítette, hogy az Alap ügyének részleteiről tájékoztatta Eckhardtot és Varga Bélát is.²⁵ Wettstein ugyanis még 1948. április 19-én feleségével az Amerikai Egyesült Államokba utazott, ahonnan csak július 16-án érkezett vissza Zürichbe. Ekkor lehetősége nyílt arra, hogy New Yorkban találkozzon az emigráció prominenseivel, így Eckhardttal és Vargával is. Az utazás célja azonban nem ez, hanem a feleség, Bornemisza Margit bárónő idős amerikai édesanyjának²⁶ meglátogatása volt. Wettsteinék idejüket főképp a massachussetsi Lenoxban töltötték. A megejtett találkozókra előzetes egyeztetés nélkül aligha kerülhetett sor.²⁷

A „régí világ” utasításainak értelmezése

„A régí világnak vége, az soha feltámadni nem fog” – foglalta össze a helyzetet naplójában Barcza 1944. december 31-én.²⁸ A háború legpusztítóbb szakasza azonban még csak ezután következett. 1946-ban, amikor a volt londoni követ és Wettstein

²³ Kállay Miklós Wettstein Jánoshoz, 1954. dec. 10. WJH.

²⁴ Barcza György Wettstein Jánoshoz, 1948. nov. 15. WJH.

²⁵ Barcza György Bartheldy Tiborhoz, 1946. ápr. 15.; Bartheldy Tibor Radvánszky Antalhoz, 1946. ápr. 15. Bakách-Bessenyei György irathagyatékáról készült mikrofilm (a továbbiakban: MNL OL X 10636) 53672. tekercs. Lásd még az említettekre és Barcza stílusára: Barcza György Wettstein Jánoshoz, 1948. nov. 15. WJH; *Barcza György: Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból I–II.* Bp. 1994. II. 84.; Wettstein János Barcza Györgyhez írott levelének fogalmazványa, 1948. okt. 9. WJH.

²⁶ Mathilde Louise Price (Wilmington, Delaware, 1865. március 14.–1959. január 19.)

²⁷ Az utazás pontos dátumait ifj. Wettstein János közölte a szerzővel, és az általa őrzött hagyatékban fellelhető családi levelezés alapján tudhatók. Wettstein János Barcza Györgyhez (fogalmazvány), 1948. okt. 9. WJH. Vö. uo. *Wettstein János: Hazám szolgálatában 1944–1956. gépelt kézirat, Ascona, lezárásának dátuma: 1963. okt. 23. (címlapon: „A szerző kiadásában, kézirat gyanánt”), 32.*

²⁸ *Barcza György: Naplórészletek, 1938–1944.* Közreadja Bán D. András. 2000 8. (1996) 3. sz. 54.

közötti levélváltások megindultak, a két régi diplomatának egy merőben megváltozott nemzetközi helyzettel kellett szembenéznie. Barcza – mint 1946-ban kifejtette – „magánemberként”, a „magyar ellenzéktől” és persze Kállaytól kapott „titkos megbízatása” alapján ténykedett korábban. Kiutazása előtt abban egyeztek meg Kállayval, hogy saját belátása szerint dolgozhat. Ezután ellátták pénzzel is. Az ekkor kapott összeg a később létrehozott Alaptól független volt, de idővel, a Követi Bizottság élén állva, Barcza az Alap terhére is javadalmazást nyert.²⁹

Barcza anyagi ellátása jelentősebb, továbbá rugalmasabb lehetett más diplomatáékénál. 1946 áprilisában, amikor Wettstein már majdnem két éve nem tartozott az Alap aktív kezelői közé, és az alapkezelők a rendszeres kifizetéseket már le is zárták, Barcza nem csupán ahhoz ragaszkodott, hogy a számára megállapított illetményt (ami alapjárandóságként havi 2500 svájci frankot jelentett) az adott hónapban még biztosítsák, hanem járulékos költségeinek, amelyek bizonyos korábbi adói miatt keletkeztek, szintén elvárta a megtérítését. A könyvelési és kiutalási feladatokat ekkoriban végző Barthely Tibor³⁰ számára egy „ukáz” kiadását követelte tehát Bakách-Besseneytől, aki azonban visszautasította kérését, jelezve: az év március 31-ével a kifizetéseket lezárták. Ezután nem sokkal kezdődtek meg a tárgyalások az Alap maradékának visszaszolgáltatásáról Nagy Ferenc kormányfő képviselője (Gordon Ferenc)³¹ és az alapkezelők között. Állítólag más, Svájcban tartózkodó, korábban bizalmas megbízatást teljesítő, majd a Követi Bizottsággal kooperáló személyek is igyekeztek még az Alapból némi pénzhez jutni ekkoriban, de ők is sikertelenül.³² Így felmerült az 1946 tavaszán Svájcba visszatérő Tarr László korábbi MTI tudósító neve, akit 1948-ban, kémkedés vádjával a svájci hatóságok letartóztattak.³³

²⁹ 1943. ápr. 9-ei bejegyzés (Montreux) Uo. 48. Vö. *Barcza Gy.*: Diplomataemlékeim i. m. II. 100.; Barcza György Wettstein Jánoshoz, 1946. szept. 20., illetve Wettstein János Barcza Györgyhez, 1946. szept. 15. WJH.

³⁰ Barthely Tibor (1894–1969) diplomata. 1940-ben Csáky István kabinetfőnöke, 1941–1944-ig a külügyminisztérium elnöki osztályának vezetője.

³¹ Gordon (1945-ig Neuhaus) Ferenc (Bp., 1893. febr. 12. – Buenos Aires, 1971. aug. 18.) közgazdász, politikus. A Tildy- és a Nagy-kormány pénzügyminisztere (1945. nov. 15. – 1946. aug. 26.), 1946. augusztustól 1947. június eleji lemondásáig berni követ.

³² Barcza György Barthely Tiborhoz, 1946. ápr. 15.; Barthely Tibor Radvánszky Antalhoz, 1946. ápr. 15.; Barcza György Bakách-Besseney Györgyhez, 1946. ápr. 19. és máj. 7.; Bakách-Besseney György Barcza Györgyhez, 1946. máj. 2. Ez utóbbi levélből kiderül: Barcza több juttatást kapott annál, mint áprilisi járandósága lett volna. Lásd még Radvánszky Antalnak Bakách-Besseney Györgyhez írott bizalmas levelét, 1946. ápr. 17. MNL OL X 10636 53672. tekercs. (A levelek eredetije megtalálható: MNL OL P 2066 Bakách-Besseney György iratai (1941)–1943–1958, 3. doboz 36. dosszié, alább erre hivatkozunk. E forráshely tanulmányozásáért köszönetet mondok Gellért Ádámnak.

³³ Lásd az előbbi jegyzetben: Radvánszky Antal Bakách-Besseney Györgyhez, 1946. április 17. Tarr László (1907–1996) újságíróról lásd *Soltész Márton*: Egy „komoly nemzeti és kulturális ügy”. Nagy Péter, a műfordító és „irodalmi ügynök”. Irodalomtörténeti Közlemények 121. (2017) 603. Az információért köszönet mondok Ablonczy Baláznak.

Az Alap eredetileg felkért kezelői (Bakách-Besseney, Vladár és Wettstein), valamint a hármójuk közé rövidesen kooptált Radvánszky, a német megszállást követően, 1944. március 23-án megejtett találkozásuk után – elvben – azt is lefektették, miként javadalmazhatók a Sztójay-kormányt el nem fogadó úgynevezett „disszidensekhez” csatlakozott „egyéb, politikai működést kifejtő személyek”. E juttatások mértékét a „szakítás előtt” (értsd: a Sztójay-kormány hivatali működésének kezdete) az illető országban akkreditált követ „legjobb lelkiismerete szerint” határozhatta meg.³⁴ Ez a – hivatalos megerősítést nem nyert – előírányzott gyakorlat később személyek tágabb körének a javadalmazásához is elvezethetett.

Az Alap kezelésének elveiről és gyakorlati metódusairól, valamint az eszközölt kifizetésekről – bővebb források hiánya, illetőleg a meglévők szűkszavúsága miatt – töredékes ismeretekkel rendelkezünk. Az említett 2500 svájci frank, Barcza György esetében, összhangban van azzal, amit az Alap eredeti kezelői – Magyarország német megszállását követően – lefektettek, de már ebben sem tudtak végleges egyezsége jutni. Ennek alapján a nem a korábbi szolgálati helyükön maradó vagy más országba távozott egykori követek alapjövedelmét havi 2000 svájci frankban határozták meg, amelyhez működési pótlék is járt volna, a politikai tevékenység támogatására. Ennek mértékét a meghatalmazottak a javadalmazott diplomata egyéni súlyához és aktivitásához mérten, saját mérlegelésük alapján határozhatták volna meg.³⁵

Az Alap létrehozásának és a felkért személyek későbbi jogszerű eljárásának az alapját a miniszterelnök 1944. február 10-én kelt, a kiszemelt alapkezelőkhöz egyidejűleg intézett levele képezte. Ehhez a levélhez egy úgynevezett reverzális is tartozott, ez olyan eljárási kikötéseket tartalmazott, amelyekre az alapkezelő három személynek előre kötelezettséget kellett volna vállalnia azáltal, hogy aláírtan visszajuttatja azt a kormányfőhöz. Az Alap elhelyezésére vonatkozó egyes részleteket is rögzítette a miniszterelnöki levél, de sem pontos összeget nem közölt, sem pedig az eredetileg a magyar királyi kormány részéről elhelyezett (így további lépésekig állami letétként kezelt) aranyrudak számáról vagy az azokat befogadó széfről bővebb információt nem tartalmazott. A svájci bankkal lebonyolított technikai lépésekhez is idő kellett. A feltételezhetően komplikált eljárást eredményező jogi lépések, az úgynevezett „felhatalmazási törvénynek” – mint a meghatalmazottakkal közölt jogi alapnak – a vonatkozó passzusaiából következtek (ezen a honvédelemről szóló 1939. évi II. tc. érthető).³⁶ A kiszemelt bankkal történő együttműködést

³⁴ *Jóó A.*: Gstaad i. m. 6. dok. 702.

³⁵ Uo. 700–702.

³⁶ A „felhatalmazási törvény” alatt az 1912. évi LXIII. tc. vált ismertté. A törvény helyébe az 1939. évi II. tc. lépett, melynek a 158. §-a szolgáltathatta a jogi alapot, kimondva: „A minisztérium a Magyar Nemzeti Bank, a Pénzügyi Központ és a m. kir. postatakarékpénztár ügyvitele és üzletvitele

szabályozó jogi megoldás részletei nem ismerhetők meg Bakách-Besseney vagy Wettstein hagyatékaiból. A „jogi konstrukció” – ahogyan arra felkérő levelében Kállay utalt – azért „rendszeresített”, hogy lehetővé tegye még „mélyreható rezsimváltás” esetében is az erre feljogosított személyeknek a letétbe helyezett érték egésze feletti szabad rendelkezését. A miniszterelnök megfogalmazásában „tekintélyes összegű állami pénzek” kezelése történhetett meg így „magánjogi alapon”. Mindezek megvalósulásához a bankkal, azaz a Schweizerische Bankgesellschafttal is megfelelően előkészített megállapodásra volt szükség, a megbízottaknak pedig a bankhoz közös „kérelmet” kellett benyújtaniuk, hogy az Alap kezelésükbe átvehessen.³⁷ A részletekről a bank levéltárában végezhető kutatások nélkül csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Lényeges (főképp a későbbi kötelezettségek értelmezése kapcsán), hogy a kényesebb természetű állami ügyek céljára szolgáló miniszterelnöki, úgynevezett rendelkezési alap terhére elkülönített célvagyonról volt itt szó, amit elvileg belátása szerint használhatott fel a kormány feje, s róla csak általánosságban, vagyis részletes, igazolt nyugták nélkül kellett számadást adni, indokolt esetben akár csak évekkel később.³⁸ A jogi keretek ekkor (és utóbb is) tág értelmezésre adtak lehetőséget.

A felkérő levélhez mellékelt, további részleteket tartalmazó reverzális végleges dátumaként eredetileg egy februári napot kívántak megjelölni, így magát a hónapot az iratra előre rávezették. A kormányfői levéllel egyidejűleg tehát el kellett készülnie a reverzálisnak is. A kiszemelt rendelkezőkhöz azonban ez bő egy hónap elteltével jutott csak el. Különös, hogy miután az előkészületek sokkal korábban megtörténtek – talán még az 1943-as esztendő végén vagy 1944 januárjában –, a konkrét lépések hosszabb ideig elmaradtak. Radvánszky Antal MNB vezértitkár csak március első napján indult útnak Svájcba, hogy majd csupán március 14-én – néhány nappal Magyarország német megszállása előtt – találkozzon személyesen is a megbízottakkal, akiknek ekkor adta át a miniszterelnök írásbeli, illetőleg bizalmas szóbeli üzenetét.³⁹

Februárban Kállay arra kényszerült, hogy újra átgondolja a titkos diplomácia színterein tett addigi lépéseit.⁴⁰ A sürgető kényszerek a felkérő levelében is megjelennek, egyértelműen vázolja az ország szuverenitásának közeli elvesztését és

tekintetében rendkívüli intézkedéseket tehet, és e végből a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket is állapíthat meg.” Lásd még *Joó A.*: Gstaad i. m. 1. dok. 676.

³⁷ Kállay Miklós felkérő levele, 1947. febr. 1. Eredeti példányairól és róla lásd *Joó A.*: Gstaad 1. dok. 684–686.

³⁸ Lásd *Berecz Sándor*: A mai rendszer állandóan túllépi a rendelkezési alapokat. Szabadság, 1935. december 22.

³⁹ *Joó A.*: Gstaad i. m. 686. 129. jegyz., 687–689.

⁴⁰ *Joó András*: Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia. Bp. 2008. 203–207., 230.

vezetőinek – köztük magának Horthynak – az esetleges külföldre távozását. A harctéri helyzet a mélyreható változások esélyét februárra jelentősen megnövelte. Az idő tehát sürgetett. Radvánszky azonban hivatali útlevéle megújításával foglalkozott még egy darabig, emellett pedig a Nemzeti Bank készletéből származó arany kijuttatása (ha ez, mint feltételezhető, februárban történt csak) szintén időt vehetett igénybe. A szükséges készletet végül az MNB-nek a Svájci Nemzeti Banknál fenntartott, szabadon mozgatható aranyletétéből (Freies Depot) helyezték át a Schweizerische Bankgesellschafthoz.⁴¹ Az aranyrudak minden bizonnyal szabályos és dokumentált úton kerültek ki Svájcba.⁴² Könnyen előadódhatott olyan helyzet, amelynek következtében az Alap ügyének adminisztratív és jogi részét nem lehetett volna még részben sem elrendezni. Majdnem így is történt. Az Alap rendeltetésszerű megnyitására végül nem kerülhetett volna sor, amennyiben Wettstein – fenntartásait félretéve és a rendkívüli helyzet súlyát mérlegelve – nem működik együtt a másik két kijelölt diplomatával az ügy érdekében.⁴³

Az alapkezelők közti nézeteltérések már a legelső, zürichi összejövetelükön élesen vetődtek fel. Wettstein János szerint ugyanis Bakách-Besseney György és Vladár Ervin „frontot csináltak” ellene. A személyes bizalom hiányát érezte, így Ghyczy Jenő külügyminiszternek azonnal meg is írta: őt a többiekől „egész gondolkodásunk eltérő volta” választja el.⁴⁴ Ezt Bakách-Besseney is hasonlóképp látta, így ő szintén tollat ragadott és levelet fogalmazott Kállay és Ghyczy számára. Wettstein kezdetől fogva meg akart válni az Alap ügyeinek intézésétől, s kérte a felmentését is a miniszterelnöktől. Az alapkezelők mindegyike úgy találta továbbá, hogy a küldött reverzalist eredeti formájában nem írhatják alá, így új szöveg megfogalmazását ítélték célszerűnek. Főképp arról nem tudtak egyezsége jutni, hogy a rendelkezési jog gyakorlásánál általában szükség van-e mindhárom megbízott jóváhagyására (ami az eredeti reverzális szövegéből véleményünk szerint elég világosan kiolvasható), vagy esetenként gyakorolhatják a jogot ketten is. Wettstein attól tartott, hogy a későbbi döntéseknél teljesen mellőzik majd. Nem volt adott a majdan eszközölni kívánt kifizetések mértékére (például a követi diszsidencia tagjainak illetményére) vonatkozó iránymutatás sem.⁴⁵

⁴¹ A Magyar Nemzeti Bank aranyletétében történt mozgásokat dokumentáló kimutatás, 1944. március – 1952. szeptember, Archiv der Schweizerischen Nationalbank (a Svájci Nemzeti Bank Levéltára Zürich, továbbiakban: ASNB), ASNB / 117.0, Fremde Golddepots, abgelegte Bogen (a digitális másolatért Patrick Halbeisen illeti köszönet).

⁴² Bakách-Besseney György feljegyzése, 1955. febr. 10. KGY; Feljegyzés a Róberttel [Gordon F.] folytatott beszélgetésről, 1946. május 16. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 32–33. lap.

⁴³ *Jóó A.*: Gstaad i. m. I. dok. 678.; *Barcza Gy.*: Diplomataemlékeim II. i. m. 362. Függelék: Bakách-Besseney György Kállay Miklóshoz, 1944. júl. 28.

⁴⁴ *Jóó A.*: Gstaad i. m. 5. dok. 699. Wettstein János Ghyczy Jenőköz, 1944. márc. 15.

⁴⁵ MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié Bakách-Besseney György Ghyczy Jenőnek szánt titkos minősítésű közlései (1944. márc. 16.), illetve Kállayhoz intézett sorait (dátum nélkül) tartalmazó

Wettstein azon az állásponton volt, hogy a megbízásuk mindenekelőtt politikai természetű, így legalábbis az egyet nem értés tényét az intézkedéseknél szükséges rögzíteni. Bakách-Besseney ezzel szemben úgy vélekedett, hogy a politikai együttműködés berni hivatali elődjével az Alap céljai miatt eleve nem lehetséges, mivel azokat a német megszállók által diktált magyar politikával szemben (az angolszász hatalmak képviselőivel kooperációban) folytatott manőverek révén lehetett volna csak megvalósítani. Ezekbe Wettstein aktív bevonását – véleménye szerint – nem lehetett elképzelni, még akkor sem, ha róla korábban „alaptalanul” gondolták, hogy németbarát. Elődje és az ő felfogása közti különbségre Kállay előtte – állítólag – többször „rámutatott”, így szerinte politikai együttműködésre a miniszterelnök „nem gondolt”, hanem pusztán az „anyag kérdések” közös irányítására.

Kállay Radvánszky Antalón keresztül Svájcba továbbított, egyértelműen politikai tartalmú szóbeli kiegészítő üzenetét azonban mindhárom megbízotthoz intézte, így azon előfeltevése mégiscsak szilárd lehetett, hogy a három személy a lényeges politikai ügyeket egységesen ítéli majd meg.⁴⁶ 1944. március 12-én Kállay ugyanakkor még egy külön, senki mással meg nem osztott tartalmú, kizárólag kézzel papírra vetett levelet küldött Bakách-Besseneynek. Ez a címzetthez éppen elért még, de – minden bizonnyal – csak a megbízottak március 14-én tartott találkozója után. A levél a politikai kérdéseket és a legitím képviselet jellemzőit járta körül, de csupán általános direktívákat fogalmazott meg, semmit sem közölve a megbízottak egyéni nézeteinek összehangolásáról. Általános célként Kállay egyértelműen a „németekkel hadban álló nemzetekhez” való csatlakozást jelölte meg.⁴⁷

Bakách-Besseney Kállayhoz március közepén írt levelének fogalmazványa leszögezi, hogy ő és nyugalmazott követ elődje „teljesen eltérő” politikai álláspontot foglalnak el, emiatt a legalapvetőbb kérdések (így például egy budapesti rezsimváltás) ügyében is kétségbe vonta, hogy közös döntésre képesek lennének. Azt szintén rögzítette – későbbi interpretációjával ellentétesen –, hogy a miniszterelnök a február 10-ei levelében „foglalt megbízás” alapján hármójuknak „kifejezetten politikai jellegű kérdések felett” kell dönteniük.⁴⁸ A vázolt aggodalmakkal szemben, március 19-e után Wettstein – immár éles helyzetben – mégis csak együttműködőnek bizonyult. A Sztójay-kormányt ő is jogszerűtlennek és külső

levélpiszkozatai 64–66. lap.; *Joó A.*: Gstaad i. m. 4. dok. 694–697., vö. Uo. 676–677. A reverzálisra lásd uo. 2/a., és 2/b. dok. 686–692. valamint a Wettstein által javasolt változatot: 3. dok. 692–694.

⁴⁶ *Joó A.*: Gstaad i. m. 10. dok. 709., 11. dok. 712., 1. dok., I. sz. (Memorandum) 679. Vö. még Radvánszky szóbeli közléseinek rögzített változatával, 1944. márc. 15. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 72–73. lapon.

⁴⁷ Kállay Miklós Bakách-Besseney Györgyhöz, 1944. márc. 12. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 61–63. lap.

⁴⁸ Bakách-Besseney György Kállay Miklóshoz, dátum nélkül (1944. márc. 16.?) MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 66. lap.

kényszer eredményének tekintette, majd az Alap feletti rendelkezési jog gyakorlásához szükséges lépéseket sem akadályozta. A későbbiekben – főleg az előkészítés megnyugtató lezárása nélkül – aligha vállalhatta azonban, hogy az Alap felhasználásába ne legyen beleszólása, s csupán egyszerű aláíró ember legyen.

Az alapkezelőség végül március végén kezdhetette meg működését, miután az anyagi forrás elérhetővé vált. Ezután június végéig kísérleteztek, hogy Radvánszky Antal közvetítésével olyan megegyezés jöjjön köztük létre, amely mindannyiuk – legalább elvi – megelégedésére szolgálhatott volna. Végül a magát korábban csupán „pótmegbízottként” meghatározó Wettstein visszavonult az ügyek intézésétől. Ez azonban kizárólag az addig is inkább ad hoc jellegű részvételének lezárását és további közreműködésének a megtagadását jelentette, nem pedig a ráruházott felelősség elhárítását, és még ennél is kevésbé a többi megbízott majdan foganatosított intézkedéseinek a hallgatólagos vagy előzetes jóváhagyását. Noha korábban a további együttes működés metódusára már csaknem sikerült közös álláspontra jutni egy Vladár és Bakách-Besseney által összeállított tervezet nyomán, amelyet elvben Wettstein is elfogadott, a bizalomhiányt mégsem lehetett feloldani. Az addigi gyakorlat Wettstein számára azt mutatta ugyanis, hogy a „disszidált” magyar diplomácia „máris beható politikai tevékenységet fejt ki”, őt figyelmen kívül hagyva. Megbízott társai közvetlenül még a Követi Bizottság megalakulásáról sem informálták, arról csak Radvánszkytól értesült – utólag. A Követi Komitét névvel is illetett testület tagjainak a sorába tehát nem szándékoztak őt meghívni, viszont felelős maradt volna ezután is a Bizottság finanszírozásáért. Ez furcsa helyzetet eredményezett, annál is inkább, mert a másik két alapkezelő tagja volt a Követi Bizottságnak, utóbb pedig többen taggá válhattak olyanok is, akik a Sztójay-kormány alatt még hosszabb ideig szolgálatban maradtak.⁴⁹ Wettstein szabályszerű lemondása nem volt már lehetséges, csupán tényleges részvételének a felfüggesztése. Visszavonult tehát, de jogi értelemben nem mondott (és nem is mondhatott) le.

Wettstein a politikai akciók „irányításában” nem kívánt részt venni, világosan lefektetve: „vezető szerepre” igényt nem tart.⁵⁰

Kállay 1944. március végén az Alap sorsáról nem értesült már, utolsó üzenetében azonban (tehát abban, amelyet hivatalát még gyakorolni képes miniszterelnökként utoljára küldött Bakách-Besseneynek) leszögezte, hogy későbbi, külföldre való távozása esetére a maga számára is rendelkezési jogot kíván biztosítani, ahogyan ő fogalmazott: „mindenre további ingerenciámat fenntartani kívánom”. Ugyanitt jelezte azt is, hogy a pénz „személyes” erőfeszítéseinek az „eredménye”,

⁴⁹ *Jóó A.*: Gstaad i. m. 7. dok. 702. 233. jegyz., és uo. 8. dok. 704–705.; *Barcza Gy.*: *Diplomataemlékeim* i. m. II. 364–365.

⁵⁰ *Jóó A.*: Gstaad 8. dok. 705.

a kincstári vonatkozásban pedig ellentételezéséről „magánforrásból” intézkedett. Kállay e levelének tartalmát a célok és a további eljárások tekintetében jogi alapot képezőnek tekintette. A háború végét követően is kifejtette, hogy magát az „alkotmányos, független” Magyarország utolsó miniszterelnökének tekinti (az igényelt jogfolytonosságból levezethető valamennyi következménnyel együtt), noha ennek gyakorlati téren – saját bevallása szerint – maga sem látta már túl nagy jelentőségét. Ugyanekkor, 1945 októberében, hallani sem akart még az Alap esetleges átadásáról és a megmaradt arany Magyarországra viteléről, sőt úgy vélekedett – annak eredeti forrásai miatt is –, hogy amennyiben netán lemondának az alapkezelők, úgy a jogaik rá szállnak vissza.

Az 1944. március közepéig megkapott instrukciók végül nem bizonyultak elegendőnek és világosnak az alapkezelők számára. Csaknem bizonyosnak látszik azonban egy, még a külügyminisztériumban elkészített, a miniszterelnök emlékezete szerint március 16-án vagy a rákövetkező napon, Szentmiklósy Andor által útnak is indított „részletes utasítás” létezése, melynek az elküldését a külügyminiszter állandó helyettese utóbb Kállaynak (már a török követségre történt elmenekülését követően) személyesen erősítette meg. Erről a „részletes” utasításról a politikai osztály vezetője (Szegedy-Maszák Aladár) is tudhatott, de az – minden valószínűség szerint – végül nem ért célhoz Svájcban a német megszállás körüli napokban; a külügyminisztériumban őrzött példányát pedig március 19-én emészthette el a tűz azokkal a levelekkel együtt, amelyeket Wettstein, valamint Bakách-Bessenyey a miniszterelnöknek és a külügyminiszternek küldött a Bernből még épphogy megérkező követségi futárral.⁵¹ Szentmiklósy a háború után nem adhatott erről felvilágosítást, mert a titkos magyar diplomáciai manővereket összefogó, kulcsszerepet játszó diplomatát utóbb a németek deportálták és meghalt Dachauban. Ide kívánczó információ, hogy Wettstein és a Szentmiklósy család rokonságban álltak, Andor letartóztatása után pedig gyermekeit a Wettstein család segítette.⁵²

1944 júliusának közepén a török követség menedékjogát élvező, de a külvilágtól elszigetelt Kállaynak sikerült egy levelet kijuttatnia Svájcba. Bakách-Bessenyeyhez intézett soraiban kinyilvánította, hogy továbbra is őt kell legitim kormányfőnek tekinteni, mint írta: „Én vagyok a miniszterelnök, és ti vagytok a követek”. Az Alap ügyét érintve újra instrukciókat fogalmazott meg, többek közt erősebb propagandát kért. Mindebből az következik, hogy az Alap megnyitásáról, a szükséges lépések

⁵¹ Kállay Miklós Bakách-Bessenyey Györgyhöz, 1944. márc. 12., és 1945. okt. 6. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 50–52., 61–63. lap.

⁵² Ifj. Wettstein János közlése a szerző részére Wettstein és Miklós fivére levelezése alapján. Szentmiklósyt áprilisban letartóztatták, fiai ezután felkeresték Wettstein Miklóst, lásd utóbbi levelét, 1944. ápr. 29. WJH.

megtörténtéről végül mégis csak értesült. Kiemelte, hogy Habsburg Ottóval, akit „teljes jogú” trónörökösnek tekintett, működjenek együtt, ha ez aktuálissá válik. Az Alap felhasználása – szerinte – ekkor is az ő „egyéni felelőssége” alapján történhetett. A levélben egyetlen szó sem esik Wettsteinről, viszont általában a követekről igen. Kállay üzenetét valamennyi, az általa vallott (március 19. előtti) „legitimitás” talaján álló diplomatához intézte, kifejezetten kérve a „követ urak” tájékoztatását, akikről egységes fellépést kért. Bakách-Besseney a hó végén válaszolt a miniszterelnöknek, akihez azonban levele nem jutott el.⁵³

1944. június 28-án Wettstein az Alap ügyeinek intézésétől való visszavonulását írásban közölte a többi megbízottal, így Kállay török közreműködés mellett kijuttatott közléseit hozzá már nem továbbították, mivel az alapkezelőkkel a kapcsolatot meg is szakította, az Alapot érintő tájékoztatásra pedig kifejezetten nem tartott igényt.⁵⁴ Az Alap megmaradt aktív kezelői feljegyzést készítettek a fejleményekről. Ebben előjáróban leszögezték, hogy lemondás a Kállaytól kapott megbízásról (de jure) nem történt, ezáltal Wettstein „rendelkezőjoga teljes épségben megmarad”. Eszerint később is jogosult volt arra, hogy a számlakivonatokat megtekintse vagy a Schweizerische Bankgesellschafttól felvilágosítást kérjen.⁵⁵ Ezzel a joggal azonban Wettstein a későbbiekben sem élt.

Az „esetleges politikai együttműködés” kérdését Wettsteinnel – amint az az események sorát összegző feljegyzésükben áll – Vladár Ervin, Bakách-Besseney és Radvánszky „egmás között több ízben megtárgyalták”. Ez a megfogalmazás ismét kérdéseket vet fel, ugyanis az Alap jogforrásaként értelmezhető dokumentumok (Kállay februári levele, a küldött reverzális) egyikében sem szerepel a leghalványabb utalás sem arra, hogy az Alap kezelőinek egy része (köztük Radvánszky, akit épp Wettstein hozzájárulása mellett vettek be utóbb a rendelkezők sorába) felhatalmazást nyert volna annak a mérlegelésére, hogy mire is biztosít lehetőséget politikai értelemben a kormányfő által eredendően kijelölt kezelők valamelyikének. Erre egyedül Kállay lehetett volna jogosult, aki viszont – igaz kényszer hatására – lemondott miniszterelnöki posztjáról. Ha lemondásának jogszerűsége vitatható is, a kormányfő akkor sem volt a cselekvőképessége birtokában az adott időszakban.⁵⁶

⁵³ Kállay Miklós volt magyar miniszterelnök levele Bakách-Besseney György volt svájci magyar követnek, 1944. július 14. Közzéteszi Bán D. András. *Mozgó Világ* 25. (1995) 12. sz. 78–81.; Bakách-Besseney György volt svájci magyar követ levele Kállay Miklós volt magyar miniszterelnöknek, 1944. július 28. In: *Barcza Gy.: Diplomataemlékeim i. m. II. 356–363.*

⁵⁴ *Jóó A.: Gstaad i. m. 10. dok. 709–711.*

⁵⁵ A Wettstein János ny. követtel a pénzügyi alapra vonatkozó 1944. márc. 23.–1944. júl. 1. között folytatott megbeszélések, illetve levélváltások anyaga. MNL. OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 55–56. lap.

⁵⁶ Uo. A Montreux-ben kelt irat végén áll, kihagyott helyel: „(... drb. melléklet)”, ezek, beazonosíthatóan, nincsenek a 28. dossziében.

Kállay megfelelően tájékozott volt a svájci szintéren tevékenykedő amerikaiak Wettsteinnel kapcsolatos álláspontjáról. Üzenetei eljutottak Royall Tylerhez⁵⁷ és Allen Dulleshez is.⁵⁸ Korábban az ő igényeik szerint történt meg a követváltás a berni poszton. Wettstein nem élvezte Tyler bizalmát. A svájci amerikai-magyar kapcsolattartás e kulcsfigurája minden bizonnyal egy még budapesti működése során megismert személyi kör tagjai révén, illetőleg a tőlük beszerezhető információk alapján kívánta kialakítani a titkos együttműködés személyi kereteit. Ebben a Nemzeti Bank korábbi elnöke, Baranyai Lipót előkészítő lépései, valamint Radvánszky közreműködése jelentették a központi elemet. Tylerék svájci működéséről Wettstein tudott, és azt is sejtette, hogy mellőzésével komolyabb manőverek folynak, ezekbe azonban nem kívánt beleavatkozni, sőt fedezésükre is hajlandónak mutatkozott, miközben rámutatott a német hírszolgálatok eredményes felderítő tevékenységére, amely erre a kérdésre is kiterjedt. Wettstein – miként alapkezelő társai fogalmaztak – „alappal vagy alaptalanul”, mégis „persona non grata” maradt az amerikaiak szemében, s ezen aligha lehetett volna változtatni.⁵⁹ A formális diplomáciai posztot betöltő személy korrekt magatartása valójában nem is számított igazán, sokkal inkább az volt lényeges ebben a helyzetben, hogy illeszkedett-e abba a már évekkel korábban kialakult informális közegbe, amelyet az amerikaiak a bizalmukkal tüntettek ki és céljaik szempontjából megfelelőnek ítétek.

„Hüvelyk Matyi” és a Teleki–Pelényi-terv

Radvánszky Antal felvidéki evangélikus arisztokrata család tagja volt. Az angolbarát és németellenes körökben feltétlen megbízhatóságnak örvendett. Rendszeres vendége volt a Kornfeld család (Kornfeld Móric) szalonjának, ahol többnyire a becenevén szólították, Tome Pouce-nak vagy Tompusznak (azaz franciául Hüvelyk Matyinak, baráti, élcelődő közvetlenséggel utalva alacsony termetére). Tompusz bizalmas munkatársa volt Baranyai Lipótnak a Nemzeti Bank elnökének, pénzügyi munkája mellett pedig a klasszika-filológia szerelmese maradt. Az 1940-es

⁵⁷ Tyler Royall (Quincy, 1884. máj. 2. – Párizs, 1953. febr. 3.) 1924 és 1929 között a Népszövetség Magyarországra rendelt pénzügyi biztosa, Jeremiah Smith Jr. mellett működött, utóbb 1938-ig a Magyar Nemzeti Bank tanácsadója. Magyarul is beszélt. Részt vett a hidegháborús amerikai propaganda-tevékenységében, szoros kapcsolatot ápolt a magyar emigrációval.

⁵⁸ *Borhi László*: Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig. Bp. 2015. 67–69.; Lásd a következő dokumentumkötet magyar vonatkozású részeit is: From Hitler's Doorstep. The Wartime Intelligence Reports of Allen Dulles 1942–1945. Ed. Neal H. Petersen. Pennsylvania 2008.

⁵⁹ A Wettstein János ny. követtel a pénzügyi alapra vonatkozó 1944. márc. 23.–1944. júl. 1. között folytatott megbeszélések, illetve levélváltások anyaga. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 56. lap.; Wettstein János Kállay Miklóshoz, 1954. október. KGY; Wettstein János Ghyczy Jenőhöz 20/főn. 943. sz. gépelt levele, 1943. febr. 22. WJH.

évek elején Kornfeld Móric báró és a később a Gestapo fogságában meggyilkolt Balogh József⁶⁰ állították Radvánszkyt az általuk alapított „Klasszikus Műveltség Barátainak Egyesülete” élére, amely feltehetően más tevékenységet is folytatott, mint ami a neve által sejtethető.⁶¹ Balognak kiterjedt angolszász kapcsolatai voltak, így például Tylerrel vagy később (a háború során) már titkosszolgálati szerepben, Lisszabonban működő magyar–amerikai professzorral, Deák Ferencsel (Francis Deak). Balognak Deákhhoz 1940 decemberében intézett levele szerint Radvánszky New Yorkba indult akkoriban, s onnan visszatérve „bizalmas” leveleket is hozhatott magával; s szintén ez a dokumentum említi Tyler nevét is.⁶² Ekkor már zajlottak az Eckhardt Tibor külföldre (USA) távozásával kapcsolatos előkészületek.

Korábban, az 1940-es esztendő során – az itt tárgyalt üggyhöz hasonlóan – egy esetlegesen felállítandó emigráns kormány vagy a külföldre kényszerülő magyar államfő számára hoztak létre elkülönített pénzalapot az Egyesült Államokban (Teleki-Pelényi-terv), amelynek műveleteiben Radvánszkyknak minden bizonynyal szintén szerep jutott. (E terv megvalósítását azonban végül leállították.) Radvánszky 1940 végén és a következő év elején New Yorkban és Washingtonban időzött. Deák eközben feltehetően többször is beszélt telefonon Eckhardttal, majd utóbb Radvánszkyt keresztül küldött bizalmas közléseket Budapestre. Telekinek a külföldi pénzalap létrehozására irányuló, Pelényi János akkori washingtoni követ útján kezdeményezett lépéseinél – a személyekre vonatkozó részletek közlésekor – kiemelt hangsúllyal került szóba Tyler neve. A még tavasszal megteremtett pénzalapra ugyanis előzetes rendelkezési jogot nyert, mint „Hazánk barátja”, amennyiben a két magyar rendelkező (így az erre kiválasztottak között például Barcza György) nem tudtak volna Pelényivel együtt intézkedni.⁶³

Eckhardt Amerikában, 1942 tavaszától együttműködött az amerikai hadügyminisztérium Különleges Hírszerző Osztályával (War Department), pontosabban az annak irányítása alatt létrejött titkosszolgálati szervezettel. A „Pocsolya” (POND)

⁶⁰ Balogh József (Gödöllő, 1893. jún. 12. – Bp., 1944. ápr. 2.) irodalomtörténész, klasszika-filológus. A Society of the Hungarian Quarterly főtítkára (1935–1944). A német megszállást követően bujkált, de elfogták.

⁶¹ *Hafner Zoltán*: Beszélgetés Hubay Miklóssal Balogh Józsefről. In: „Nem sülyed az emberiség!” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Szerk. Jankovics József et al. Bp. 2007. 935.; *Gogolák Lajos*: Romemlékek II. Közzéteszi NóvÉ Béla. Holmi 13. (2001) 500., 505., 510., 513.

⁶² Balogh József Deák Ferencnek, 1940. dec. 9. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Kt) Fond 1/1676, Balogh József irathagyatéka, és egy 3135. sz. alatt található levélfogalmazvány (utalással Baranyaira) Tylerhez, 1940. szept. 23.; *Borbándi Gyula*: A Teleki–Pelényi terv nyugati magyar ellenkormány létesítésére. Új Látóhatár 17. (1966) 2. sz. 155–170.

⁶³ *Nyári Gábor*: A Sándor palotától a ravatalig. Teleki Pál második miniszterelnöksége 1939–1941. Bp.–Piliscsaba 2015. 75., 83.; Balogh József Deák Ferencnek, 1940. dec. 30., Deák Ferenc Balogh Józsefnek, 1941. jan. 3. és 1941. febr. 10. OSZK Kt Fond 1/6387–6388., 6392.; Teleki Pál Pelényi Jánosnak, 1940. márc. 17. *Borbándi Gy.*: A Teleki–Pelényi terv i. m. 163.

fedőnév alatt működő alakulat 1943 márciusától tevékenykedett, Roosevelttel jóváhagyásával. A magyar hálózatát PONY kódnevvel jelölték, amelynek tagja lett az említett Deák is, az egyik lényeges európai csatlakozási pontja pedig Lisszabonban jött létre. Ebben a tevékenységben Habsburg Ottónak (akivel a magyar kormány a portugál fővárosban át tartotta a kapcsolatot) szintén szerepe volt. A szervezet működése folytatódott a hidegháborús időszakban is, miközben Eckhardt a szerepét megőrizte.⁶⁴

1945. július 19-én Bakách-Besseney levelet intézett egy bizonyos UPJACK-hez. A fedőnév mögött Eckhardtot kereshetjük, a POND vezetője (John Grombach amerikai őrnagy) ugyanis pontosan ezt a nevet adta számára a működése kezdetén. Ráadásul ebben a levélben pénzügyi források előteremtéséről esik szó, illetve egy 10 000 frankos utalásról is, bizonyos (pontosabban nem azonosítható) HANNOVER (másutt inkább HANOVER) részére, amely név talán Pelényi János volt washingtoni követet fedti. A levél megfogalmazása és a további kódnevek használata arra utal, hogy a szervezettel már ekkor kapcsolata volt Bakách-Besseneynek, aki UPJACK számára a háború végét megelőzően is írt. Egy minden bizonnyal Chorin Ferenc által írott levélben szintén feltűnt a HANOVER kódnev, amely Barcza György előtt is ismert volt.⁶⁵ Az 1950-es évek elején mind Radvánszky (ANTHONY kódnevvel), mind Bakách-Besseney részt vett a POND munkájában.⁶⁶

A világháború éveiben Radvánszky a Nemzeti Bank ügyeinek intézőjeként – munkája szokványos követelményeként is – időnként Svájcba utazott, így kiválóan alkalmas volt bizalmas üzenetek továbbítására. A svájci szintéren működő Tylert (az előzőleg elmondottak alapján) már korábbról ismerte. 1943 februárjában például a miniszterelnök Baranyai Lipót és Ghyczy Jenő társaságában látta el instrukciókkal. Arra vonatkozólag kellett Tylernél érdeklődni, kit is fogadnának el az amerikaiak Svájcban tárgyalópartnernek. Így esett végül a választás Bakách-Besseneyre. Radvánszky a főnökét, Baranyait 1943. júliusi (Dullesszel és Tylerrel folytatott) svájci tárgyalásaira is elkísérte. E nyári megbeszélések egyenes következménye lehetett Wettstein leváltása.⁶⁷

⁶⁴ *Stout, M. – Kádár Lynn, K.*: Every Hungarian of any value i. m. 703–705., 709–712. Vö. Magyar béketapogatódzások az Egyesült Államokban. Dokumentumok a Lisszaboni Magyar Követség titkos levéltárából. Közreadja Vida István – Urbán Károly. Kritika 14. (1985) 3. sz. 27. dokumentum 34.

⁶⁵ *Stout, M. – Kádár Lynn, K.*: Every Hungarian of any value i. m. 705–706., az UPJACK fedőnévre és a magyar hálózatra különösen: 706., „Kedves Barátom” (kézzel mellé vezetve: Upjack) kezdetű levél, 1945. júl. 19. MNL OL X 10636 53675. tek., Uo. ROAN (Bakách-Besseney?) UPJACK-nek, 1945. márc. 13. és Chorin („Feri”) levele, 1945. máj. 18. – Kádár Lynn Katalin szerint Pelényiről lehet szó, amennyiben a fedőnév és a személy közt logikai összefüggés áll fenn. Pelényi a Hanoverben (New Hampshire) működő Dartmouth College tanára volt. Bakách-Besseney György még a háború alatt része lett a POND-nak. Lásd Kádár Lynn Katalin levele a szerzőhöz, 2019. jún. 17.; Barcza György Bakách-Besseney Györgyhez, 1945. aug. 9. MNL OL P 2066 3. doboz 36. dosszié 357. lap.

⁶⁶ *Stout, M. – Kádár Lynn, K.*: Every Hungarian i. m. 706.

⁶⁷ *Carlisle Aylmer Macartney*: October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929–1945, II. Edinburgh 1957. 122–123., 141., 214., 216. vö. Ghyczy Jenő Bakách-Besseney Györgyhez, 1943. ápr. 8. MNL OL

Radvánszky újabb útját 1944. február közepére tervezték, de a Magyar Nemzeti Bank vezértitkára csak a hónap második hetében kérelmezte a szükséges szolgálati útlevelet, az MNB Főtanácsának február 23-án tartott ülésén pedig még részt vett. Az Alap ügyének intézésével megbízott vezértitkár minden bizonnyal 1944. március 1-jén hagyta el végül Budapestet, hivataláról nem köszönt le. A német megszállást követően, betegsége hivatkozva már nem tért vissza Svájcba. Áprilisban valóban megbetegedett (kanyarója volt), így az Alap ügyében rá háruló feladatokat egy ideig nem is tudta talán ellátni.⁶⁸

A Svájcba megérkező Radvánszky rögtön felvette a kapcsolatot Dullesszel, a miniszterelnök kívánsága szerint. A háborút követően Radvánszky úgy nyilatkozott Carlile Aylmer Macartney brit történésznek, hogy utazása ekkor a „Horthy-alappal” állt összefüggésben.⁶⁹

Az Alap eredeti értéke és a Sztójay-per során elhangzott adatok

Az Alap fedezetét a Nemzeti Bank aranykészletéből különítették el. Erről Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter, aki a Kállay- és Sztójay-kormányoknak egyaránt tagja volt, tudott. Sztójay Döme perének egyik vádlottjaként, néhányszor érintette az ügyet a népbírói eljárás során. A „kormányzói rendelkezési alap” – mint első (gyanúsított) kihallgatása során tett vallomásaiban fogalmazott –, fedezeteként mintegy 1200–1300 kg arany szolgált. Szerinte Svájcban volt „rendesen átdisponált” kb. 5000 kg aranya az MNB-nek, tehát az alapba átvitt aranykészlet akár ennek a terhére is előállítható lehetett volna, de végül mégsem így történt, hanem – amennyire a pénzügyminiszter szavaiból erre következtetni lehet – egy külön eljárás során kerülhetett ki az arany, amelyet először a Svájci Nemzeti Banknál helyeztek el. Bakách-Besseney György 1955. február 10-én (11 évvel az Alap létrehívása után) írott feljegyzése szerint az aranyrudak „horogkeresztrel ellátott német igazoló iratokkal” rendelkeztek. Ez az arany a Svájcba, német joghatóság alatt álló területeken át történt kiszállításából adódhatott, leginkább (mint utaltunk rá) 1944 februárjában.⁷⁰

P 2066 1. doboz 13. dosszié; *Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945.* Bp. 1988. 350.; Bakách-Besseney György Carlyle Aylmer Macartneyhoz, 1946. júl. 5. MNL OL X 10636 53675. tekercs.

⁶⁸ A kérelem dátuma: 1944. február 9. MNL OL Z 9, Gazdasági Levéltár, Magyar Nemzeti Bank Rt., MNB Titkos elnöki iratok, 38. doboz 1/44. tétel: Iktatott iratok TE 1-29. Az MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek (1944) adnak még eligazítást, illetve az utazás időpontjára: főtanácsülési jegyzőkönyv, 1944. jún. 27. MNL OL Z 6, Gazdasági Levéltár, Magyar Nemzeti Bank Rt., A Magyar Nemzeti Bank Főtanácsának iratai, 6. doboz 1944. évi jegyzőkönyvek, 7. lap; Bakách-Besseney György Wettstein Jánoshoz, 1944. április 27. WJH.

⁶⁹ *Macartney, C. A.*: October Fifteenth i. m. 214. 1. jegyz.

⁷⁰ Reményi-Schneller gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. okt. 5. Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) XXV.1.a., Budapesti Népbírói iratok. Büntetőperes iratok, 628 I., 280.

Az MNB Bankosztályának visszamenőleg, 1949 márciusában ellenőrzött adatai szerint a bank 1944-ben pontosan 1201,84786 finomkilogramm aranyat bocsájtott az államkincstár rendelkezésére (a bruttó súlyt nem jelölték meg, de az egyes aranyrudak esetében itt jellemzően 2–5 grammnyi eltérés volt a kisebb értékű finomsúlyhoz képest). Az említett arany mennyiség összsúlya a Svájci Nemzeti Banknál az MNB részére fenntartott szabadon mozgatható aranyletét (Freies Depot) terhére a Schweizerische Bankgesellschafthoz 1944. március 7-én átvitt mennyiséggel pontosan egyezik.⁷¹ Reményi-Schneller pénzügyminiszternek a részletekről is tudomása volt, az arany súlyára pedig egészen jól emlékezett (nem zárható ugyan ki teljesen, de nem is túl valószínű, hogy ismereteit utólag szerezte volna csak a közismerten németbarát miniszter, aki perében név szerint megjelölte az alapkezelőket, és 1944 nyarán hivatalos úton is érdeklődött az Alap sorsa felől).⁷²

Az Alapnak svájci frankban megállapítható összértékét egyedül Wettstein 1948-as memoranduma jelöli meg, eszerint az 6 millió frankot ért. A Svájci Nemzeti Bank kimutatása rögzítette az 1944. március 7-én végrehajtott tranzakciót, ahol a számított pénzbeli érték pontosan 5 913 848 frankot és 65 rappent (centime-ot) tett ki. Az ugyanitt kerekken 100 aranyrúdra megadott finomsúlyérték is egyezik az MNB könyveléséből 1949-ben nyert adattal, így tévedésről aligha lehet szó. További igazoló számítások végezhetőek annak alapján is, amit az egyes aranyrudak súlyát érintően az Alap maradékának átadását dokumentáló, 1947. április 9-én kelt jegyzőkönyvben tizedgramm pontossággal rögzítettek.⁷³ Wettstein későbbi közlését tehát az adatok hitelesítik.

Az 1944. márciusi eredeti érték és a maradék közötti különbség szembeötlő, hiszen az utóbbi 234, 119,73 kilogramm finomsúllyal (19 darab, egyenként változóan kb. 11 409,16 és 12 809,92 gramm közötti finomsúlyú rúd), még a negyedét

doboz 6. dosszié (pallium, 237–302.). Lásd uo. még: 70/e (728–729.) a per tárgyalását, 1946. márc. 7. Vö. Bothmer Károly levele (címezett?), 1945. okt. 29. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), 3.1.9. V-32000/23/1. (itt 1250 kg aranyról esik szó), illetve *Joó A.*: Gstaad i. m. 12. dok. 714–715.; Bakách-Besseney György által készített feljegyzés, 1955. febr. 10. KGY. Ugyanezt támasztja alá Radvánszky Antal 1946. május 16-án Gordon Ferencsel folytatott megbeszélésének összefoglalója. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 33. lap.

⁷¹ Gordon-ügy, iratszám: Bo/Biz-1559/1949, iktatószáma: 1889/Biz-1949. (Sebestyén Pál követnek címezve), 1949. márc. 11. MNL OL XIX-J-1-k 32. doboz admin. iratok, 244. tétel. Az iratban az Alap maradékként átadott arany mennyiség (meghökkenítő módon) tévesen szerepel, ugyanis 934, 119 finomkilogrammot jelöl meg, ami egyáltalán nem felel meg az 1947-es átadási jegyzőkönyvben foglaltaknak. Vö. még ASNB, Fremde Golddepots, abgelegte Bogen, ASNB / 117.0.

⁷² Lásd BFL XXV.1.a 628.I./1946. tárgyalási jegyzőkönyv; *Joó A.*: Gstaad i. m. 12. dok. 714.

⁷³ Gordon-ügy, iratszám: Bo/Biz-1559/1949. MNL OL XIX-J-1-k 32. doboz admin. iratok, 244. tétel., illetve uo. P 2066 2. doboz 28. dosszié 6–7. lap; Oltványi követ jelentése, 1947. szept. 28., Gordon 127/biz.-1947. sz. jelentése, 1947. április 12. XIX-J-1-j, Svájc (1945–64) TÜK-iratok, 20. doboz 244/b tétel. Utóbbi anyagok közt lásd az átadási jegyzőkönyv másolatát is. Vö. Fremde Golddepots, abgelegte Bogen, ASNB / 117.0., illetve az 1947. áprilisi átadás jegyzőkönyvének tételes adataival, amelynek közölt fotómásolatát lásd *Joó A.*: Gstaad i. m. 716–717.

sem teszi ki az egykor letétbe helyezett teljes arany mennyiségnek (ami 100 rúd volt). Ekkor is hozzávetőlegesen 4,92 svájci frankban lehetett egy gramm arany árát meghatározni, így számításaink szerint 1 152 017 frankban határozható meg a maradék 1947-es értéke, a bruttó és a finomsúly kis eltéréséből adódó különbséget figyelmen kívül hagyva.⁷⁴ Pontosabb ismereteink a kifizetésekre nézve, egy-egy esettől eltekintve, nincsenek. Amiképpen az Alap létrehozásának pénzügyi és feltehetőleg a pontosabb jogi módját lefektető iratokat sem őrizték meg, úgy 1946 májusában az alapkezelők is – közös és dokumentált döntésükkel – minden további papírt megsemmisítettek. Az Alap elhelyezésére, megnyitására, illetőleg a kezdeti „kezelésére vonatkozó” iratokról 1944. június 6-án az alapkezelőség három tagja ugyanis azt állapította meg – mint jegyzőkönyvezték: „egyhangú” határozattal –, hogy azokra a rendelkezési alapok szabályai és gyakorlata „irányadó”, így tehát ezeket meg kell semmisíteniük.⁷⁵

Kiutalások és rezsimváltozások

Kállay 1945-től Olaszországban élt. 1945. október eleji levelében a rendelkezők számára meg kívánta határozni az ekkor követendő elveket. Az Alap küldetése – álláspontja szerint – fennmaradt volna az után is, hogy a magyar kormány teljeskörű nemzetközi elismerést nyer, mivel az idegen megszállás ez által még nem szűnt volna meg. Ennek értelmében elutasította az arany átadásának lehetőségét. Hangsúlyozta azt is, hogy abba magánbefizetések történtek, „elszámolási kötelezettség” pedig már csak emiatt sem állt fenn a „jelenlegi” kormánnyal szemben. Bakách-Bessenyei november elején válaszolt, nem vonva kétségbe, hogy a „rég Magyarországnak” utolsó „törvényesen kinevezett” miniszterelnöke Kállay, de röggvest hozzátette: „Szépséghiba, hogy március 19-én lemondta.” Ezután kifejtette, hogy a jövő politikai fejleményeinek a függvényében lehet esetleg „elsiklani” a lemondás ténye felett. Beszámolt arról is, hogy Párizsban levelet kapott a budapesti külügyminisztériumból, mégpedig Sebestyén Páltól. A levél alapján – legalábbis a régi diplomácia fiatalabb tagjai számára – kedvező jövő látszott körvonalazódni. Sebestyén diszkrétan utalt az Alapra is, eszerint – Bakách-Bessenyei előadásában – „kedvező benyomást” kelthetne, amennyiben „annak felszámolására

⁷⁴ Lásd a 73. jegyz. A számításokhoz nyújtott észrevételeikért és iránymutató közléseikért köszönet illeti Danyi Pált és Botos Jánost. Lásd még Ártörténet.hu. – Pénz- és ártörténeti szakportál. Szerk. Danyi Pál. (www.artortenet.hu), illetve vö. *Botos János: A Magyar Nemzeti Bank története II. Az önálló jegybank 1924–1948.* Bp. 1999. 243.; A perelt értékre lásd a bírósági ítéletet: Urteil des Schweizerischen Bundesgerichts, 1949. márc. 3. MNL OL XIX-J-1-k 32. doboz 244. tétel.

⁷⁵ Az 1946. május 11-én felvett jegyzőkönyvet lásd MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 25. lap, illetve uo. az 57. lapon az 1944. június 6-án, Bernben felvett jegyzőkönyvet.

vonatkozólag” az „iniciatíva tőlünk indulna ki”.⁷⁶ Kállay az ügyeket szerette volna személyesen is átbeszélni, de ehhez svájci beutazási vízumra volt szüksége, amire azonban 1946 tavaszáig várnia kellett, akkorra pedig változtatott álláspontján, és eldöntötte, hogy nem gördít akadályt – néhány számára fontos előzetes és elvi feltételen kívül – a maradék ügyének tárgyalásos rendezése elé.

Az Alap átadása egy olyan kormánynak, amelyben Rákosi Mátyás volt a miniszterelnök-helyettes, természetesen a legalapvetőbb kétségeket vetette fel. Az alapkezelők nem is kívánták egyelőre az ügy gyors elrendezését. A kiutalások még bizonyosan nem álltak le 1945 folyamán, sőt 1946 elején sem. Elgondolkoztató, hogy mialatt a Nagy Ferenc által erre felhatalmazott pénzügyminiszterrel, a később berni követté kinevezett Gordon Ferencsel az egyeztetések már elkezdődtek, a magyar külügyminisztérium vonalán – Sebestyén Pál említett érdeklődése dacára – 1946 júniusáig valójában nem történt érdemi lépés. Ekkor Auer Pál párizsi követ a külügyminiszter nevében felszólította Bakách-Besseneyt, hogy a Kállay-kormány által Svájcban „kiutalt pénzüsszegekről haladéktalanul számoljon el”. Auer az írásbeli közléshez baráti hangú magánlevelet mellékel, melyben mentegetőzött: utasítása értelmében „kénytelen” volt a hivatalos felszólítást megküldeni. Bakách-Besseney postafordultával (név említése nélkül) megírta, hogy az ügyben folynak a tárgyalások a magyar kormány egyik meghatalmazott tagjával, furcsállva a külügyi vonal tájékozatlanságát. Az Alap bő két hónappal ezt megelőzően már lezárásra került, írta, elszámolásra pedig aligha volt lehetőség, az addigra megsemmisített bizonylatok ugyanis – legalábbis az alapkezelőknél – nem álltak többé rendelkezésre. Bakách-Besseney ragaszkodott a szóhasználatban, illetőleg utóbb az átadás mikéntjét illetően a „miniszterelnöki rendelkezési alap” megjelölésből levezetett érveléshez, vagyis a titkos (diszkracionális) jellegből fakadó különleges és rendhagyó eljárás módhoz, legfőképpen a külön elszámolás kötelezettsége alóli hivatalos felmentvényekhez (mindhárom, még aktívnak tekintett kezelő számára), Nagy Ferenc aláírásával megerősítetten. Kállay még áprilisban, Svájcban járva áttekintette az akkor még meglévő papírokat, és a maga részéről azokat rendben találta. Ezután vették csak kezdetüket a komolyabb eszmecserék Gordonnal, amelyek az év őszére tolódtak át.⁷⁷

⁷⁶ Kállay Miklós Bakách Besseney Györgyhöz, 1945. okt. 6. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 50–52. lap; Bakách-Besseney György Kállay Miklóshoz, 1945. nov. 8.? (dátuma egyszámjegyű, nem jól olvasható), KGY; Sebestyén Pál (Bp., 1893. szept. 11. – Bp., 1973. okt. 18.) jogász, diplomata. 1937-től 1941-ig a nemzetközi jogi osztály vezetője a külügyminisztériumban, miniszteri osztályfőnök (1941–1944). Az Ideiglenes Nemzeti Kormány idején részt vett a külügyi szolgálat átszervezésében.

⁷⁷ Auer felszólítása a külügyminiszter megbízásából, illetve Uő. Bakách-Besseney Györgyhöz, 1946. jún. 17. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 21–23. lap; Uo. 36. lap Kállay Miklós Bakách-Besseney Györgyhöz címzett sajtó kezű, Luganóban (említett dátummal: V. hó 7.) készített nyilatkozata; Bakách-Besseney György feljegyzése, 1955. febr. 10. KGY.

Nagy Ferenc 1946. május 17-én kelt hivatalos levelében rendelkezésszerű közléseket intézett Bakách-Besseneyhez, kormányfői intézkedésének legitimitásáról a leghalványabb kétséget sem hagyva. A „rendszeres kifizetések” beszüntetésére utasította Bakách-Besseneyt (ezzel már akkor nyitott kapukat döngetett), egyúttal a maga oldaláról máris újra lehetővé tette – saját írásbeli utasítása mellett – az Alap terhére történő juttatásokat. Rögvest rendelkezett is 5000 svájci frank kifizetéséről Soos Géza⁷⁸ részére, aki az 1944-es hazai németellenes ellenállásban vitt lényeges szerepet, majd utóbb elhagyta az országot (kalandos úton repült Bariba 1944 decemberében), s csak 1946 januárjában tért ismét haza, hogy még ugyanazon esztendő májusának végén Svájcba távozzon, ekkor még hivatalos minőségben. Mint az ismert Magyar Testvéri Közösség egyik prominense, az év vége felé kezdődő letartóztatások miatt Soos már nem gondolhatott hazatérésre. A pénzösszeg kiutalását – amint Nagy májusban fogalmazott – Soos „múltbeli járandóságainak részeként” ítélte indokoltnak, amiből arra lehet következtetni, hogy utóbbi, még 1945 folyamán, bizonyos összegű támogatásban részesülhetett az alapkezelők döntése nyomán.⁷⁹ Ezt a feltevést Soos hagyatékának egy-egy levele ugyancsak alátámasztja. 1945 novemberében magyar menekülteket segítő akciók ügyeiben dolgozott Soos, és – mint egy helyen írta – Apor és Besseney „követ urak döntése folytán” Olaszországból utazott be Svájcba. Ugyanekkor, a vele egyidőben Genfben tartózkodó Bakách-Besseneyhez írva kifogásolta a személyét érintő „anyagiak” elbírálását, azt egybevetve egy meg nem nevezett diplomataéval, aki csak 1944 júniusában „disszidált”. Sértődött tónusú levelében Soos jelezte, hogy reménye szerint a „családi pótlék” azért „külön fog értetődni”. Levelének egy-egy másolatát pedig még ugyanaznap megküldte Vladár Ervinnek és az Alap adminisztratív ügyeit ekkoriban bonyolító Bartheldy Tibornak, ami elég egyértelműen azt erősíti, hogy az egykor elhelyezett aranyalpból származó juttatásról esett szó ebben az esetben.⁸⁰

Soos a háború végét követően főként Rómában tartózkodott, de többször töltött el hosszabb időt Svájcban, ahová családjá is hamarosan kikerült. Összességében csupán néhány hónapig volt tehát 1946 februárjától Magyarországon, ahol

⁷⁸ Soos (sok említésben, helytelenül: Soós) Géza (Bp., 1912. okt. 13.–McConnellsburg (Pennsylvania), 1953. szept. 5.) református lelkipásztor, külpolitikus, kulturális szervező. A Magyar Függetlenségi Mozgalom és a Magyar Közösség fontos, irányító személyisége. Korai halálát autóbaleset okozta.

⁷⁹ Nagy Ferenc Bakách-Besseney Györgyhöz, 1946. máj. 7. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 30. lap; Soos Gézáról lásd *Szekér Nóra*: Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története. Bp. 2017. 38., 194., 225–226.

⁸⁰ Soos Géza Velics Lászlóhoz, 1945. nov. 26. GL/91, Soos Géza Bakách-Besseney Györgyhöz, 1945. nov. 8. GL/69, és Uő Vladár Ervinhez és Bartheldy Tiborhoz, 1945. nov. 8. GL/70, Soos Géza irathagyatéka, A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: Ráday Levéltár) C/230., 2.d. V. Box.

hamarosan letartóztatás fenyegette. Levelezéséből kitűnik, hogy az Alap akkori kezelőinek mindegyikét ismerte, velük jó, sőt baráti jellegű nexusban állt, és együttműködtek különböző (bizalmas politikai szálakat feltételező) ügyekben.⁸¹ Soos szoros kapcsolatban állt Apor Gábor volt szentszéki követtel, aki a Követi Bizottság tagja lett, 1944–1945 során pedig egy ideig minden bizonnyal igénybe vehetett az Alapból származó összegeket is. Az sem kizárt, hogy az Alapból hozzá eljutó pénzekből Soos tevékenységéhez (főképp a menekültgondozás terén) rendszeres támogatást tudott nyújtani, bár Apor a megmaradt követségi tartalékok felett is rendelkezett, sőt egyházi vonalon más forrásokhoz is hozzájuthatott.⁸²

Apor Gáborral felvették a kapcsolatot a háború végén Olaszországba került prominens személyiségek, így Kállay és a sokáig vele együtt német fogságot elszenvető ifjabb Horthy Miklós (Nicky) is. Rendezetlen, szorult egzisztenciális helyzetben voltak ekkor mindketten. Az emigrációba kényszerült Kállay az anyagi helyzetét még 1952-ben is, francia szóval élve, „précaire”-nek (ingatagnak) minősítette. Egy 1945. júliusi levelében Apor az általa Kállay megsegítésére küldött pénzről tett említést, felidézve utóbbinak egy (előttünk nem ismert) korábbi levelében foglaltakat. A volt miniszterelnök állítólag azt írta, hogy szeretné magát és „Nickit” is – amint Apor fogalmazott – „kistafirozni”. Ennek kapcsán Apor azt javasolta, hogy Kállay „finansziális helyzete” tisztázása érdekében írjon Bakách-Bessenyeynek, az Alap „ugyanis nála van”. Apor maga az amerikai követség „útján” kapott pénzt, ahová azt – mint írta – „Bessenyeey befizette”, de követségi ellátmánya is volt még, amiből mások számára tudott „lespórolni”. Nem látta tehát akadályát annak, hogy „amíg a helyzet olyan, amilyen”, átmeneti jelleggel gondoskodjanak azokról, akik politikai szerepvállalásuk miatt nehéz helyzetbe jutottak. Levelének végére a szükséges óvatosságra utalva azt írta: „Légy szíves ezen levelet elégetni (nem eltépni).”⁸³

1945. szeptemberében Nicky levelet írt Rómából Bakách-Bessenyeynek, s a kezelésében lévő svájci „alapok” terhére támogatást kért, mivel – mint írta – „egy szál ruháján” kívül, melyben 1944-ben elhurcolták, semmije sem volt. Bár az Alap konkrét céljával és jellegével ifjabb Horthy nem volt tisztában, mégis jól tudta, hogy kihez kell fordulnia. Nem ismerjük Bakách-Bessenyeey válaszát a levélre, amely – ha egyáltalán megérkezett – csak nagy késséssel érhetett célba. 1946

⁸¹ Soos Géza Vladár Ervinhez, 1945. nov. 17. (levelét Svájcból Rómába tartva írta) GL/83. és 1945. dec. 14. GL/111; Soos Géza Tompuszhoz (Radvánszky Antal), 1946. nov. 29. GL/46; Tompusz Soos Gézának, 1946. ápr. 26., 46-I./283. Ráday Levéltár, C/230., 2.d. V. Box

⁸² Uo. Soos Géza Apor Gáborhoz (?), 1945. nov. 30. GL/94.; Soos Géza Apor Gáborhoz, 1945. dec. 22. GL/122.

⁸³ Kállay Miklós Dessewffy Gyulának, 1952. nov. 18., és Apor Gábor Kállay Miklóshoz, 1945. júl. 14. KGY.

januárjában Nicky (aki imént említett levelét kétszer küldte el, mert nem volt biztos benne, hogy az a címzetthez eljutott-e) ismét üzent – Kállayra név szerint is hivatkozva. Ezúttal már a németországi Weilheimből (a volt kormányzó akkori tartózkodási helyéről) küldte sorait, megélhetési célokra folyósítható összegekről érdeklődve, főképp apja és családja részére Bakách-Besseneynél, egyértelműen az úgynevezett „Horthy-alap” felhasználhatóságában bízva.⁸⁴ Felettébb kétséges azonban, hogy Kállay – mint ekkor ifj. Horthy írta – a „Kormányzó és családja” titulussal illette volna az Alapot valaha is.

Utóbb, 1946 őszén, Nicky személyesen kereste fel Kállayt Capri szigetén, hogy ott szülei „végleges elhelyezése” tárgyában értekezzenek egymással. Sajnos Kállay ezzel kapcsolatos, helyenként virágnyelven fogalmazott levele csupán sejteti, hogy az Alapról is szó volt ekkor, de a levél más – az Alapot érintő – iratok társaságában Bakách-Besseney hagyatékának ide vonatkozó dossziéjában található meg. Ifj. Horthyval azt közölte Kállay, hogy „ezekben a dolgokban” kizárólag ő disponál.⁸⁵ A kormányzó fia említett, 1946. januári (második) érdeklődésére azt a választ kapta még Bakách-Besseneytől, hogy a Kállay által adott „felvilágosítás nem felel meg azoknak az instrukcióknak”, melyeket 1944-ben az alapkezelőkkel közölt, így egyedül tájékoztatást sem adhat. Az elutasítás dacára, így folytatta: „még ma azonban elő fogom terjeszteni az ügyet tengeren túli barátainknak, akiknek állásfoglalása nélkül technikailag sem volna módomban semmit elintézni”. Ezzel elég egyértelműen az amerikaiakra, illetőleg a velük együttműködő, az USA-ban tartózkodó prominens magyarokra utalt, és arra, hogy nélkülük gyakorlatilag semmi nem történhetett már az Alap ügyében (ami természetesen akár kifogás is lehetett). A postafordultával érkező válaszból kiviláglik azonban az is, hogy a Kállayval történt részletes és személyes megbeszélések hiányában nem kívántak az alapkezelők intézkedni Horthyék tekintetében.⁸⁶

Az Alap maradékának átadásához vezető út

Kállay, bár rendelkezési jogot kívánt biztosítani a maga részére, hatást alig gyakorolhatott az Alappal kapcsolatos ügyekre 1945 folyamán. Az alapkezelők (tudniillik a megmaradtak) később mégis ragaszkodtak ahhoz, hogy az ő jóváhagyásával juttassák el a megoldásig az Alap maradékának ügyét, mégpedig az új magyar rezsimmal egyetértésben.

⁸⁴ Ifj. Horthy Miklós Bakách-Besseney Györgyhöz, 1945. szept. 11. és 1946. jan. 11. MNL OL X 10636 53672. tekercs; Hosszabb idézetekkel az utóbbi levélből, illetve összefüggésekre az alábbiakkal lásd Szilágyi J. M. – Sáringi J.: Ifj. Horthy i. m. 141–145.

⁸⁵ Kállay Miklós Bakách-Besseney Györgyhöz, 1946. nov. 8. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 18.

⁸⁶ Bakách-Besseney György ifj. Horthy Miklóshoz, 1946. jan. 19. MNL OL X 10636 53672. tekercs

Nem tudhatjuk bizonyosan, hogy Bakách-Besseney még 1945. május 17-én írt levele eljutott-e végül Kállayhoz, de valószínű.⁸⁷ A levelet ugyanis, a terv szerint, személyesen vitte volna Capri szigetére Royall Tyler, Dulles korábbi jobbkeze, aki 1944-ben a svájci amerikai követség különleges attaséja, majd a menekülteket is felkaroló nemzetközi szervezet, a United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) képviselője lett.

Kállay sokáig nem kapott vízumot Svájcba, így személyes betekintése az Alap ügyeinek részleteibe egy darabig nem volt lehetséges. Valószínű, hogy az ország és személyes sorsa felett is aggódva, két malomkő között őrlődött, s végül jobbnak ítélte (talán épp angolszász ráhatásra), ha szabad mozgásteret enged az alapkezelőknek, akik csak Kállaynak Svájcban tett személyes jelentéstételük és egy tőle nyert írásos igazolás után kívántak az ügyben továbblépni. 1945 őszétől kezdődően a volt miniszterelnököt már nem akadályozták mozgásában sem az amerikaiak, sem az olasz hatóságok, de végül csak 1946. március 15-én kapott vízumot Svájcba, korlátozott időre.⁸⁸ A maga részéről 1946. május 7-én kelt autográf nyilatkozatával (melyben kérte a rögzítettek közlését Vladárral és Radvánszkyval is), „helyeslőleg” vette tudomásul az addigi „kezelést és felhasználást”, amiképpen az Alap lezárásával kapcsolatos intézkedéseket is. Mivel Nagy Ferenc kormányát a nyugati hatalmak is elismerték, sőt a miniszterelnököt hivatalosan vendégül is látták, valamint az amerikaiak erre vonatkozó határozott nyomása (Tyler útján) szintén egyértelmű volt, a kezelésükben megmaradt vagyron átadásáról az elvi döntést is meghozták. A tényleges átadásra azonban csak a párizsi békekötést követően, 1947 áprilisában került sor.⁸⁹

Bakách-Besseney 1946. május 1-jén személyesen találkozott Párizsban a hivatalos minőségben ott tartózkodó Gordon Ferenc pénzügyminiszterrel, aki abban a tudatban kezdett vele tárgyalni, hogy a döntés egyedül Bakách-Besseney kezében van. Tőle azonban azt a felvilágosítást kapta, hogy a megoldás csak az Alapot kezelők együttes jóváhagyásával lehetséges. Bakách-Besseney először kétségbe vonta Gordon illetékességét és felhatalmazását, továbbá az Alap maradványát a „jelentéktelen” jelzővel írta le. Csak elvi egyeztetést látott ekkor lehetségesnek. Gordon nyomatékkal jelezte, hogy a kincstári javak visszaszerzésének

⁸⁷ Uo. Bakách-Besseney György Kállay Miklóshoz, 1945. máj. 17.

⁸⁸ *Csorba László*: A római magyar követ jelenti... A magyar–olasz kapcsolatok története 1945–1956. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. 2012. 102. 556. jegyz. (<https://bit.ly/36jopqk>, letöltés 2020. jan. 16.) Bakách-Besseney, aki a személyes egyeztetést Svájcban nagyon sürgette, 1946. február 22-én közölte Kállayval, hogy a svájci külügyminisztérium addigi „merek álláspontját” sikerült leküzdenie, így beutazhat, ha visszaútjának időpontját előre rávezetik az utazási okmányra. Lásd Bakách-Besseney György Kállay Miklóshoz (említett dátummal, Párizs, Ritz Hotel) KGY.

⁸⁹ Kállay Miklós Bakách-Besseney Györgyhez címzett saját kezű, Luganóban (említett dátummal: V. hó 7.) készített nyilatkozata, MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 36. lap; Bakách-B. feljegyzése, 1955. febr. 10. KGY; Jegyzőkönyv az Alap maradványának átadásáról, 1947. ápr. 9. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié. Lásd még *Joó A.*: Gstaad i. m. 716–717.

ügyében a miniszterelnök teljes körű felhatalmazásával rendelkezik. Bakách-Besseney viszont Kállay illetékességére hivatkozott, akinek az eredeti megbízásuk teljesíthetlensége esetén vissza kellene szolgálatniuk a célvagyont, amelyet magánforrásokból „fundáltak” vissza az államkincstárba, és azt, úgymond „elszámolási kötelezettség nélkül” adták nekik át. Ezt követően leszögezte: az Alapot Kállayval szemben az „elítélés” álláspontján maradó kormánynak nem adják ki semmiképp. Gordon itt fenyegető hangnemre váltott, kijelentve, hogy az Alap ellenértékét nem egyenlítették ki. Erre Bakách-Besseney is határozottabb lett, felvillantva egy későbbi peres eljárás lehetőségét, majd lassanként politikai síkra terelte a beszélgetést, konkrétan azt is felvetve, hogy Gordon jövője úgyszintén könnyen az emigráció lehet rövidesen, így, nemhogy a megmaradt „pár százezer” frankot kellene visszakövetelni, hanem inkább újabb pénzüsszegeket volna szükséges külföldre utalni. Gordon a mondottakhoz nem fűzött kommentárt, de sürgette a konzultációt Kállayval, majd arról érdeklődött, hogy ifjabb Horthy Miklós Capri szigetén van-e még. Tárgyalópartnere azt válaszolta, hogy Németországban van, „szűkös anyagi viszonyok” közt, apjával együtt. Gordon furcsának találta, hogy „nem gondoskodtak magukról” időben, mire Bakách-Besseney (meglehető módon) úgy felelt, hogy az Alap „részben erre a célra is szolgált volna”. Gordonnak a megmaradt összeget firtató újabb kérdése elől Bakách-Besseney kitért, de feljegyzésében megállapította: „Azt, hogy az alap eredetileg mennyi volt, azt Gordon tudni látszott.”⁹⁰

Az Alap eredeti összegével Budapesten többen is tisztában voltak, s arról Nagy Ferenc, valamint Gordon is nyilván tudtak. Két hónap sem telt el az után, hogy 1947. április 9-én Gordon végül átvette a megmaradt aranyrudakat, s Nagy Ferencsel együtt ő is emigrációba kényszerült. A Svájcban 1947. május végén már többé hazatérni nem tudó miniszterelnök lemondása egyik feltételeként azt szabta, hogy az ellene is megindult koncepciók eljárás során letartóztatott személyi titkárát, Kapócs Ferencet⁹¹ bocsássák szabadon. A kérését nem teljesítették. Kapócs, aki tudott a Soos Géza számára 1946 májusában 5000 frankot kiutaló Nagy-levélről is, az ellene (a Magyar Közösség ügyében) folyó vizsgálat során – a fentebb mondottakkal tökéletesen egybeváogóan – a Kállay-kormány által „kimentett” 6 millió svájci frankról tett említést kihallgatói előtt. Kapócsot Nagy feltehetően beavatta a legbizalmasabb ügyekbe is. Ezen kívül a Magyar Nemzeti

⁹⁰ Bakách-Besseney György feljegyzése Gordon Ferencsel folytatott megbeszéléséről, 1946. május 39–43. lap MNL OL P 2066 2. doboz 2. dosszié 39–43. lap

⁹¹ Kapócs Ferenc (Ráckeresztúr, 1920. jan. 1. – Lausanne, 1977. márc. 8.) miniszteri titkár, igazgató, jogi doktor. 1945. máj. 16. – 1947. máj. 27. között Nagy Ferenc titkára. A miniszterelnök családjának barátja, Nagy leányát feleségül szeretne volna venni.

Bank 1949-ig még bizonyosan rendelkezésre álló könyvelési adataihoz is hozzá lehetett ekkoriban férni.⁹²

1946 májusában Gordon Svájcba utazott. Ezúttal Radvánszkyval tárgyalt Zürichben. A bizalmas, nyílt hangvételű megbeszélésre az után került sor, hogy az alapkezelők személyesen konzultáltak Kállayval, aki addigi eljárásukat jóváhagyta. A Radvánszky által készített feljegyzés az Alap történetének rendkívül fontos forrása. A feljegyzésben említett neveket sajátosan kódolták (így például Kállay=Kristóf, Gordon=Róbert, Nagy Ferenc=Ákos, Tildy Zoltán=Főnök). Radvánszky előjáróban kijelentette, hogy Kállaytól gyakorlatilag szabad kezet kaptak, de a „megoldás még az angolszászok állásfoglalásától is függ”. Arra jutottak, hogy bizalmas eszmecseréjük lényegi elemeiről csak „Ákost és főnökét”, tehát a miniszterelnököt és Tildyt kellene tájékoztatni. Innentől nagyjából – Radvánszky szófordulatával élve – a „fonalat” már együtt „fűzték tovább”, s a Nemzeti Bank volt vezértitkára rátért az Alappal kapcsolatos „angolszász ingerenciára”, vagyis újra egyértelművé tette, nem egyedül döntenek, hanem külső befolyás mellett. Ezután Radvánszky így fogalmazott: „Minthogy az angolszász I.S. [Intelligence Service] minden részletet tud, [...] szükségesnek véltük őket tájékoztatni a vele most folytatott megbeszélés előtt. Előadtuk nekik, hogy nemzeti célra szeretnők juttatni az alap maradványát, s minthogy az ő pártja azokat a nemzeti és polgári célokat képviseli, melyekkel egyetértünk, az alap maradványát Ákos [Nagy Ferenc] kezére szeretnők játszani.”⁹³

Gordont érdekelte, hogy a kérdés az amerikai vagy a brit titkosszolgálatok illetékességébe esik-e inkább, amire azt a választ kapta, hogy mindkettőébe. A részletek ismerete mégis a fentebb már említett amerikaiakra (legfőképp Tylerre) vonatkoztatható inkább, akiknek, mint Radvánszky meg is jegyezte Gordonnak, ő maga hányta a szemére, hogy az 1945. novemberi választások előtt nem adtak pénzt a kisgazdáknak, még kérésre sem. Erre Gordon közbevetette: „nem adtak a marhák”. A diskurzus könnyed stílusban folytatódott, a növekvő egyetértés jegyében, így Radvánszky végül a maradék konkrétabb összegét is megjelölte, értékesítési körülményektől függően 1,2–1,5 millió svájci frankban. Ezután kifejtette, hogy lelkiismeretével nem összeegyeztethető, ha „végeredményképpen”

⁹² *Nagy Ferenc*: Küzdelem a vasfüggöny mögött II. Bp. 1990. 247–251.; Dr. Kapócs Ferenc ügye. ÁBTL 4.1. A-2126/163, 1947 V-2000, NOT.I. 3599/1947/67 vegyes 1 dosszié, és uo. ÁVH kihallgatási jegyzőkönyv (dátum nélküli, Nagy Ferencre vonatkozó dosszié) 3.2.4 K-1416/1.; Dr. Kapócs Ferenc részletes vallomása, 1947. szept. 21. BFL XXV.2.b. 1947-5227 I. Vö. még Nagy Ferenc Bakách-Besseney Györgyhöz, 1946. máj. 7. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 30. lap; Sebestyén P. követnek címzett irat, 1949. márc. 11. Adminisztratív iratok (Gordon-ügy). MNL OL XIX-J-1-k 32. doboz 244. tétel, iratszám: Bo/Biz-1559/1949, a külügyi iktatósz.: 1889/Biz-1949.

⁹³ Feljegyzés a Róberttel [Gordonnal] a zürichi Hotel Neues Schloss-ban 1946. 5. 16-án folytatott beszélgetésről. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 32–33. lap.

Rákosi rendelkezik az Alappal, ezért a következő javaslattal élt, amelynek részleteit a feljegyzés sajnos nem fejt ki: „Ezért gondoltunk Ákosra [Nagy Ferenc], de azt is látjuk, hogy valamit a minisztertanácsnak is kell nyújtani; így önként adódik az alap megosztásának gondolata.” Gordon helyeselt, az azonban homályban maradt, hogy voltaképp mit értett Radvánszky közelebbről a „megosztáson”. Az alapkezelők szívesen átadtak volna összegeket a kisgazdák számára is, „pártnyugta” ellenében. Radvánszky egy neki szóló, Nagy Ferencről kapott levelet is elővett, így demonstrálva a meglepett Gordonnak, hogy tőle függetlenül is kapcsolatban állnak megbízójával, „Ákos”-sal. Gordon kifejezetten aggódni látszott emiatt, de végül megegyeztek, hogy ezután kizárólag a pénzügyminisztert tekintik a tárgyalásokban illetékesnek, csak Nagyot és Tildyt tájékoztatják, utóbbinál pedig Gordon beveti személyes befolyását. Valószínűleg nem a véletlen műve volt, hogy a pénzügyminiszter rövidesen követi kinevezést kapott Bernbe, így 1946. szeptember végén át is nyújthatta ott a megbízólevelét. Tildyvel valóban baráti viszonyt ápolt Gordon, s nyilvánvalóan tájékoztatta is őt. Az előttünk ismert, töredékes levelezésükben csak az Alap 1947-es átadásának külön Tildynek címzett rövid ismertetése és az akkor felvett jegyzőkönyv másolata található meg, az ebből az alkalmából Nagynak tett hivatalos közlésével együtt.⁹⁴

Gordon rövidesen visszajelzett, hogy „elvben” a Radvánszkyval folytatott eszmecserén megfogalmazott „javaslatot” már el is fogadták Budapesten, de „néhány hét” után tér majd vissza az ügyre. A nyár érdemi fejleményeket nem hozott. Bakách-Besseney leveleket váltott júniusban Kállayval, előbbi egyikben említette, hogy Chorin Ferencsel beszélt, aki megerősítette az Alap „nagyobb” összegű, általa magánforrásból történt egykori kiegészítését, majd így folytatta: „jelen körülmények között azonban Chorin persze jobb szeretné, ha őrá hivatkozás nem történék”.⁹⁵

Az érdemi tárgyalások már csak ősszel folytatódtak Gordonnal Bernben. A közlésekbe bizonytalanság vegyült, érezhetővé vált a kisgazda kormánypolitikusok súlyosbodó otthoni helyzete és növekedő félelme, főként a külföldi pénzalapot érintő ügyet illetően, melyet befolyásoltak a „keringő hírek”. Eközben az alapkezelők – Kállayra hivatkozva – feltételeket szabtak, mondván: „fontos, hogy a kisgazdák [kiszagdák] külön kapjanak, mert ez Mic [Mica=Kállay Miklós beceneve] fő feltétele”. Gordon végül mégis elfogadta, hogy majd az Alap egy része (egyelőre Tildy és Nagy tudomásával) az említett „pártnyugta” révén a kisgazdák

⁹⁴ Uo. 33–34. lap; Gordon Ferenc Tildy Zoltánhoz, 1946. szept. 22., és Uő. külön Tildyhez, valamint Nagyhoz (127/biz-1947. sz. alatt), 1947. ápr. 12. A Független Kisgazdapárt Tudománypolitikai Intézete Kisgazda Levéltára (Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány, Érd) 17. doboz 176., illetve utóbbiaknál a 177. ő. e.

⁹⁵ Gordon Ferenc Radvánszky Antalhoz, 1946. jún. 1.; Bakách-Besseney György Kállay Miklóshoz, 1946. jún. 22. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié 26. és 24. lap.

kezébe kerülhet. Ekkor már készen álltak szövegtervezetek is, amelyeket aláírva megtörténhetett az Alap „hivatalos” és esetleg „nem hivatalos” részének az átadása. A minisztertanács tagjait valójában csak a „hivatalos” összegről informálták volna, mert közülük korábban már tájékoztatást kapott Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád is. Gordon ekkor értesült a Soos Gézának átadott 5000 frankos összegről és Nagy vonatkozó, májusi írásos rendelkezéséről, mire megjegyezte: „Milyen könnyelmű a Feri”.⁹⁶

Az október során Svájcba ellátogató Gyöngyösi János külügyminiszternél Gordon sürgette az ügy elintézését. Kállay közben önmagát illetően hiányolta az alapkezelőktől az alaposabb tájékoztatást. Bakách-Bessenyei decemberben az Egyesült Államokba utazott, és addig is, míg onnan visszatért – mint Kállaynak írta –, függőben hagyott, „átmeneti” (Stillhalte) megegyezés maradt érvényben Budapesttel, majd személyes tájékoztatást is ígért a részletekről Kállaynak Tompusz révén. Radvánszky neve alatt (Tompusz) több, burkolt utalásokkal tűzdelt, kódolt neveket tartalmazó levél született, amelyekből arra lehet következtetni, hogy az Alap körül jelentős, egyes személyeket konkrétan is érintő manőverek zajlottak Svájc és Budapest között. Tompusz az egyikben megemlítette, hogy „Róbert” (Gordon) szerint „Ákos” és a főnöke, tehát Nagy és Tildy „pancserek”, a személyes, családi úton történő üzengetés pedig (Tildy által például) túltesz az „István gazda” (Bethlen István) idejében „tapasztaltaknál”. Ha a nevek mindegyike feloldható lenne, minden bizonnyal világosabb képet kaphatnánk az eseményekben szerepet játszó személyi körről. Az alapkezelőket 1947 elején alapvetően Radvánszky képviselte, aki beszámolt az Amerikában tartózkodó Bakách-Bessenyeinek.⁹⁷

Az alapkezelők végül nem álltak el szándékuktól, s az Alap maradékaiként korábban megnevezett arany mennyiséget 1947 áprilisában átadták, de előtte (márciusban) részletes és szignált feljegyzést készítettek újra, amely rögzítette az Alap addigi előtörténetét és az összes körülményt. Leszögezték, hogy „jogi védelmet” az Alap számára nem lehet várni senkitől. A békeszerződést időközben Párizsban aláírták, a kormányt pedig hivatalosan is elismerték, az USA is. Az átadás megtagadása esetén, mint érveltek, az alapkezelőség „politikai kapcsolatai folytán” egyedül az amerikaiaktól várható volt a védelmet. Felidéztek az Alap létrehozásának történetét, de csak azt említették, hogy azt „több személyből álló bizottságra” bízták eredetileg, a nevekről nem szólva. A kezelés – mint rögzítették – a „rendelkezési alapokra vonatkozó szabályok és gyakorlat szerint” történt. A feljegyzés újlag hangsúlyozta, hogy „hivatalos amerikai személyek”, akik az arany

⁹⁶ Feljegyzés Róberttel [Gordon] 1946. szept. 30-án folytatott beszélgetésről (valószínű Radvánszky Antallal) MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié.

⁹⁷ Feljegyzés Róberttel [Gordon] 1946. nov. 9-én folytatott telefonbeszélgetésről (Radvánszky?) Uo.

ügyében „teljesen tájékozva” és „állandó kapcsolatban” voltak az Alap kezelőivel, azok „többszöri kísérlete ellenére” sem támogatták volna az átadás elkerülését. Az alapkezelők döntésükről külön aláírt jegyzőkönyvet vettek fel, megállapítva, hogy a feltételként szabott felmentvényeiket Nagy Ferencről megkapták. Miután az átadás megtörtént, annak körülményeiről egy „szigorúan bizalmas” (strictly confidential) feljegyzés készült angol nyelven Royall Tyler kérésére, amely magába foglalta a Nagy által aláírt felmentvény fordítását is.⁹⁸

Száll elvtárs és a széfkulcsok: a svájci per

Az Alap úgynevezett maradékának az átadása kifejezetten Nagy Ferenc miniszterelnök részére történt meg a Schweizerische Kreditanstalt zürichi központjának pánccéltermében. (Ez a pénzüzet nem azonos, mint sok helyen tévesen olvasható, az Alap elhelyezésére eredetileg szolgáló bankkal!) Az átadott aranyat – mint írásban rögzítették – a „miniszterelnökség rendelkezési alapja részére” vették át, a kisebb értéket képviselő készpénzt pedig a továbbiakban az említett bank 2485. számú széfjében (Tresorfach Nr. 2485.) helyezték el.⁹⁹ Az értéket őrző széfhez két személy számára biztosítottak – minden bizonnyal Gordon kezdeményezésére – egy-egy kulcsot: neki magának és a berni követség kommunista titkárnak, az átadási jegyzőkönyv egyik aláírójának, Száll Józsefnek, aki 1946 nyarán került ki Bernbe, kifejezetten politikai megbízottként, s utóbb jelentős karriert futott be. Száll később életrajzában azt állította, hogy a széf feletti közös rendelkezést neki sikerült elérnie. Gordon a miniszterelnöknek 1947-ben azt írta, hogy „egyelőre úgy intézkedtem”, hogy „én és Száll József titkár úr együttesen rendelkezünk”, későbbi visszaemlékezésében pedig azt, hogy a kommunista követségi titkárral egyetértésben intézkedtek így.¹⁰⁰ Egészen bizonyos, hogy a széf tartalmához ezután szabályosan senki sem férhetett hozzá egészen 1949. augusztus végéig, amikor az már bírósági döntés és a bankkal kötött külön megegyezés nyomán nyílhatott meg a magyar állam képviselői előtt.

⁹⁸ Feljegyzés, mely mellékletét képezi a Cannes-ban 1947. márc. 19-én felvett jegyzőkönyvnek. Jegyzőkönyv (aláírók: Bakách-Besseney György, Radvánszky Antal, Vladár Ervin és Bartheldy Tibor), Cannes, 1947. márc. 19. Feljegyzés angol nyelven, kelt: Genf, 1947. ápr. 16-án. Uo.

⁹⁹ Három hiteles példányban az alapkezelők részére kiállított, részletes átvételi nyilatkozat, 1947. ápr. 9. MNL OL P 2066 2. doboz 28. dosszié; Gordon Ferenc Nagy Ferenchez, 1947. ápr. 9. A Független Kisgazdapárt Tudománypolitikai Intézete Kisgazda Levéltára (Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány, Érd) 17. doboz 176. ó. e.

¹⁰⁰ Uo.; Száll életrajza, dátum nélkül, ABTL 3.1.9. V-159771/1. 9–10.; Gordon kézírata, 1948. május: Notes about the events in Hungary during the years 1945–47. ÁBTL 3.2.3. Mt-1074/17. „Herrick” dosszié (XVII. melléklet). Lásd még *Andreides Gábor*: Egy megbízható elvtárs. Száll József útja az MKP-től a P2-ig. Bp. 2019. 25–28.

Nagy Ferencet 1947. május végén emigrációba kényszerítették, és Svájcból küldte el, nyilvánvalóan zsarolás hatására, a lemondólevelét. Gordon hamarosan szintén lemondott, a széf kulcsát viszont nem volt hajlandó átadni. Később elterjedt, hogy állítólag az Alap maradékának egy részéből valamiképp Nagy is részesült. Bizonyos, hogy ez a Schweizerische Kreditanstalt széfjének tartalmából nem történhetett meg. Nagy valóban felvetette a saját külföldi megélhetésének kérdését, s ennek rendezését egy ideig – egyebek mellett – lemondása feltételül is szabta volna. 1947. május 30-án, államtitkára Balogh István és Gordon telefonbeszélgetésében hangzott el, hogy esetleg 2–300 000 svájci frankot – amely összeget utóbbi jelölte meg Balogh kérdésére – biztosítsanak Nagy részére az Alap maradékának a terhére. (A kérdést Balogh hozta szóba). Ennek kifizetése azonban Száll titkár és egy Rákositól hozzá címzett utasítás nélkül elképzelhetetlen volt, így erre nem lehetett számítani. Balogh páter feljegyzései szerint az Alap maradékából „egy tételben” való nagyobb összeg kiutalását Rákosi kategorikusan elutasította.¹⁰¹

Gordon 1947. június 4-én lemondott követi posztjáról, Magyarországra – ahol utóbb per is fenyegette – nem tért vissza, a trezorban elhelyezett arany ügyében pedig nem működött együtt Száll Józseffel és a berni magyar külképviselettel. Így rövidesen peres eljárásra került sor az ügyben, svájci bírói fórumok előtt, ez pedig kihatott a svájci–magyar kapcsolatokra is, amit utóbb kémkedési ügyek tovább terheltek (Száll ilyen irányú tevékenysége ismert volt a svájciak előtt).¹⁰² A magyar állam a Lifschitz ügyvédi irodát bízta meg azzal, hogy felperesi érdekeit Gordonnal szemben képviselje. Az iroda és megalapítója már hosszú idő óta képviselte Svájcban a szovjet érdekeket is. Isidor Lifschitz ügyvéd 1947. július 23-án nyújtotta be a keresetet Bernben (Obergerichtshof), és ezzel kezdetét vette a „Gordon kontra Magyar Köztársaság” néven futó, végül több bíróság előtt is tárgyalt per, amelyben csak 1949 tavaszán született olyan döntés, amelynek értelmében magyar részről hozzáférhetővé válhatott az Alap maradéka. A per végkimenetele, akárcsak az Alap sorsának korábbi alakulása, külső, politikai hatások függvényében is alakult, a döntések megítélése pedig nagyon eltérő lehetett tisztán jogi, erkölcsi vagy épp nyers reálpolitikai megfontolások alapján. A perből csupán néhány fontos elemet és a végjáték lényegi momentumait emeljük itt ki.

¹⁰¹ A Schweizerische Kreditanstalt Zürich hivatalos (német nyelvű) levele Gordonnak, 1947. jún. 19. ÁBTL 3.1.9. V-159771/1.; *Högye Mihály*: Hogyan mondott le Nagy Ferenc? Új Látóhatár 37. (1986) 446–447.; *Szakács Sándor – Zinner Tibor*: A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések, 1944–1948. Bp. 1997. 334–336. Balogh József feljegyzése (Tildy Zoltán számára) a belügyminisztériumi iratok közt maradt fenn, amire Högye írása is utal.

¹⁰² *Trefás Dávid*: Illúzió, hogy ismerjük egymást. Svájci–magyar kapcsolatok 1944–45 és 1956 között. Bp. 2013. 53–54.; *Andreides G.*: Egy megbízható elvtárs i. m. 28., 30–33.

A magyar állam érvelése abból indult ki, hogy a kormány képviselői legitimnek tekinthetők, így jogosultságuk az állami vagyonhoz való hozzáférésre megkérdőjelezhetetlen. Ezt erősítette, hogy Gordon utódjától a szokásos diplomáciai agrément-t a svájciak nem tagadták meg, és még csak nem is késleltették. (Közben párhuzamosan zajlott egy másik per is a magyaréhoz hasonló román célvagyon kapcsán, amely nyilvánvalóan hatást gyakorolt a perben vitt ügyvédi taktikára.) Gordon augusztusban a saját széfkulcsát bírósági letétbe helyezte. A külügyminisztériumban felmerült, hogy „meg nem becsülhető vagyonérték” tárgyában pereljenek, de erről talán azért tettek le, mert a jóval nagyobb értékű román alap esetében igen magas perköltséggel számoltak.¹⁰³ Gordon ügyvédjének érvelése szerint magyar közjogi kérdésről volt szó, amelyben a svájci polgári eljárásjog alapján valójában nem is lehetett volna ítélni, a lényeg pedig az volt, hogy az Alap az „alkotmányosan” kinevezett miniszterelnököt illette. Erre persze a peres fél könnyen érvelhetett azzal, hogy Tildytől nyerte megbízatását mind Nagy, mind pedig utódja, Dinnyés Lajos. Alapvetően tehát a köz- és magánjogi megközelítés ütközött, ami az Alap létrejöttét illetően is fontos volt. Gordonék a közjogi kérdést állították a középpontba az elhúzódó per során, emellett pedig hangsúlyozták, hogy magánemberek (bankárok, pénzemberek és iparvállalatok) bocsájtották a vagyont eredetileg Kállay rendelkezésére, az pedig nem kerülhetett a Sztójay-kormány kezére sem, annak ellenére, hogy azt szintén az akkori legitim államfő nevezte ki, és képviselőjét Svájcban hivatalosan is elismerték. Azt is aláhúzták, hogy az átadott arany személyhez kötött miniszterelnöki rendelkezési alap volt és maradt. Szerették volna Bakách-Besseneyt, Radvánszkyt vagy Kállayt megidéztetni, de ők egyetlen egyszer sem léptek fel a per során tanúként.¹⁰⁴

A berni eljárás áthúzódott a következő évre, majd szövetségi szinten folytatódott, így a fellebbviteli tárgyalásra már 1949 februárjában került sor a Szövetségi Bíróság (Bundesgerichtshof) előtt, Lausanne-ban. Újabb tárgyalás zajlott le március elején, ekkor pedig gyors döntés született a felperes magyar állam javára, s

¹⁰³ Száll József feljegyzése a Gordon Ferenc és a magyar állam között svájci bíróság előtt folyó per állásáról, 1947. aug. 14., illetve előtte Pro domo külügyi feljegyzés, 72/8.res/48 sz. dátum nélkül. MNL OL XIX-J-1-k, A KÜM általános iratai, Svájc, 32. doboz 244. tétel, admin. iratok: vagyonjogi ügyek.; Lifschitz előzőleg felszólította a bankot, hogy biztosítsa a széfhez való hozzáférést Szállnak, de a trezor bérleti szerződésének kikötésére hivatkozva elutasították, jelezve, hogy jogi szempontból szerintük a tartalom tulajdonjoga irreleváns a szerződéssel szemben. Lásd uo. Lifschitz a Schweizerische Kreditanstalthoz, 1947. júl. 19.

¹⁰⁴ Előbb hivatkozott pro domo feljegyzés, 72/8.res/48 sz., Fehr ügyvéd alperesi állásfoglalása (an den Appellationshof des Kantons Bern III. Zivilkammer), 1947. aug. 2., és a későbbi összegző válasz a felperesnek, 1947. dec. 2. MNL OL XIX-J-1-k A KÜM általános iratai, Svájc, 32. doboz 244. tétel, admin. iratok: vagyonjogi ügyek.; Bakách-Besseney György Michael M. Platsmanhez a „Varga versus Credit Suisse” tárgyában, 1957. febr. 21. KGY.

ezzel a Gordon által elindított fellebbezési eljárást végül elutasították. Így a berni bíróság ítélete, amely szerint a széf tartalma és a kulcsok Magyarország aktuális képviselőit illették, jogerőre emelkedhetett.

A döntést követően Budapesten gyors átvételre számítottak. Áprilisban az akkori miniszterelnök, Dobi István kiállította a német nyelvű meghatalmazást Karczag Imre ipari minisztériumi államtitkár és Száll részére. A remélt nagy pillanat a páncléterm falai közt azonban egyelőre elmaradt.¹⁰⁵ A Schweizerische Kreditanstalt erősen vonakodott ugyanis végrehajtani a bírósági ítéletet, arra hivatkozva, hogy az abban foglalt jogi tényállás nem mentesíti a pénzügyintézetet a széf bérleti szerződésében foglalt kitételek alól, így a bank később pereknek és kártérítési igényeknek lehet a kárvallottja. Az ügyben természetesen jelzést tett feléjük Gordon ügyvédje is. Ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy csak Gordon és közjegyző jelenlétében nyitják ki a széfet. Hiába került tehát ekkora már régen Szállhoz Gordon korábban bírósági letétbe helyezett kulcsa.¹⁰⁶

Ezt követően az ügy politikai síkra terelődött, a svájci és a magyar diplomácia között pedig egyre nőtt a feszültség, mivel magyar részről Budapesten, majd a berni követségen keresztül is tiltakoztak a svájci külügyminisztériumnál az eljárással kapcsolatban. 1949. augusztus 15-én, a svájciak többszöri kitérése után Szállt fogadták a külügyminisztériumban (Eidgenössisches Politisches Department, Département politique fédéral), ahol diplomáciai demars formájában személyesen is tiltakozhatott. (Előzőleg tájékoztatta az ügy állásáról a szovjet követet.). A hosszas és feszült eszmecsere után néhány nappal újra bekérették Szállt és tudomására hozták, hogy hajlandók a banknál „közbenjárni” a magyar állam érdekében. Bernben kormányzati szinten ekkorra konstataáltak, hogy Svájc gazdasági, pénzügyi és politikai érdekeinek az ügy gyors lezárása kedvez. A megoldás úgy vált lehetségessé, hogy egyrészt a svájci állam, másrészt a magyar fél előre átvállalt minden felelősséget, megfelelő nyilatkozat útján mentesítve a Schweizerische Kreditanstaltot a lehetséges későbbi jogi következményektől. A Kreditanstalt végül politikai nyomásnak engedett, így azután ahhoz is ragaszkodott, hogy a magyar részről adott (de általuk fogalmazott) német nyelvű nyilatkozatot a svájci külügy útján nyújtsák át számukra.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Veszprémy-Bangha Béla jelentése, előadó: Száll J., 10. pol. sz., 1949. febr. 11.; Száll József jelentése Rajk Lászlónak, 1060/35. pol. sz., 1949. március; „VOLLMACHT” titulusú irat, Dobi aláírásával, 1949. ápr. 22. MNL OL XIX-J-1-k A KÜM általános iratai, Svájc, 32. doboz 244. tétel.

¹⁰⁶ Uo. A Schweizerische Kreditanstalt Lifschitzhez, 1949. máj. 20.; Bizalmas feljegyzés Berei Andor részére, 1949. aug. 17.; Száll József Rajk Lászlóhoz, 1949. ápr. 8.; A Schweizerische Kreditanstalt Seifert budapesti ügyvivőhöz, 1949. aug. 8. Bundesarchiv Bern (továbbiakban: BAR), E2200.50-01#1969/83#105.

¹⁰⁷ Száll József jelentése Berei Andornak, 1949. aug. 18. MNL OL XIX-J-1-k A KÜM általános iratai, Svájc, 32. doboz 244. tétel.; Jacques-Albert Cuttat feljegyzése, p.B.22.21.Ho.3.UtOh. – RL. sz.,

Száll végül 1949. augusztus 22-én, két kísérő társaságában megjelent a Schweizerische Kreditanstalt zürichi pánccéltermében és átvette az Alap maradványát képviselő aranyrudakat, amelyek további elhelyezéséről egyelőre a bank gondoskodott. Az előzetes javaslatok és a bankkal történt egyeztetés alapján ezután a Magyar Nemzeti Bank tulajdonát képező letétként az arany feltehetőleg még hosszabb ideig egy másik széfben maradt a Kreditanstaltnál. Az Alap maradványának részét képező kisebb értékű készpénz tekintetében a svájci frankot a banknál vezetett számlán helyezték el, együtt az időközben frankra átváltott portugál escudóval, a dollárkészletet pedig a magyar külügyi megbízottak egyszerűen felvették, majd Budapesten külön átadták az MNB részére.

A „nemzet aranyának” históriája azonban ezzel még nem zárult le, mivel mind a magyar, mind a svájci külügyminisztérium még jó ideig (az ötvenes évek derekán is) foglalkozni kényszerült az ügygel. Gordon és ügyvédje ugyanis rövidesen tiltakoztak, Varga Béla pedig a Magyar Nemzeti Bizottmány képviselőként évekkel később pert indított az Alappal kapcsolatos döntés kapcsán, ami a bank elővigyázatosságát utóbb maximálisan igazolta.¹⁰⁸

*

A tanulmányban foglaltakból megállapítható, kik és milyen körülmények között kaptak megbízást a svájci célvagyron kezelésére. A több hagyatékból származó, egykorú és összeillő dokumentumok szolgáltatták a kútfőt mindehhez. Az aranyletét eredetét, létrehozásának körülményeit sikerült tisztázni, itt azonban – főképp a Svájcba való kijuttatás pontos módját és időpontját illetően – a részletek még homályban maradtak. Igazolható viszont a letét egykori pontos összege (svájci frankban csaknem hatmillió), valamint az aranyrudak száma és súlya is. Kállay Miklós utóbb, már 1947 nyarán, egy Horthy Miklóshoz írt levelében a „sokat emlegetett” svájci arany eredeti értékét ötmillió frankban jelezte meg.¹⁰⁹ Az összeg ugyan kevesebb volt hatmilliónál, de az említett értéket

1949. aug. 15. BAR, E2001E#1972/33#3113, és uo. a Schweizerische Kreditanstalt igazgatóságának levele az Eidgenössisches Politisches Department részére, 1949. aug. 18. A svájci dokumentumokért köszönet illeti Patrick Halbeisent és Marc Perrenoud-t.

¹⁰⁸ MNB Bankosztály a Magyar Külügyminisztériumnak, Bo/B-14 sz., 1949. máj. 6., és Bo/Biz-1559. sz., 1949. márc. 11. Utóbbiban szerepel az 1944-es eredeti súly, 1201, 84786 finomkg. Jelentés Rajk Lászlónak, szám nélkül, 1949. ápr. 8. MNL OL XIX-J-1-k 32. doboz 244. tétel, és XIX-J-1-k 20. doboz 244.b. tétel. (Varga-per anyagai, 1956-tól); A svájci külügyminisztérium a washingtoni követséghez (Eidgenössisches Politisches Department an die Schweizerische Gesandtschaft, p.B.22.21. Ho.3.U'Ch – DZ/hä., 1955. ápr. 16., BAR, E2001E#1972/33#3113.

¹⁰⁹ Kállay Miklós Horthy Miklóshoz, Capri, 1947. júl. 6. KGY.

azért jóval meghaladta, tehát ez is (mint sok egyéb forrásban) csak nagyon hozzávetőleges érték meghatározást képviselt. A jogi természetű problémák abból adódtak, hogy ebben az esetben tekintélyes állami pénzek magánjogi alapon való kezeléséről volt szó. Wettstein János hagyatékából az eredeti trezor száma, illetve az arany átváltásából származó összegek elhelyezésére szolgáló számlaszám is ismert előttünk.¹¹⁰ A Schweizerische Bankgesellschaft és a magyar kormány között létrejött megállapodás részleteiről, a konkrét jogi konstrukcióról azonban nincsenek ismereteink. Erről valószínűleg a bank igazgatótanácsával állapodtak meg 1944 tavaszán. Az alapkezelőknek nyilatkozatot kellett ugyanis tenniük a bank felé, de ezek az iratok sincsenek sajnos a birtokunkban, ugyanúgy, ahogyan az Alapból történt rendszeres kivétek, átváltások és a számlaforgalom adatai sem érhetőek el. Az ide vonatkozó iratanyag valószínűleg fellelhető az UBS (Union de banques suisses, a Schweizerische Bankgesellschaft jogutódja) levéltárában, de nem érintett magánszemélyek vagy kutatók számára egyelőre nem hozzáférhető. A maradék arany súlyát és svájci frankban kifejezett összegét viszonylag könnyen meg lehetett ismerni már korábban is, de az, hogy a per tárgyat képező (már egy újabb banknál, a Schweizerische Kreditanstaltnál) elhelyezett érték mikor és milyen körülmények között kerülhetett ismét a magyar állam hivatalos képviselőinek kezelésébe, csaknem teljes homályban volt korábban, itt azonban ezt a kérdést sikerült feltárni. Az Alap sorsának maradéktalan és teljeskörű tisztázása még várat magára.

THE “GOLD OF THE NATION”

The History of the “Kállay Trust” – Facts and Questions

by András Joó

SUMMARY

Counting on the possibility of the German occupation of Hungary, in February 1944 Hungarian Prime Minister Miklós Kállay decided to establish a trust of a truly high degree. The so-called Kállay Trust was intended to support the working of an émigré government or national representation set up abroad, but it was also to be used to eventually finance the Regent in emigration. Yet the management of the Trust raised legal, political, and moral concerns right from the start, which worsened after 1945 with the restitution of what had remained of it. Although in 1947 the government of Ferenc Nagy and the trustees then in charge came to an agreement about the transfer of the remaining wealth

¹¹⁰ *Joó A.*: Gstaad i. m. 2/a/ii.dok. 689. A bank zürichi főintézeténél 896 A. szám alatt, az értékesítésből származó összeg kötelezően az 1944. A. számú folyószámlára került.

of the Trust, the gold bars preserved in the safe of the Schweizerische Kreditanstalt could only be returned to the ownership of the Hungarian state after several years of litigation. The paper is based on the documents of György Bakách-Besseney, Hungarian Minister to Bern, János Wettstein, Hungarian Minister to Bern before 1943 and Miklós Kállay, as well as on Hungarian and Swiss archival sources.

Bácsatyai Dániel

CERBANUS ÉS A CISZTERCIEK*

Az európai szellem 12. századi reneszánszként ismert felpezsdülése elképzelhetetlen az új ismeretek reményében vándorútra kelő arisztokrata diákok nélkül. Az előkelő *studenses* azután sem feledkeztek meg a tudományok műveléséről és egykori diáktársaikról, miután a műveltség központjait elhagyva hazájukban magas egyházi méltóságok birtokosai lettek. A Babenberg-dinasztia családi krónikájának valamivel 1177 után alkotó szerzője igencsak jellemző leírást őrzött meg a Német–római Birodalom keleti végeiből Párizsba tartó előkelő diákokról. A Klosterneuburgi évkönyv által fenntartott krónika sűrűn idézett sorai szerint a német diákok Ottó, a későbbi freisingi püspök-történetíró – III. (Szent) Lipót osztrák örgróf fia – vezetésével érkeztek francia földre:

„Az ötödik fiút, Ottót a szabad művészetek elsajátítására adták, és – miként az írásából kitűnik és a jövőben is ki fog tűnni – jeles klerikussá vált. Amikor Klosterneuburg első prépostja, Ottó meghalt, a még diákoskodó Ottót apja ennek az egyháznak a prépostjává tette, helyettesének pedig egy Opolod nevű vikáriust nevezett ki. Majd saját kincstárából és annak az egyháznak a jövedelmeiből, amelynek az élére helyezte, járadékot biztosított számára és Párizsba küldte tanulni. Amikor Ottó néhány év múlva visszatért egyházába, tudniillik Klosterneuburgba, ereklyéket hozott magával, amelyeket apja, az örgróf a nép és a klérus részvételével tartott ünnepi körmenet keretében tiszteletre méltó módon Szűz Mária oltárára helyeztetett, hogy ott a leggondosabban őriztessenek. Azért pedig, hogy örökké annál az egyháznál maradjanak, nem akarta elárulni, mint mondják, hogy az ereklyék kitől származnak. Miután Ottó néhány napot ott töltött, ismét visszatért az iskolába. Miután a tanulmányokra előírt idő letelt, hazasietett, s amikor egy éjszakát a morimond-i apátságban töltött, tizenöt társával együtt, akik a legválogatottabb klerikusok közé tartoztak, szerzetesi fogadalmat tett. Közülük mindenki különféle méltóságokra emelkedett, miképpen egyikük-től, Frigyes-től hallottam, akit magát is Baumgartenberg apátjává, majd pedig Magyarországon püspökké választottak.”¹

* A tanulmány az Árpád-ház Program VI/5. számú, *Diplomata Hungariae antiquissima II.* című alprogramjának támogatásával készült.

¹ *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.* I–XXXIX. 1826–2009. (a továbbiakban: MGH SS) IX. 611. A morimond-i jelenet művelődéstörténeti tanulságairól lásd *Joachim Ehlers: Otto von Freising. Ein Intellektueller im Mittelalter.* München 2013. 15–16. [A fordítás a szerző munkája.]

A hazai történeti emlékezet elfeledkezett e titokzatos Frigyesről, Freisingi Ottó diák- és szerzetestársáról, az első magyarországi ciszterci püspökről.² Az általa alapított baumgartenbergi ciszterci közösséget csak egyetlen évvel korábban hozták létre, mint a rend első magyarországi monostorát, a cikádori apátságot, de a szerzetesek ugyanabban az évben, 1142-ben érkeztek meg ide is, oda is.³ Mivel mindkét rendház a Freisingi Ottó ösztönzésére alapított Heiligenkreuzból népesült be, így nem tűnik túlzottan nagy merészségnek, ha azt feltételezzük, hogy Frigyes apát továbbra is szoros kapcsolatban állt Magyarországra szakadt rendtársaival. A cikádori cisztercieknek is lehetett szerepe abban, hogy Frigyes Magyarországon püspöki méltóságba emelkedett, ám mivel más forrás nem említi a nevét, így azt sem tudjuk, hogy vajon melyik egyházmegye élén állhatott, és mi készíthette arra, hogy visszatérjen Baumgartenbergbe, ahol állítólag 1156-ban hunyt el.⁴ Míg az utóbbi háttérben joggal sejthetők az 1140-es évek derekán megromló osztrák–magyar kapcsolatok, az első kérdést illetően csak találgathatunk. Könnyű lenne Pécsre gondolni, hiszen Cikádor a pécsi egyházmegye területén feküdt, ám éppen ez az a püspökség, amelynek püspökeit – a rendkívül szűkös forrásadottságok ellenére is – viszonylag jobban ismerjük az 1140-es években.⁵ Ha püspöki működésének helyszínét nem is tudjuk meghatározni, magyarországi kapcsolatrendszerét illetően mégis megfogalmazhatunk egy – hangsúlyozom: nagyon óvatos – hipotézist.

Heinz Dopsch 1968-ban, a Héder nembeli Kőszegi család eredetével kapcsolatban arra a megállapításra jutott, hogy őseik, a II. Géza uralkodása idején feltűnő Heidenrich és Wolfer nem a Kézai Simon által említett karintiai Wildenből,⁶ hanem az alsó-ausztriai Amstetten közelében fekvő Erlachból származhattak, a két név együttes előfordulása ugyanis csak itt mutatható ki.⁷ A Kőszegi család egyik ága az osztrák–magyar határ melletti Hainburg közelében szerzett

² Hervay Ferenc Levente repertóriumán kívül a ciszterci rend hazai kezdeteire vonatkozó irodalom nem említi. *Hervay Ferenc Levente: Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria.* (Bibliotheca Cisterciensis 7.) Roma 1984. 28.; *Kosztai László: A ciszterci rend története Magyarországon a kolostorai alapítása idején 1142–1270.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 5. (1993) 1–2. sz. 115–128.

³ A cikádori apátság alapításának sokszempontú elemzését nyújtja *Sümegi József: Bátaszék és környéke a középkorban.* In: *Bátaszék története a kezdetektől 1539-ig. Bátaszék monográfiája I. Bátaszék 1997.* 127–145. Baumgartenberg kezdeteiről lásd *Franz Xaver Pritz: Geschichte des aufgelassenen Cistercienser-Klosters Baumgartenberg im Lande ob der Enns. Aus Urkunden und anderen Quellen. Archiv für österreichische Geschichte 12. (1854) 1–13.*

⁴ Uo. 13.

⁵ *Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 11.) Bp. 2011. (a továbbiakban: Archontológia 1000–1301) 94.

⁶ *Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery.* Budapestini 1937–1938. Reprint kiadása Szovák Kornél és Veszprémy László jegyzeteivel: Bp. 1999. (a továbbiakban: SRH) I. 189.

⁷ *Heinz Dopsch: Die Hengstburg, Wildon und die Herkunft der Grafen von Güssing.* In: *Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihre Zeit 13./14. Jahrhundert. Ergebnisse des Symposiums im Rahmen der „Schlaininger Gespräche“ vom 24.–28. September 1986 und 1.–4.*

birtokokat, ami összhangban áll a 14. századi *Krónikakompozíció* tudósításával, miszerint a szóban forgó Héder nemzetség Hainburgból érkezett Magyarországra.⁸ Mivel Baumgartenberg Amstettnel szemben található a Duna partján, így van némi alapunk, hogy feltételezzük: családi vagy más kapcsolatuk révén a Kőszegiek ősei is hozzájárulhattak az első baumgartenbergi apát magyarországi karrierjéhez.

A 12. század szellemi pezsgése ugyancsak elképzelhetetlen a nyugati tudományos gondolkodást megtermékenyítő görög és arab nyelvű munkák latin fordításai nélkül. Kevésbé ismert, hogy a cikádori alapítás és Frigyes apát püspöksége mellett egy harmadik emléket is oda kell számítanunk a morimond-i monostorból kirajzott német ciszterciek magyarországi kapcsolatai közé; ez pedig nem más, mint a 7. századi bizánci teológus, Hitvalló Szent Maximosz *Négyezer száz fejezet a szeretetről* című görög nyelvű művének latin fordítása, a *De caritate*.⁹ A fordító, a velencei Cerbanus maga számol be arról, hogy elnyervén az engedélyt vendéglátójától, Dávid pannonhalmi apáttól, a pásztói monostorba ment, ahol rátalált az említett görög nyelvű munkára, lefordította és elküldte a Szent Márton-hegyi közösségnek.¹⁰ A Cerbanus-féle fordítás elsősorban ausztriai és bajor ciszterci monostorok könyvtárában bukkan fel, rendszerint 12. századi kéziratokban,¹¹ ami arról tanúskodik, hogy a mű futótűszerűen terjedt el a birodalom keleti régiójában. Nem csak a ciszterciek érdeklődtek azonban iránta, hiszen a bencések által benépesített Admontban – és mint látni fogjuk, az ágostonos Klosterneuburgban – is fennmaradt a mű egy-egy korai kézírata; azt mondhatjuk tehát, hogy a fordítás kézirati hagyománya a jobbára – de nem kizárólag – ciszterci kötődésű osztrák és bajor monasztikus közösségek és vezetőik szellemi érintkezéseinek lenyomata is.

Nyugat-Európában egyetlen kézírata ismert, amely nem kisebb személyiség könyvtárát gazdagíthatta, mint a kor legnagyobb hatású egyházi tekintélyét, Clairvaux-i Szent Bernátét.¹² A ma Troyes-ban őrzött kódex az admonti és a reuni

Oktober 1987 auf Burg Schläining. Hrsg. Heide Dienst – Irmtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt 1989. 185–195. (A tanulmány első megjelenése: Südostdeutsche Semesterblätter 20–21. [1968] 46–53.)

⁸ SRH II. 296.

⁹ Translatio latina Sancti Maximi Confessoris (De caritate ad Elpidium I. I–IV.) saeculo XII. in Hungaria confecta. Scripsit et textum edidit Andronicus B. Terebessy S. O. Cist. (Ciszterci doktori értekezések 88.) Bp. 1944. (a továbbiakban: Terebessy). Az eredeti görög szövegen alapul a mű magyar fordítása: Fejezetek a szeretetről. Ford., bev., jegyz. Orosz Atanáz. In: Isten a szeretet. Válogatás Szent Maximosz Hitvalló műveiből. (Ókeresztény örökségünk 6.) Bp. 2013. 21–114.

¹⁰ Terebessy 7. Cerbanus előszavának magyar fordítását lásd Árpád- és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. S. a. r. Makkai László – Mezey László. Bp. 307–308.

¹¹ Az ismert kéziratokat – a klosterneuburgi kivételével – Eligius Dekkers gyűjtötte össze. *Eligius Dekkers: Maxime le Confesseur dans la tradition Latine*. In: After Chalcedon. Studies in Theology and Church History offered to Professor Albert Van Roey for his seventeenth birthday. Eds. Carl Laga – Joseph A. Munitiz. Leuven 1985. 91–92.

¹² Troyes, Médiathèque du Grand Troyes, Cod. 1234.

kéziratokhoz hasonlóan egy másik görögből latinra átültetett munka, Damaszkuszi Szent János *De orthodoxa fide* című művének egy részletét is tartalmazza, amely a maig bizonyítatlan feltételezés szerint ugyancsak Cerbanus munkája.¹³ Miként Kapitánffy István több mint két évtizede megfogalmazta: „a két fordítás nyelvi és fordítástechnikai összevetése, méghozzá nemcsak kiragadott példákkal, hanem az elérhető teljességre törekedve, megalapozottabbá teheti állásfoglalásunkat. Ez bizonyára fáradságos munka lesz, s elvégzéséhez ma már megvannak a feltételek. Ahhoz, hogy a fordító képességeit, tudását, nyelvhasználatát, munkája közben alkalmazott fogásait megismerjük, megbízható szöveggel kell rendelkezünk mind a vizsgált fordítás, mind az eredeti tekintetében.”¹⁴ Korunkban, amikor a középkori kéziratok egyre könnyebben és gyorsabban válnak hozzáférhetőkké, a feltételek még kedvezőbbek, mint amikor a fenti sorokat lejegyezték. Bár mindkét latin fordítás elérhető kritikai kiadásban, ezek elavultak. A *De orthodoxa fide* Cerbanusnak tulajdonított részletét 1940-ben a premontrei Szigeti Remig,¹⁵ majd 1955-ben – immár a teljes, Burgundio-féle fordítással együtt – a ferences Eligius Buytaert adta ki,¹⁶ míg a Maximosz-fordítás 1944-ben látott napvilágot a ciszterci Terebessy Andor gondozásában.¹⁷ Mindhárom *editio* gyengéje, hogy éppen a legjobb szövegállapotot fenntartó kéziratok olvasatait nélkülözik: Damaszkuszi Szent János műve esetében a troyes-i kódexeit, Szent Maximoszéban pedig a Boronkai Iván által felfedezett müncheni kódex és a vele rokon osztrák kéziratok variánsait.¹⁸ Az idő tehát valóban megérett mindkét mű modern kiadására.¹⁹

De ki is volt Cerbanus, a Dávid apát vendégszeretét élvező titokzatos fordító? Számos feltevés született kilétére vonatkozóan, mígnem a múlt század derekán a kérdés végül megnyugtató választ nyert. Eszerint Cerbanus nem más, mint egy Cerbano Cerbani nevű velencei klerikus, aki élete korábbi szakaszában megfordult I. Alexiosz Komnénosz és II. Ióannész bizánci császárok környezetében – újabb vélemény szerint a konstantinápolyi udvarban működő tolmácsok testületének fizetett tagja volt.²⁰

¹³ A lehetőséget elsőként Joseph de Ghellinck fogalmazta meg. *Joseph de Ghellinck: L'entrée de Jean de Damas dans la monde littéraire occidental. Byzantinische Zeitschrift* 21. (1912) 453–457.

¹⁴ *Kapitánffy István: Cerbanus és Maximus-fordítása.* In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I–III. Szerk. Takács Imre – Szóvák Kornél – Monostori Martina. Pannonhalma 1996. I. 358.

¹⁵ *Translatio Latina Ioannis Damasceni (De orthodoxa fide l. III. c. 1–8.) saeculo XII. in Hungaria confecta.* Scripsit et textum edidit R. L. Szigeti. (Magyar–görög tanulmányok 13.) Bp. 1940.

¹⁶ *Saint John Damascene: De Fide Orthodoxa. Versions of Burgundio and Cerbanus.* Ed. Eligius M. Buytaert OFM. (Franciscan Institute Publications. Text Series 8.) New York–Louvain–Paderborn 1955. 387–404.

¹⁷ Terebessy

¹⁸ *Boronkai Iván: Die Maximos-Übersetzung des Cerbanus.* *Acta Antiqua* 24. (1976) 307–333.

¹⁹ A *De caritate* Cerbanus-féle fordításának modern kritikai kiadásán Bara Péter, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének fiatal kutatója dolgozik.

²⁰ *Charles M. Brand: An Imperial Translator at the Comnenian Court.* *Byzantinoslavica* 59. (1998) 217–221.

Megszökött II. Ióánnész udvarából, és részt vett abban a kalandos velencei vállalkozásban, amelynek fő célja a szentföldi keresztesek megsegítése mellett a bizánci fennhatóság alatt álló szigetvilág velencei uralom alá hajtása volt.²¹ Rodosz és Khiosz esetében a velencei dózse által vezetett hajóhad sikerrel járt: a menekülő Cerbano a küldetés végén, Rodosz szigetén csatlakozott övéihez 1125 legelején. Mindez onnan tudható, hogy Cerbano nem sokkal később hagiográfiai műben állított emléket a hadjáratnak, amelynek középpontjában Khioszi Szent Izidor ereklyéinek *translatiója* – azaz a szigetről történő eltulajdonítása és Velencébe szállítása – áll.²² A munkából kiderül, hogy szerzője jól tudott görögül és egy Szent Izidor-*martyriumot* is latinra fordított. Irodalmi ambícióját nemcsak a *Translatio*, hanem egy elveszett költemény is mutatja; az utóbbi témájával a velenceiek 1124. évi – magyarok elleni – dalmáciai harcait választotta. A fentiek kétségtelenül illeszkednek mindahhoz, amit Cerbanus magyarországi tevékenységéről tudunk. Kapitánffy István hasonló okokkal magyarázta a fordító konstantinápolyi és magyarországi látogatását: velencei követnek tekintette, aki a magyar uralkodó külföldi vagy más időigényes elfoglaltsága miatt kényszerülhetett hosszú várakozásra, amely arra is elegendő lehetett, hogy a hitvalló művét teljes egészében lefordítsa.²³

Van azonban más, számunkra valószínűbbnek tűnő lehetőség is. Már fentebb utaltunk arra, hogy létezik olyan vélemény, amely szerint Cerbanus a császári udvar tolmácsa volt. A kérdés megítélése a fordító konstantinápolyi tartózkodására vonatkozó önéletrajzi híradás értelmezésén múlik.²⁴ Cerbanus azt írja, hogy egy darabig I. Alexiosznál időzött (*aliquantum commoratus*), és (*ac*) rövid ideig fia, II. Ióánnész udvarában volt elfoglaltsága (*paulisper occupatus*). Kapitánffy István értelmezése szerint szerzőnk két egymástól független konstantinápolyi küldetésben vett részt: előbb az általa nagyra becsült apa, majd – évekkel később – a zsarnokként jellemzett fiú udvarában. Ezzel szemben Charles M. Brand folyamatosnak tekinti Cerbanus bizánci tartózkodását, aminek az okát abban látja, hogy császári

²¹ Cerbanus bizánci kalandjáról lásd *Kapitánffy I.*: Cerbanus és Maximus-fordítása i. m. 359–360. Életrajzának újabb összefoglalására a friss szakirodalommal *Bara Péter*: Egy velencei a magyar királyságban? Cerbanus Cerbano és biográfiája. *Acta Historica* 144. (2019) 25–41.

²² Cerbani clericus Veneti Translatio mirifici martyris Isidori a Chio insula in ivitatem Venetam. In: *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux V.* Paris 1895. (a továbbiakban: *Translatio Isidori*) 321–334.

²³ Uo.

²⁴ Dum igitur, ut predictum est, capta Saracenorum classe, de Tyri obsidione tractaretur, quidam Venetiarum clericus, Cerbanus nomine et cognomine, in aula prescripti imperatoris aliquantum commoratus, ac in eadem, filii eius temporibus, paulisper occupatus, tum sacrosancti dominici Sepulcri devotione, tum etiam cognatorum ac compatriotarum desiderio invitatus, atque discordia, ex insolentis tyranni arrogantia et invidia nascentis, auspiciis et evidentibus ammonitis argumentis, ne forte, dissensione invalescente, in contraria suis parte reperiretur, cum qua se Ierosolimam iturum dimitteret, licentiam petiit. – *Translatio Isidori* 324.

alkalmazásban (*occupatus*) állhatott – a latin és a görög nyelvben jártos nyugati klerikusként minden bizonnyal tolmácsként.²⁵ Kétségtelen, hogy mindaz, amit Cerbanus elmond a bizánci udvarból történő távozásra mögött meghúzódó okokról, nem azt támasztják alá, hogy velencei diplomata lett volna. Három okból kért engedélyt a távozásra: 1. azért, hogy a Szentföldre zárandokolhasson, 2. azért, mert rokonai és honfitársai hazatérésre buzdították, 3. azért, hogy a II. Ióannész idején feszültté váló bizánci–velencei viszony közepette ne hogy valami olyasmire kényszerítsék, amely az övéi ártalmára lenne.²⁶ Az említett okok jóval komolyabb függőségi viszonyra engednek következtetni, mint amilyen egy követ esetében feltételezhető. Az még talán érthető lenne, hogy egy követet az ellenségeskedés idején nem eresztenek haza, azt azonban nehéz lenne megmagyarázni, hogy a feltételezett diplomáciai megbízás közepette miért akart Cerbanus a Szentföldre zárandokolni. Minden jel arra mutat, hogy hősünk nem Velence, hanem II. Ióannész szolgálatában állt, mielőtt szökésre adta a fejét, s alighanem valóban tolmácsként szolgálta az uralkodót. Ha pedig így áll a dolog, akkor némileg joggal feltételezhetjük, hogy a Magyar Királyságban sem követként, hanem bizánci pályaszakaszához hasonlóan, tolmácsként működött. A Maximosz-fordítás *prologusából* kiderül, hogy Cerbanus többször is vendégeskedett Pannonhalmán, amire talán meggyőzőbb magyarázatul szolgálhat az a feltevés, hogy a fordító Magyarországon lakott, mint az a Kapitánffy által megfogalmazott hipotézis, amely szerint a velencei követként érkező Cerbanus az idegenben hadakozó vagy az ország végtelen erdősegeiben vadászgató magyar királyra várakozva szakított időt a pannonhalmi és pásztói utazásokra.²⁷

Akármilyen minőségben tartózkodott is Cerbanus Magyarországon, a szeretetről írt Maximosz-centúriák latin fordítását Pannonhalmára küldte, ahol minden bizonnyal Dávid apát könyvtárába került. A munka itt sajnos nem maradt fenn, ám Eligius Dekkers 12 kódexet felsoroló jegyzéke szerint a Lajta túloldalán már igen korán feltűnnek a Cerbanus-fordítás kéziratai, s hamarosan a franciaországi Clairvauxba is eljutottak (troyes-i kódex).²⁸ Indokolt tehát feltenni a kérdést, hogy a kódexekben fennmaradt szövegek egymáshoz való viszonya segíthet-e a fordítás terjedésének rekonstruálásában, s összhangba hozható-e történeti ismereteink mozaikjaival?

A régióban fennmaradt kódexek között két ágat tudunk elkülöníteni. Az első Terebessy Andor kiadása óta jól ismert, a legkorábbi, 12. századi másolatok közül ide tartozik az admonti,²⁹ illetve a reini,³⁰ amelyről Kapitánffy István bizonyí-

²⁵ Brand, C. M.: An Imperial Translator i. m.

²⁶ Translatio Isidori 324.

²⁷ Kapitánffy I.: Cerbanus és Maximusz-fordítása i. m. 360.

²⁸ Dekkers, E.: Maxime le Confesseur i. m. 91–92.

²⁹ Admont, Stiftsbibliothek, Cod. 767.

³⁰ Rein, Stiftsbibliothek, Cod. 35.

totta, hogy az admonti szöveg másolata.³¹ Ugyancsak ide számítható a zwetli ciszterci monostor 328. számú kódexe³² és egy heiligenkreuzi kézirat is.³³ A korán elhunyt pannonhalmi bencés tanár, Zalán Menyhért az utóbbi kettő által megőrzött fordításokat a reini kódexével rokon szövegeknek tekintette,³⁴ s 1926-ban megjelent tanulmánya óta e vélekedést nem is vonta kétségbe senki. A kéziratcsalád másik, teljesebb szöveget fenntartó ágát korábban csupán egy Boronkai Iván által felfedezett 12. századi kézirat képviselte, amelyet a bajorországi Aldersbach ciszterci monostorában használtak, s ma a müncheni Staatsbibliothekban őriznek.³⁵ A Boronkai által közölt kolláció egyértelműen igazolta, hogy Cerbanus fordításának minősége felülmúlta a kritikai kiadásból megismerhető szövegét. Az aldersbachi provenienciájú kézírathoz különösen szorosan kapcsolódik egy Linzben található 12. századi kódex, amely egykor a fentebb már sűrűn emlegetett baumgartenbergi monostor tulajdonát képezte.³⁶ A kötetről az apátság 13. század elejéről származó könyvjegyzéke is említést tesz.³⁷ Könnyen felmerülhet az a következtetés, hogy a kéziratok bővebb szöveget fenntartó ágát képviselő baumgartenbergi kódexet a monostor apátja, a Magyarországon püspökké választott Frigyes hozta magával Ausztriába. A linzi és a müncheni kódexek összehasonlítása azonban sajnos azt valószínűsíti, hogy a baumgartenbergi eredetű kéziratot az aldersbachiról vagy egy közös előzményről másolták. Ettől függetlenül persze még nem kell feladnunk azt a lehetőséget, hogy a közvetítő valóban Frigyes apát volt, ám kétségtelen bizonyítékot sajnos nem tudunk felmutatni.

Az aldersbachi ciszterci közösséget néhány évvel Baumgartenberg és Cikádor után, 1146-ban alapították a frankföldi Ebrach szerzetesei.³⁸ Az intézmény már korábban is létezett: a ciszterciek megjelenése előtt az ágostonos kanonokok rendháza volt, amelyet Szent Bernát és III. Konrád német király barátja, Ádám ebrachi apát sikerrel szerzett meg saját rendje számára. Az aldersbachi ágostonosok Reichersbergben találtak új otthonra, s talán szerepük volt a Cerbanusnak tulajdonított fordítások terjesztésében.

³¹ *Kapitányffy I.*: Cerbanus és Maximus-fordítása i. m. 364–365.

³² Zwettl, Stiftsbibliothek, Cod. 328.

³³ Heiligenkreuz, Stiftsbibliothek, Cod. 236.

³⁴ *Zalán Menyhért*: Árpád-kori magyar vonatkozású kéziratok az osztrák kolostorok kézírattáiraiban. Pannonhalmi Szemle 1. (1926) 57–58.

³⁵ München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 2550.; *Boronkai I.*: Die Maximos-Übersetzung des Cerbanus i. m.

³⁶ Linz, Oberösterreichische Landesbibliothek, Hs. 238.

³⁷ *Dekkers, E.*: Maxime le Confesseur i. m. 92.

³⁸ *Egon Boshof*: Die Anfänge der Zisterze Aldersbach. In: 850 Jahre Zisterzienserkloster Aldersbach 1996. Festschrift zur Feier der 850. Wiederkehr des Gründungstages des Zisterzienserklosters Aldersbach am 2. Juli 1996. Hrsg. Robert Klugseder – Franz J. Semmler. Aldersbach 1996. 29–42. (Első megjelenés: Ostbairische Grenzmarken 31. [1989] 195–210.)

A Cerbanus-fordítás kéziratait felsoroló Dekkers-féle jegyzék nem említi, de a szóban forgó munkát egy tizenharmadik kódex is fenntartotta, amely a legkorábbi, 12. századi kéziratok sorában a nyolcadik.³⁹ A kézírathoz az ausztriai kéziratárak online keresőfelülete (www.manuscripta.at) vezetett el. Feltűnt, hogy a teljesebb hagyományt képviselő müncheni és linzi kéziratokban Maximosz hitvalló műve Cassiodorus *De anima* és a 9. századi Sankt Gallen-i szerző, Notker Balbulus *Liber de interpretibus divinarum scripturarum* című művének társaságában található meg.⁴⁰ Hamar kiderült, hogy a klosterneuburgi apátság egyik kéziratában fellelhető a két említett munka, a kódexről azonban több információ innen nem került elő. Szerencsére az említett adatbázisból gyorsan elérhető a kolostori kézirtattár 19. századi kéziratok katalógusa, amelynek tanulmányozása után – a várakozásoknak megfelelően – bebizonyosodott, hogy a kódex a Cerbanus-féle fordítást is tartalmazza.⁴¹

A klosterneuburgi kódexet már most elhelyezhetjük a szöveghagyományban. Egyetlen szakaszon szeretném szemléltetni a csonka és a bővebb hagyomány kéziratának egymáshoz való viszonyát, még hozzá Cerbanus prológusának példáján, amely részét fogja képezni a *Diplomata Hungariae Antiquissima* második kötetének is.

A prológus esetében a jobb szöveget a Terebessy-féle kiadás által is képviselt csonka hagyomány őrizte meg, arra is mód nyílik azonban, hogy a bővebb hagyomány kézirati variánsaiból javítsunk a szöveget. Előbb azonban lássuk azokat a helyeket, ahol a csonkult hagyomány hoz jobb olvasatot: 1. Amikor Cerbanus megnevezi a Dávid apát által vezetett közösséget, Szent Márton *collegiumáról* beszél. A bővebb szöveghagyományban azonban – a troyes-i kézirat kivételével – rendre Szent Maximosz közössége szerepel ezen a helyen. 2. Amikor Cerbanus az eredetileg szerzeteseknek íródott mű közönségéről szól, a szerzetesek Isten és egymás iránt érzett tökéletes szeretetét említi. A bővebb szöveghagyományban – és most már a troyes-i kódex sem kivétel – azonban épp a szeretet (*caritas*) szó hiányzik. 3. Végül, amikor a fordító azt reméli, hogy bűneinek terhe könnyebbé válik az elkészült műtől, az *alleviationem* előtt a bővebb hagyományból hiányzik az *ad* prepozíció.

A bővebb szöveghagyomány csupán egyetlen helyen kínál jobb olvasatot a Cerbanus-féle prológus szövegében. Amikor a fordító a mű szerzőjéhez méri magát, leszögezi, hogy sem szennyes keze, sem szennyes lelkiismerete nem mocskolta be a művet, amelynek szerzője a csonka hagyomány szerint a Szentlélek eszköze

³⁹ Kolsterneuburg, Stiftsbibliothek, Cod. 1037.

⁴⁰ Ugyanez a helyzet egyébként a zwettli kódexszel is, amely, mint emlékezhetünk, Zalán Menyhért szerint az admonti és reini kéziratok – gyengébb szöveghagyományt képviselő – családjába tartozik. *Zalán M.*: Árpád-kori magyar vonatkozású kéziratok i. m. 57–58. A kézirati kontextus tükrében azonban hasznos lenne újra áttekinteni a zwettli szövegét, mivel kiderülhet, hogy valójában ez is a bővebb hagyományt képviseli.

⁴¹ A klosterneuburgi Stiftsbibliothek könyvtárosa, Herbert Krammer lekötélező előzékenységéről tanúságot téve, gyorsan rendelkezésemre bocsátotta a mű digitális felvételeit.

(*organum Sancti Spiritus*) volt, míg a hosszabb szöveget fenntartó kéziratok némelyike szerint Szent Maximosz atya a Szentlélek szavának eszköze (*organum verbi Sancti Spiritus*) volt.

A fentiek alapján a müncheni, linzi és klosterneuburgi kódexek szoros egysége figyelhető meg, s azt tapasztalhatjuk, hogy a frissen felfedezett kézirat szövegminősége nem marad el a müncheniétől. A meglehetősen hanyagul másolt troyes-i kódex ugyancsak a fenti kéziratcsaládhoz csatlakozik, ám kapcsolatban áll a *stemma* másik végén található admonti és reini kéziratokkal is. Itt kell azt is megemlíteni, hogy ama kevés helyen, ahol a klosterneuburgi szöveg eltér a müncheni kéziratétól, ott gyakran egyezik – még hozzá kulcs helyeken – a troyes-i kézirattal és a csonkult szöveghagyománnyal. A fentiek figyelembe vételével kell majd felrajzolni a kéziratok fáját.

A *De caritate* latin fordítása után most a másik szöveg, a Damaszkuszi Szent János által írt *De orthodoxa fide* fordítása felé kell fordulnunk. Korábban láthattuk, hogy ez csak feltételesen köthető Cerbanus személyéhez. Az attribúciót elsősorban a közös kézirati hagyomány indokolja: a *De caritate* esetében csonkább szöveget fenntartó admonti és reini, valamint a bővebb szöveget hozó, de a két család között közbülső helyet elfoglaló troyes-i kéziratok. A *De caritate* bővebb szövegét hozó kódexek – a troyes-i kivételével – sajnos nem tartalmazzák Damaszkuszi Szent János művét, így korántsem bizonyos, hogy a két szöveg sorsa olyan szorosan függ össze, mint azt korábban gondolták.

Nincs tehát perdöntő bizonyítékunk arra, hogy a Cerbanus által Pászton talált görög nyelvű Szent Maximosz-kézirat mellett valóban ott volt Damaszkuszi Szent János műve is. Az azonban kétségtelen, hogy a két közösen hagyományozódó fordítás Kelet-Európából került nyugatra, és csaknem egy időben keletkeztek. Cerbanus vendéglátója és ajánlásának címzettje, Dávid apát 1137 és 1150 között állt Pannonhalma élén, de hivatalát akár már 1131-ben is elfoglalhatta,⁴² így a Maximosz-fordításnak is 1131 és 1150 között kellett születnie. A másik mű, a *De orthodoxa fide* latin nyelvű fordításának felső időhatárát azoknak a műveknek a keletkezési ideje jelöli ki, amelyek már idéznek Damaszkuszi Szent János latinra átültetett szövegéből, de csak abból a nyolc fejezetből, amely Cerbanus Maximosz-fordításával együtt jelenik meg a kéziratokban. Gerhoch von Reichersberg több munkájában is idézi, elsőként Eberhard bambergi püspökhöz írt levelében és *Contra duos hereses* című írásában, amelyek egyaránt 1147-ben keletkeztek.⁴³ Igaz, amikor idézetei forrását megjelölte, Gerhoch egy bizonyos Sanctus Basiliusra – kétségtelenül Nagy Szent Vazul egyházatyára – hivatkozott. Tévedésére – miként Peter Classen

⁴² A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I. Szerk. Erdélyi László. Bp. 1902. 117.

⁴³ A szóban forgó idézeteket tartalmazó Gerhoch-művek keletkezési idejéhez lásd *Peter Classen: Das verkannte Johannes Damascenus. Byzantinische Zeitschrift* 52. (1959) 297–303.

bizonyította – csak akkor jött rá, miután az 1160-as években megismerte a mű teljesebb, Burgundio-féle fordítását, mire korábbi kézírataiban is kijavította a hibát.⁴⁴

Egy másik mű, amely a Cerbanusnak tulajdonított fordítást idézi, a párizsi teológus, Petrus Lombardus Szent Pál leveleihez írt kommentárja. A kommentárt Gerhoch von Reichersberg is ismerte, egy minden bizonnyal 1142 és 1143 között íródott munkájában (*Liber de ordine donorum Sancti Spiritus*) némi kritikát is megfogalmazott Petrus Lombardusszal szemben. Mindez arra a logikus következtetésre vezette Eligius Buytaertet, hogy a Szigeti Remig által kiadott Damaszkuszi Szent János-fordítás már 1143 előtt készen állt.⁴⁵ Azóta azonban bebizonyosodott, hogy a Petrus Lombardus-féle Szent Pál-kommentár két fázisban íródott, s a Damascenus-idézetek csak a másodikban szerepelnek. A Petrus Lombardus főművét, a *Sententiaet* sajtó alá rendező Ignatius Brady úgy vélekedett, hogy a kommentár első redakciója 1148 után keletkezhetett, mivel a szerző éppen azokat a kérdéseket tárgyalja részletekbe menően, amelyek az említett évben összehívott reimsi zsinaton merültek fel. Mindebből az is következik, hogy a Gerhoch által megfogalmazott kritikát Brady utólagos betoldásnak vélte, s meggyőző érvekkel bizonyította, hogy a reichersbergi teológus csak az 1160-as években ismerhette meg Petrus Lombardus szóban forgó munkáját.⁴⁶

Még a fentieknél is fontosabb számunkra, hogy a Cerbanusnak tulajdonított fordítást Petrus Lombardus eredetileg ugyancsak Nagy Szent Vazul munkájának tartotta. A párizsi teológus főműve, a keresztény hitigazságok teljességét tárgyaló *Sententiae rubruma*iban ugyanis szintén Basilius nevét tüntette fel a *De orthodoxa fide*ből származó idézeteknél. Ignatius Brady a fentiek alapján jogosan állapította meg, hogy a *Sententiae* ma ismert szövege korábbi, mint a Szent Pál-kommentár második redakciója.⁴⁷ A *Sententiae* azonban nemcsak a Cerbanusnak tulajdonított, hanem az 1153 előtt elkészült teljes, Burgundio-féle fordítás ismeretéről is tanúskodik, így megszületését joggal helyezik e dátum utánra. Burgundio, aki pisai polgárként városa üzleti ügyeit képviselve ugyancsak sűrűn megfordult Konstantinápolyban, III. Jenő pápa pontifikátusának végén ültette át latinra Damaszkuszi Szent János művét, s az általánosan elfogadott feltételezés szerint Petrus Lombardus 1154. évi római útján jutott hozzá a teljes fordításhoz. A *terminus ante quem* az 1158. esztendő, amikor a *Sententiae* legkorábbi ismert kéziratát, illetve annak alapszövegét másolták, amely ugyancsak a clairvaux-i ciszterciek könyvtárába került, s ma szintén Troyes-ban őrzik.⁴⁸

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ *Eligius M. Buytaert*: St. John Damascene, Peter Lombard and Gerhoch of Reichersberg. *Franciscan Studies* 10. (1950) 325–326.

⁴⁶ *Magistri Petri Lombardi Parisiensis episcopi Sententiae in 4 libris distinctae*. I. 1. Prolegomena. Romae 1971. 82*–84*.

⁴⁷ Uo. 89*.

⁴⁸ Uo. 130*.

A Cerbanus nevével összefüggésbe hozott Damascenus-fordítás tehát 1147-ben már ismert volt Reichersbergben, Franciaországba pedig – minden valószínűség szerint – már 1154 előtt eljutott. A clairvaux-i könyvtár Cerbanus-kézirata itt nyeri el jelentőségét, ebben ugyanis a *De orthodoxa fide*ből származó részlet szerzőjeként nem Damaszkuszi Szent János, hanem Nagy Szent Vazul van feltüntetve. A troyes-i kéziratban megőrzött szöveg tehát egy olyan korai másolat, amelyhez hasonló eredetileg Gerhoch és Petrus Lombardus számára is rendelkezésre állt. Az admonti és reuni kéziratok, amelyek az eddigi kritikai kiadások alapját képezték, ezzel szemben egy olyan későbbi fázist tükröznek, amikor már kétségtelenül bebizonyosodott, hogy a mű szerzője Damaszkuszi Szent János.

A fentiek alapján korántsem lehet kizárni, hogy a Petrus Lombardus által 1154 előtt megismert *De orthodoxa fide*-töredéket a clairvaux-i könyvtárban őrzött kódexről másolták. Korábban felmerült az a lehetőség, hogy Gerhoch, aki 1150-ben Párizsban járt, maga közvetítette a mű ismeretét a *magister Sententiarum* felé.⁴⁹ Ezt természetesen nem lehet kizárni, ám a troyes-i kézirat provenienciája inkább a ciszterci közvetítést valószínűsíti. Gerhochhal kapcsolatban azonban még egy dologra feltétlenül érdemes utalni. Ha feltételezzük, hogy a Damascenus-fordítás éppen úgy Cerbanus műve, mint a *De caritate* latin változata, akkor különös jelentőséget nyerhet szemünkben az a tény, hogy a *De caritate* egyik bővebb szöveget fenntartó kódexe, a müncheni kézirat éppen aldersbachi eredetű. Az 1146-ban Aldersbachból elküldött ágostonosok ugyanis, mint láthattuk, Reichersbergben találtak új otthonra, így akár ők is magukkal vihettek egy másolatot Reichersbergbe Damaszkuszi Szent János művéből. Épp így felvethető azonban, hogy a klosterneuburgi közösség volt a közvetítő, amelynek élén 1140 és 1167 között Gerhoch öccse, Marquart állt, akivel 1133 előtt folytatták közös franciaországi tanulmányaikat.⁵⁰ Az aldersbachi és klosterneuburgi közvetítésre vonatkozó hipotézist sajnos gyengíti, hogy a Damascenuszöveg e kolostorok könyvtáraiból nem került elő. Lehetséges, hogy a korszak egy másik tekintélyes apátja, az Admont élén álló Gottfried ajánlhatta a *De orthodoxa fide*t Gerhoch figyelmébe, aki a Damaszkuszi művének latin fordítását először idéző *Liber contra duas hereses*t éppen Gottfriednek ajánlotta.⁵¹ Ez ellen azonban azt hozhatjuk fel, hogy az admonti kéziratban Damaszkuszi Szent János neve van feltüntetve szerzőként, míg Gerhoch Szent Vazult tekintette a munka írójának.

⁴⁹ *Walter Berschin*: Griechisch-lateinisches Mittelalter. Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues. Bern 1980. 303.

⁵⁰ *Jean-Marie Moeglin*: Träger und Modalitäten des Austauschs: Institutionen – Personen – Quellen. (Ende 11. Jh. – Anfang 13. Jh.). In: *Germania litteraria mediaevalis Francigena. I. Die Rezeption lateinischer Wissenschaft, Spiritualität, Bildung und Dichtung aus Frankreich*. Hrsg. Fritz Peter Knapp. Berlin 2014. 94.

⁵¹ *Peter Classen*: Gerhoch von Reichersberg. Eine Biographie. Mit einem Anhang über die Quellen, ihre handschriftliche Überlieferung und ihre Chronologie. Wiesbaden 1960. 416.

Ismeretes, hogy a Gerhoch von Reichersberg teológiai munkáiban és leveleiben található utalások a 12. századi magyar történelem fontos forrásai közé tartoznak.⁵² A reichersbergi prépost valamikor III. Jenő pápasága idején – tehát 1145 és 1153 között – magyarországi legátusi megbízatást kapott a Szentatyától, ám II. Géza ellenállása miatt nem léphetett magyar földre. Ennek ellenére a magyar kapcsolatokkal rendelkező Gerhoch akár közvetlenül Magyarországról is szert tehetett a *De orthodoxa fide* fordítására, feltételezve persze, hogy az valóban Cerbanushoz és egy magyarországi görög kézírathoz köthető.⁵³ A megszállott levelezőként és öntudatos íróként ismert Gerhoch ugyanis zsoldárkommentárjában fenntartott egy neki szóló levelet, amelyet egy bizonyos F. testvér írt 1150 és 1153 között.⁵⁴ A levél szerzője lelkesen méltatja Gerhoch legutóbbi munkáját, a szóban forgó zsoldárkommentárt, amelynek olvasása közben a könnye is kicsordult, átáztatva a lapokat; majd pedig azt javasolja a szerzőnek, hogy a művet küldje el egy bizonyos Walternek, aki gyakran felidézte Gerhoch emlékét a levélíró előtt. Számunkra most az a legfontosabb, hogy F. *episcopus Colosensisként* emlegeti Waltert. Gerhoch életrajzírója és műveinek legjobb ismerője, Peter Classen arra gyanakszik, hogy egy magyar főpapról van szó, mivel a *Colosensis* melléknév Kalocsát jelöli.⁵⁵ A korszakban más forrás nem említi Walter nevű kalocsai érseket, tudunk azonban ilyen nevű váradi (1125/1128 k.–1138) és erdélyi (1156–1157) püspökökről,⁵⁶ akik közül bárki könnyen előléphetett kalocsai érsekké. S ki tudja: a levélíró megjelölő F *sigla* talán magát Frigyes baumgartenbergi apátot rejti, aki – mint emlékezhetünk – Magyarországon emelkedett püspöki méltóságba. A régóta kiadott, ám eddig hazai figyelemre nem méltatott levél némi fényt vet az – alkalmasint külföldi származású – korai magyar egyháznagyok szellemi tájékozódására, s így művelődéstörténeti jelentősége ahhoz a nevezetes levélhez mérhető, amelyet Chartres-i Fulbert küldött Bonipert pécsi püspöknek.⁵⁷

Számos alkalom adódott tehát arra, hogy a két görögből fordított munka keletről nyugatra vándorolva megtermékenyítő hatással legyen a skolasztikus

⁵² *Balanyi György*: Magyar vonatkozások Gerhoch reichersbergi prépost műveiben. Történelmi Szemle 4. (1915) 181–201.

⁵³ *Classen, P.*: Gerhoch von Reichersberg i. m. 138–139.

⁵⁴ *Patrologiae cursus completus, series latina. I–CCXXI.* Ed. Jacques-Paul Migne. Paris 1841–1864. CXCIII. 1736. A levél keltezéséhez lásd *Classen, P.*: Gerhoch von Reichersberg i. m. 357.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ *Archontológia 1000–1301.* 89., 98. Az a tény, hogy a levél Waltert püspöknek nevezi, korántsem ad okot a gyanakvásra, mivel a 12. század első felében három kalocsai egyháznagyot is püspökként emlegetnek a források (Ugolin, Pál, Fulbert).

⁵⁷ *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I.* (Ab anno 1000 usque ad annum 1131.) Edendo operi praefuit Gergius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. 103–104.

teológiára. A fenti magyarázatkísérletek közös gyengéje azonban az, hogy hiányzik belőlük a kéziratok túlnyomó többségét jellemző ciszterci szál. Az olvasmányélmények renden belüli terjedését elsőre könnyű lenne azzal a ciszterciekre jellemző közismert sajátossággal magyarázni, hogy apátságaik előjáróinak évente meg kellett jelenniük a citeaux-i rendi káptalanon. Az említett gyűlések kétségtelenül a szellemi érintkezések természetes fórumaiként szolgáltak az Európa távoli sarkaiból érkező rendtagok számára. Az újabb kutatások azonban azt valószínűsítik, hogy Cerbanus és Petrus Lombardus működése idején a rend centralizációja még korántsem érte el azt a szintet, amely a cisztercieket később híressé tette. Az első generális káptalanok csak az 1150-es évektől adatolhatók, s a gyűléseket még ekkor sem jellemzi a teljes körű részvétel igénye és a későbbi statútumokban jelentkező, mindenre kiterjedő figyelem: 1190-et megelőzően csak két olyan rendelkezés ismeretes, amely egy-egy leányapátság ügyeit érinti – s e kettő is az 1180-as években keletkezett és Citeaux közvetlen *filii*ára vonatkozik.⁵⁸

Az 1140-es években tehát még csak korlátozottan számolhatunk a ciszterci generális káptalan kultúraközvetítő hatásával. Így – zárásképpen – egy másik válaszlehetőséget szeretnék az olvasók elé tárni arra vonatkozóan, hogy miként is kerülhettek szövegeink mindössze néhány esztendő leforgása alatt a clairvaux-i ciszterciek könyvtárába, és hogyan válhatott oly korán – már 1154 előtt – a *De orthodoxa fidei* Cerbanusnak tulajdonított fordítása Petrus Lombardus olvasmányélményévé.

1147-ben a champagne-i Troyes püspöke egy székhelye közelében található plébániát adományozott egyik klerikusának, Petrus Manducatornak.⁵⁹ Az adományt írásba foglalták, szövege pedig fenn is maradt a troyes-i Szent Péter székesegyház kartuláriumában. A dokumentum a dátumformula szerint abban az esztendőben kelt, amikor VII. Lajos francia király útra kelt, hogy a szaracénokkal harcoljon, azaz keresztes hadjáratra indult.

Az oklevél három jellemzője tarthat számot az érdeklődésünkre. Az első magának a püspöknek, Henriknek a személye. A második, hogy az adományra azt követően került sor, hogy a püspök visszatért Magyarországról (*post reditum nostrum de Hungaria*). A harmadik pedig az adományt elnyerő Petrus Manducator, ismertebb nevén Petrus Comestor alakja, aki troyes-i klerikusként, majd a székesegyház dékánjaként ezekben az években kezdte meg pályáját, hogy aztán a párizsi káptalani iskola tanáráként és a *Historia Scholastica* szerzőjeként mint a középkor egyik legnépszerűbb írója váljon ismertté.

⁵⁸ Constance Hoffman Berman: The Cistercian Evolution. The Invention of a Religious Order in Twelfth-Century Europe. Philadelphia–Oxford 2000. 50.

⁵⁹ Cartulaire de Saint-Pierre de Troyes. Chartes de la Collegiale de Saint-Urbain de Troyes. Collection des principaux cartulaires du diocèse de Troyes 5. Éd. Charles Lalore. Paris–Troyes 1880. 17–18.

A Magyarországról 1147-ben visszatérő Henrik püspök a karintiai hercegi család, a Spanheim-dinasztia sarja volt, s pályájának bizonyos vonásai az ugyancsak fejedelmi felmenőkkel rendelkező Freisingi Ottó karrierjét idézik fel.⁶⁰ Henrik II. Engelbert isztriai örgróf és karintiai herceg fiaként látta meg a világot 1100 körül. Egyik lánytestvére, Matild 1123-ban a későbbi champagne-i gróf, II. Theobald felesége lett. Ekkoriban kerülhetett Henrik is Franciaországba, ahol lelkét és szellemét megérintette a ciszterciek által képviselt szerzetesi eszmény. A rend második generációjának tagjaként a champagne-i Morimond apátság szerzetese lett. A kezdeményezésére létrehozott viktringi monostor fiktív elemeket is magában foglaló alapítástörténete szerint párizsi tanulmányai idején a francia királyi család is megszerette, olyannyira, hogy a király leányával is hírbe hozták. A vádak alól istenítélet tisztázta, s hiába nyerhette volna el a királylány kezét, ő mégis a morimond-i monostort választotta. 1132-ben vezetésével újabb ciszterci közösség jött létre a lotaringiai Villers-Bettmachban. Tíz évvel később innen érkeztek szerzetesek a karintiai Viktringbe, amelyet Henrik nagybátyja, Bernát trixeni gróf alapított. Újabb három év múlva – bizonyára sógora, a champagne-i gróf és barátja, Clairvaux-i Szent Bernát rábeszélésére – Troyes püspökévé szentelték. Származása alkalmassá tette, hogy a francia királyt a német udvarokban követként szolgálja.

Mikor járt Henrik püspök Magyarországon? A válasz kézenfekvőnek tűnik: éppen 1147 nyarán keltek át ugyanis a második kereszties hadjárat seregei a Magyar Királyságon. Egy adománylevél tanúsága szerint VII. Lajos király indulásának idején, 1147 júniusában Henrik püspök még székhelyén tartózkodhatott.⁶¹ A francia sereg július közepén érte el Magyarországot.⁶² Emlékezetesek az átvonulásról szóló magyar és francia beszámolók, amelyek egyaránt kiemelik a vendéglátó II. Géza magyar király és VII. Lajos közt szövődött barátságot, amelyet a kis István herceg keresztelője pecsételt meg – a keresztapaságot, mint ismeretes, a francia király vállalta el.⁶³ A francia sereg októberben érkezett Konstantinápolyba, Henrik püspök azonban ekkor már nem volt a keresztiesekkel. Augusztus 4-én ugyanis Melk közelében találjuk, ahol a schallaburgi grófok egyik miniszteriálisának kívánságát teljesítve – a kereszties hadjáratban részt vevő Reginbert passauai püspök kérésére – egy plébániatemplomot szentelt fel.⁶⁴ A ce-

⁶⁰ Henrik püspök pályájáról két részletes elemzés készült: *Leopold Grill O. Cist.*: Heinrich von Kärnten, Bischof von Troyes. Cistercienser-Chronik 63. (N. F. 37–38.) (1956) 33–53., valamint *Patrick Corbet*: Henri de Carinthie, évêque de Troyes (1145–1169). Un cistercien entre France et Empire. Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 157. (2013) 469–488.

⁶¹ *A. Vallet de Viriville*: Les archives historiques du département de l'Aube et l'ancien diocèse de Troyes, capitale de la Champagne; depuis le VIIe siècle jusqu'à 1790. Troyes–Paris 1841. 178.

⁶² *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. 2. kiadás Bp. 1899. 491.

⁶³ *Odo of Deuil*: De professione Ludovici VII in Orientem. Ed. and trans. Virginia Berry. New York 1948. 30.

⁶⁴ *Niederösterreichisches Urkundenbuch II. 1078–1158*. Hrsg. Roman Zehetmayer et al. Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 8. 2. St. Pölten 2013. (a továbbiakban: NÖU II.) 519–529.

remóniára ezek szerint már a hazaúton került sor, meglepő módon azonban olyan környékbeli főurak társaságában, akik a korábbi hónapokban még a Duna mentén leereszkedő III. Konrád német király keresztes seregében, Reginbert püspök kontingensében tűntek fel.⁶⁵ Köztük van az a Konrad von Peilstein is, aki a hadjárat előtt az admonti monostornak adott el birtokokat – az adásvételt megőrkítő oklevélszöveg egyértelműen arra utal, hogy Konrad is a Szentföldre igyekvők között volt.⁶⁶ Ha a templomszentelésre vonatkozó, 13. századi másolatban fennmaradt okirat keltezése és a tanúk névsora valóban megbízható, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a passauai püspök és a német király oldalán keletre tartó főurakat, Konrad von Peilsteint és Ulrich von Pernegget valamilyen okból hazaküldték. A másik lehetőség az, hogy mégis részt vettek a hadjáratban, ám lemaradtak – nemcsak a német, de a francia seregtől is –, ám ez kevésbé tűnik valószínűnek.

A Magyarországig jutó Henrik püspök tehát 1147 kora őszén érkezhett haza püspöki székhelyére, Troyes-ba. Láthattuk, hogy ezután első dolga az volt, hogy Petrus Comestor részére adományt tegyen. Eljátszhatunk a gondolattal, hogy klerikusa, a már ekkor *magisteri* címet viselő Comestor is elkísérte püspökét a távoli utazásra, s talán az itt tett szolgálatok érdemesítették őt a visszatérés után elnyert egyházra és jövedelmeire. Minderre nincs semmi bizonyíték, személye azonban feltétlenül egy a lehetséges láncszemek között, amelyek a Cerbanusnak tulajdonított Damascenus-fordítást a párizsi teológiai iskolával összekötik. Petrus Comestor ugyanis Petrus Lombardus egyik legközelebbi tanítványa volt – a mester káptalani iskolában tartott előadásaira éppen Comestor feljegyzéseit szokták forrásként idézni.⁶⁷ Lehetséges tehát, hogy ezúttal a mester tanult a tanítványtól: ha Petrus Comestor nem is kísérte el urát Magyarországra, a fordítás közvetítésére így is alkalma lehetett, feltételezve persze, hogy valóban a troyes-i püspök hozta magával a két fordítást Franciaországba. Az is kézenfekvő lehetőségnek tűnik, hogy a német ciszterci püspök, Clairvaux-i Szent Bernát barátja ajándékozta meg a clairvaux-i könyvtárat a Cerbanus nevéhez fűződő fordításokkal.

Miután alaposan mérlegeltük a Cerbanus-fordítás kelet-nyugati irányú terjedésének lehetőségeit, levonhatunk bizonyos tanulságokat. Emlékeztetsek Charles Homer Haskins szavai, aki a 12. század művelt klerikusainak utazásaival és olvasmányélményeivel kapcsolatban a következőképp fogalmazott nagyhatású könyvében: „A fenti példák a szellemi érintkezések számos lehetséges útját felvillantják – némelyikük titka talán majd feltárul egy-egy lelkes kutató előtt. A legtöbb esetben

⁶⁵ NÖU II. 515., 567., 808., 811. Reginbert püspök már 1147 májusában csatlakozott III. Konrád seregéhez, lásd Urkundenbuch des Landes ob der Enns II. Wien 1856. 227–231.

⁶⁶ Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I. 798–1192. Hrsg. Joseph von Zahn. Graz 1875. 278.

⁶⁷ *Ignatius Brady OFM: Peter Manducator and the Oral Teachings of Peter Lombard.* Antonianum 41. (1966) 454–490.

azonban csak vonzó lehetőségek állnak a rendelkezésünkre, s meg kell elégednünk annak beismerésével, hogy a 12. század számos érdekes és fontos ténye a megismerhetőség határán túl rekedt. Nem vigasztalhatjuk magunkat többel, mint hogy mindez bizonyos fokig minden történelmi korszakra igaz, különösképpen azokra a nem számszerűsíthető tényekre, amelyekből az eszmetörténet áll.⁶⁸ A fenti sorok a pásztói monostor görög kézíratai által közvetített szövegek esetében is érvényesek. A magyarországi görög kódexekre vonatkozó híradás újra rávilágít arra, hogy a Kárpát-medencei Magyar Királyság két kultúrkör határvidékén helyezkedett el, ahol egyelőre még mindkettő szellemi és politikai hatása érvényesülni tudott. A görög befolyás éppen a következő évtizedekben erősödött meg, olyannyira, hogy Gerhoch von Reichersberg már-már az ország nyugati kereszténységtől történő elszakadásától tarthatott.⁶⁹ A latinra átültetett görög művek gyors nyugati karrierjét azonban két olyan európai méretű vállalkozás, a keresztes hadjárat és a ciszterci rend terjeszkedése mozdította elő, amelyben a Magyar Királyság egyelőre csak vonakodva vállalt szerepet, ám hosszabb távon mégis mindkettő kulcsfontosságúnak bizonyult az ország nyugati kulturális és politikai kapcsolatainak megszilárdításában.

CERBANUS AND THE CISTERCIANS

by Dániel Bácsatjai

SUMMARY

During the intellectual revival that is known as the renaissance of the twelfth century, interest in the Greek works of the Church Fathers also increased in the Latin West. A piece of work by Saint Maximus the Confessor called *De Caritate* was discovered in the Hungarian monastery of Pásztó by the Venetian Cerbanus, then a guest of David, Abbot of Pannonhalma. The author, who had lived in the Byzantine court, translated the work into Latin and sent it to Pannonhalma, presumably together with a part of one of the works of John of Damascus. The translations, prepared between 1131 and 1150, appeared in the – primarily Cistercian – monasteries of Austria and Bavaria in the following years, and quickly reached Clairvaux, the centre of the order as well. The Parisian *magister*, Petrus Lombardus, had even cited the Damascus translation before 1154. The study accordingly looks for the channels which may have facilitated the unprecedentedly quick spread of the work, in which two Cistercian prelates probably played a key role: Henry of Spanheim, Bishop of Troyes, who accompanied the crusader army to Hungary in 1147, and Frederick, Abbot of Baumgartenberg, who later became a bishop in Hungary.

⁶⁸ Charles Homer Haskins: *The Renaissance of the Twelfth Century*. Cambridge (USA)–London 1927. 67.

⁶⁹ MGH Libelli de lite imperatorum et pontificum III. 385.

Peter Sherwood

KOSSUTH LAJOS ÉS AZ ANGOL *SOLIDARITY* SZÓ TÖRTÉNETE¹

Kossuth és az angol nyelv

Kossuth Lajos első angliai útján, majd az ezt követő, hosszabb amerikai körútja folyamán 1851–1852-ben több száz beszédet, előadást tartott, gyakran hatalmas hallgatóság előtt. Ezek során mondanivalóján túl angol nyelvtudása, pontosabban annak szónoki alkalmazása kimondottan elbűvölte szinte minden hallgatóját. E téma már komoly irodalommal rendelkezik,² ezért dolgozatomban egy konkrétabb kérdésre összpontosítok: mikor és hogyan használta Kossuth angol beszédeiben, írásaiban a *solidarity* szót, valamint a *solidarity of (the) peoples* kifejezést. Erre a kérdésre egy cédula hívta fel a figyelmet, amely minden kétséget kizáróan a neves anglista s a magyarországi amerikanisztika megalapítójaként is ismert Ország Lászlótól (1907–1984) származik. Dátum és címzett nem található rajta, de valószínűleg az Országghal folytatott levelezésem során, tehát 1971 és 1983 között kerülhetett birtokomba. Az angol nyelvű, gépelt szöveg magyar fordításban így fest:

Magyarországon közkeletű vélekedés, hogy a *solidarity* szót elsőként Kossuth hozta be az angol nyelvbe, mégpedig egy 1851-ben, Southamtonban mondott

¹ Kossuth and *Solidarity* című dolgozatom (Slavonic and East European Review. 96. [2018] 2. sz. 310–323.) bővített és átdolgozott változata. Itt köszönöm meg Szöllősy Éva hasznos tanácsait, valamint Lengyel Balikó Péternek az angol idézetek igényes fordítását. – Az idézetekben angol nyelven meghagyott ‘solidarity’ szó kurzívval szerepel.

² Kossuth angliai és amerikai fellépéseivel, beszédeivel, azok politikai dimenziójával napjainkban Frank Tibor foglalkozik a legbővebben, lásd *Tibor Frank: Give Me Shakespeare*. Lajos Kossuth’s English as an Instrument of International Politics. In: Shakespeare and Hungary, Shakespeare Yearbook. Vol. 7. Eds. Holger Klein – Péter Dávidházi. Lewiston, NY – Queenston, ON – Lampeter 1996. 47–73.; *Frank Tibor: Kossuth és Shakespeare: nyelv és politika. Századok* 136. (2002) 863–880.; *Uő*: “... to fix the attention of the whole world upon Hungary ...” Lajos Kossuth in the United States, 1851–52. *The Hungarian Quarterly* 63. (2002) 166. sz. 85–98.; *Uő*: Lajos Kossuth and the Hungarian Exiles in London. In: *Exiles from European Revolutions: Refugees in Mid-Victorian England*. Ed. Sabine Freitag. Berghahn Books, New York 2003. 121–134.; *Uő*: Marketing Hungary. Kossuth and the Politics of Propaganda. In: *Lajos Kossuth Sent Word... Papers Delivered on the Occasion of the Bicentenary of Kossuth’s Birth*. Eds. László Péter – Martyn Rady – Peter Sherwood. Hungarian Cultural Centre and the School of Slavonic and East European Studies, University College London, London 2003. 221–249.; *Uő*: Az emigráns Kossuth és a politikai marketing születése. In: *Kossuth Lajos, „a magyarok Mózesé”*. Szerk. Hermann Róbert. Osiris, Bp. 2006. 177–212. Kossuth Angliában töltött első három hetéhez lásd újabban még *Zsuzsanna Lada: The invention of a hero: Lajos Kossuth in England (1851)*. *European History Quarterly* 43. (2013) 1. sz. 5–26.

beszédében. Az OED [= Oxford English Dictionary, az angol történeti lexikográfia alapköve – P. S.] máshogy gondolja. Ott ez áll: „A szó francia eredetére gyakorta esik utalás abban az időszakban, mikor az használatossá vált az angol nyelvben.”

Az OED citátumokkal folytatja. Az első [csak ez a szó zöld tintával, Országgh jól ismert kézírásával betoldva – P. S.] 1848-ból származik (mikor maga Kossuth természetesen még Magyarországon tartózkodott), és azt állítja, hogy „A *solidarity* francia eredetű szó, melynek meghonosítása hazánkban kívánatosnak tartatik”. People’s Press. Pár sorral lejjebb újabb citátum következik 1/b számozással, a Fraser’s Magazine 1852. január 28-ai számából, mely szerint „Elraktároztuk magunkban az egyik kifejezését: »a népek közötti szolidaritás« szófordulatot!” De kinek a kifejezéséről van szó a Fraser Maga [sic – P. S.] cikkében? Nem tudna megkérni valakit, hogy nézzen utána a kérdésnek a Fraser’s-ben és válaszoljon a teljes szövegösszefüggést, megjelölve, ki az a bizonyos ő? Gyanítom ugyanis, hogy Kossuth neve már korábban elhangzott a cikkben.³

(Az eredetiben a ‘solidarity’ szó, valamint az utolsó két bekezdésben szereplő ‘his’ szó pirossal gépelve.)

„Mélyfúrás”: az Oxford English Dictionary *solidarity* címszava

Az Országgh által használt OED első kiadásának megfelelő része először 1919-ben látott napvilágot. Ennek előszavában a főszerkesztő Dr. (később Sir) W. A. Craigie, talán nem is véletlenül, három újnak minősített szót emel ki: „A latin eredetű szótövekből képzett újabb szavak közül a legérdekesebbek a *socialism*, *socialist* és *solidarity*.”⁴ Itt azonban az OED 2001-ben megjelent második – javított – kiadásából, az úgynevezett OED2-ből fogok idézni, mégpedig annak online változatából, hiszen annak folyamatban lévő online harmadik kiadása – az OED3 – még nem jutott el az S betűig. Ebben a *solidarity* 1. számú jelentése így

³ “There is a belief in Hungary that the word *solidarity* was first introduced into the English language by Kossuth in about 1851, in a speech made at Southampton. / The OED thinks otherwise. It says »The French origin of the word is frequently referred to during the period of its introduction into English use.« / Then it goes on to give citations. The first is dated 1848 (when Kossuth was, of course, still in Hungary), asserting that »Solidarity is a word of French origin, the naturalisation of which, in this country, is desirable.« People’s Press. / A few lines farther down, under number 1/b there is another citation, dated January 28, 1852, Fraser’s Magazine, which says, »We have hived up one of his phrases...– the »solidarity of the peoples!« /Who is the his in the Fraser Maga?/Could you have somebody look up the said issue of Fraser’s and write out the full context, giving the name of his? It is namely possible that Kossuth’s name was mentioned earlier in the article.”

⁴ “Among recent formations from Latin stems the most interesting are *socialism*, *socialist*, and *solidarity*.” OED IX. kötet első fele, SI-ST; Sniggle-Sorrow füzet. Oxford University Press, Oxford 1919. Craigie előszava számozatlan oldalakon.

szól: „Emberi közösségek stb. bizonyos szempontból, különösen közös érdekek, vonzalmak vagy ambíciók tekintetében maradéktalan összetartásának ténye vagy minősége.”⁵ Ez a kiadás megismétli, hogy „A szó francia eredetére gyakorta esik utalás abban az időszakban, mikor az használatossá vált az angol nyelvben,”⁶ amit a példák bőségesen igazolnak. Az online OED2 majd így folytatja: „Újabban úgy is használatos, mint az 1980-ban bejegyzett, majd 1982-ben hivatalosan betiltott lengyel szakszervezeti mozgalom, a Solidarność angol neve.”⁷ A kifejezésnek egy esetleg korábbi lengyel kapcsolatáról alább lesz szó.

Az OED2 1/a alatt található első idézeteit időrendben adom. A legelső 1841-ből származik: „*Solidarity*, Solidary. Kollektív felelősség, kollektíve felelős.”⁸ Tekintettel arra, amit alább fogunk kifejteni, érdemes lett volna az OED-nek felhívnia a figyelmet a szó használatára ugyanebben a kötetben később, hiszen itt már tulajdonképpen az 1/c alá illő szerkezet alkalmazásáról van szó: „Óhatatlanul létezik egyfajta *solidarity*, vagyis kölcsönös vagy kollektív felelősség, mely a föld összes népét, illetve az egyes nemzetek minden tagját terheli.”⁹

Ennek következtében az OED2-ben az Ország által említett, 1848-ból való idézet a második lett: „A *solidarity* francia eredetű szó, melynek meghonosítása hazánkban semmiképpen nem tarthatik nem kívánatosnak.” A cikke végén e szerző még részletesebben kifejti a szó általa vélt jelentését: „Amit gondolunk, nézünk, mondunk vagy teszünk, nemcsak önmagunkra van kihatással, hanem másokra is, mint ahogy mások mindenkori megnyilvánulásai is hatással vannak mireánk. Egyénként és társadalmi lényként is mindig tartjuk ezt a lényegi tényt szem előtt. Ezt értik a franciák *Solidarity* alatt; jelentse e szó ugyanezt a mi angol szókincsünkben is!”¹⁰

⁵ “the fact or quality, on the part of communities, etc., of being perfectly united in some respect, esp. in interests, sympathies, or aspirations.”

⁶ “The French origin of the word is frequently referred to during the period of its introduction into English use.”

⁷ “Latterly also the English rendering of Polish Solidarność, the name of an independent trade-union movement in Poland, registered in September 1980 and officially banned in October 1982.”

⁸ “*Solidarity*, Solidary. Collective responsibility. Collectively responsible.” *Hugh Doherty*: False Association and Its Remedy. Published at the office of The London Phalanx, London 1841. 24. – Hugh Doherty (?–1891) a francia utópisztikus szocialista Charles Fourier követője volt.

⁹ “There is an inevitable solidarity, or mutual and collective responsibility, between all the nations of the earth, and all the individuals of each nation.” Uo. 156. [kiemelés az eredetiben – P. S.]

¹⁰ “*Solidarity* is a word of French origin, the naturalisation of which, in this country, is by no means undesirable.”, illetve „Whatever we think, or look, or speak, or do, affects not ourselves alone, but others also, as all the manifestations of their life affect us. Both individually and socially this great fact should be ever before us. This is what is understood by *Solidarity* in France. Let it mean the same in our English vocabulary.” [John] Goodwyn Barmby: *Solidarity*. The People’s Press 1848. 2. kötet 24. sz. 161–162. – [John] Goodwyn Barmby (1820–1881) is utópisztikus szocialista volt. Az eredeti OED és az OED2 nyomtatott változatában, s azt követve Országnál is, az első idézet végén a nehézkes “is by no means undesirable” helyett – tévesen – “is desirable” szerepel.

Az OED2 harmadik idézete mellett is az 1848-as dátum található, ám ez tévedés, ennek évszáma helyesen 1851: „A nemzeti *solidarity* (hogy francia szót kölcsönözzünk) érzületétől hevülve [...], mely mindnyájukat hasonló kockázat vállalására ösztökélte.”¹¹

Ennyi talán elég is ízelítőül: az OED szerint legalább 1851-ig a szót kifejezetten franciának tartották, még nem egészen honosult meg az angolban. Még az első átvitt értelembeli használatok is, 1867-ben, a neves irodalmár Matthew Arnold franciának tartja: „A breton és walesi költészetnek – a kézenfekvő francia szóval élve – *solidarity*-ja.”¹²

Jól követhető a ‘solidarity’ szó lassú befogadása az angol szókincsbe a korában nagy hírnévnek örvendő, politikai és nyelvi szempontból egyaránt konzervatív beállítottságú anglikán lelkész és nyelvtudós Richard Chenevix Trench (1807–1886)¹³ rendkívül népszerű *English, Past and Present* című kötetében, melyben e szónak külön bekezdést szentelt. A második, 1855-ben megjelent kiadásban még így fogalmaz:

A *solidarity* kifejezés – amit a francia kommunistáknak köszönhetünk – a jóban-rosszban, becsületben és meggyalázottságban, győzelemben és vereségben való osztozást, vagyis úgymond az egy cipőben járást jelenti, olyannyira kapóra jön, hogy bár maga a szó tagadhatatlanul csúf, hiába is ágálnánk meghonosítása ellen. Az újságok már fennen hirdetik, és a könyvekből sem fog sokáig kimaradni, nem beszélve arról, hogy a németben és minden bizonnyal egyéb nyelvekben is gyökeret vert már.¹⁴

¹¹ “Actuated [...] by a feeling of national *solidarity* – to borrow a French word – which induced all of them to run the same risk.” *Luigi Mariotti* (Antonio Carlo Napoleone Gallenga álneve): Italy in 1848. Chapman and Hall, London 1851. 429. (kiemelés az eredetiben – P. S.). Fordító neve nincs feltüntetve a kötetben. – Az OED2 nyomtatott változata Mariottinak ezt a könyvét vélhetően az ismertebb Italy Past and Present című, 1848-ban megjelent művével tévesztette össze.

¹² “The *solidarity*, to use that convenient French word, of Breton and Welsh poetry.” *Matthew Arnold*: On the Study of Celtic Literature. Smith, Elder and Co., London 1867. 68.

¹³ Trenchnek a londoni Philological Society előtt tartott ‘On some Deficiencies in our English Dictionaries’ című előadása (1857) kulcsszerepet játszott az OED létrejöttében.

¹⁴ “‘Solidarity’, a word which we owe to the French Communists, and which signifies a fellowship in gain and loss, in honour and dishonour, in victory and defeat, a being, so to speak, all in the same bottom, is so convenient that, unattractive as the word must be allowed to be, it will be in vain to struggle against its reception. The newspapers already have it, and books will not long exclude it; not to say that it has established itself in German and probably in other languages as well.” *Richard Chenevix Trench*: English, Past and Present. Five Lectures. Second edition, revised and enlarged, John Parker and Son, London 1855. 62. – Az első kiadás szintén 1855-ben jelent meg, de abban a *solidarity* szónak szentelt bekezdés nem ennyire szókimondó.

1870-ben, tizenöt évvel később azonban a kötet hetedik kiadásában e helyütt már a következő, kevésbé zsémbes, jóval egyszerűbb és higgadtabb szöveg olvasható:

A *solidarity*, amit a francia kommunistáknak köszönhetünk – jelentése: a jóban-rosszban, becsületben és meggyalázottságban, győzelemben és vereségben való osztozás, vagyis úgymond az egy csónakban evezés –, olyannyira kapóra jön, hogy botorság lenne ágálnunk ellene. A németben és egyéb nyelvekben is gyökeret vert már.¹⁵

Az OED szerint tehát a francia *solidarité* szó (mely végső soron a *solidaire* ‘szilárd, tömör’ melléknév továbbképzése) az angolban *solidarity* alakban először 1841-ben bukkan föl s csak a 19. század második fele – sőt, a jelek szerint talán igazából csak annak az utolsó harmada – óta tekinthető az angol nyelv szerves, általánosan elfogadott részének.

Ezek szerint aligha adhatunk igazat Országghnak abban, hogy „a *solidarity* szót elsőként Kossuth hozta be az angol nyelvbe”.

A *Fraser's Magazine* idézete

Ugyanakkor Országgh – a kitűnő nyelvész, szótáríró, filológus, irodalmár s nem utolsósorban a magyar–angol kapcsolatok jeles szakértője – jó érzékkel utalt azokra a példákra, melyeket ő az OED első kiadásában 1/b alatt talált. Ezek az OED2-ben jelenleg a következő értelmezéssel szerepelnek: 1.b. Const. *of* (mankind, a race, etc.), ahol a ‘Const.’ a ‘construction, construed with’ rövidítése, azaz a *solidarity* szó *of* előjáró szócskával képzett szerkezeteire szolgál példákkal (‘emberséggel, fajjal stb.’) Ezek közül a legelső továbbra is az Országgh által említett idézet a *Fraser's Magazine*-ből, csupán a 28-as számot ő január hó 28-ának értelmezte, míg valójában a lap januári számának 28. oldaláról van szó.

Mint már fentebb említettem, Országgh kérésének címzettjéről semmi sem tudható, ám nemrég fellapoztam a *Fraser's Magazine* kérdéses oldalát, és kiderült, hogy Országgh megérzése helyes volt: ebben az idézetben a szerző a *solidarity of the peoples* kifejezést Kossuthnak tulajdonítja. A kifejezés az anonim szerzőnek az 1851. évet „búcsúztató rapszódijában” (valedictory rhapsody) szerepel, mely a folyóirat következő évi, tehát 1852. első – januári – száma elején jelent

¹⁵ “‘Solidarity’, which we owe to the French Communists, – it signifies a fellowship in gain and loss, in honour and dishonour, in victory and defeat, a being, so to speak, in the same boat, – is so convenient that it would be idle to struggle against it. It has established itself in German, and other languages as well.” *Richard Chenevix Trench: English, Past and Present. Eight Lectures. Seventh edition, revised and improved. Macmillan, London 1870. 120.*

meg. A lap szerkesztője és egyben kiadója ekkor már a liberálisnak tartott keresztényszocialista John William Parker (1792–1870) volt, bár folyóirata ennek ellenére továbbra is Tory orientációjú, tehát Kossuth-ellenes maradt. Az anonim szerző – talán Parker maga? – kimondottan sovíniszta, szatirikus-szarkasztikus eszmefuttatása azonban a mi szempontunkból mégis azt látszik igazolni, hogy Kossuth minden bizonnyal nem is egyszer használta ezt a kifejezést az 1851. október 23-a és november 13-a között tartott beszédeiben, melyek színhelyei az angliai Southampton, Winchester, London, Manchester, valamint Birmingham városok voltak. Megjegyzendő, hogy az OED szabályai értelmében beszédeket és előadásokat csak írásbeli közzétételük dátumával lehet szerepeltetni,¹⁶ tehát ez az adat az 1852-es évszámot kapta, noha nyilvánvalóan 1851-ben előadott beszéd(ek)ről van szó.

No de vannak itt más dolgok, melyekről pletykálhatunk egy kicsit a bűnügyi statisztikákon túlmenően, sőt melyekről nem is szabad megfeledkeznünk évbúcsúztató rapszódiainkban. Ilyen például az a gyakorlati bölcsesség, mellyel egy Amerikába tartó professzor úr gyarapította elménket, midőn útját megszakítva villámlátogatást tett a mi házunk táján a napokban. *Elraktároztuk magunkban egyik szófordulatát, mely méltán lehet az angol értelmező szótár következő kiadásának egyik új szócikke: 'a népek közötti szolidaritás' fogalmát!* A témát briliánsan taglaló, a legóvatosabb értékelés szerint is kellően kimerítő előadásokból másoknak bizonyára kiderülhetett a szó voltaképpeni jelentése, azonban meg kell vallanunk, hogy mi magunk minél görcsösebben próbáltuk megragadni e jelentést, annál homályosabbá vált számunkra az. Egy darabig látni véltünk egy pislákoló világot, ám erről egyhamar kiderült, hogy csak Kossuth ékesszólásának *ignis fatuusa* lebegett szemünk előtt afféle kóbor szellemként, mígnem a jelentés mibenléte kisvártatva újra szuroksötétségbe burkolózott.

Nálunknál ki sem örvendezhetne lelkesebben 'a népek közötti solidarity' ügyén, amennyiben a 'solidarity' jó takarmányoztatást jelentsen. Mint tudjuk, a kiadós takarmány elengedhetetlen kelléke a minőségi marha- és ürühús-termelésnek, sőt a mi 'népünk' vélhetőleg csakis ilyen értelemben fordít gondot a 'solidarity-re' a más 'népekkel' való érintkezése során. Tartunk azonban tőle, hogy a kontinentális hazafiság túlságosan transzcendens természetű ahhoz, hogy efféle közönséges megfontolások szintjére leereszkedjék. Ez a transzcendentális hazafiság nem azzal óhajt 'solidarity-t' teremteni, hogy provideálja 'népei' számára az oly kívánatos, életerős gyarapodás feltételeit, hanem éppen ellenkezőleg: minduntalan kutatja

¹⁶ *Donna Lee Berg: A Guide to the Oxford English Dictionary.* Oxford University Press, Oxford–New York 1993. 43.

a leghatásosabb eszközeit annak, hogyan tudja őket a lehető legszűkebb gyepőn tartani az éhezés küszöbén, csírájában elfojtva azok gebeként is fel-felhorgadó lelkesedését. És éppen ez az, ami kifürkészhetetlen számunkra. Az angol ‘nép’ nem bízza magát olyan politikai princípiumokra, melyek óhatatlanul hajlamosak a köznép megrövidítését előmozdítani, nem fog bizalmat szavazni olyan ‘solidarity-nek’, amely rejtélyes logikai önellentmondások és következmények láncolatán át a testi elsorvadás állapotára kárhoztatja.

Továbbá ennek az országnak a kékvérűi és burzsoáziája – ha mégoly magasztosnak is tűnhetik más ‘népek’ szemében – távolról sem kíván kvaterkázni amolyan hősfajtákkal, bármely nagyra is tartja azok odaadását a szabad intézmények iránt, akiket a szabadságról alkotott elképzeléseik veszélyes végletekig ragadtatnak. Mindenesetre a szót magát nyugodtan ráolthatjuk szókincsünk tőkéjére mint új jövevényt, ám éppen ellentétes értelemben azzal a jelentéssel, mellyel itt minden jel szerint felruháztattott – mint ahogy a hajótörött utazó is ujjong, ha egy akasztófára bukkan a szigeten, mert annak bizonyosságát látja benne, hogy civilizált partokra vetette a víz.¹⁷

Az OED szerint tehát Kossuth volt az első, aki használta volna az angolban a solidarity of ... szerkezetet, mégpedig a solidarity of the peoples kifejezésben, az OED szerint 1852-ben – bár fentebb már láttuk, hogy tulajdonképpen az előző

¹⁷ “There are other matters besides our criminal statistics to gossip about, and which ought not to be forgotten in a valedictory rhapsody. For instance, the acquisition we have made in practical wisdom under the professor who made us a flying visit the other day on his way to America. *We have hived up one of his phrases as a word and an idea for the next edition of the English dictionary – the ‘solidarity of the peoples!’* The lectures we have listened to upon that phrase – luminous in treatment, and in all conscience full enough in bulk – ought to have made its meaning clear; but, we confess, the more we have endeavoured to understand it, the more opaque it has become to us. At first we thought we had a glimmer of light – but it was only a stray ignis-fatuus that danced before us in the eloquence of Kossuth, and now it is pitch dark again. No one should rejoice more than we should in the ‘solidarity’ of the ‘peoples’, if ‘solidarity’ mean good feeding. We know that there is ‘solidarity’ in beef and mutton – the only description of ‘solidarity’ our ‘people’ are likely to care much about looking after in their intercourse with other ‘peoples’; but we are afraid that patriotism on the continent is of too transcendental a nature to descend to such gross considerations. It does not aim at achieving ‘solidarity’ in the way of supplying its ‘peoples’ with the means of growing lusty and strong; but, on the contrary, takes the most efficient methods of keeping them as nearly as possible to starvation point, and of cutting them off in the flower of their lean enthusiasm. Now this it is that puzzles us. The English ‘people’ have no reliance upon political principles that have an inevitable tendency to short commons; they will not put their trust in a ‘solidarity’ that threatens, by a mysterious contradiction in terms and consequences, to reduce them to a condition of physical emaciation; and however highly other ‘peoples’ may think of it, the blouses and *bourgeoisie* of this country are by no means inclined to fraternize with any race of heroes, be they never so grand in their devotion to free institutions, who carry their notions of freedom to that perilous extremity. The word, nevertheless, may be engrafted on our vocabulary as a new word, meaning exactly the contrary of what it apparently expresses; just as a gibbet was hailed by the shipwrecked traveller as an evidence that he has been cast upon a land of civilization.” Fraser’s Magazine 45. kötet, 1852. január. 17–32., az idézet itt: 28.

évben. Noha ez az idézet nem említi a szó, illetve a kifejezés francia eredetét, mégis – annak elfogadhatatlan angolságát hangsúlyozandó – utal arra, hogy „a kontinensről” ered.

Tovább a *solidarity, solidarity of (the) peoples* nyomában, 1850–1851-ben

A további kutatás azonban számomra két tekintetben is meglepetéssel szolgált. Egyrészt a *solidarity of (the) peoples* kifejezést Kossuthnak 1851 októberében–novemberében tartott angliai *beszédeiben* eddig nem sikerült megtalálnom. Másrészt pedig az OED ismét, s ezúttal komolyabb helyesbítésre szorul: a kifejezés (legalábbis eddigi!) első használóját az angol chartizmus fenegyerekeként, Robespierre bálványozójaként ismert újságíró George Julian Harney (1817–1897) személyében találtam meg. Harney 1850 folyamán – valószínűleg az év vége felé – előadást tartott a manchesteri Garratt Road Institution-ban *Az olaszországi forradalom* címmel, melyben véletlenül épp Magyarország megemlézése után és – számunkra most már aligha meglepő módon – a franciából eredeztetve használja a kifejezést:

Márpedig kijelenthetjük, hogy ha egyetlen nemzetet is sérelem ér, akkor és annyiban az a sérelem az összes nemzetet sújtja. Ennek felismerését nem utolsósorban kell említenünk a kor dicső vívmányai között. Az emberek ösztönösen érzik ezt, és ösztönösen ennek jegyében cselekszenek. A London utcáin Haynau után indított hajtvadászathoz csatlakozó southwarki férfiak a Magyarországot ért sérelemért vettek elégtételt, mert felfogták annak jelentőségét. *A népek közötti solidarity alapelvét, ahogy a franciák mondják*, elsőként a nemzetgyűlésen elfogadott híres rendelet mondta ki, mikor a zarnokaik ellen fellázadó népek baráti megsegítéséről rendelkezett.¹⁸

A *solidarity of (the) peoples* kifejezésre még visszatérek, előbb azonban indokoltnak látszik egy kis kitérő. Mégsem volt értelmetlen végigolvasnom Kossuth első angliai beszédeit: ezekben legalább hat alkalommal használja 1851-ben a *solidarity* szót – három esetben az OED 1/b alatt jelzett *solidarity of...* szerkezetben –, tehát

¹⁸ “And we may say – so long as there is a wrong done to *one* nation, so long, there is wrong done to *all*. The recognition of this is not the least among the many glories of the age. The people instinctively feel it, and instinctively act upon it. When Haynau was hunted through the streets of London, the men of Southwark acknowledged and avenged the wrongs of Hungary. *The solidarity of Peoples, as the French say*, was first recognised in that famous decree of the convention, which offered fraternal assistance to all peoples in insurrection against their tyrants.” *G. H.: The Italian Revolution. The Freethinker’s Magazine and Review of Theology, Politics, and Literature 1851.* (január 1.) 8. sz. 271. A publikáció dátumából nyilvánvaló, hogy az előadásra 1850 folyamán került sor.

mindenképpen nyomtatásban is megelőzve a *Fraser's Magazine* 1852-re datált, másodkézből közölt idézetét. A beszédekből vett idézetekkel elsősorban az OED figyelmét kell felhívni ezekre a korábbi előfordulásokra, hogy összevethessük azokat jelentéstani szempontból is annak többi példáival, valamint az idevágó francia nyelvű anyaggal. Csak így lehetne ugyanis bizonyítani, milyen szerepet is játszott Kossuth az angol *solidarity* szó meghonosításában.

A példák sorát az Ország által is említett első southamptoni beszédével kezdhetjük. Ezt 1851. október 23-án délutánján adta elő, s kétszer is szerepel benne a *solidarity of...* szerkezet:

Remélem, hogy a Mindenható akaratából [...] még saját szememmel láthatom e dicső szigeteken a legbuzgóbb módon megvalósulni és elterjedni azokat a nagyszerű társulásokat, melyek révén önök diadalra viszik majd az intézményeik minden egyes magasztos princípiumát. [Hangos éljenzés.] Remélem azt is, hogy ezen társulások közt többen figyelmet fog szentelni [sic: Kossuth itt helytelenül egyes számot használ – P. S.] *Magyarország függetlensége és a vele való solidarity ügyének*, abban a reményben, hogy az európai béke és e dicső szigetek jövője érdekében a gyakorlatban is irányt szabnak majd a szegény, eltiport hazám népe iránti együttérzésüknek – vagyis hogy az angol nép, szegény, boldogtalan hazámra vetve tekintetét, képes lesz vezérelvet kovácsolni a Britanniában uralkodó közhangulatból, mely minden jel szerint késznek mutatkozik arra, hogy magáévá tegye *az emberiség közös sorsából fakadó solidarity*, ezen belül pedig főként Európa szabadságának eszméjét. [Éljenzés.]¹⁹

November 3-án mintegy 200 000 ember fogadta Kossuthot a londoni Copenhagen Fields-ben, amikor a következőket (is) mondta:

¹⁹ “I hope the Almighty will grant [...] that I shall see established in full activity and spread over these glorious isles, some of those mighty associations by which you carry the triumph of every great principle in your institution. [Loud cheering]. I hope to see some of these associations lending its [sic] attention to *the solidarity of the independence of Hungary*, with the hope that the peace of Europe and the future of these glorious isles will take for its aim to give a practical direction to the sympathy of the people for my poor down-trodden country – that the people of England will look upon my poor unhappy land, and that they will reduce to a ruling principle that sentiment of the public spirit of Britannia which evidently shows itself to be ready to accept *the solidarity of the destiny of mankind*, and especially the liberty of Europe itself. [Cheers.]” *P. C. Headley: The Life of Louis Kossuth, Governor of Hungary, including notices of the men and scenes of the Hungarian Revolution; to which is added an appendix containing his principal speeches, &c. Derby & Miller, Auburn [N.Y.] 1852. 239.*; [Szerző nélkül]: *Authentic Life of His Excellency Louis Kossuth, Governor of Hungary. His progress from his childhood to his overthrow by the combined armies of Austria and Russia, with a full report of his speeches delivered in England, at Southampton, Winchester, London, Manchester and Birmingham. To which is added his address to the people of the United States of America. Bradbury and Evans, London 1851. 38.*; *New York Times*, 1851. november 10.

Engedtessek meg remélnem azt is, hogy miközben *Magyarország és jómagam is tudatában vagyunk a mi ügyünk és az európai szabadság és függetlenség közötti solidarity* létezésének, s miközben Magyarország rendíthetetlen férfiúsággal helyt áll, mindeközben a többi nemzet, jelesül maga Anglia sem fog megfedkezni arról a tényről, hogy Magyarország szabadsága és függetlensége elválaszthatatlan az illetéktelen orosz befolyás és túlkapások ellen védekezni kényszerülő Európa függetlenségétől.²⁰

Itt is szerepel egy *solidarity of...* szerkezet, bár talán célszerűbb ebben az esetben az OED2 1/c alatt található alakjaira utalnunk: ‘Const. *between* or *with* (others). Also *transf.*, azaz ‘szerkezetben a *between*, illetve a *with* előjáróval. Átvitt értelemben is.’ (Zárójelben megjegyzendő, hogy erre a használatra az OED2 eddigi legkorábbi példája – melynek forrására alább még visszatérek – 1860-ból, azaz nyolc-kilenc évvel későbből való:

Mikor beszélünk, az egyes hangképző szerveink egymással kölcsönhatásban teszik a dolgukat. Hogy olyan kifejezéssel éljek, mely talán még nem része az angol nyelvnek, ám hamarosan azzá fog válni: *közöttük egyfajta solidarity működik.*²¹)

November 11-én, Manchester város Free Trade Halljában Kossuth többek között így fogalmazott:

Az Önök [értsd: Manchester polgárai] dicső küldetése abban áll, hogy önkezükkel biztosítsák az Egyesült Államokat Anglia közvéleményének támogatásáról avégett, hogy e két ország közös politikát követhessen Európa vonatkozásában. Mikor jómagam néhány nap múlva megérkezem az Egyesült Államokba, egyik kötelességem lesz – kötelességemnek fogom tartani – kipuhatolni, hogyan tudhatnám ott a magam szerény eszközeivel ezen unió ügyét felkarolni, mint ahogy – ugyancsak a magam szerény eszközeivel – alkalmam volt *előmozdítani a nemzetek közötti*

²⁰ “Let me also hope that, while *Hungary and I aware of the solidarity of our cause with the cause of European freedom and independence*, and while Hungary is resolved to stand manfully in its place, the other nations, and England itself, will not forget that the freedom and independence of Hungary are indispensable to the independence of Europe against Russian encroachment and preponderance.” [Szerző nélkül]: *Authentic Life* i. m. 74.

²¹ “The organs of speech act and react upon each other; there is, to use a word which if not now English soon will be, *a certain solidarity between them all.*” *George Perkins Marsh: Lectures on the English Language*. Charles Scribner, New York/Sampson Low, London 1861. 284. Csak ezt a 4., javított és bővített kiadást láttam, ez azonban újraközi az elsőnek az előszavát is, mely 1859. október 25-én a Vermont állambeli Burlingtonban kelt. Ennek a 4. kiadásnak az előszava pedig 1861. január 1-jén kelt ugyanott, így a műnek – úgy látszik s igen meglepően – első négy kiadása mind *de facto* 1860-ban vagy megjelent, vagy íródott, ezért ezt a dátumot használom.

solidarity érzületét a szabadság alapelveinek érvényesülése érdekében; és nem kevés reményt fektetek abba, hogy az Önök nagylelkű segedelmével sikerrel fogok járni.²²

Ebben az esetben a *solidarity* szónak mintha szokatlan, módosító (melléknévszerű) szerepe lenne.

Az utolsó két példa Kossuth november 12-ei birminghami beszédéből származik. Ebben a városban csaknem félmillióan fogadták, s a leglelkendezőbb életrajzírója szerint itt hágott tetőpontjára a retorikája: „Nemegyszer sírva fakasztotta a közönséget, s mikor visszaült helyére, többen készek voltak kiáltani: ‘[...] Ez egy Istennek a hangja!’”²³ Itt a következőket (is) mondta:

Mi több, a hatalmas, mégis kicsinyes zsarnokok láttán, hogy miként hálálják meg a népük kegyességét, mikor az a nép harcolhatott volna a jussáért; midőn látjuk megátalkodottságukat, hogy semmit sem felejtnek, de semmiből nem tanulnak; midőn másfelől azt látjuk, hogy *a nemzetek közös szenvedésük árán nagyon is jól megtanulták, hogy végzetük egymástól elválaszthatatlanul összefonódik a maradéktalan solidarity jegyében*; és hogy e meggyőződésből micsoda keresztény testvéri szeretet fakad.²⁴

Ez a (szükségszerűen rövidített) idézet zavarosabbnak tűnik, akárcsak az ugyanebben a beszédben található későbbi, melyben a kulcsszó egy határozatlan névelőt kapott:

Ha Európa sorsa netán Anglia szavazata nélkül döntetnék el, akkor Anglia megszűnne európai hatalom lenni. Továbbá ha egy ilyen válságból netán a reakció, az önkényuralom hívei győztesen a kontinensen, nem kell majd a Temze partján lovaikat itató kozákok látványa ahhoz, hogy felfogjuk: Anglia nem hatalmas, nem dicső és nem szabad többé. Bizonyára Önök is tudják, hogy *mostanság a szabadság egy solidarity kérdése*, ugyanis a küzdelem nem egyedi

²² “Your [*értsd: Manchester’s*] glorious destiny is to offer by your hand the support of the public opinion of England to the United States, for the purpose of union in the policy of both countries in respect to Europe. [...] When I go to the United States, in some few days, it will be – I will consider it to be – one of my duties to try if there I cannot be a humble opportunity for this union, as I was a humble opportunity for *the promulgation of the solidarity sentiment of nations for the principles of liberty*; and I have some hope, with your generous aid, to succeed.” *Headley, P. C.: Life of Louis Kossuth.* 367.; [*Szerző nélkül*]: *Authentic Life* i. m. 86–87.; a *New York Times*, 1851. november 25-ei számában a beszédnek ez a része kissé zavaros.

²³ “The people were at times affected to tears, and when he resumed his seat, were ready to shout [...] – ‘It is the voice of a God!’” *Headley, P. C.: Life of Louis Kossuth* i. m. 242–243.

²⁴ “[A]nd, besides when we see the great and the petty tyrants, how they have paid their people for having been merciful to them, when the people might have been but just; and when we see how they are incorrigible, how they have nothing forgotten, nothing learnt; when we see, on the other side, *how nations have by common suffering learnt that their fate is bound one for another in perfect solidarity*; and out of this conviction what Christian brotherly love have sprung up instead.” [*Szerző nélkül*]: *Authentic Life* i. m. 108.

adottságokon fog eldőlni. A fő kérdés az lesz tehát: Melyik princípium határozza meg eztán Európát, a szabadságé vagy az önkényé?²⁵

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy Kossuth minden kétséget kizáróan 1851-ben, első angliai beszédeiben használta a *solidarity of...*, valamint a *solidarity with...* szerkezeteket, ezeket a nyomtatásban (is) 1851-ben megjelent adalékokat az OED-nak mindenképpen tudomásul kell vennie. Ugyanakkor kicsit másként is használta a *solidarity* szót – erre itt csupán felhívom a figyelmet, a részletes szemantikai elemzést inkább az OED kiváló történeti lexikográfusaira bízom. Már is jogos azonban a kérdés: ez a szemantikai ingadozás vajon annak tudható-e be, hogy páratlan szónoki tehetsége, angol nyelvű előadásainak óriási sikere ellenére Kossuth végső soron mégsem volt „született angol”, és angol nyelvtudása különféle hatásoknak volt kitéve?

A „francia kapcsolatról” részletesebben

Ha erre a kérdésre igennel válaszolunk, e hatások közül a fentebb már többször említett „francia kapcsolat” lehetett a legfontosabb. Egyrészt – mint már láttuk – az angolban a *solidarity* szó lassan és nehezen meghonosodott átvétel a franciából, másrészt – mint már utaltunk rá – a *solidarity of (the) peoples* kifejezés is minden bizonnyal a franciából való átvétel az angolban,²⁶ mely – annak ellenére, hogy mindeddig nem sikerült *közvetlenül a beszédeiből* idéznem – mégis, mint látni fogjuk, szorosan kötődik Kossuth nevéhez.

A francia nyelvben mindenesetre már a 18. század óta adatolt ‘solidarité’ szóval a mai értelméhez közel álló jelentésben Kossuth talán már 1849-ben találkozott. Olvashatta, de legalább tudomására hozhatták a párizsi *La Tribune des Peuples* hetilap szerkesztőinek levelét, melyben feltehetőleg a debreceni országgyűlés

²⁵ “Should the fate of Europe happen to be decided without England’s vote, England would be a European power no more. And should, in this crisis, reaction and despotism be the victors on the continent, it were not necessary to see the Cossacks watering their horses in the Thames in order that England should no more be great, glorious, and free. You are aware, I trust, that *there is a solidarity in freedom now-a-days*, because the struggle will not turn about particular points. The question will be, what principle shall rule over Europe – liberty or despotism?” [*Szerző nélkül*]: *Authentic Life* i. m. 116.; *Headley, P. C.*: *Life of Louis Kossuth* i. m. 393.

²⁶ A kifejezés francia változatában kötelező határozott névelő szó szerinti fordítása meglehetősen idegenszerű az angolban, esetleg ez is bántotta az angolszász füleket, illetve idővel elejtéséhez hozzájárult. Talán erre az idegenszerűsége céloz a *Moby-Dick* című nagyregény szerzője, Herman Melville, amikor az eredetileg 1856-ban megjelent *I and My Chimney* című elbeszélésében a fű rendszeres tavasi megújulásáról azt írja, hogy olyan, mint a felkelése azoknak, akiket „ő a nép(ek)nek szólít”: „As for the grass, every spring it is like Kossuth’s rising of what he calls the peoples.” (*Herman Melville: The Happy Failure. Stories*. HarperCollins, New York 2009. 169.)

áprilisi Függetlenségi Nyilatkozat hírére Magyarország polgáraihoz (‘Citoyens de la Hongrie!’) szólnak, többek között így:

Mikor szláv rokonaink, igazságtalanul zokon véve azt a múltat, melynek a *solidarité*-ját ti nem tudjátok vállalni, az önkény utálatos zászlaja alá vonulására ragadtatták magukat avégett, hogy azt segítsék ellenetek, mi figyelmeztettük őket: sajnálatos hibát követnek el.²⁷

Maga a *solidarité des peuples* kifejezés azonban bizonyára már korábban meghonosodott a franciában: az eddigi legkorábbi előfordulását 1838-ból tudjuk idézni.²⁸ Számunkra még fontosabb lehet azonban az a tény, hogy a hírhedt francia szocialista Louis Blanc (1811–1882) egyik legismertebb, számtalan kiadást megért, először már 1841-ben napvilágot látott könyvében is szerepel a kifejezés, az 1815-ben alakult represszív Szent Szövetség kapcsán, történetesen éppen amikor a Kossuth amerikai körútján minduntalan felmerülő be nem avatkozás elvét teszi szóvá:

A be nem avatkozás elve, melyet az új rezsím legelső napjaitól kezdve elfogadtak e politika alapköveként, szorongató és egyáltalán nem engedékeny elv volt. Sándor cár jobban tette volna, ha a Szent Szövetségben kiindulási pontul a népek, illetve a királyok *solidarité*-ja mellett tör lándzsát.²⁹

Ugyanis Louis Blanc negyvennél több, Londonban menedéket szerzett, Franciaországból száműzött szocialista sorstársával együtt már 1851. szeptember 21-én aláírt egy Kossuthot üdvözlő szöveget, melyet azonban Londonban egy bizonyos Barthélémy úr csak 1851. október 31-én olvasott fel előtte. Ebben az aláírók lelkesen utalnak arra az indulatos kiáltványra, melyet Kossuth a marseille-i *Le Peuple* lapban tett közzé annak hallatán, hogy a francia hatóságok nem engedélyezték

²⁷ “Quand nos frères slaves, mus par un injuste ressentiment envers un passé dont vous ne pouvez pas accepter la *solidarité*, se laissèrent égarer au point de se ranger sous le drapeau détesté de la tyrannie pour l’aider à vous combattre, nous les avons avertis, nous avons déploré leur erreur.” La Tribune des Peuples, 1849. április 22. (magát a levelet egy nappal előbb írták alá). Az 1849 márciusa és novembere között kisebb-nagyobb megszakításokkal megjelenő radikális lapot elsősorban a neves lengyel író-költő Adam Mickiewicz szerkesztette és nagyrészt saját maga is írta. Lásd *Adam Mickiewicz: La Tribune des Peuples*. Éd. Ladislas (= Władysław) Mickiewicz. Ernest Flammarion, Párizs–Krakkó 1907. 180. Köszönöm Gömöri Györgynek, hogy felhívta a figyelmemet erre a folyóíratra.

²⁸ [Szerző nélkül]: Compte rendu du Comité de l’Asile des petits enfants de Carouge. 4. Genf 1838. 140.

²⁹ “Le principe de non-intervention fut, dès les premiers jours du nouveau règne, adopté comme fondement de cette politique. C’était un principe étroit, peu généreux. L’empereur Alexandre avait été mieux inspiré lorsqu’il avait pris pour point de départ, dans le traité de la sainte-alliance, la *solidarité des peuples* et celle des rois.” *Louis Blanc: Révolution française. Histoire de dix ans, 1830–1840*. II. J.-B. Tarride, Brüsszel 1845. 99. [Ez az egyetlen számomra hozzáférhető, 4. kiadás]. Lásd a 317. oldalon még: ‘le problème de la solidarité humaine’.

Franciaországon keresztüli utazását Angliába. A híradásból nem derül ki, hogy eredetileg franciául született-e a Kossuthnak címzett szöveg, de egyes franciás fordulatok (például ‘we felicitate you’, ‘I comprehend that...’) alapján ez mindenestre elképzelhető:

Üdvözöljük az Ön Marseilles városához intézett levelét. Már csak azzal a gesztussal, hogy azonosult a *Vive la République* csatakiáltással, ön kinyilatkoztatta a népek közötti *solidarity* szentségét.

Kossuth válaszában megismétli a kifejezést:

Meggyőződésem, hogy Európa számára mostantól fogva az egyetlen járható út az általános választójogra épülő Köztársaság felé vezet, és hogy ez az út a *népek közötti solidarity* és a nemzeti függetlenség eszméjével van kiköveve.

Barthélémy úr viszontválaszában is alkalmazza:

A Szocializmust nem itt és most kell megvitatnunk, és tudomásul veszem azt is, hogy Ön nem tekinti küldetése részének a saját hazájában bevett elvek alkalmazását, mikor az egyetlen lehetséges megoldás, mint említette, az általános választójogra épülő Köztársaság, a *népek közötti solidarity* felkarolásával egyetemben.³⁰

A *The Times* ugyanebben az 1851. november 8-ai számában közli Kossuthnak egy Ludwig Kossuth aláírású, mintha szintén a francia száműzöttekhez szóló, Londonban november 6-án kelt levelét, melyben talán a távolságtartás céljából harmadik személyben fogalmaz:

Polgárok! Egy számkivetett áll Önök előtt, aki hálás a számkivetettek üdvözléséért. [...] A két nemzetet [vagyis a francia és magyar nemzetet – P. S.] egyesítő jelszavunk legyen a buzgó, lankadatlan fáradozás, mellyel a köztársaság eszméjét diadalra juttatjuk. [...] Ezt várja ma az elnyomott világ Franciaországtól. És ez a kívánsága annak a férfinak, aki még nem kapott elismerést, s aki – mintegy beigazolva az

³⁰ “We felicitate you, above all, upon your letter to the city of Marseilles. In associating yourself with the great cry of *Vive la République* you have by that single act proclaimed *the solidarity of peoples*.”
 “I am convinced that there is nothing possible henceforth in Europe but the Republic based on universal suffrage, with the principle of *the solidarity of peoples* and the independence of nations.”
 “The present is neither the time nor place to discuss Socialism, and I comprehend that your mission may not be to apply the principles of your own country, where all that is practicable is, as you have said, the republic based on universal suffrage, with *the solidarity of peoples*.” Mindhárom idézetet lásd *The Times*, 1851. november 8. 8. (Először a Kossuth-barát *Daily News*-ban, két nappal előbb).

Önök vélhető aggodalmát – hajlamos volt elhatárolódni a Marseilles népéhez intézett nyilatkozattól, ám aki mindennek ellenére hű maradt volna az általa egykor kimutatott érzelmekhez, a *nemzetek* [! – P. S.] *közötti solidarity* nagy eszméjéhez.³¹

Amikor a keményen republikánus marseille-i szövegének híre eljutott Londonba, még a Kossuth-barát sajtó is megütközött rajta. A Kossuth-ellenes *The Times* pedig 1851. novemberi-decemberi vezércikkeiben többször is kommentálja a számára megbotránkoztató kifejezést, mindig idézőjelek között:

A magunk érzülete túlságosan angolos, stílusunk viszont túlságosan szókimondó ahhoz, semminthogy elfogadtatni tudnánk az idiomatikus szófordulattal a „*népek közötti solidarity-nak*” titulált eszmét.³²

[a „francia szocialisták” *fentebb idézett szövege* – P. S.] kiemelten gratulál Kossuthnak a marseilles-i demokratákhoz intézett leveléhez, melyben állítólag magáévá tette a „*népek közötti solidarity*” hívószót. [...] Ezzel talán rá is térhetünk azokra a szerzőkre, akik [...] más alkalmakkor olyan nézeteket tulajdonítottak Kossuthnak, melyeket ő őszintébb pillanataiban manapság megtagad, például mikor összeborul Louis Blanc-nal, hogy aztán újra elszajkózza a „*népek közötti solidarity*” zagyva csatakiáltását [...], mindig készen állva arra, hogy kórusban énekelje a refrént, amennyiben ez kell a tömegnek [...] Nem feltételezünk ebben az országban – Cobden úr kivételével – senkiről olyan képtelenséget, hogy a be nem avatkozás és a „*népek közötti solidarity*” jelentése közé egyenlőséget tenne [...].³³

A „*népek közötti solidarity*” kifejezés némileg homályos értelműnek tűnhet mindenki számára francia szocialistákon kívül, azonban a mondat [azaz, a Kossuth

³¹ “Citizens, – The exile replies with gratitude to the greeting of exiles. [...] The password which should unite both nations [azaz a francia és a magyar nemzetet – P. S.] must be ardent and constant endeavours to produce the triumph of the republic [...] This is what the oppressed world expects of France – this is the wish of him who has not yet met with homage, tending, as you seemed to fear, to detach him from what he declared to the Marseilles people, but who would not the less have remained faithful to the sentiments he once expressed, and to the great idea of the solidarity of nations [! – P. S.].” Uo. 5.

³² “Our sentiments are too English, and our style too plain-spoken, for us to find acceptance with what is idiomatically termed *the solidarity of the peoples*.” *The Times*, 1851. november 5. 4.

³³ “it especially congratulates Kossuth on his letter to the democrats of Marseilles, in which he is represented to have adopted the shibboleth of *the solidarity of peoples*” [...] We might now turn around with some effect upon the writers who have [...] imput[ed] to Kossuth at another time opinions he himself disowns in his more candid moments, when he fraternizes with Louis Blanc, and re-echoes the nonsensical cry of *solidarity of peoples* [...], ready to make chorus in any strain that pleases the multitude [...] [W]e do not suppose that any person in this country, except Mr Cobden, is so absurd as to imagine that non-intervention and *the solidarity of the peoples* mean the same thing [...]” *The Times*, 1851. november 10. 4.

fentebbi válaszából idézett mondat – P. S.] szellemisége semmi kétséget nem hagy maga felől.³⁴

A mi meglátásunk szerint az új iskola alapelvei két, egymásnak ellentmondó, divatos jelszóban sűrűsödnek össze. Ez a kanonikus szófordulat-páros, az „abszolút függetlenség” és a „*népek közötti solidarity*” kettőssége azt jelenti, hogy soha, egyetlenegy nemzet sem avatkozhat bele egy másik nemzet ügyeibe, másfelől pedig hogy minden népnek jogában áll minden más nép dolgaiba beavatkozni.³⁵

Úgy látszik, Kossuth visszhangozta a francia száműzöttek által használt kifejezést, amelyet „*nemzetek közötti solidarity*” változatban is alkalmazott, azonban – eddigi kutatásaim szerint – ezeket mindössze egyszer-egyszer használta. Mégis mintha a kifejezés dióhéjban kifejezte volna az angol konzervatívok ellenszenvét a Kossuth képviselte, radikálisnak tartott állásponttal szemben.

Kossuth és a *solidarity, solidarity of (the) peoples* sorsa Amerikában

Később pedig, amerikai turnéja folyamán a kifejezést – elsősorban ellenfelei – egyre szorosabban Kossuth nevéhez kötötték. Több mint 600 nyilvános amerikai beszédének tüzetes elemzése ebből a szempontból még várat magára, de egy-két jellemző idézet máris megemlíthető.

A rendkívül termékeny hitszónok, író és publicista Orestes Augustus Brownson (1803–1876) a nevét viselő, negyedévente megjelenő folyóiratban 1855 áprilisában kétszer is Kossuthtól idézi a kifejezést:

Van igazság a „testvériség” jakobinus gondolatában, mint ahogy a „*népek közötti solidarity*” kossuth-i elképzelésében is.³⁶

Ittjártakor Kossuth sokat emlegette a „*népek közötti solidarity*” gondolatát, melyből azt vezette le, hogy minden ország minden népének államformától függetlenül joga van bármely adott, a saját jogaiért küzdő más nép segítségére sietni.³⁷

³⁴ “*The solidarity of peoples* may be a phrase of some obscurity to any but a French socialist, but the spirit of the sentence [azaz, a Kossuth fentebbi válaszából idézett mondat – P. S.] is beyond the scope of mistake.” *The Times*, 1851. november 11. 4.

³⁵ „We find the principles of the new school compressed into two catchwords exactly contradicting each other – absolute independence and *solidarity of peoples*. These canonical phrases mean, that no nation is ever to interfere with another nation, and that every people has a right to the intervention of every other people.” *The Times*, 1851. december 9. 4.

³⁶ “There is truth in the Jacobinical doctrine of ‘fraternity,’ and in Kossuth’s doctrine of ‘*the solidarity of peoples*.’” *Brownson’s Quarterly Review*, 1855. április. 195.

³⁷ „Kossuth, when he was here, had much to say of ‘*the solidarity of peoples*’, from which he concluded the right of people in every country, irrespective of the government, to run to the assistance of any particular people struggling for its rights.” Uo. 206.

Majd egyik, 1866-ban napvilágot látott nagy horderejű könyvében a következő olvasható:

Fajunk solidarity-je, ami minden emberi létezés alapfeltétele – mint láttuk – egyben a társadalom alapját is jelenti [...] Területi megosztottságról, határok körülírásáról beszélhetünk egyes társadalmak, államok vagy nemzetek vonatkozásában, azonban mivel a faj egységes és annak minden tagja osztozik az Úr lelki közösségében, ezáltal, valamint a többiekkel fennálló közösségben való osztozás okán ezek az egyes államok vagy nemzetek sosem igazán függetlenek egymástól, hiszen összeköti őket a „faji solidarity”, ennél fogva pedig valóban létezik nemcsak az egyének, hanem a „nemzetek közötti solidarity” is. Ez a mélyebb igazságtartalma Kossuth híres nyilatkozatának, mellyel a „népek közötti solidarity-t” hirdette meg.³⁸

Közben – 1860-ban – megjelent a „vermonti polihisztor”, George Perkins Marsh (1801–1882) több kiadást megért, már fentebb említett kötete (lásd a 21. jegyzetet) az angol nyelvről. Az állítólag rendkívül energikus, vagy húsz nyelvet beszélő Marsh, akit sokan az első amerikai környezetvédőnek is tartanak, azért is érdekes alak számunkra, mert diplomataként ő volt az, aki 1850. február 23-a körül konstantinápolyi állomására érkezvén John M. Clayton, az amerikai Secretary of State (külgügyminiszter) nevében magával hozta az Egyesült Államok meghívóját az akkor még Vidinben tartózkodó Kossuthéknak, hogy költözzenek Amerikába. Noha a későbbiekben elsősorban a követség John P. Brown nevű dragománja közvetített a Portával Kossuthék ügyében, Marsh személyesen ismerhette Kossuthot – s meg is lehetett a véleménye róla, hiszen keserű szavakkal nyilatkozott például arról, hogy Kossuth „igen illetlenülül egy szóval sem köszönte meg a Követségnek az ő és társai érdekében tett lankadatlan erőfeszítéseinket, még azt a saját, valamint a titkáraim szűk pénzén vásárolt kenyeret sem, amit századmagával itt elfogyasztott.”³⁹

³⁸ “*The solidarity of the race*, which is the condition of all human life, founds, as we have seen, society. [...] Territorial divisions or circumscriptions found particular societies, states, or nations: yet as the race is one, and all its members live by communion with God, through it and by communion with another, these particular states or nations are never actually independent of each other, but bound together by *the solidarity of the race*, so that there is real *solidarity of nations* as well as of individuals – the truth underlying *Kossuth’s famous declaration of the solidarity of peoples*.” *Orestes Augustus Brownson: The American Republic: Its Constitution, Tendencies, and Destiny*. P. O’Shea, New York 1866. 352.

³⁹ “[Kossuth] never [...] had the decency to utter a word of thankfulness for the unceasing exertions of every member of this Legation on behalf of himself and his associates, or even for the bread which hundreds of them have eaten at the cost of the ill furnished pockets of myself and my secretaries.” Marsh levele Solomon Foothoz, 1851. április 26. Idézi: *David Lowenthal: George Perkins Marsh*. Columbia University Press, New York 1958. 128., majd tőle *John H. Komlos: Louis Kossuth in America 1851–1852*. East European Institute, Buffalo, NY 1973. 49.

Nem meglepő tehát, ha a nyelvvédőként is jól ismert Marsh e könyvében egyebek között a Kossuthnak tulajdonított kifejezés ellen is felfortyan:

Egy New York-i napilap egyik múlt havi számának közétett kis töredékében bukantam a következő (szinte kivétel nélkül angol folyóiratokban megjelent cikkekben szereplő) szavakra és kifejezésekre. Szerintem ezek közül egynek sem lelhető fel magyarázata egyetlen, teljességre törekvő angol értelmező szótárban sem: [...], valamint *Kossuth szófördulata, a „népek közötti solidarity”*. E kifejezések között nem egy olyan, mely aligha formálhat jogot arra, hogy angol szónak tekintsük.⁴⁰

Ebben a kötetben található az az idézet is, melyet – mint már láttuk fentebb – az OED is idéz: ott Marsh óvatosan megjegyzi, hogy amennyiben a *solidarity* szó még nem lenne része az angol nyelvnek, rövidesen azzá lesz. Ám hatalmas könyvének vége felé egy, az OED-től nem idézett passzusban már egészen természetesen, annak eredetére egyáltalán nem reflektálva használja a szót:

[A napjaink] embere, aki magányos egyénként egyre kevésbé helyhez kötött, tömegben társaságkedvelővé válik, a társas létre irányuló elemei aktívabbá válnak, illetve az egyes nemzetek között, sőt az egész emberi faj viszonylatában fennálló *solidarity* és lényegi összetartozás eszméje egyre inkább általános tudati jelenséggé válik [...].⁴¹

Összegzés

Összefoglalva az eddig mondottakat megállapíthatjuk, hogy noha nem Kossuth volt a legelső az angol nyelvterületen, aki használta volna a *solidarity* szót, mégis 1851. októberében–novemberében, hatalmas tömegek előtt tartott, a sajtóban egyidejűleg közzétett beszédeivel – melyekben a szó francia származását mintha sem ő, sem a hallgatósága nem vette volna észre – lényegesen hozzájárult a szónak az angol nyelvben való meghonosításához. Ezt a tényt az angol történeti lexikográfia eddig nem vette kellőképp figyelembe.⁴² Ami pedig a *solidarity of*

⁴⁰ “In a small fragment of a New York daily paper, published within a month, I find these words and phrases, (nearly half of them in extracts from English journals,) not one of which I believe any general English dictionary explains: [...]; and *Kossuth’s phrase, the solidarity of the peoples*. Some of these expressions have little claim to be considered English.” *Marsh, G. P.: Lectures on the English Language* i. m. 279–280. (lásd 21. jegyz.)

⁴¹ “Men, though individually less stationary, less attached to locality, are becoming more gregarious in the mass; the social element is more active, the notion of *the solidarity and essential unity of particular nations, if not of the race*, is more a matter of general consciousness.” Uo. 680.

⁴² E dolgozat angol változatára reagálva az OED néhai főszerkesztője, John Simpson elismerte, hogy a szótárban az egész *solidarity* szócikk felülvizsgálatra szorul (e-mail üzenete kelt 2018. május 5-én). A 10. és 11. jegyzetben említett tévedéseket pedig az OED2 online változatában azonnal helyesbítette.

(*the peoples* kifejezést illeti, ez is minden bizonnyal a francia nyelvből való átvétel az angolban, azonban már első angliai látogatásakor szorososan Kossuth nevéhez kötötték – nem teljesen jogtalanul –, majd amerikai körútja folyamán többek számára egészen összeforrt a nevével.

Tudjuk, hogy noha Kossuth 1851–1852-es angolszász körútja révén mindenképpen a kor legismertebb és sokak által ünnevelt magyarjává vált, gyakorlati szinten – azaz mind politikailag, mind anyagilag – ez az út kudarcba fulladt. Mindazonáltal Kossuth szerepe a *solidarity* szó, s különösen a *solidarity of (the) peoples* kifejezés angol nyelvterületen történő elterjedésében-terjesztésében mind-egyik nem eléggé méltányolt sikereként könyvelhető el. Az angol nyelv révén pedig a szó és a kifejezés a 20. század folyamán az egész világ tulajdonává vált, s napjainkban a szolidaritás s különösen a népek közötti szolidaritás elve egyre nélkülözhetlenebb fogalom lett. Megkockáztathatjuk, hogy ez nem kis mértékben a nagy magyar hazafi angol nyelvű fellépéseinek is köszönhető.

LAJOS KOSSUTH AND “SOLIDARITY”

by Peter Sherwood

SUMMARY

After the defeat of the 1848–1849 Revolution and War of Independence, Kossuth went on a speaking tour of England and the USA in 1851–1852 to raise money and obtain the support of the English-speaking peoples for continuing the fight for Hungarian independence. As we know, while these efforts ultimately proved unsuccessful, the many hundreds of speeches Kossuth made in English amazed his audiences of sometimes hundreds of thousands on both sides of the Atlantic, and certainly made him the most famous Hungarian of the nineteenth century. What is less well known is that, though not the very first to use the word “solidarity” and the phrase “solidarity of peoples”, which are borrowed from the French, Kossuth contributed significantly to establishing them in their current usage in the English language, whence they have spread worldwide. It is the purpose of this paper to make the case for this claim through a study of Kossuth’s speeches in England in October and November 1851, as well as a selection of other relevant materials.

A CSEHEK ÁBRÁZOLÁSA A MAGYARORSZÁGI ÉLCLAPOKBAN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN*

Az 1830-as évektől a magyar politikai elit és a hazai írók-költők látókörébe került a nyugati mellett a szláv irodalom és kultúra is. A lengyelek iránt táplált rokonszenvvel és egymás irodalma iránti érdeklődéssel szemben a cseh irodalom csekély hazai recepcióra tett szert (ezzel szemben cseh körök figyelemmel fordultak a magyar kultúra nagyjai felé, készültek cseh nyelvű fordítások magyar alkotásokról). A cseh tudósok közül a történész František Palacký művei váltottak ki hevesebb reakciókat, s a reformkori tudományos-bíráló hangnem a 19. század második felére ellenségessé vált,¹ mivel Palackýra a magyar közvélemény egy része a pánszlávizmus atyjaként tekintett. A Habsburg Birodalom átszervezése kapcsán felszínre került nézeteltérések elmérgesítették a cseh–magyar viszonyt.² A tanulmányomban elemzésre kerülő élclapok képei és szövegei már ebből a nem baráti hangvételű időszakból származnak, azaz Palacký és a csehek elutasító ábrázolásmódjára mutatnak példákat.

Az elemzés forrásai, időintervalluma

A 19. század második felében az Osztrák Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia történetének egyik kulcskérdése, hogy a soknemzetiségű állam a nemzetiségi mozgalmak igényeit ki tudja-e elégíteni, nyelvhasználati jogokra irányuló követeléseiknek milyen mértékben hajlandó teret engedni, s ez megnyugvást hoz-e a birodalom népeinek. A történeti szakirodalomban elfogadott tény, hogy a nacionalizmus kihívásaira a Monarchia nem tudott megfelelő, korszerű választ adni, a nemzetiségi mozgalmak törekvéseit a Monarchia egyik szétfeszítő erejeként tartják számon. A „nemzetiségi kérdés” kezelése a Monarchia mindkét

* A tanulmány a Prágában, František Ladislav Rieger tiszteletére rendezett Der Führer der Nation. František Ladislav Rieger und sein Platz in der tschechischen Politik, Kultur und Wissenschaft. Internationale Konferenz anlässlich des 200. Geburtstags und des 115. Todestags von F. L. Rieger című konferencián német nyelven elhangzott előadás kibővített változata. A tanulmány az NKFI K 119664 számú Államhatalom és politikai sajtó Magyarországon (1861–1875) című projekt keretében készült. Az idézeteket eredeti helyesírással és kiemelésekkel közöljük.

¹ Palacký a reformkorban még méltatta a magyar eredményeket és élénken érdeklődött irántuk (a nemzeti mozgalom kibontakozása, irodalom és nyelvújítás). *Richard Pražák: František Palacký és a magyar reformmozgalom*. In: *Uő: Cseh–magyar történelmi kapcsolatok. Történeti, irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp. 2001. 142.

² *Richard Pražák: A magyarok és a cseh irodalom 1849 és 1867 között*. In: *Uő: Cseh–magyar történelmi kapcsolatok. Történeti, irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp. 2001. 156–162., 164.

államjogi egységében belügynek számított, Cisz- és Transzlajtánia kormányai pedig nem azonos módon próbálták megoldani.

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a Monarchia nyugati felében legnagyobb számban élő nemzetiségi csoportot, a cseheket, vezető politikusaikat és követeléseiket hogyan jelenítették meg a budapesti élclapokban. Ezek jellemzője, hogy az egyes nemzetiségi csoportok aktuálpolitikai kontextusban jelennek meg – mint ahogy bármelyik másik tematika is –, mivel az élclapok csak így tarthatnak számot olvasóik érdeklődésére. A csehek is akkor kaptak teret karikatúrákon és humoros szövegekben, amikor az osztrák-német politikai elittel konfliktusba kerültek, és ellentéteikre a magyar publicisták is reagáltak, sokszor a magyar belpolitikai viszonyokhoz, érdekekhez kapcsolták a cseh–osztrák-német vitákat. A politikai csatározásokról szóló szövegekben azonban a figyelmes olvasó néhány olyan, cseheknek tulajdonított sztereotíp tulajdonságot is felfedezhet, amelyet a 19. század második felének rajzolóí, szerzői sugallni akartak a magyar közvéleménynek, illetve az is kitűnik belőlük, amit a magyar olvasótábor gondolhatott a csehekről. A korszakban ugyanis az élclapok szerkesztőseibe számos szöveget és karikatúravázlatot az olvasók küldtek be, ezért nyerhetünk bepillantást nemcsak az állandó szerkesztő- és szerzőgárda által közvetíteni kívánt képbe, hanem az olvasói véleményekbe is.

Az élclapok kiválasztásakor fontos szempont volt, hogy azok nagyobb példányszámban megjelenő, országos lapok legyenek, az olvasók szélesebb rétegének szemléletmódját tükrözzék, így csak fővárosi élclapokat választottam a következő évekből: 1860–1861, 1867–1869, 1871, 1890–1891, 1897–1899. Az 1860-as évek elején még nem bővelkedtünk élclapokban, ami a későbbi évtizedekben jelentős mértékben megváltozott. Az élclapok kiválasztásában az 1860-as évek végén megjelenési idejükön kívül az osztrák–magyar kiegyezés utáni politikai orientációjuk is már szerepet játszott: *Az Üstökös* a mérsékelt ellenzék, a balközép vicclapja volt, míg a *Borsszem Jankó* kormánypárti, liberális lapnak tekinthető. (Az elemzés első kijelölt éveiben, 1860–1861-ben és 1867-ben még csak *Az Üstökös* áll rendelkezésünkre, mert a *Borsszem Jankó* 1868-tól látott napvilágot.) Az ellenzéki élclapot Jókai Mór szerkesztette, a kormánypártit pedig a neves publicista, Ágai Adolf.³

Az időmetszetek kiválasztását a Habsburg Birodalom bel- és külpolitikai helyzete határozta meg. Az 1860-as évtized első két évfolyamát azért érdemes vizsgálni, mert az Osztrák Császárság kül- és belpolitikai helyzete, valamint a valamenynyí nemzeti csoportot sújtó neoabszolút kormányzati rendszer kudarcra lehetővé tette a közeledést a birodalom különböző nemzetei, nemzetiségei között. Majd

³ Az élclapokról részletesebben lásd *Támás Ágnes*: Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon. Pozsony 2014. 59–96.

1867-ben megszületett az osztrák–magyar kiegyezés, amely rendezte Ciszlajtánia és Magyarország államjogi viszonyát, azonban nem csökkentette például a horvát és a cseh nemzeti törekvések intenzitását. Mindkét szláv nemzeti mozgalom legalább a magyarokéhoz hasonló státusz elérését tűzte ki célul. 1868–1869 a birodalom nyugati felében is konfliktusokkal terhelt időszak volt a cseh és lengyel nyelvhasználati jogok hangos követelése miatt, ahogy Magyarországon is a nemzetiségi mozgalmak elégedetlensége nyomán.⁴ Néhány évvel később Karl Sigmund von Hohenwart ausztriai miniszterelnök (1871. február 6. – 1871. október 30.) tervbe vette a birodalom föderatív átalakítását, illetve a nyelvi egyenjogúsítást Csehországban. Ciszlajtánia föderális alapokon nyugvó reformját a német liberális politikai elit – élén a közös kül- és hadügyminiszterekkel, Ferdinand von Beust és Franz Kuhn von Kuhnenfeld bárókkal – és Andrássy Gyula gróf magyar miniszterelnök, majd később maga az uralkodó, Ferenc József is ellenezte, így az nem valósult meg.⁵ Az élcsepokban megfigyelhetjük, hogyan reagáltak Ciszlajtánia sikertelen átalakítási kísérletére Magyarországon, és hogyan ítélték meg ekkor a cseheket és politikai szerepüket.⁶

Az 1890-es évek meghatározók voltak a cseh–osztrák–német viszony rendezése, valamint a csehek nyelvi egyenjogúsítására tett kísérletek szempontjából, így e mozgalmas időszakból több évfolyamot is göröcső alá veszünk. Továbbá megvizsgálhatjuk, hogy az osztrák–magyar kiegyezés előtti, az azt közvetlenül követő években és a századfordulón hogyan használták fel a pest(buda)i élcsepok a cseh–osztrák–német ellentétet a magyar belpolitikai ügyekhez kapcsolódó vélemények befolyásolásra. Hogyan kötötték össze az ausztriai összeütközéseket a Lajtán inneni „nemzetiségi kérdés”-sel? Miként hozták összefüggésbe azokat az

⁴ Az 1868. évi XLIV. tc., a „nemzetiségi törvény” nem elégítette ki a nem magyar nemzetiségi mozgalmak igényeit, amire a nemzetiségi mozgalmak végső soron politikai passzivitással reagáltak, és bojkottálni kívánták a magyar parlament munkáját. A nemzetiségi törvényről lásd például *Katus László*: Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés. Kisebbségkutatás 12. (2003) 3. sz. 536–546.; *Péter László*: Az 1868. XLIV. tc. „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok hivatalos nyelve. In: *Uő*: Az Elbától keletre. Bp. 1998. 264–274.; A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868. Szerk. Schlett István. Bp. 2002.; *Schlett István*: Egyéni vagy kollektív szabadság? A liberalizmus problémamegoldó képességének határai a nemzetiségi kérdésben. In: *Uő*: A politikai gondolkodás története Magyarországon II. Bp. 2010. 534–565.

⁵ A cseh kiegyezés tervei nem irányultak az osztrák–magyar kiegyezés ellen, azt elismerték, azonban alapvető elemeit kívánták módosítani (például delegációk összetétele). Andrássy szerepét a csehek követelése elleni tiltakozásban a hazai történeti irodalom némileg felnagyította. Erről lásd *Somogyi Éva*: A dualizmus és a föderalizmus választóvonalán 1871 októberében. *Történelmi Szemle* 52. (2010) 4. sz. 537., 544. A cseh–német konfliktusról lásd még *Christian Scharf*: Ausgleichspolitik und Pressekampf in der Ära Hohenwart. Die Fundamentalartikel von 1871 und der deutsch-tschechische Konflikt in Böhmen. München 1996. 86–101.

⁶ Hohenwartot megelőzően és őt követően is Eduard Taaffe gróf volt Ausztria miniszterelnöke 1868–1870, illetve 1879–1893 között. Az ő fő politikai célja szintén a nemzetiségi megbékélés, az osztrák–német–cseh kiegyezés megkötése volt, de eredménytelen maradt ez irányú tevékenysége.

osztrák–magyar közös ügyekkel? Az utóbbi vizsgálati szempont relevanciáját az adja, hogy az 1867 júniusában szentesített osztrák–magyar kiegyezés nem rendezett minden vitás kérdést, így számos esetben (például: hadügy, véderő kérdése, gazdasági kiegyezéshez kapcsolódóan a jegybank ügye) még tárgyalások folytak a következő években is. A századfordulón (1897-től) ismét a tízévenként esedékes kvótatárgyalások és a gazdasági kiegyezés többi pontjának újratárgyalása rendítette meg a viszonyt Ausztria és Magyarország között. A megállapodást mindkét parlamentnek tárgyalnia kellett volna, de ezt a Reichsratban ellehetetlenítette az ellenzék – többek között a csehek – obstrukciója, ezért született döntés arról, hogy ideiglenesen, 1898. december 31-ig meghosszabbítják az 1887-es gazdasági kiegyezésben foglaltakat (1898. évi I. tc.). 1898-ban azonban nem a régi feltételekkel, hanem határozatlan időre egyeztek meg a kondíciókról annak kiküszöbölésére, hogy parlamenti obstrukció miatt esetleg ne szülessen egyezés a vámszövetséget vagy a kvóta mértékét illetően. Azt, hogy a kvóta és a gazdasági kiegyezés nem tíz évre szól, a magyar parlament nem tárgyalta, ez csak a titkosnak szánt, de nyilvánosságra került „ischli klauzulá”-ban szerepelt. A politikai helyzetet ismerve tehát nem meglepő, hogy az ausztriai ellenzék – köztük a csehek – obstrukciója magyar belpolitikai kérdések tárgyalásakor is feltűnt az élclapokban.⁷

A gazdasági kiegyezés körüli nehézségekkel párhuzamosan zajlottak a cseh–osztrák–német tárgyalások a csehek nyelvhasználati jogairól. Míg a törvényhozók Magyarországon 1868-ban nemzetiségi törvénnyel igyekeztek rendezni a nem magyar nemzetiségi lakosság nyelvhasználati jogait, Ausztriában nyelvrendeletekkel kívánták ezt megvalósítani. Az 1867. évi decemberi alkotmányban azonban a nemzetiségek egyenjogúságát – az ausztriai alkotmányos hagyományoknak megfelelően – deklarálták, szemben a magyar tradícióval, amely csak egy politikai nemzetet ismert el.

Az 1880-as évek szimbolikus eredményeit követően,⁸ az 1890-es évek eleji sikertelen osztrák–cseh kiegyezési kísérletek után 1897-ben úgy tűnt, fordulóponthoz érkezett a nyelvi egyenjogúsítás kérdése. Az ausztriai miniszterelnöki széket egy évvel korábban foglalta el a galíciai lengyel származású Kazimierz Felix von Badeni gróf, aki 1897. április 5-én hirdette ki nyelvrendeleteit

⁷ Nemcsak Ausztriában buktak meg sorra az 1890-es évek második felében a miniszterelnökök, hanem például Bánffy Dezső báró magyar miniszterelnök is elveszítette pozícióját. Az ellenzék a gazdasági kiegyezés meghosszabbítását az „ischli klauzulá”-val úgy értelmezte, hogy a kormány feladta a gazdasági kiegyezés újratárgyalásának lehetőségét, és hazaárulással vádolta a kabinetet, ami végül Bánffy bukásához vezetett 1899 februárjában. *Gratz Gusztáv: A dualizmus kora I.* Bp. 1934. 357–368.

⁸ Ebben az évtizedben alakult a cseh Nemzeti Színház, a Nemzeti Múzeum, és bizonyos területeken (például bírászkodás) a cseh nyelvhasználati jogok terén is értek el eredményeket a cseh politikusok. *Mészáros Andor: A cseh elem a magyar polgárosodásban.* Piliscsaba–Esztergom 2011. 48.

(Sprachenverordnungen). Ezek szerint a Cseh- és Morvaországban 1901. július 1-je után alkalmazásba kerülő hivatalnokoknak mind csehül, mind németül tudniuk kellett, s ezt igazolni is kötelesek voltak, de már a rendeletek kihirdetését követően is előnyben kellett részesíteni azokat, akik mindkét nyelven beszéltek. Kötelező lett a hivatalokban az ügyeket azon a nyelven intézni, amelyen az azt kezdeményező személy beszélt, vagy amelyet beszélt nyelvként (Umgangssprache) megjelölt. A beadványokat, jegyzőkönyveket és azok magyarázatait pedig mindkét nyelven vezetni kellett.⁹ A Csehország nyugati részében egy tömbben élő osztrák-németek heves tiltakozása miatt azonban Badeni lemondott, s az őt követő miniszterelnök, Paul Gautsch von Frankenthurn báró 1898. február 24-én módosította a nyelvrendeleteket. E szerint az a nyelv lett a hivatalos ügyintézés nyelve, amelyet az ott élők beszélt nyelvként használtak, s a beadványokat, jegyzőkönyveket – a vegyes lakosságú területek kivételével – nem kellett két nyelven vezetni. Eltörölte a hivatalnokok nyelvismeretére vonatkozó előírásokat.¹⁰ Csak a vegyes lakosságú vidékeken ismerte el az új szabályozás a cseh és a német nyelv egyenjogúságát, de ez sem enyhítette az osztrák-németek ellenszenvét. A következő miniszterelnök, Franz Thun-Hohenstein gróf nem tudott megoldást találni a konfliktusra,¹¹ utóda, Manfred von Clary-Aldringen pedig 1899. október 14-én teljes egészében visszavonta a nyelvrendeleteket, ami cseh tüntetéseket váltott ki.¹² Az osztrák-német–cseh kiegyezés így az 1890-es években nem jött létre, s a Monarchia Lajtán túli területein a birodalmi parlament munkáját ellehetetlenítő obstrukció miatt életbe lépett a decemberi alkotmány 14.§-a,¹³ amely a miniszterek rendeleti úton való eljárását tette lehetővé.¹⁴

⁹ A rendeletek szövegét lásd *Alfred Fischel*: Das österreichische Sprachenrecht. Brünn 1901. 214–218. A 19. század utolsó negyedére a cseh politikai elit két táborra szakadt: a konzervatívabb Ó-cseh Párt vezetője František Ladislav Rieger volt, aki az 1870-es évek végéig Ausztria föderatív átalakításán fáradozott, s pártja Ausztria viszonyaival elégedett volt. A fiatalabb politikugeneráció (Ifjú-cseh Párt) viszont csak a teljes nyelvi egyenjogúsággal és a perszónálunióval értett egyet (hangadó politikuskuk volt például Tomáš Masaryk).

¹⁰ *Fischel, A.*: Das österreichische Sprachenrecht i. m. 220–223.

¹¹ Thun nyelvrendelet-tervezetét szó szerint nem ismerjük. Javaslatáról annyit tudunk, hogy Cseh- és Morvaországot nyolc nyelvi zónára kívánta osztani, amelyekben a hivatali nyelvet az ott élők nyelve alapján határozta volna meg, de az osztrák-németek számára ez nem volt elfogadható, mert csak az egynyelvű területeken nem kellett volna mind a cseh, mind pedig a német nyelvet használni a belső ügyvitelben is. *Karl Gottfried Hugelmann*: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich. Wien–Leipzig 1934. 198.

¹² *Ludwig Gumpłowicz*: Das Österreichische Staatsrecht. Wien 1907. 81–82.

¹³ Szövegét és értelmezését lásd *Edmund Bernatzik*: Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen. Wien 1911. 399., 419–422.

¹⁴ Megszületett azonban a megegyezés Morvaországgal 1905-ben. *Szarka László*: A Cseh Korona országai a Habsburg-monarchiában. In: Csehország a Habsburg-monarchiában, 1618–1918. Szerk. Uő. Bp. 1989. 23.

Csehek és az osztrák–német–cseh konfliktusok a magyarországi élclapokban

A csehek jellemvonásai, a cseh–osztrák–német összetűzések

Azok a tulajdonságok, amelyekkel a cseheket jellemezték a magyar élclapokban, illetve azok a motívumok, amelyeket a csehekkel kapcsolatban használtak, általában mind az 1860–1870-es, mind pedig az 1890-es években feltűntek. Kevés olyan vonást említhetünk, amely csak az egyik időmetszetben szerepelt volna. Ezek egyike ugyanakkor viszonylag általános tulajdonság: szinte mindegyik magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalomhoz kapcsolódóan felmerült az 1860-as évek elején a tájékozatlanság, a butaság képzete.¹⁵ Egy cseh cseléd például egy történet szerint nem tudta, hogy *mi* az a Garibaldi,¹⁶ egy másik pedig, miután gazdája, nem tudván részt venni egy ebéden, utasította, hogy menjen el, köszönje meg a a vendéglátást és csomagoltasson a gazdasszonnyal az ételből, a bárónéval az összes ebédet elcsomagoltatta.¹⁷ Mindkét történetben a csehek kapcsán a „szamár” jelzőt használták a szerzők. Ugyancsak kizárólag az 1860-as években bukkant fel egy-két történetben a csehek tipikusnak vélt magyarországi foglalkozása: „privátdinerek”, szolgáltatók.¹⁸ Csak az 1890-es években tűnnek fel a képeken és a szövegekben az orvos–beteg szituációk és különböző betegségek, amelyek a csehek állapotára, a bécsi parlamentbeli vagy a monarchiabeli kritikus helyzetére, valamint a nyelvrendeletekre utalnak. Egy karikatúrán például a cseh beteg gyermek nem hajlandó bevenni dr. Riegertől az orvosságot („Decoctum Germanicum”), míg az osztrák–német szorgalmasan szedi dr. Taaffétól a „kiegyezésgyógyszert” („Decoctum Bohemicum”).(1. kép)¹⁹

Egy később publikált írásban („Dr. Kórsághy egyetemi tanár diagnózisai”) a beteg a Monarchia, illetve az osztrák–német parlament a csehországi nyelvrendelet miatt:

¹⁵ Az etnikai humor egyik, szinte univerzális jellemzője, hogy használja az okos–buta ellentétpárt egyszerű, hétköznapi szituációkban bizonyítva a „másik” csoport szellemileg alárendelt szerepét. *Christie Davies: Ethnic humor around the world. A comparative analysis.* Bloomington–Indianapolis 1990. 10–101. A kulturális, intellektuális felsőbbrendűség azonban úgy is kifejezhető, ha csak a „másik”, a butaként jellemzett fél tűnik fel a történetben. Azzal párhuzamosan, ahogy a konfliktusok éleződtek a nem magyar nemzetiségi mozgalmakkal az 1890-es években, eltűnt az ‘ostoba’ jelző a vizsgált korpuszból, és specifikusabb jellemvonásokat tulajdonítottak egy-egy csoportnak (például vérszomjas szerb). Ez történt a csehek esetében is.

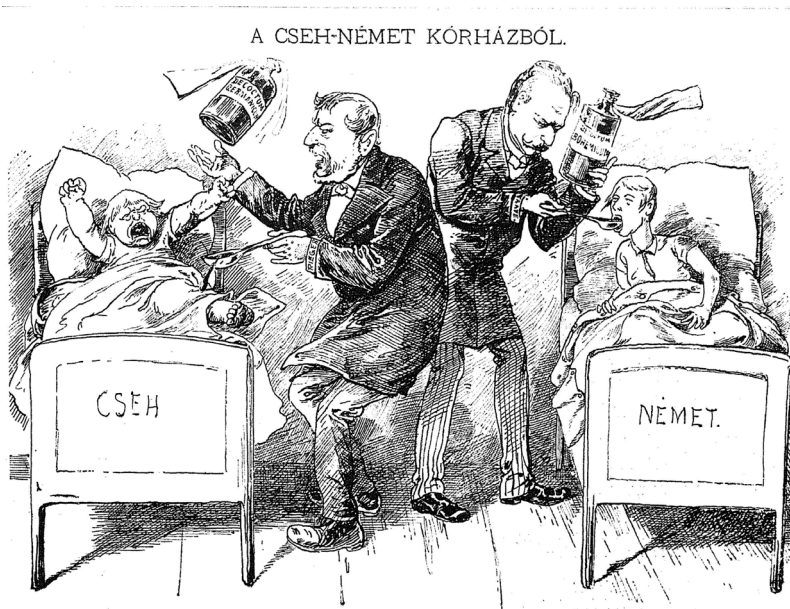
¹⁶ Az Üstökös, 1861. február 9. 47.

¹⁷ Az Üstökös, 1861. március 23. 93.

¹⁸ Az Üstökös, 1861. február 16. 51.; Az Üstökös, 1861. február 9. 47.; Az Üstökös, 1868. május 30. 176.

¹⁹ Decoctum: ‘főzet’ latin.

1. kép „A cseh–német kórházból”

Forrás: *Borsszem Jankó*, 1890. június 8. 7.

„A szegény Osztrák–Magyar Monarchia amint itt a kórágyon fekszik, a maláriának (vulgó váltó-láznak) minden ismertető jelét tünteti fel. Vérében megtaláljuk a meg nem hosszabítható provizorium, a 14. §., a cseh nyelvrendelet stb., stb., plasmodium malariae-it. Ezek az élősdiok okozzák, hogy hol az osztrák fél, hol a magyar esik lázba. [...] A következő ágyon a súlyos beteg osztrák parlament fekszik, ennek nyelvárkja van, melyet már azért is nehéz gyógyítani, mivel az egyedül czélra vezető operatív kiirtás lehetetlen, mert az ulcus linguae Bohemicae helyébe rögtön, más helyen, az ulcus linguae Germanicae lépne.”²⁰

²⁰ Borsszem Jankó, 1898. augusztus 21. 6. A Reichsratról pedig megtudjuk más alkalommal, hogy az „nyelvbetegség miatt zárva” van. Borsszem Jankó, 1898. június 19. 12. A betegség felbukkan Visszárion Visszárionovics Komarovnak a prágai Palacký-ünnepségen tartott „pánszláv” beszéde kapcsán is, mert az a magyaroknak „koma-rovaccillus”. Borsszem Jankó, 1898. június 26. 2. – V. V. Komarov (1838–1908) orosz ezredes, politikus. Katonai pályáját elhagyva hírlapíróként és lapalapítóként vált ismertté (Ruszkij Mír, Szvjjet). Németellenes nézeteket vallott, s Otto von Bismarcknak tulajdonította, hogy Oroszország nem tudta elérni balkáni céljait. Révai Nagy Lexikona XI. Bp. 1914. 827.

Szintén kizárólag a 19. század utolsó éveiben került elő az a javaslat, hogy ha nem tudnak a csehek és a németek a nyelvhasználat tekintetében megegyezni, akkor használjanak valamiféle kitalált nyelvet, mert így elkerülhetők lennének a viták és a további erőszakos tüntetések. A cseh–osztrák–német viszály befejezésére *Az Üstökös* kétféle megoldást is vizionál: kiötölnek „valami volapük nyelvet”, amelyre egyik nemzetiség sem haragszik, vagy a másik – radikálisabb – lehetőség az, hogy a csehek és a németek lassan kipusztítják egymást, s akkor biztosan vége lesz a konfliktusnak. A volapük nyelv javaslata (és az, hogy az összes többi nyelvet és minden addigi nyelvrendeletet függesszenek fel) még egyszer visszaköszön *Az Üstökös*ben.²¹

Már mindkét időmetszetben teret kapott a gyermekmetafora, amely utal a gyermekként ábrázolt csoportok csekély intellektuális képességeire, munkavégzésük és magaviseletük elégtelenségeire, s arra, hogy velük szemben – saját érdekükben – akár az erőszak is alkalmazható.²² Egy karikatúrán „Ausztia nagyanyó” csitítani próbálja a gyerekeket, de azok újra meg újra sírni kezdenek. Az egyik oldalon a lengyel gúnyolódik, a másikon a cseh sír, mert a „nyelvrendelet” feliratú léggömbje kiszakadt, a nagymama pedig éppen az osztrák kisfiú nadrágját foltozza be a „német hegemonia” feliratú anyagdarabbal.²³ A torzrajz a nyelvrendeletek visszavonása után született, amikor Jeney Jenő képének sugallata szerint Ausztia még helyre tudta állítani a német hegemoniát. Korábban, 1871-ben pedig a *Borsszem Jankó* gúnyos gyermekdalban foglalta össze a csehek tulajdonságait, magatartását – mutatva annak helytelenítését: a cseh kisgyermek „önállósdit játszik”, protestál, nemzeti érzülete egyre nő, disputál és jogalap nélküli követeléseket támaszt.²⁴ *Az Üstökös*ben ugyanekkor azt konstatálják, hogy „A csehek alkotmányt kapnak, »szépséges cseh játékszert«,” ami ugyancsak kiskorúságukra, éretlenségükre utal.²⁵ Mind Hohenwart terveit, mind pedig a csehek követeléseit degradálja a gyermekmetafora használata.

A cseh címerállat, a kétfarkú oroszlán ugyan az 1890-es években gyakrabban jelent meg a magyar élclapokban, de ez a szimbólum már szintén felbukkant az elemzés korábbi időintervallumában is. Szövegekben ritkán fordult elő, de a nyelvrendeletek kihirdetését a vadállatra hivatkozó rövidhírral említi a *Borsszem Jankó*: „Legújabb heraldika. A cseh oroszlán már ezentúl nem csak dupla farkú, de dupla

²¹ *Az Üstökös*, 1898. január 23. 39.; *Az Üstökös*, 1898. július 24. 357. Nem véletlenül nem kerülhetett szóba korábban a volapük vagy ahhoz hasonló nyelv ötlete, mivel a volapük az első mesterséges közvetítőnyelv, amely 1879-ben bukkant fel először a sajtóban. A Pallas Nagy Lexikona XVI. Bp. 1897. 935.

²² A gyermekmetafora jelentéséről lásd még *Dupcsik Csaba: A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Bp. 2005. 65–68.

²³ *Az Üstökös*, 1899. október 29. 523.

²⁴ *Borsszem Jankó*, 1871. augusztus 6. 870.

²⁵ *Az Üstökös*, 1871. október 14. 493.

nyelvű is lesz.”²⁶ Később, a nyelvrendeletek visszavonását követően pedig gúnyosan megállapítja *Az Üstökös*, hogy „Az osztrák németek darabokban vágják le a cseh oroslán farkát, hogy ne nagyon fájjon neki.”²⁷ Ezzel arra utalt a szerző, hogy a cseheknek tett engedményeket nem egyszerre vonta vissza a bécsi kabinet.

Mindkét elemzett élclapban az évszázad végén, ugyancsak a nyelvrendeletek visszavonása után, az oroslán szövetszerűen elég rendhagyó, kifejezetten magyar vonatkozású kontextusban is feltűnt: a szerzők az agresszív csehek jelképező címerállatot állították szembe a Lánchídon békésen ülő oroslánokkal a nyelvrendelet visszavonását követően: „A lánchíd tervezői a híd elejére a vitéz cseh nemzet jelvényeit, az oroslánokat faragták ki. Ezek az egyedüli békés csehek a világon, ezek nem hevülnek a nyelvrendeletért, nem lévén nekik nyelvük.”²⁸ Az ötlet többféle szövegváltozatban is élt, üzenetük azonban hasonló. *A Borsszem Jankó* másik írása sem mutat együttérzést a csehek helyzetével: „A cseh oroslán lázong, mert az új osztrák kormány a nyelvrendeleteket visszavonja. Lám, a mi lánchídi oroslánaink közönyösen veszik a cseh testvér-oroslán bánkodását. Ezeket nem érinti a nyelvrendelet, mivelhogy nincsen is nekik nyelvük.”²⁹ *Az Üstökös*ben pedig megfogalmazták a szimbólum segítségével, hogy a nyelvkérdés Ausztriában nehezen megoldható konfliktus: „Az osztrák kormány lépéseket tett, hogy cseréljük el a cseh oroslánt a lánchídi oroslánokkal. Ezeknek tudniillik nincsen nyelve.”³⁰

A csehek egy másik állítólagos tulajdonsága az élclapok hasábjain – amellet, hogy nyelvükért „hevülnek” –, tudniillik hogy pimaszok, szemtelenek követeléseik hangoztatásakor, ugyancsak sajátos, a magyar szókészletből adódó szójárással került többször az élclapokba.³¹ A csehek egyik nemzeti étele, egy serpenyőben süített édes tészta ugyanis magyarul csehpimaszként³² vonult be a szakácskönyvekbe. Megtudhatjuk például 1871. november elején, hogy a „csehpimasz-vacsorára, [...] kiegyezkedhetlenségi lekvárral bekenyve nagyon jó”, ami persze utalt az 1871. évi kiegyezési tárgyalások sikertelenségére.³³ Seiffensteiner Solomon, a *Borsszem Jankó* egyik állandó zsidó szereplője pedig a csehek magyarellenességét így kommentálja, célozva az ételre és az arcátlan csehekre: „Ozért

²⁶ Borsszem Jankó, 1897. április 25. 3.

²⁷ *Az Üstökös*, 1899. október 29. 521.

²⁸ Borsszem Jankó, 1899. november 26. 13. A szöveg ahhoz a kortárs városi legendához köthető, amely szerint a lánchídi oroslánszobroknak nincsen nyelvük. Ezt az állítást maga a szobrász, Marschalkó János cáfolta: az ábrázolt pozícióban nem látszik az állatok nyelve. *Pesti Hirlap*, 1897. november 28. 10.

²⁹ Borsszem Jankó, 1899. október 15. 4.

³⁰ *Az Üstökös*, 1899. december 24. 616.

³¹ Borsszem Jankó, 1899. július 2. 10.; Borsszem Jankó, 1898. június 26. 3.; Borsszem Jankó, 1898. október 16. 2.

³² Máshol tarkedliként ismerik, csehül: lívance.

³³ *Az Üstökös*, 1871. november 4. 529.

mert o modjorok megesznek o »cseh-pimoszt«, o pimosz csehek is meg okorják enni o modjort.”³⁴

Hasonlóképpen speciálisan a magyar kultúrához köthetők azok a szövegek, amelyeknek az alapötletét magyar szólás adta. Ezek szerint valamelyik nemzet, a csehek, a magyarok vagy az osztrák-németek „csehül vannak”, azaz valamiben nem állnak jól, rossz a viszony, avagy rossz a helyzet, amire a szólás vonatkozik.³⁵ Erre a szövegtípusra számtalan példát találhatunk a korpuszban, amelyek mind-egyike valamilyen aktuálpolitikai kérdéshez kapcsolódik. Ez a humoreszköz az 1860-as és 1870-es években ritkábban fordult elő, de népszerűsége az 1890-es években már töretlen.³⁶ Az 1897-es kvótatárgyalásokról szóló röpirat kapcsán egy évvel később azt olvashatjuk például, hogy „Láng Lajos híres kvóta-röpiratát lefordították cseh nyelvre. Helyes! Legalább ebből megtudják a csehek, hogy mi is csehül állunk.”³⁷ A *Borsszem Jankó* szövege sugallja, hogy a cseheknek nem kellene Magyarország előnyösebb státuszával kampányolni Ausztriában, mert a gazdasági kiegyezés és Magyarország helyzete nem annyira jó, mint ők hirdetik, mint ami miatt irigykednek. Más alkalommal, néhány hónappal a nyelvrendeletek kihirdetése után – rámutatva arra, hogy a németeket megítélésük szerint az új nyelvrendeletek hátrányosan érintenék – a szerző megállapítja: „Badeni a németekkel csehül jár el.”³⁸ A magyar parlament vagy a magyar kormány több szöveg szerint is „csehül van”, azaz állapota – például az ellenzéki obstrukció miatt – tarthatatlan.³⁹ A *Borsszem Jankó* óhaja szerint azonban „az összes szláv dolga csehül legyen”,⁴⁰ azaz nem kíván a szlávoknak és a szláv egységnek fényes jövőt. A rosszindulatú kérés ugyancsak Visszárion Visszárionovics Komarov prágai beszéde kapcsán merült fel az élclapban, aki németellenes szónoklatot tartott a Palacký-ünnepségek keretein belül 1898-ban Prágában. Komarov már a megjelenésével is a szláv egységet kívánta szimbolizálni: Szentpétervár képviselőjeként szerb tábornoki egyenruhában utazott Prágába.⁴¹

³⁴ Borsszem Jankó, 1891. április 26. 2.

³⁵ A Zsigmond király (14–15. század) korából származó szólás eredete a szólásmagyarázatok szerint: „mert a cseh nem a legboldogabb nemzet, többnyire másra szorul; innen a sok kivándorlás s idegenkegyérkedés”. *Szemerényi Ágnes: Szólások és közmondások*. Bp. 2009. 225.

³⁶ Például *Az Űstökös*, 1861. január 19. 24.

³⁷ Borsszem Jankó, 1898. június 5. 5. A vicc a következő röpiratra vonatkozik: *Láng Lajos: Javaslat a kvóta megállapítására*. Bp. 1897.

³⁸ Borsszem Jankó, 1897. augusztus 1. 7.

³⁹ Borsszem Jankó, 1897. május 30. 11.; *Az Űstökös*, 1867. február 16. 50.

⁴⁰ Borsszem Jankó, 1898. július 3. 12.

⁴¹ *Rátz Kálmán: A pánszlávizmus története*. Bp. 2000. 215. Prágában Komarov kilátásba helyezte, hogy pánszláv kongresszust fognak tartani 1900-ban. *Neue Freie Presse*, 1898. július 1. 4.

Pánszlávizmus és agresszió

A pánszlávizmus és annak elítélése nem csupán Komarov beszéde kapcsán vált gúny tárgyává a magyar élclapokban, hanem mindkét időmetszetben ez az egyik leggyakoribb tulajdonság, amely a csehekkel kapcsolatban felmerült a budapesti képeken és szövegekben.⁴² A lapokban a cseh és a szlovák figurák arcának hasonló megrajzolásával kifejezésre kerültek a cseh–szlovák kapcsolatok és az együttműködés vélt veszélyei is, az a gondolat, amely szerint a felvidéki szlovákok Prágában sajátítják el a Magyarország integritását veszélyeztető pánszláv eszméket. Mindez hozzájárulhatott ahhoz, hogy a csehek kizárólag negatív színben bukkanjanak föl a *Borsszem Jankó*ban és *Az Üstökös*ben.⁴³ Mindkét elemzésre kiválasztott időszakban tartottak a magyar sajtóban pánszlávnak minősített rendezvényeket: 1867-ben Moszkvában néprajzi kiállítást (második pánszláv kongresszus), ahol az Osztrák–Magyar Monarchia szláv népcsoportjai is részt vettek, s a szláv nemzetek egyesülését hangoztatták orosz vezetés alatt. Később, 1868-ban⁴⁴ és 1898-ban Prágában a Palacký-ünnepség keretei között hangzottak el hasonló nézetek, de a két rendezvénytől függetlenül is arra a megállapításra jutott *Az Üstökös* szerzője, hogy a csehek szíve „Moszkváért dobog”.⁴⁵ Ha a legkorábbi, pánszlávnak nevezett eseményre adott magyar reakciót vesszük górcső alá, láthatjuk, ahogy a moszkvai kiállításon egy két részből álló karikatúrával gúnyolódott *Az Üstökös*: a cseh – vállán a „panslavizmus” batyujával – ijedten veszi észre, hogy ahhoz, hogy Moszkvába lejusson, át kell lépnie Lengyelország koporsóját. Az oroszokat megtestesítő figura azonban nagy örömmel üdvözlí és tárt karokkal várja: „Hozott az isten, karjaim közé, édes öcsém. Mi az? lépd át. Csak a bátyád fekszik ott, a kit tegnap ütöttem agyon. Aztán csókolj meg.”⁴⁶ Jókai lapja a lengyel néppel és szabadságvágyukkal szimpatizáló magyarság előtt így negatív színben tüntette fel a lengyel felkelést (1863) követően néhány éven belül megrendezésre kerülő pánszláv kongresszus résztvevőit. Végül a cseh eljut

⁴² Például *Az Üstökös*, 1898. június 26. 302., 308.

⁴³ A kortársak valóban tettek erőfeszítéseket a cseh–szlovák együttműködés kereteinek kidolgozására, erről lásd például *Heiszler Vilmos*: Ausztroszlavizmus – Ausztrohunarizmus. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. Szerk. Németh G. Béla. Bp. 1988. 446–463. A szlovákok megjelenítése az öltözet és a fejfedő tekintetében különbözik a csehekétől, azonban a majommarccal való ábrázolás mindkét csoport ábrázolására jellemző az élclapokban.

⁴⁴ 1868-ban több nemzeti ünnepet is tartottak a csehek: František Palacký 70. születésnapját és Jan Hus halálának 450. évfordulóját. *Mészáros A.*: A cseh elem a magyar polgárosodásban i. m. 45.

⁴⁵ *Az Üstökös*, 1899. július 2. 345. *Czövek István*: Der slawische Kongreß 1867 und die Nationalitäten des Habsburgerreiches. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 215–221.

⁴⁶ *Az Üstökös*, 1867. május 25. 164.

Moszkvába, ahol – továbbra is rémült tekintettel – koccint az oroszral a bilincsbe vert lengyel szellem felett.⁴⁷

A pánszlávizmusra, a cseh–szlovák kapcsolatokra utal a következő szöveg, amely nemcsak a csehek követeléseiről mond véleményt, hanem a szlovák identitás fontos elemein gúnyolódik: szlovák nemzet nem létezik, mint ahogy Szvatopluk birodalma sem létezett, a szláv összefogás hívei egyszerű hazaárulók:

„De hát tulajdonkép minek is foglalkozunk mi annyit a Dreyfus-üggyel? Mikor itt vannak a mi saját külön hazai hazaárulóink, a derék pánszláv atyafiak. Bár ugyan, amit ők művelnek, az sem egyéb, mint egyszerű számtani alpművelet. Először »összeadták« magukat a nagy szláv birodalomról álmodozó cseh tulzókkal, azután »kivonták« magukat a nemzeti előretörékvés nagy munkájából; majd »megsokszorozták« a hazának amúgy is untig elég baját, és most végül »osztzkodni« akarnak velünk Szvatopluk birodalmán. Ideje lenne már végleg leszámolni velők.»⁴⁸

A Palacký-ünnepség más kontextusban is felbukkant, amikor a *Borsszem Jankó* Palacký nevével szójátékot alkotott: „A csehek ünnepén csak úgy röpültek a »palaczkok.«⁴⁹ Nemcsak a palackok »használatát« konstatálták az élclapok, hanem ennek „eredményét” is: a betört üvegablakokat, rámutatva a csehországi tüntetések következményeire: „A Badeni kormányának mégis volt haszna. A cseh üvegiparnak szerzett nagy lendületet.”⁵⁰A cseh demonstrációk agresszivitására más szövegekben is gyakran utaltak a szerzők, sőt az erőszakosság a csehek általános vonásává vált a magyarországi élclapok hasábjain. Felbukkant ugyan az 1860-as években is cseh alak agresszív szituációban, amint egy karikatúrán az osztrák–magyar kiegyezést követően a delegációk intézménye ellen intéz kirohanást, de ez a vonásuk az 1890-es években vált gyakoribbá. A megjelenítés módja többféle lehetett: szövegekben dühösnek, erőszakosnak nevezik a cseheket, vagy verekedésekről, ordítózásról, összetűzésekről tudósítanak. A képeken egymás – az osztrák és a cseh – ütlegetése a jellemző botokkal vagy pusztá kézzel.

⁴⁷ Az Üstökös, 1867. május 25. 165. A magyar elitet a reformkor, az 1830–1831-es lengyel felkelés veresége óta élénken foglalkoztatta Lengyelország sorsa, amely például több költőnket is megihletett (így például Bajza Józsefet, Vörösmarty Mihályt). A lengyel felkelés, a szabadságvágy a hazai reformkori gondolkodóknál, íróknál példaképként jelent meg. A korszakban a „lengyel kérdés”, a cári Oroszország terjeszkedésének veszélye állandóan foglalkoztatta őket és a magyar politikai elitet. A lengyelek harca egyben a zsarnokság és az idegen uralom elleni küzdelem szimbóluma is volt, párhuzamba állítható a magyarok erőfeszítéseivel. *Kovács Endre: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon.* Bp. 1959. 3., 387–390.

⁴⁸ Borsszem Jankó, 1899. szeptember 10. 7.

⁴⁹ Borsszem Jankó, 1898. június 19. 8.

⁵⁰ Borsszem Jankó, 1897. december 12. 3.

Az ilyen szövegek közös vonása, hogy a politikai helyzettől függően – vagy a cseh, vagy pedig a német az elégedetlen fél: Ausztriában a cseh dühöng, de ha neki megfelelné minden, a német örjöngene – illusztrálja a szituációt a *Borsszem Jankó* néhány nappal a nyelvrendeletek visszavonása előtt.⁵¹ Több írás szerint mindkét nemzet ingerült, ellenséges egymással,⁵² és az 1890-es évek végén már szenzációként említik, hogy egy napon végre nem volt Prágában cseh–német pofozkodás.⁵³ Minden ellentét dacára a *Borsszem Jankó* szerint egy dologban a cseh és a német azonban még a nyelvrendeletek kihirdetése után is meg tudott egyezni: „Pilsenben nagy zavarások voltak. A cseh üti a németet, a német a csehet. Csak egy pontban egyez meg mind a két párt: Jó a pilseni sör.”⁵⁴ A nyelvrendeletek deklarálása után kialakult tüntetések következtében az ausztriai állapotok már-már polgárháborús körülményekre emlékeztetnek *Az Üstökös*ben megjelent, következő, bizarr táviratok szerint:

„Prága, aug. 24. A csehek és németek közt véres összeütközésre került a dolog. A küzdelem hevében kölcsönösen leharapták egymás orrait. Ezt a tömeges orrgyilkosságot; az egész közvélemény élénken elítéli. Általános a meggyőződés, hogy ez mindkét részről inkorrekt s lovagiatlan eljárás volt. Ő császári és apostoli királyi felsége táviratban tudatta részvétét hű alattvalóival. Mint halljuk, legközelebb a fülekre kerül a sor.”

„Bécs, aug. 27. Hihetetlen, de igaz. A birodalom összes csehei és németei kölcsönösen legyilkolták egymást. A halottak tehetetlenül és temetetlenül fekszenek az országutakon. Legnagyobb részük életveszélyesen meg van sebesülve.”⁵⁵

A verbális agressziót és az utcai tüntetéseken megnyilvánuló erőszakot ábrázoló karikatúrák közül kiemelhetjük azt, amelyiken a cseh és a német (illetve a lengyel is lesújtani készül furkósbotjával) a képaláírás szerint már öt éve verekszik, azonban nekik semmi bajuk, miközben a békítők közül már hármat is agyonvertek. Békítőkként pedig a földön fekvő Badeni, Thun és Gautsch volt osztrák miniszterelnökök tűnnek fel.⁵⁶ Érdemes kitérni arra is, hogy a verekedéseket megjelenítő karikatúrákon a magyar élclapokban az osztrák–német és a cseh alak hasonló

⁵¹ Borsszem Jankó, 1899. október 1. 4.

⁵² Borsszem Jankó, 1897. december 12. 7.; Borsszem Jankó, 1871. november 5. 994.; Borsszem Jankó, 1890. június 1. 2. Hasonlóképpen: „De a cseh, az szívós, nem érti a tréfát, / Aprítja a svábot, mint a gép a répát.” *Az Üstökös*, 1891. február 1. 50.

⁵³ *Az Üstökös*, 1898. január 23. 39.

⁵⁴ Borsszem Jankó, 1897. augusztus 29. 3.

⁵⁵ *Az Üstökös*, 1897. augusztus 29. 414.

⁵⁶ *Az Üstökös*, 1899. október 1. 477. További, verekedést ábrázoló képeket például lásd *Az Üstökös*, 1897. december 12. 597.; Borsszem Jankó, 1897. szeptember 26. 6.

mértékben ellenszenves, egyikük iránt sem igyekeztek a magyar rajzolók szimpátiát kelteni. Nemcsak a cseheket és a németeket megtestesítő figurák csapnak össze karikatúrákon, hanem a cseh oroszlán és a Monarchiát szimbolizáló sas is.⁵⁷ A képalírás szerint a két állat összebékítése lehetetlen, azaz a cseh–német kiegyezés belátható időn belül nem köttetik meg. Két esetben a gúnyrajzokon gyerekek is felbukkanak verekedés közben: egyszer ijedten nézik, ahogy a felnőtt osztrák és cseh ütlegeli egymást, máskor pedig kisgyermekként ábrázolják a csehet és az osztrák–németet is. A kisfiúk „Monarchia mama” előtt verik egymást, s az anyuka, látva, hogy Magyar Miska nem száll be a küzdelembe, megdicséri a békés magyar gyereket.⁵⁸

A cseh politikusok és a cseh állam reprezentációja

1871 októberében František Ladislav Rieger kapcsán bukkant fel az az állítás, miszerint a csehek nem államalkotó tényezők, s nincs olyan kaliberű politikusuk, mint amilyen Deák Ferenc Magyarországon, ami a cseh–osztrák kiegyezés sikerelenségének egyik magyarázata a lap sugallata szerint:

„Csehországnak államjog kell – s lemásolják a magyar közjogot. Igazán eredeti. Csakhogy az államjoghoz kettő kell: az állam, meg a jog. Csak e két csekélységre hiányzik a cseheknek, hanem a többi mind megvan. Megvan például Deák Ferenczük. Az első lapon láthatod őt [Riegert], kedves olvasó; épen munkában van. [...] Egyébiránt nem helyes bántani ő leendőségét, mert nagy jóakarattal van irántunk, szegény magyarok iránt. Főlirati beszédében (mely ugy viszonylik a Deák Ferenczéhez, mint Vidacs Jancsi Kossuthhoz) kimondta, hogy a magyarok iránti kegyből határozta rá magát a 67-iki kiegyezés elismerésére s hogy egy darabig majd csak eltűri, hogy 30 percent quótáért paritásban legyünk Ausztriával.”⁵⁹

Nem magyar közéleti személy ritkán kerülhetett a *Borsszem Jankó* címlapjára, Rieger mégis „kiérdemelte” ezt 1871-ben, igaz, azon az áron, hogy politikusi képességeit becsmérelték. Rieger a képen csakánnyal veri szét a „Deczemberverfassung” bástyáját, övében a kétfarkú oroszlán, a cseh címerállat, hátul pedig egy zenészt láthatunk. (2. kép)

⁵⁷ Borsszem Jankó, 1899. október 1. 3. Egy másik karikatúrán a sas és az oroszlán összecsapásra készül, a cseh és a német figura pedig egymáson gúnyolódik. Borsszem Jankó, 1890. január 26. 1.

⁵⁸ Borsszem Jankó, 1891. július 12. 7.; Az Ústökös, 1897. augusztus 29. 413.

⁵⁹ Borsszem Jankó, 1871. október 15. 964. – Vidacs János (1826–1873): honvédtiszt, később is Kossuth tántoríthatatlan híve, népszerű szélbal országgyűlési képviselő, akit 1865-ben, 1869-ben és 1872-ben is megválasztottak, a honvédegyletek országos választmányának tagja, a pesti Demokrata Kör elnöke. *Farkas Katalin*: Vidacs János tragédiája. A szélsőbaloldali politizálás szinterei és korlátai a kiegyezést követő években. *Századok* 147. (2013) 1293–1331.

2. kép Rieger szétzúzza a decemberi alkotmányt

Forrás: *Borsszem Jankó*, 1871. október 15. 963.

A decemberi alkotmány lerombolási kísérlete a kormánypárti magyar olvasótáborban bizonyára nem növelte a csehek és törekvések népszerűségét. 1871-ben azonban a cseh–osztrák kiegyezés kapcsán felbukkanó másik fontos szereplő, Hohenwart ausztriai kormányfő is a címlapon láthatta magát viszont. A karikatúrán a miniszterelnök nyakon csípi a cseh kisgyermeket, a többiek (a lengyel és a klerikálisokat megszemélyesítő alak) már a puttonyából kukucskálnak. Hohenwartnak a Ciszlajtánia föderatív átalakítására irányuló tevékenységét pedig a következőképpen jellemzi a *Borsszem Jankó*: „Most a német–cseh kérdésben a kecske és káposzta megoldhatlan föladatával foglalkozik, s valószínűleg úgy

fogja megoldani, hogy a kecskét felszólítandja, mérsékelné étvágyát. Ekképen legalább a káposzta fele megmarad.”⁶⁰

Rieger karikatúrákon vagy szövegekben egyébként is többször felbukkant az 1860-as és az 1870-es években. 1867-ben például a cseh politikus leszidja Magyar Miskát, hogy ha nem fogta volna meg a „centralizáció” feliratú bika szarvát, Riegert nem ütötte volna meg az állat farka.⁶¹ A karikatúra arra utalhat, hogy az osztrák–magyar kiegyezés hozzájárulhat a Lajtán túli centralizáció fenntartásához. Egy fiktív levélben egy magyar politikus prágai látogatásáról pedig a következőket olvashatjuk: „Prága régi város, tele tornyokkal, deklaránsokkal s egyéb cseh pimaszokkal. Mondják, hogy e város már sok száz év óta létezik, a mi, tekintve kormos falait, valószínű. Itt lakott Mátyás király, de azért még sem voltunk oly csehül akkor, mint most. Riegert akkor nap nem mutogatták, Palaczky pedig sörös druszái közt mulatván, szíves volt fölmenteni, hogy a vén hystriografust fölkeressem.”⁶² Prágával kapcsolatban azt az időszakot emeli ki a szerző, amikor ott Hunyadi Mátyás fogságban volt, Csehországot pedig háborúk, belviszályok sújtották. Mind Palacký, mind pedig Rieger olyan politikusokként tűnnek fel a magyar vicclapokban, akik a magyarokkal ellenségesek (ahogy a csehek általában véve). Az egyik tudósítás szerint 1867 februárjában Palacký, a „hires cseh historikus [...] ötven esztendeig folyvást ócsárolta a magyarokat”.⁶³

A csehek követeléseit vonták kétségbe azok a szövegek, amelyekben a magyar szerzők kijelentik, hogy cseh állam nem létezik, amivel szemben – kimondva vagy kimondatlanul – megállapítják, hogy a magyar állam viszont komoly múlttal rendelkezik. A *Borsszem Jankó* 1891-ben szembeállítja a csehek és a magyarok tulajdonságait: a magyarok ésszel és karddal szereztek hazájukat, a csehek pedig állandóan csak zenélnek. Elismeri, hogy jó zenészek, de a nyelvüket öltögetik a magyarokra, azaz kigúnyolják őket. A prágai német nyelvű *Politik* című lap szerint a magyarok barbárok, de a *Borsszem Jankó* hangsúlyozza, hogy a magyarok már régóta államalkotó tényezők – szemben a csehekkel. Az ellentétet a következőképpen summázza a nemzeti érzületében megsértett szerző a vers végén:

⁶⁰ Borsszem Jankó, 1871. július 30. 853–854.

⁶¹ Az Üstökös, 1867. november 30. 380.

⁶² Borsszem Jankó, 1871. április 2. 685. Csóválszky Lajos fiktív levele. A név Csávólszky Lajosra utalhat, aki az Ellenőr, majd az Egyetértés című politikai napilapok szerkesztője, baloldali politikus, országgyűlési képviselő. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái II. Bp. 1893. 218–219. Csávólszky azonban ebben az időszakban az Ellenőrbe küldött leveleinek tanúsága szerint Berlinben tartózkodott („Berlin, márcz. 28.” Ellenőr, 1871. március 31. 1.).

⁶³ Az Üstökös, 1867. február 16. 56.

„Ők nem voltak, nem is lesznek,
S mert nincsenek, el se vesznek;
Se nemzet, se nép – csak faj;
Henczegjenek – nem nagy baj.”⁶⁴

A vers a lenyomatát adja a századforduló táján már jellemző, kicsattanó magyar nemzeti önbizalomnak is, teljesen „megfelelkezve” a középkori Cseh Királyság létezéséről.

Cseh–magyar kapcsolatok és a Lajtán túli konfliktusok hatása Magyarországra

A csehek magyarellenessége más alkalommal is megjelenik, például úgy, hogy ártani akarnak a magyaroknak. Tallérossy Zebulon, *Az Üstökös* állandó figurája konkretizálja 1871 őszén, miként fognak a csehek a magyarok orra alá borsot törni: „Azok [a csehek] nem akarjak kevesebet, mint Morvába vezetni előlünk Dunát, had folyon Nepomucenus szt Janos vizibe.”⁶⁵ Más alkalommal csak általánosságban fogalmazzák meg a szerzők a cseh ártó szándékot: „Hiszen régi dolog, hogy a csehek a hol csak tehetik: ártanak nekünk.”⁶⁶ A legradikálisabb szöveg szerint, amely 1871. október közepe táján jelent meg, a „panszlávok és cseh küldöttek Magyarország eltörlését indítványozták.”⁶⁷ Az ilyesfajta túlzó írások azonban a vizsgált évfolyamokban csak *Az Üstökös* jellemezték.

Az 1890-es évek végén az ausztriai kormányválság élenként foglalkoztatta a magyar olvasókat is, mert közvetlen hatást gyakorolt az osztrák–magyar kapcsolatokra, ugyanis amíg a cseh–osztrák egyeztetések folytak, lelassultak a kvótával kapcsolatos osztrák–magyar tárgyalások. A szövegek egyikében 1898 júniusában, már a nyelvrendeletek módosítását (de még nem visszavonásukat) követően a magyar szerző kifejezetten örült a cseh–osztrák–német konfliktus eszkalálódásának, amelyet már háborúként írt le:

„Sose lesz az, bár a győztes
Legyen német, legyen cseh
Ahogy most van, az mi nekünk
A legnagyobb szerencse.

⁶⁴ Cseh „Politik”. Borsszem Jankó, 1891. április 26. 2.

⁶⁵ *Az Üstökös*, 1871. október 28. 518.

⁶⁶ *Az Üstökös*, 1898. június 5. 268.

⁶⁷ *Az Üstökös*, 1871. október 14. 501.

Német és cseh egymást váltig
Hadd marja!
Míg egymással háborúzik
Nem törhet a magyarra.

[...] Az osztrák bajt dehogy bánja
Nemzetünk!
Amíg az dul, szép csöndesen
Régi módin fizetünk.

[...] S nyelve miatt erősködni
Tessék bátran a csehnek.
Tiszta haszon a magyarra,
Hogy eszükön nincsenek.”⁶⁸

A szerző azonban nemcsak boldogságának adott hangot, de egyben el is ítélte a csehek „esztelen” törekvéseit, mint ahogy a kortársak a magyarországi nemzetiiségi mozgalmak túlzónak titulált kívánalmait sem vélték teljesíthetőnek, s a csehországi nyelvrendeletek visszavonásáig tarthattak attól, hogy azok hatást gyakorolnak a magyarországi nem magyar nemzetiiségi csoportok követeléseire.⁶⁹ Hasonló üzenettel – a magyar távolságtartó attitűdjét illusztrálendő – ugyanebben a számban egy karikatúrát is láthatunk: egy csárda asztalánál a cseh és az osztrák-német egymásnak feszül, mindketten kiabálnak, kezük ökölbe szorítva, a cseh söre és a német itala is kifolyt, akkora erővel süjtöttek le az asztalra. Az Ausztriát megtestesítő fiatal nő ijedten nézni a veszekedést, míg a magyar az ablakból kukucskál be a házba – amely a Reichsratot, az ottani politikai csatározásokat szimbolizálja –, és karba tett kézzel, pipázva, nyugodtan szemléli az eseményeket.⁷⁰ Az *Ústökös*ben szintén publikáltak olyan rövidhírt, amely szerint Magyarország nem avatkozhat bele Ausztria belügyeibe, de a kaotikus helyzet Magyarországnak kedvezhet a már ekkor is zajló kvótatárgyalások során: „Marakodik a cseh meg a német odaát a szomszédban, de bennünket az ő marakodásuk meglehetősen hidegen hagy. Miért is avatkoznánk az

⁶⁸ Addig a meddig. Borsszem Jankó, 1898. június 12. 2.

⁶⁹ Magyarországon a románok memorandumban fogalmazták meg követeléseiket, amelyet 1892-ben átnyújtottak az uralkodónak, illetve több nyelvre lefordítva Európa-szerte ismertté tették. Ez az első európai szintű lezajlott nemzetiiségi agitáció román „Memorandum-per”-ként híresült el (1892–1894). A románok memorandumukban nemcsak összefoglalták sérelmeiket, hanem történeti alapon érveltek, s utaltak a – magyar politikai elit számára elfogadhatatlan – dákoromán kontinuitáselméletre. 1894-ben tizennégy román politikusot ítéltek el hazaárulás vádjával, és a magyar kormány betiltotta a Román Nemzeti Pártot. Az éltélteket azonban Ferenc József 1895-ben kegyelemben részesítette. Iratok a nemzetiiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918. I. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp. 1952. 824–848.

⁷⁰ Borsszem Jankó, 1898. június 12. 7.

ő családi ügyeikbe?”⁷¹ Egy további elemmel egészíti ki *Az Üstökös* néhány hónappal későbbi versstrófája a káröröm indoklását egyértelműen csehellenes felhanggal:

„Mert jól esik látni nekünk
Cseh beamter náczióját,
A mint vaskos ütlegekben
Kikapja most porczióját.”⁷²

A csehekkel kapcsolatos ellenszenv egyik gyökere ugyanis a versben említett hivatalnok-i múltjuk volt, ami többször is visszaköszönt az élclapok szövegeiben mind az 1860-as, mind pedig az 1890-es években. A szerzők az 1850-es években Magyarországra érkezett cseh nemzetiségű Bach-huszárokon élcelődtek, s a szövegek céltáblájának központjában a magyarul kevésbé vagy egyáltalán nem tudó cseh hivatalnokok álltak, megerősítve azt a tételt, hogy magyarok a Bach-korszakban tömegesen nem vállaltak hivatalt.⁷³ A magyarországi közvélekedés szerint a Monarchia mindkét államjogi egységében arányaiban véve sok cseh hivatalnok tevékenykedett.⁷⁴ A velük szemben táplált magyar ellenszenvet illusztrálják a következő, 1868-ban megjelent sorok:

„Voltak, a kik önfeledten
Adták lelkük zsoldba bérbe
S gázoltak a magyar vérbe,
Bezirkerek, Bachhuszárok
Csaszloui modern tatárok
Bach, Schmerlingnek talpát nyalták,
Jöttek mint a sáskafalkák...”⁷⁵

⁷¹ *Az Üstökös*, 1897. augusztus 22. 399.

⁷² Híres Bécsben.... *Az Üstökös*, 1897. november 7. 530.

⁷³ Például *Az Üstökös*, 1861. február 16. 51.

⁷⁴ Benedek Gábor szerint jóval kevesebb „idegen” hivatalnok (25%) tevékenykedett Magyarországon, mint ahogy azt a kortársak vélték, illetve a korábbi szakirodalom becsülte (40–60%). Mindegyik tartományból érkeztek hivatalnokok, többségük azonban Cseh- és Morvaországból. *Benedek Gábor: A bürokratizáció történetéhez: az 1853–1854. évi definitív rendezés személyi következményei.* In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Kövér György. Bp. 2006. 235–236., 245. A legnagyobb arányban a Birodalom egyes területeire más kutatások szerint is Cseh- és Morvaországból kerültek hivatalnokok, de Richard Pražák kiemeli, hogy innen nem csupán csehek, hanem németek is. *Richard Pražák: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc cseh- és morvaországi visszhangja.* In: *Uő: Cseh–magyar történelmi kapcsolatok. Történeti, irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Bp. 2001. 155. Deák Ágnes véleménye szerint nem tartható az a nézet sem, hogy a cseh területekről származó hivatalnokok ne törekedtek volna magyar nyelvismeretre: Prágában magyar tanszéket állítottak fel az egyetemen, s a kortárs sajtó levelezési rovata is arról tanúskodik, hogy tudtak, illetve tanultak magyarul. *Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás.” Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon, 1849–1860.* Bp. 2000. 177–178.

⁷⁵ A szövetségeseik. Borsszem Jankó, 1868. szeptember 13. 481.

Az Üstökös egy későbbi versében a cseh beszélő büszkén sorolja, hogy milyen tisztségeket viselt Magyarországon az 1850-es években: hadbíróként részt vett az 1849-es megtorlásokban, és Kossuth Lajos hívei körében rendelt el kivégzéseket, majd civilizálta a barbár magyarokat, azonban az 1890-es évek elején – érdemeik, lojalitásuk ellenére – sem sikerül a cseheknek Ausztriával megegyezniük. Az 1850-es évekre utalás kollektív rossz érzéseket, emlékeket hívhatott elő az olvasókban:

„Mink atunk a Kriegsgerichtet,
Kossuthhundot hingerichtet;
Financz, zsandar, kreishauptman,
Bezirksrichter tölunk vot van;
Csehország csag czivilizalt,
Betyarenland Barbariat:
Es most krumpli megharapung,
Bizom isten csehül vagyung!”⁷⁶

Az Üstökös egy másik írása a cseh hivatalnokok hozzáértését vonta kétségbe, amikor állította, hogy bíróként „kellner”-eket és „kutschéber”-eket alkalmaztak Magyarországon.⁷⁷ A bírók így elfogadhatatlan, ráadásul a csehek vélt civilizáló szerepével összeegyeztethetetlen ítéletet hoztak a közölt adoma szerint: az egyik szereplő megölte a szomszédja fiát, s az ítélet szerint a sértettnek ugyanezt kell tennie, meg kell gyilkolnia a vádlott fiát.⁷⁸ Olvashatunk olyan szöveget is, amely szinte kizárólag családnevekből áll, s neoabszolutizmus kori tisztviselők neveire emlékeztet:

„BACH
korában a gyermekek ezt tanulták a »Quemaribus«⁷⁹ helyett:
Lauzevics, Odrebinyák, Zabudán, Kracsum, Ondrejkovics, Kreckx,

⁷⁶ A „Politik” kesergése. *Az Üstökös*, 1891. április 26. 197. A magyarokról (ázsiai származásuk miatt) közkeletű negatív sztereotípiát volt, hogy barbárok. A betyárok is komoly problémákat okoztak a hatóságoknak egészen az 1870-es évekig, amikor Ráday Gedeon királyi biztosnak sikerült felszámolni az alföldi betyárbandákat. *Csapó Csaba*: Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság. A „betyárvilág” felszámolása. Pécs 2007.; Cseh körökben – elsősorban a szlovákok által közvetített – torzkép élt a magyar viszonyokról: lusta, pusztai, műveletlen népként tűnnek fel. *Mészáros A.*: A cseh elem a magyar polgárosodásban i. m. 165.

⁷⁷ Kellner: ‘pincér, felszolgáló’ német. Kucséber: vándorkereskedő.

⁷⁸ *Az Üstökös*, 1867. szeptember 21. 303.

⁷⁹ Quae maribus egy latin nyelvű emlékeztető disztichon kezdete, Donatus latin nyelvtanában található, amely a 18. századi Magyarországon elterjedt latin grammatika volt. A Pallas Nagy Lexikona X. Bp. 1895. 304.

Pabla, Javorka, Woczek, Pomszky, Novotny, Czvekits,
 Záhradnicsek, Zanicsek, Kropacsek, Wrytymaczka, Czibulka,
 Hauska, Janauska, Hugyecz, Hugli, Krepelka, Svihak,
 Hulki, Zdrahál, Drahanek, Palubek, Csek, Poblasek, Wrtek,
 Wrba, Okorka, Wranak, Zdruhnyelavác, Nyahulác.”⁸⁰

Az élclapok nem csupán a cseh hivatalnokok nevein gúnyolódtak, hanem általában véve a cseh nyelven is. A mássalhangzó-torlódás kifigurázása az összes szláv nyelv közül talán a csehek esetében a legerőteljesebb: a *Borsszem Jankó* prágai levelezőjét az 1860-as évek végén például Prbszrczckblpkriceknek hívják.⁸¹ A cseh nevek közül a *Borsszem Jankó*ban egy alkalommal találkozhatunk olyan alakkal is, amely a hangzásán kívül többletjelentéssel is bír: Schreiber Vrtek, ami ismét csak az 1850-es évek kollektív emlékezetét igyekezett megszólítani.⁸² Az 1890-es években *Az Üstökös* is utal a mássalhangzó-torlódásra, összekapcsolva azt a nyelvrendeletek visszavonása utáni cseh tiltakozással: az egyik szerző csodálja, hogy a cseh hangosan prüszkölnek, ha a „nyelvöket bántják”. Majd megállapítja, szinte szánakozva, értetlenkedve, hogy miért küzdenek, mert „Pedig micsoda nyelv az, a szegényeké!”⁸³

A csehek egyetlen alapvetően pozitív tulajdonsága, zenei tehetségük – a magyarokhoz való rossz viszonyuk következtében – a budapesti karikatúrákon és szövegekben szintén negatív előjelűvé válik: hangoskodnak különböző hangszerekkel a parlamentben, amivel a munkát zavarják, vagy tüntetéseken csapnak óriási zajt hangszereikkel, általában trombitával.⁸⁴ A fentebb említett szövegekben is elismerték a csehek muzikalitását, de egy speciális kontextusban, sértett pozícióból már másként vélekedtek. A magyar miniszterelnököt, Andrassy Gyula grófot ugyanis a magyarországi sajtó szerint cigánynak kiáltották ki a cseh sajtóban, amire egy karikatúrával reagált a *Borsszem Jankó* 1871 novemberében, amelyen a kormányfőt cigányprímásként láthatjuk, sötétebb, „barna” bőrrel, a magyar élclapokban található cigányábrázolásoknak megfelelően.⁸⁵ A karikatúra eközben a

⁸⁰ Borsszem Jankó, 1868. november 15. 610.

⁸¹ Például Borsszem Jankó, 1868. február 26. 51.

⁸² Borsszem Jankó, 1868. március 1. 99.

⁸³ Az Üstökös, 1899. október 22. 508.

⁸⁴ Az Üstökös, 1869. július 31. 244.; Borsszem Jankó, 1871. október 15. 963.; Borsszem Jankó, 1890. szeptember 14. 3. A cseh hangszerekkel zajt csaptak a bécsi parlamentben, ez volt obstrukciójuk egyik eszköze. Muzikalitásukról mint pozitív sztereotípiáról lásd *Heike Müns*: „Frisia non cantat” versus „Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen”? Musikalische Außen- und Innenansichten von Nord und Süd. In: Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung. Hrsg. Hans Henning Hahn – Elena Mannová. Frankfurt am Main 2007. 109–147.

⁸⁵ A cigányábrázolásokról lásd *Tamás Á.*: Nemzetiségek görbe tükörben i. m. 174–180.

csehek zenei képességeit degradálja: a cseh zenész nagyon kicsi rajta, tehetségét tekintve messze elmarad Andrássytól, a magyar cigányzenésztől, sőt még egy halom „rongyos csizma” is megelőzi a cseh muzsikust a képzeletbeli rangsorban.⁸⁶

A karikatúra születésének háttéréről kideríthető, hogy a *Politikot* a *Budapesti Közlöny* értesülése szerint lefoglalták, mert az gyalázta Andrássyt és Beustot, de a *Budapesti Közlöny* nem említi, hogy cigánynak nevezte volna az előbbit.⁸⁷ Konkrétumok nélkül, de Andrássy elleni támadást idéz a *Magyar Ujság* is a *Politik* november 10-ei számából.⁸⁸ A *Pesti Napló* híradása szerint a *Politik* azt állította, hogy Andrássy Ferenc Józsefnek javasolta az abszolutizmus újbóli bevezetését – a vádakát Andrássy tagadta.⁸⁹ A szöveg cigányoknak nem titulálja a magyarokat, de másféle, nem túl hízelgő jelzőt alkalmaz rájuk: „magyarische Pußtasöhnen” (‘magyar pusztafiak’).⁹⁰ Nem a miniszterelnököt nevezi ugyan cigánynak, de felbukkan a magyarok kapcsán ez a népcsoport – degradálón – egy nappal később: „Hihetetlen, de igaz. Egy négymilliós néptörzs uralkodni fog több mint harmincmillió felett, és ez a néptörzs sokkal inkább a kelethez, mint a nyugathoz tartozik, kereskedői zsidók, iparosai szlávok és németek, művészei cigányok; és ez a néptörzs uralkodik az összes többi felett Ausztriában, beleértve a hétmillió német kultúrembert.”⁹¹

Összegzés

A budapesti élclapokban – néhány semleges vagy csak ritkán negatív kontextusban megjelenő tulajdonságuktól (például a sörfogyasztás) eltekintve – a csehekről általában véve negatív kép rajzolódik elénk: a csehek agresszívak, túlzók a követeléseik, arcátlanok, veszélyes pánszlávok és nem utolsó sorban magyarellenesek.⁹² E sztereo-

⁸⁶ Borsszem Jankó, 1871. november 26. 1025. Az Üstökös is említi Andrássy csúfolását: Az Üstökös, 1871. november 18. 554.; Az Üstökös, 1871. november 25. 567.

⁸⁷ Budapesti Közlöny, 1871. november 21. 5861.

⁸⁸ Magyar Ujság, 1871. november 11. 1.

⁸⁹ Pesti Napló, 1871. november 11. 1. (Reggeli lap). Ez utóbbi rágalom valóban megtalálható a *Politik* hasábjain is: „er [Andrássy] dem Kaiser den Absolutismus für Westösterreich empfahl”.

⁹⁰ *Politik*, 1871. november 10. 1.

⁹¹ *Politik*, 1871. november 11. 1. [A szerző fordítása] Andrássy ebben az időszakban (1871. november 14.) váltotta Beustot a közös külügyminiszteri székben, amire már a *Politik* cikke is rámutatott. Erre utal az a kétrészes kép is Az Üstökösben, amelynek egyik felén még Beust küzd a mocsárban a csehvel, míg a másikon már Andrássy van (miután kihúzta kollégáját), aminek Beust öszintén örül. Az Üstökös, 1871. november 4. 534–535. A cseh–osztrák–német kiegyezés tervét mind Andrássy, mind pedig Beust ellenezte, s Hohenwart miniszterelnöksége alatt e témában Beust számíthatott Andrássy támogatására.

⁹² Ha megnézzük egy prágai élclap képeit is a századfordulón, láthatjuk, hogy abban sem élt pozitívabb kép sem a magyarokról, sem pedig a németekről. A németekről gyűlölködő karikatúrákat készítettek, azok agresszivitását hangsúlyozták, univerzális ellenségé tették a németeket. A magyarok a cigánybaró és a huszár keverékeként jelennek meg, félig feudális uralomvágy és fényűzési mánia jellemzi őket,

típiák ráadásul mind a kormánypárti, mind pedig az ellenzéki élclapban felbukkantak nagyon hasonló hangsúlyokkal. Az 1860-as évek végén a csehek támadása a dualista berendezkedés ellen negatív vonásként – érthető módon – a kormánypárti *Borsszem Jankó*ban a meghatározóbb, 1871-ben azonban mindkét élclap szerzőgárdája elutasította Hohenwart kísérletét a Monarchia berendezkedésének átalakítására. Az 1890-es években az ausztriai obstrukció, a sorozatos tüntetések és a kvóta kérdése mindkét élclapban kapcsolódott a csehekhez, de ezeket a *Borsszem Jankó* gyakrabban és szorosabban kötötte a hazai belpolitikai viszonyokhoz. Az *Üstökös* is rámutatott az osztrák–német–cseh vita „előnyeire” magyar szempontból, azonban a kormánypárti lapban ez a tematika erőteljesebben jelen volt, mint ahogy a cseh államiság megkérdőjelezése is az 1890-es években. A csehekkel – direkt vagy indirekt módon – kapcsolatos politikai kérdésköröket tehát a *Borsszem Jankó* domborította ki jobban, míg a történelmi-politikai eseményekhez kapcsolódó tulajdonságait mindkét élclap tárgyalta (például: tüntetések és verekedésre való hajlam, pánszlávizmus és magyarellenesség, nyelvhasználati jogok követelése).

A tanulmányban bemutatott negatív cseh-kép mögött múltbeli sérelmek és aktuális félelmek egyaránt meghúzódtak. A pánszláv törekvésektől a Monarchia korában végig tartottak a magyar kortársak, a pánszlávizmusra az ország területi integritását fenyegető tényezőként tekintettek. Túlzónak ítélt követeléseik elutasítása pedig azzal állt összefüggésben, hogy a magyarok attól tartottak, a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak is hasonló kívánságokkal jelentkeznek majd, és az egyes vezető körökben is egyre inkább támogatottá váló trialista irányba mozdul el a horvát politikai elit. Múltbeli élményekből táplálkoztak azok a sztereotíp megjegyzések, amelyek szerint a csehek magyarellenesek, és Magyarországnak ártani akarnak, a Bach-korszak cseh hivatalnokaira még a századfordulón is rossz élményeket idézve emlékeztettek az élclapok. A budapesti élclapokban megjelentek a csehekkel kapcsolatban tradicionális szimbólumok (kétfarkú oroszlán), de nagyobb arányban használtak a szerzők a magyar adottságokból fakadó humoreszközöket. A ‘csehipimasz’ és a ‘csehül van’, illetve a Lánchíd oroszlánjai kifejezetten ilyen humoreszközök voltak, amelyek általában a csehek követeléseiével vagy a cseh–osztrák–német viszonytal összefüggésben bukkantak fel változatos képi vagy szöveggörnyezetben. A korszak élclapirodalmára általánosan jellemző metaforák, motívumok is szerepeltek a csehekkel kapcsolatban: az orvos–beteg szituációk, a gyermekmetafora, illetve a beszélő nevek alkalmazásával.

Az osztrák–cseh kiegyezéshez és a nyelvrendeletekhez kapcsolódó szövegeknek megfigyelhető egy másik vetülete is a magyar satirikus sajtóban. Az élclapok

brutális és hatalomvágyó nép. *Rudolf Jaworski: Jungtschechische Karikaturen zum Nationalitätenstreit in Österreich-Ungarn. Die Prager „Šípý“ (1887–1907). Bohemia 22. (1981) 2. sz. 309–311.*

az osztrák–magyar gazdasági kiegyezés kapcsán jelezték, hogy a kvótaemeléssel nem értenek egyet, s addig nem is valószínű, hogy mód lesz a kvótatárgyalásokra, amíg a bécsi parlamentben az obstrukció ellehetetleníti a munkát. Kárörvendően nyugtázták, hogy Ausztriában még tarthatatlanabb a parlamentarizmus helyzete, mint Magyarországon, már csak azért is, mert Bécsben az uralkodó a rendeleti kormányzás bevezetése mellett döntött, amire a decemberi alkotmány lehetőséget adott, a magyar kiegyezési törvény azonban nem. Láthattuk, hogyan kapcsolták össze az élclapok az ausztriai belügynek számító cseh nyelvrendeletek vitáját az osztrák–magyar közös ügynek számító kérdésekkel. Azt sugallták a magyar olvasóknak, hogy a parlamenti munka Magyarországon még mindig jobban működik, mint Bécsben. Nem hallgatták el azonban a hazai obstrukció bénító hatását sem: a *Borsszem Jankó* két részből álló, „Miniszterek nyelv bajban” című karikatúráján Badeni a csehvel küzd, aki nem akarja megenni a „német nyelv” feliratú, nem túl gusztusos ételt, és rátámad Badenire, Magyarországon pedig Bánffy Dezső miniszterelnök van torkig az agyonbeszéléssel, így inkább nem kér enni. A táplálékot Justh Gyula függetlenségi-ellenzéki politikus tálalja fel, aki az obstrukciót vezette.⁹³ Mindkét tényéron a baj, a nyelvkérdés és az obstrukció egyaránt piócaként, nemkívánatos eledelként, vérszívóként tűnik fel. A magyar humoros sajtóban így kapcsolódott össze egy ausztriai belügy a magyarországi belső politikai problémákkal.

THE REPRESENTATION OF THE CZECHS IN HUNGARIAN SATIRICAL PAPERS IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

by *Ágnes Tamás*

SUMMARY

The paper explores the ways in which the Czechs were represented in two Budapest-based satirical papers: one pro-government (*Borsszem Jankó*: 1868–1869, 1871, 1890–1891, 1897–1899), and one opposition (*Az Üstökös*: 1860–1861, 1867–1869, 1871, 1890–1891, 1897–1899) in the periods investigated. It analyses how these Hungarian papers portrayed the Czech-Austrian-German conflicts, and the features that these portreys may have attributed to the Czechs (such as stupidity, aggression, panslavism, Hungarophobia, etc). It also examines the view that these satirical periodicals communicated about Czech politicians and their country to their audience. Finally, the author explores the representation of Czech-Hungarian relations and the influence of the Transleithan conflicts in the period of Austro-Hungarian quota negotiations, and also discusses how the satirical papers used the Czech-Austrian disputes to manipulate Hungarian public opinion.

⁹³ *Borsszem Jankó*, 1897. augusztus 1. 9.

A „BADOGLIO-TERV” ÉS UTÓÉLETE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁNI OLASZ KÜLPOLITIKÁBAN

Ivo Lederer amerikai–jugoszláv történész 1963-ban megjelentette angol nyelvű monográfiáját a frissen megalakult Jugoszlávia és a Párizs-környéki békekonferencia kapcsolatrendszeréről.¹ Ebben számos újdonságot megemlített, többek között azt is, hogy Olaszország 1918–1919 fordulóján a jugoszláv állam belső szétrobbantásával is próbálkozott, vagyis a római Külügyminisztérium tevékenysége már ekkor sem merült ki a Szerb–Horvát–Szlovén királyság elismerésének megtagadásában. Lederer ezen megállapítását egy részleges forrásközléssel támasztotta alá, amit ő maga egyszer sem említett Badoglio-tervként, ugyanis csak a „Pietro Badoglio által készített terv” formulát használta,² ami kézenfekvő módon egyszerűsödött le a Badoglio-tervre (a továbbiakban a tanulmányban is így használom). Lederer három dokumentumot publikált, amelyek közül Pietro Badoglio vezérezredes, vezérkarfőnök-helyettes báró Sydney Sonnino külügyminiszternek címzett, 1918. december 3-ai levelét, illetve ez utóbbi 1918. december 9-ei válaszát csonkítás nélkül közölte,³ miközben a tulajdonképpeni tervből csak szemelvényeket vett át. A szerző ugyanis csak a „Bevezetés” Szerbiával foglalkozó utolsó bekezdését, a „Program” olasz megszállási területen kívüli részére foglalkozó megállapításait, illetve a „Szükséges Eszközök” és „Könnyítések” elnevezésű pontokat jelentette meg,⁴ miközben a többi részt csupán kivonatolta. A hivatkozott és részlegesen publikált dokumentumok forrásmegjelöléseként a római Külügyminisztérium levéltára mellett az „Arch[ivio]. Gab[inetto]. 3678” jelzetet tüntette fel, ami hibás, ugyanis ez a dokumentumok korábbi irattári jelzete volt, így Lederer nem tette lehetővé a kérdéses levéltárban a publikált dokumentumok visszakereshetőségét. A helyes jelzet: Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Gabinetto Politico e Ordinario 1915–1918, 178. csomó.

Lederer 1966-ban megjelentette monográfiáját olasz nyelven is,⁵ munkásságáról azonban az olasz történész társadalom hallgatólagosan nem vett tudomást, az amerikai–jugoszláv történész ugyanis túlságosan egyoldalú és jugoszlávpárti

¹ *Ivo Lederer: Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontier-making.* New Haven–London 1963.

² A közlés helye: *Lederer, I.: Yugoslavia i. m.* 71–75.

³ *Lederer, I.: Yugoslavia i. m.* 71–72. 50. jegyz., amely jelen forrásközlésben az 1. számú dokumentum, illetve uo. 75., amely jelen közlésben a 2. számú dokumentumnak felel meg. (Lásd a mellékletekben.)

⁴ Ezeket lásd *Lederer, I.: Yugoslavia i. m.* 72–75.

⁵ *Ivo Lederer: La Jugoslavia dalla Conferenza della pace al Trattato di Rapallo, 1919–1920.* Milano 1966. A tervet a 86–90., 96. oldalakon taglalta.

megközelítést használt, amely kizárólag Olaszországot okolta a két fél közötti békés megegyezés elmaradásáért, és nem vette figyelembe, hogy a jugoszláv egység gondolatnak volt belső ellenzéke is, vagyis az olasz célkitűzéseknek volt jugoszláviai belső támogatottsága. A hallgatás olyan mértékeket öltött, hogy Pietro Badoglio talán máig legjobb életrajza nemcsak a fent említett terv létezését, hanem Badogliónak az olasz–jugoszláv határral kapcsolatos egyéb intézkedéseit sem taglalta,⁶ illetve a horvát függetlenségpárti olasz segítség létéről sem vett tudomást. Az olasz szerzők inkább a fiumei kontextusban vizsgálták az 1920-as évek eleji olasz–horvát kapcsolatokat.⁷

A tervvel kapcsolatos dokumentáció valamilyen oknál fogva a korszakot tárgyaló diplomáciai dokumentumok kiadásakor sem került közlésre,⁸ vagyis olasz részről a feledés homályába veszett volna, ha a 2000-es években Francesco Caccamo nem eleveníti fel a kérdést, aki 2004-es tanulmányában⁹ kontextusba helyezte a dokumentumokat, és fontos megállapításokra jutott. Ezt követően számos olasz szerzőnél¹⁰ találunk utalást a terv létezésére, illetve Badogliónak a tervvel kapcsolatos tevékenységére, de ezek már mind a Francesco Caccamo-féle cikkben foglaltak alapján dolgozzák fel a kérdéses dokumentumokat.

A magyar történetírás Hornyák Árpádnak köszönhetően szerezhetett tudomást a terv létezéséről, ugyanis a szerző felhasználta Lederer 1963-as munkáját, és erre hivatkozva a Badoglio-tervet is beleírta a magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatokat taglaló monográfiájába.¹¹ Szeghő Patrik doktori disszertációján kívül¹² Hamerli Petránál is feltűnt a Badoglio-terv,¹³ már kétféle kontextusban:

⁶ *Piero Pieri – Giorgio Rochat: Pietro Badoglio.* Torino 1974.

⁷ Ezek tételes listáját lásd *Francesco Caccamo: Il sostegno italiano all’irredentismo croato.* Nuova Storia Contemporanea 8. (2004) 6. sz. 23–56., itt: 24. 6., 7. és 8. jegyz.

⁸ DDI 6/I.

⁹ *Caccamo, F.: Il sostegno i. m.*

¹⁰ A legfontosabbak: *Massimo Bucarelli: Delenda Jugoslavia. D’Annunzio, Sforza e gli “intrighi balcanici del ‘19-’20”* In Nuova storia contemporanea 6. (2002) 6. sz. 19–34.; *Uő: Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939).* Bari 2006.; *William Klinger: Germania e Fiume. La questione fiumana nella diplomazia tedesca (1921–1924).* Trieste 2011.; *Alberto Becherelli: Il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni nell’Europa di Versailles (1919–1921).* Canterano 2017.; *Raoul Pupo: Fiume città di passione.* Roma–Bari 2018.

¹¹ *Hornyák Árpád: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927.* Újvidék 2004. A szerző a 27. oldalon írja le, mi az a Badoglio-terv, igaz, némileg hibásan. Szerinte ez 1918 novemberében lépett életbe, ami nem lehetséges, hiszen december 9-ével engedélyezték a végrehajtását, illetve a terv Jugoszlávia „bekerítését” és belülről történő bomlasztását szorgalmazta, amiből a „bekerítést” az eredeti dokumentumok és Lederer kutatásai sem támasztják alá. A szerző a 269. oldal 91. jegyzetében hivatkozik Lederer angol nyelvű monográfiájára.

¹² Igaz, ő „csak” felhasználta Lederer kutatását, de az ebben foglaltakat nem nevezte Badoglio-tervnek. *Szeghő Patrik: The Champions of Lasting Peace: Pro-Yugoslav Intellectuals’ Crusade for a United Southern Slav State in the Course of the Great War.* Doktori (PhD) értekezés. ELTE. 2018.

¹³ *Hamerli Petra: Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásai (1927–1934).* Bp. 2018. 18., 53., 55., 59.

ő ezen a szókapcsolaton egyrészt az eredeti, 1918-as elgondolást értette, amelynek kapcsán Hornyák Árpád és Buccarelli 2006-os művére hivatkozott;¹⁴ másrészt az 1926-ban újra megkezdett, Jugoszlávia ellen irányuló olasz bekerítési politikát is a Badoglio-terv részeként tárgyalta. A szerző nem magyarázta meg, minek alapján kötötte össze az 1918-as és az 1926-os Jugoszlávia-ellenes akciókat, viszont felvetése érdekes, és mindenképpen meg kell vizsgálni, hiszen ha ez bizonyítható felvetés, akkor Pietro Badoglio 1918–1920-as és 1926–1940-es Jugoszlávia-ellenes tevékenykedése között összefüggéseket lehet felfedezni.

A közölt dokumentumok nem képezik semmiféle haditerv alapját. Egy titkosszolgálati eszközöket is felhasználó propaganda tevékenység előkészítéséről van szó, ugyanis a terv nem más, mint a pszichológiai hadviselés egyik formája, amely a feszültségkeltéssel és a jugoszláv államot alkotó nemzetiségek vezetőinek egymással szembeni kijátszásával próbálta megakadályozni a délszláv egység megszilárdulását. Kétség nem férhet ahhoz, hogy a tervet nem Badoglio készítette elő, róla legfeljebb megrendelőként lehet beszélni. Francesco Caccamo már említette, hogy a Szárazföldi Erők vezérkarfőnök-helyettese biztosan nem kívánt kíséret nélkül, kisebb naszádokon utazni az Adria-tenger partjainál, és biztosan nem kívánt részt venni semmiféle szövetségi ellenőrző bizottság munkájában.¹⁵ Ráadásul az is felettébb gyanús, hogy a szerző nem tudta, mely szövetségi bizottságoknak volt olasz tagja, miközben ezek az olasz küldöttek közvetve vagy közvetlenül rendszeresen jelentettek Badogliónak.

Francesco Caccamo Cesare Finzi alezredest, későbbi nevén Cesare Pettorelli Lalattát azonosította a tulajdonképpeni terv szerzőjeként, és ezt többek között azzal is magyarázza, hogy a későbbiekben Finzi próbálta megvalósítani a tervet.¹⁶ Finzi ezen tevékenysége a magyar történészek előtt is ismert, ugyanis Finzi és az általa vezetett trieszti ITO¹⁷ belekeveredett az Olasz Királyság és a Magyar Tanácsköztársaság közötti kereskedelmi tárgyalásokba, illetve az áruszállítás

¹⁴ Hornyák Á.: Magyar–jugoszláv i. m. 27.; Buccarelli, M.: Delenda i. m. 11.

¹⁵ Caccamo, F.: Il sostegno i. m. 28.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Az ITO az Informazioni Truppe Operanti, vagyis „a harcoló csapatok hírszerzése” kifejezésből gyártott mozaikszó. Ez volt a Hírszerző Szolgálat hadseregszintű irányító központjának a neve. Az ITO-k hiába működtek sikeresen, a megszálló katonai kormányzók azért nem nézték jó szemmel tevékenységüket, mert a Főparancsnokság megfigyelőit látták bennük, miközben a Főparancsnokság a függetlenedni próbáló beosztottak gyülekezeteiként tekintett rájuk. Nem véletlen, hogy a nagyszámú ellenség miatt a miniszterelnök hamar felszámolta az ITO-hivatalokat. Triesztben a Cesare Finzi vezette ITO hamar szűrni kezdte a katonai kormányzó szemét, mert az tőle függetlenül működött, és politikai kérdésekkel is foglalkozott, amelyeket Carlo Petitti di Roreto altábornagy a saját hatáskörébe kívánt utalni. Ráadásul Finzi magas szintű politikai támogatással rendelkezett, így nem is törődött a látszattal, és nyíltan megkerülte a rangban jóval felette álló kormányzót. *Almerigo Apollonio*: Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918–1921. Gorizia 2011. 126. 19. jegyz.; *Marco Mondini*: La politica delle armi. Il ruolo dell'esercito nell'avvento del fascismo. Roma–Bari 2006. 192.

biztosításában is részt vett. Az olasz szállítmányok közül többet lefűleltek, amelyek következménye szinte minden esetben diplomáciai botrány lett, és az olasz hatóságok vizsgálatot indítottak. Az erről szóló dokumentáció egy részét Réti György megtalálta és lemásolta, illetve az 1919. augusztusi összefoglaló jelentést egy rövid írásában ismertette. Réti ezt Finzi-dossziéként azonosította, ami egyrészt hibás, ugyanis a Tanácsköztársaság és az olasz hatóságok közötti tárgyalások sokkal több tényező kapcsolatszerben folytak, mintsem hogy az erről készült beszámolót kizárólag Finzi nevével lehessen fémjelezni, abban viszont igaza volt, hogy a jelentés számos fontos információt tartalmaz Finziről. Többek között azt is meg lehet ebből tudni, hogy a II/1. a) pont szerint Cesare Finzi alezredes 1918 decemberétől Budapesten is működtetett egy kisebb, fedett tevékenységet folytató központot, amelynek segítségével jugoszláv területről érkező, szerbellenes megmozdulásokról szóló cikkeket helyezett el a *Népszavában*, *Az Estben* és a *Budapesti Hírlapban*.¹⁸ Ugyanő áttételes módon pénzelte a magyar és orosz bolsevik agitátorokat, akiknek a szlovén, horvát és szerb területen állomásozó jugoszláv csapatok körében kellett terjeszteniük a nézeteiket. A beszámoló azzal támasztotta alá a megbízások jogosságát, hogy megegyeztek a „Finzi alezredesnek adott, Jugoszláviában végrehajtandó tevékenységről szóló útmutatásokkal”. A II/2. b) pont szerint Finzi 1919. március végén, már a Tanácsköztársaság kikiáltása után került Magyarországra, ugyanis váratlanul el kellett hagynia Jugoszláviát, ahol különleges megbízatást teljesített, és a rendőrség le akarta tartóztatni. Gépjárművével Makó felé tartott, ahol megállították a magyar hatóságok, de valószínűleg nála lehettek a kért hivatalos ajánlólevelek és igazolványok (lásd a mellékletek 3. számú dokumentumát), ugyanis mindenféle nehézség nélkül továbbengedték. Ekkor került Budapestre, ahol rögtön felvette a kapcsolatot Kun Bélával, és csatlakozott a magyar–olasz kereskedelmi tárgyalásokhoz.¹⁹

¹⁸ A felsorolt napilapokban valóban megjelentek beszámolók a horvátok elégedetlenségéről, illetve a jugoszláv egység erőltetett mivoltáról, amely akár a „népek börtönévé” is válhat. Ezekre egy-egy példa: A horvát parasztpárt a délszláv nép egyesülése ellen. *Az Est*, 1919. február 21. 2.; A horvátok köztársasági mozgalma. *Népszava*, 1919. február 5. 4.; Mi van túl a Dráván? *Budapesti Hírlap*, 1919. március 16. 1. Emellett viszont olyan hírek is megjelentek, amelyek a horvát–olasz feszültségekről szóltak, például: Tüntetés Zágrábban az olaszok ellen. *Budapesti Hírlap*, 1919. március 19. 5. Ráadásul lehetetlenség utólag kideríteni, hogy melyik cikket rendelte meg Finzi. Így viszont nem lehet mérni a propaganda hatékonyságát.

¹⁹ A mikrofilmmásolat őrzési helye: Politikatörténeti Levéltár, Külföldi levéltárakból származó magyar vonatkozású iratmások, Nyugat–Európa és az Amerikai Egyesült Államok levéltárai, Olaszország. 1. Az eredeti anyag jelzete: Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Affari Politici 1919–1930. (a továbbiakban: ASDMAE AP 1919–1930) 1738., illetve Archivio Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell’Esercito, Commissione Interalleata di Parigi (a továbbiakban: AUSSME E–8) 116, 2. Inchiesta sulle relazioni di Autorità Militari Italiane con l’Ungheria bolscevica, 1919. augusztus. Réti beszámolóját minderről lásd *Réti György: A Magyar Tanácsköztársaság és Olaszország kapcsolatai. Élet és Tudomány* 30. (1975) 12. sz. 543–545.

Ezek szerint Finzi nemcsak megkapta a kért pénzt, de túl is teljesítette a feladatát, ugyanis a mellékletekben közölt dokumentumok egy szóval sem említették, hogy magyar területről kiindulva is bomlasztania kellene a délszláv államot. Ezen információk birtokában a jugoszláviai tevékenységének időbeli kereteire is következtethetünk: legkorábban december közepén foghatott neki a munkának, hiszen a tervet 1918. december 9-én hagyták jóvá,²⁰ miközben Finzi március utolsó harmadában hagyta el Jugoszláviát, vagyis jó három hónap állt a rendelkezésére.

Francesco Caccamo a Finzi-féle jugoszláviai olasz beavatkozásnak leginkább a diplomáciai hátterét kutatta, ami segít tovább pontosítani az okot, amely miatt Finzinek március végén hirtelen el kellett hagynia Jugoszláviát. Ott ugyanis felvette a kapcsolatot Stjepan Radićcsal, a Horvát Parasztpárt vezérével, és az olasz Külügyminisztérium áldásával segítette egy horvát küldöttség párizsi útjának előkészítését, amelynek a Szerbiával való egyesülés helyett egy független Horvátország létrejötte mellett kellett volna felszólalnia a békekonzferencián. Finzi Radić társaságában utazott volna Párizsba, így amikor a belgrádi hatóságok a párizsi utat meghíúsítva 1919. március végén bebörtönözték Radićot és körét, Finzi lába alatt hirtelen forróvá vált a talaj, ezért a legközelebbi határátkelő felé vette az irányt.²¹

Finzi terve tehát a kezdeti, általános megállapítások alapján elindított dezintegrációs kísérlet közepette egy konkrét kezdeményezés: a horvát függetlenségi mozgalom kibontakozását segítette elő. Mindez azért is fontos, mert rávilágít a korabeli horvát politikai vezetés döntésképtelenségére. Ők ugyanis a jugoszláv modellhez eleve a túlzó olasz igények miatti félelemükben kívántak csatlakozni, de már rögtön a délszláv állam létrejöttkor tisztában voltak azzal, hogy a „jugoszláv” eszme mást jelent a horvátok, és mást a szerbek számára, illetve azzal is, hogy a szerb központosító koncepció egyáltalán nem felel meg a horvát igényeknek.²² 1919 februárjában viszont már azokkal az olaszokkal álltak szóba, akikkel szemben védelmet reméltek a szerbektől. A Finzi-féle tevékenység hiába indult katonai vonalon, a kezdetektől élvezte a római Külügyminisztérium támogatását is, vagyis az úgynevezett Badoglio-tervet (azaz a Pietro Badoglio vezérezredek által felterjesztett Finzi-féle tervet) a korabeli olasz külpolitika szerves részeként kell kezelni. Az Ivo Lederer által felfedezett terv kizárólagosan olasz kezdeményezésre

²⁰ Lásd a mellékletekben a 2. számú dokumentumot.

²¹ I Documenti Diplomatici Italiani. Sesta serie Vol. I–III. A cura di Mosca, Rodolfo – Grispo, Renato. Roma 1956–2007. (a továbbiakban: DDI 6/I–III.) II. 502., 542. – 343–345., 375.; DDI 6/III. 152., 440., 495., 592., 649. – 163–164., 456., 513–516., 607–608., 663.; *Caccamo, F.*: Il sostegno i. m. 30–32.

²² *Szeghbő Patrik*: Fiumétől Korfuig: A horvát jugoszlávizmus lehetőségei és útvesztői a dualizmus korának végén (1903–1918). *Belvedere Meridionale* 29. (2017) 3. sz. 71–72.

indult, de a horvát–szlovén elit hasonló irányú elképzeléseivel megegyezően továbbgyűrűzött, és hatása nem ért véget 1919. március végén. A Nitti-kormány ugyan 1919 nyarán háttérbe szorította az olasz kormány és a horvát elégedetlenkedők közötti együttműködést, amivel az olasz kompromisszumkészséget kívánta bizonyítani az antant felé.²³ Ennek ellenére a kapcsolat megmaradt, és 1919 őszétől Pietro Badoglio tábornagy koordinálásával – és újonnan Cesare Finzi tevékenységének köszönhetően –, ezúttal Gabriele D’Annunzio közreműködésével tovább folytatódtak. A D’Annunzio vezetésével végrehajtott sikeres ronchi menetelés²⁴ ugyanis új helyzetet teremtett, és a fiumei nacionalistáknak – az olasz központi hatóságok cseppet sem támogató magatartása mellett – valamiféle szövetségesre kellett szert tenniük.

1919. október végén a horvát Stephan Duić és Vladimir Sachs-Petrović, illetve a szlovén Ivan Šusteršič Finzin keresztül felvette a kapcsolatot az akkori olasz külügyi államtitkárral, Carlo Sforzával. Ekkor már a diplomáciai eszközök hatástalanok voltak, és csakis egy sikeres fegyveres felkelés vezethetett a Jugoszláviából történő kiváláshoz. Sforza ekkoriban az adriai-kérdés megoldásán dolgozott, és mivel Belgrád eleinte nem volt hajlandó a kompromisszumra, pozitívan reagált a horvát–szlovén politikusok megkeresésére. Finzi természetesen nemcsak közvetített, hanem a saját véleményét is megfogalmazta: Olaszországnak ragaszkodnia kell a londoni egyezmény teljes betartásához, amelyen felül a népek önrendelkezésére hivatkozva igényt kell tartania Fiumére – de a horvátoknak meghívót kellene küldeni, hogy tárgyaljanak a kérdés megoldásáról. Ez az önálló horvát meghívás Finzi szerint felkelést robbantott volna ki a szerbek ellen, hiszen Belgrád biztosan nem egyezett volna bele egy kizárólag horvátokból álló delegáció saját tárgyalásába, és a sikeres felkelés után létrejövő – immár független – Horvátország megállapodhatott volna Olaszországgal a tényleges területi igényekről.²⁵ Finzi természetesen nem hagyhatta ki a lehetőséget, hogy minderről tájékoztassa D’Annunziót is, aki szintén hajlandó volt az együttműködésre. A tárgyalások koordinálását tehát a fiumeiek szerezték meg, miközben Pietro Badoglión keresztül a római kormányzatot is értesítették a fejleményekről. Badoglio ugyanis 1917. november 10. és 1919. november 24. között töltötte be a vezérkarfőnök-helyettesi beosztást, illetve időközben 1919 nyarán az Udine székhellyel működő 8. hadsereg parancsnoka lett, majd 1919. november 14-én Venezia-Giulia tartomány különleges biztosának is kinevezték, hogy könnyebben koordinálhasson D’Annunzióékkal.

²³ *Bucarelli, M.*: Mussolini i. m. 11.

²⁴ D’Annunzio vezetésével az olasz önkéntesek Ronchinál lépték át az olasz határt, így a fiumei kalandot lehetővé tevő katonai erődemonstrációt ronchi menetelésnek nevezik.

²⁵ ASDMAE AP 1919–1930., 1047. Finzi *Questione Adriatica* című emlékeztetője, 1919. december 21. Idézi *Caccamo, F.*: *Il sostegno* i. m. 48.

Nitti miniszterelnök viszont ellenezte a tervet, és 1920 áprilisában hivatalosan is elhatárolódott a horvátok fellázítását célzó elképzeléstől.²⁶ A fiumeiak 1920. május 12-én megnyerték maguknak a szerbekkel ellenséges montenegrói erőket, valamint a dalmáciai olasz katonai kormányzó, Millo admirális is melléjük állt.²⁷ Az olasz kormányzat egyre elutasítóbb hozzáállása miatt a szervezkedés irreálisnak bizonyult. Nitti ugyanis meg akart egyezni Belgráddal, és emiatt inkább leállított mindenféle támogatást, amely segítette volna a jugoszláviai aknamunkát. Róma a helyzet mindenképpen megoldásában volt érdekelt, ugyanis csak Belgrád teljes elzárkózása esetén nyerhetett egy felkelés kirobbantásával, ami viszont az olasz kormányzat nemzetközi elszigetelődését vonta volna maga után. Igaz, csak a Nitti-kormány bukása után és a Giovanni Giolitti kormányra kerülését követő erőteljes olasz–jugoszláv elhidegülés feloldásával,²⁸ de a kezdeti nehézségeket leküzdve sikerült megegyezni a jugoszláv kormányzattal, és 1920. november 12-én aláírták a rapallói egyezményt, amely ideiglenesen lezárta az adriai-kérdést, illetve a D’Annunzio-féle fiumei tűzfészket is felszámolta. Ez pedig végleg lehetetlenné tett mindenféle olasz részvételt a Jugoszlávia felbomlasztására irányuló tervekben.

Az úgynevezett Badoglio-terv utóéletét tehát Badoglio, Finzi, az olasz Külügyminisztérium vezetése és a horvát–szlovén elégedetlenek részvételével egészen 1920 végéig nyomon lehet követni, viszont már az 1918–1919-es és az 1919–1920-as megállapodások között megfigyelhetők jelentős különbségek. Az első nekifutás alapvetően propagandatevékenységnek indult, majd a Horvát Parasztpárttal történő kapcsolatfelvétel után a szervezkedők diplomáciai eszközökkel, a békekonferencián megjelenő horvát delegáció által kifejtett nyomásgyakorlással kívánták elérni a független és az olasz igényekhez jobban idomuló Horvátország megszületését. A második nekifutásra elindított koordináció csakis fegyveres eszközökkel érhetett el sikert, vagyis 1919–1920-ban már egy felkelés szervezésén volt a hangsúly. Az alkalmazni kívánt eltérő eszközök mellett a résztvevők köre is különbözött. A koordinációért felelő Finzi és Badoglio eleinte csak a horvátokkal tudott működőképes kapcsolatokat kialakítani, és gyakorlatilag nem a jugoszláv állam teljes feldarabolása, hanem egy független Horvátország leválasztása érdekében tevékenykedtek. 1920-ra viszont újból felmerült Montenegró különállása, vagyis a teljes jugoszláv egység kisállamokra való ismételt „visszaállítás” volt a cél. A külföldi partnerek köre is változott. Finzi 1918–1919 fordulóján Budapesten is működtetett egy központot, amely propagandatevékenységet

²⁶ Uo. 51–52.

²⁷ *Bucarelli, M.*: Delenda i. m. 21–27.

²⁸ Erre lásd *Caccamo, F.*: Il sostegno i. m. 53–55.

fejtett ki. Az 1919–1920-as kísérlet kapcsán azonban nem ismerünk semmiféle jugoszláv és olasz területen kívüli kapcsolatot.

A kisebb-nagyobb feszültségek és egy 1923. szeptemberi bekerítési kísérlet elenére,²⁹ a rapallói szerződést követően 1926 tavaszáig Róma és Belgrád korrekt viszonyt ápolt egymással. 1926 elején Albánia ellenőrzése kapcsán ez az összhang eltűnt, és Olaszország ismét egy Jugoszlávia-ellenes bekerítési műveletbe kezdett. A Badoglio-tervnek pedig még ezt követően is volt utóélete.

Massimo Bucarelli kutatása alapján tudjuk, hogy 1928 márciusában az olasz külügyminisztériumban készült egy név nélküli emlékeztető, amely tudott az 1918–1919-es belső bomlasztási folyamatokról. Ebben utólagosan rekonstruálták, hogy 1919 tavaszán az olasz hatóságok a párizsi békekonferenciára szerettek volna eljuttatni egy petíciót, amely egy független horvát köztársaság kikiáltását kérelmezi.³⁰ A dokumentum hasznos lehet, ha a Mussolini és Bethlen István közötti 1928. április 2-ai milánói megbeszélés³¹ előkészítését vizsgáljuk, de még ezt az emlékeztetőt figyelembe véve sem húzhatunk párhuzamot a Jugoszláviát érintő 1918–1920-as és az 1928-as tervek között. Milánóban ugyan célul tűzték ki a délszláv állam felbomlasztását, de az ehhez felhasznált eszközök nem bármely lakosságréteg helyben maradt tagjainak a meggyőzését, véleményük békés eszközökkel történő befolyásolását célozták, hanem a fegyveresen fellépő szeparatista csoportok támogatásában merültek ki. Az alkalmazott taktika tehát csak annyiban volt hasonló, hogy az 1918-as és az 1928-as megközelítés is titkosszolgálati eszközök alkalmazását feltételezte, de a *modus operandi* különbözött. Ha viszont az 1919-es³² és az 1928-as tervet vesszük alapul, akkor már több a hasonlóság, hiszen mindkettő egy fegyveres felkelés segítségével kívánta elérni az elszakadást, azonban az 1928-as stratégia külföldi államok közreműködését is feltételezte, vagyis 1928-ban legfeljebb a Badoglio-terv sokadik átdolgozásáról beszélhetünk.

Nem rendelkezünk további információval arra vonatkozólag, hogy az 1918 végén felvázolt tervet a későbbiekben figyelembe vette-e a Külügyminisztérium, de az bizonyos, hogy Cesare Finzi az 1930-as évek közepén is aktív volt, és a legmagasabb körökben is fogadták.³³ Pietro Badoglio viszont, aki 1918–1920-ban Finzi patrónusaként tevékenykedett, sokkal tovább és jobban dokumentált módon volt aktív. Ő ugyanis 1921 elejéig, majd 1925 és 1940 között folyamatosan

²⁹ Erről lásd *Juhász Balázs*: Kísérlet a titkos olasz–magyar katonai és politikai együttműködésre 1922 őszétől 1924 januárjáig. *Hadtörténelmi Közlemények* 129. (2016) 808–832.

³⁰ Az emlékeztetőt lásd ASDMAE AP 1919–1930, 1341. Aláírás nélkül, Emlékeztető Mussolini részére. Róma, 1928. március 23. Idézi *Bucarelli, M.*: Mussolini i. m. 72. 27. jegyz.

³¹ *Iratok az ellenforradalom történetéhez IV. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1.–1931. augusztus 24.* Szerk. Karsai Elek. Bp. 1967. 103., 173–178.

³² Lásd *Bucarelli, M.*: *Delenda i. m.*

³³ *Caccamo, F.*: *Il sostegno i. m. 56.*

beleszólhatott az olasz hadművelati tervek előkészítésébe. Így teljesen logikus felvetés, hogy a Badoglio nevével fémjelzett, későbbi Jugoszlávia-ellenes terveket is meg kell vizsgálni, vajon hatott-e ezekre bármiféleképpen az 1918. őszi Finzi-féle elképzelés. Fontos ismét hangsúlyozni, hogy ezeket a hadművelati terveket sem Pietro Badoglio dolgozta ki, legfeljebb általános vezérkarfőnökként „megrendelte”, illetve jóváhagyta őket. Badoglio 1919. november 24-én követte Armando Diaz a vezérkarfőnöki tisztségben, de úgy összekülönbözött a hadügyminiszterrel, hogy 1921. február 3-án lemondott. Egy rövid brazíliai nagyköveti szolgálat után 1925. május 4-én került újra vezető katonai beosztásba, ugyanis Mussolini kinevezte általános vezérkarfőnökké: ebben a minőségében neki kellett koordinálnia az olasz hadművelati tervezést. Habár egészen 1940. december 4-ei lemondásáig helyén maradt, Mussolini folyamatosan csökkentette a hatáskörét, így az 1930-as évek második felében már a katonai titkosszolgálati jelentéseket sem kapta meg, vagyis szerepe egészen szimbolikussá vált. 1943–1944-es kormányfői megbízatása során pedig már egyáltalán nem foglalkozott tovább hadművelati tervezéssel.

Badoglio biztosan nem kezdeményezett semmit sem az 1926-tól újra alkalmazott bekerítési politika kidolgozásakor, ugyanis jól dokumentált tény, hogy Mussolini az új külpolitikai irányvonal elindítása után, 1926. október 2-án bízta meg az általános vezérkarfőnököt a szükséges haditervek kidolgozásával – mindezt anélkül, hogy Badoglio előzetesen bármit is javasolt volna. Ráadásul ekkor kizárólag a hadsereg bevetésének előkészítéséről, tehát egy hadművelati terv kidolgozásáról volt szó.³⁴ Ehhez persze azt is érdemes hozzáfűzni, hogy a Jugoszlávia-ellenes hadművelati tervezés 1923 nyarán elkezdődött, és Badoglio 1926 februárjától már a „Piano 2” formába öntését koordinálta, amely az albánok részvételével is számolt egy esetleges olasz–jugoszláv konfliktus esetén. Ez a hadművelati tervezési folyamat reagált a külpolitikai újdonságokra, így például az 1925. augusztus 26-ai olasz–albán titkos katonai egyezményre, de nem befolyásolta az olasz külpolitika alakulását.³⁵ Az 1918-as Finzi-féle koncepcióhoz Badoglio 1927. március 20-ai, Hory András római magyar követtel lefolytatott párbeszéde sem állt sokkal közelebb. Az általános vezérkarfőnök ebben ugyanis az esetleges olasz–jugoszláv összecsapás esetén azt javasolta, hogy a Magyarországnak szánt fegyverek szállítása Ausztrián és Románián keresztül történjen.³⁶ Ez a fegyverszállítással kapcsolatos megjegyzés az egyedüli, általunk ismert alkalom, amikor Badoglio 1918–1920 után a „hivatalos” katonai megoldástól eltérő eszköz

³⁴ I Documenti Diplomatici Italiani. Settima serie Vol. IV. A cura di Ruggero Moscati. Roma 1962. 446., 346–348.

³⁵ *Minniti F.*: Fino i. m. 45–45.

³⁶ *Iratok az ellenforradalom történetéhez* IV. i. m. 16., 41–42.

bevetésével, vagyis titkosszolgálati eszközök segítségével is számolt. A felületes hasonlóság kapcsán azonban mégsem beszélhetünk a Badoglio-terv valamiféle utóhatásáról, mivel ez utóbbi nem számolt más ország bevonásával vagy ennek felfegyverzésével.

Utoljára érdemes még megvizsgálnunk, hogy a Badogliónak tulajdonított 1918-as terv hatott-e a Jugoszláviát érintő és 1926-tól folyamatosan átdolgozott haditervekre. Ezekkel a dokumentumokkal kapcsolatosan szerencsések vagyunk, ugyanis nemcsak magukat a terveket, hanem azok megvitatását is ismerjük. A Piano 2 (1927. január) és ennek 1927. májusban módosított változata, vagyis a Piano 2A is kizárólag a hagyományos katonai eszköztárral számolt, és nem vett figyelembe sem felkeléseket, sem ezek kirobbantására irányuló törekvéseket.³⁷ A haditervek megbeszélésekor sem merült fel semmiféle hasonló lehetőség. Már csak azért sem, mert az olasz hadvezetés a saját németajkú, illetve szláv polgárai elkötelezettségében sem lehetett biztos, és az ő felhasználásuk kapcsán legjobb esetben is csak annyit mert megkockáztatni, hogy „a kevésbé megbízhatatlan nemzeti kisebbségeket” zászlóaljakra szervezi, illetve vonat ki- és berakodással és hátországi feladatok elvégzésével bízta meg.³⁸ 1929 novemberében és decemberében az olasz Vezérkar visszavonta a korábbi haditerveket, és elkezdte kidolgozni a Jugoszlávia elleni 5B variánst, amihez egy 5E kiegészítés is tartozott az albániai partraszállásról – ez utóbbit ugyan sohasem tették közzé.³⁹ E tekintetben annyi párhuzam figyelhető meg a Badoglio-tervvel kapcsolatban, hogy kidolgozásukkor a támadó szemléletet megvalósíthatónak tartották, számoltak ugyanis a belgrádi olasz katonai attasé, Sebastiano Visconti-Prasca ezredes információival, amelyek a délszláv állam belső feszültségeit hangsúlyozták.⁴⁰ Az 5B-t követte az 1930. január–március között kidolgozott 6B terv, amelyet szintén sohasem tettek közzé.⁴¹ Hosszas halogatás után 1930-ban Mussolini fontolgatni kezdte a németek bevonását, illetve az 1930-as olasz–osztrák barátsági egyezmény, no meg annak titkos katonai kiegészítése lehetővé tette az olasz hadsereg áthaladását Ausztrián keresztül. Ezek a változások a Jugoszlávia-ellenes hadműveletek lehetőségeit is befolyásolták, viszont egyik olyan haditervben, valamint azok megbeszéléseiben sem találunk olyan információt, amely szerint az olasz hadvezetés számolt

³⁷ *Mimmi, F.*: Fino i. m. 47–49.

³⁸ *Lo Stato Maggiore Generale fra le due guerre (Verbali delle riunioni presiedute da Badoglio dal 1925 al 1937)*. A cura di Antonello Biagini – Alessandro Gionfrida. Roma 1997. 11., 123–129. Az idézet helye uo. 123. Részlet az 1928. január 13-ai megbeszélés jegyzőkönyvéből.

³⁹ *Mimmi, F.*: Fino i. m. 64–65.

⁴⁰ *I Documenti Diplomatici Italiani. Settima serie Vol. VIII*. A cura di Giampiero Carocci. Roma 1972. 233–234., 238., 244., 257–258.; 240–241., 246., 248–254., 269–273.

⁴¹ *Mimmi, F.*: Fino i. m. 66.

volna a jugoszláviai közvélemény befolyásolásával.⁴² Külön kategóriát alkotnak a magyar–olasz hadműveleti együttműködés jegyében 1936-ban elkezdett megbeszélések, amelyek a Jugoszlávia-ellenes közös fellépés lehetőségeit vizsgálták. Itt egyedül annyi hasonlóságot lelhetünk fel, hogy Mussolini a horvát légió, tehát egy belső támogatottsággal is rendelkező erő bevetésével is számolt.⁴³ A közös olasz–magyar tervezés 1940-ben újra aktuálissá vált, de ezúttal nem találhatunk semmiféle párhuzamot az 1918-ban megfogalmazott tervvel kapcsolatban.⁴⁴

A terv 1918–1920-as variánsai között tehát megfigyelhetünk hasonlóságokat, viszont az 1926-ban elkezdett Jugoszlávia-ellenes bekerítési politika megvalósítása kapcsán nem sikerült fellelni egyetlen olyan információt sem, amely arra utalna, hogy a Badoglio-terv bármilyen formában tovább élt volna 1920 után. Ha már a lehetséges hatásokat és utóéletet vizsgáljuk, akkor érdemes tágabb perspektívából nézni a hasonlóságokat. A Badoglio-terv ugyanis abba a koncepcióba illeszkedik, amelyet a Vittorio Emanuele Orlando és Sidney Sonnino páros hirdetett, miszerint fel kell bomlasztani a délszláv államot, és helyette az olaszokkal szemben előzékeny horvát utóállamot érdemes létrehozni. E koncepció hagyományt teremtett, és a két világháború közötti olasz külpolitika egyik fő irányvonalává vált. Ezzel azonban vetélkedett az az elképzelés, amelyet a Giovanni Giolitti – Carlo Sforza páros tett magáévá: a szerbekkel érdemes megállapodni az adriai-tengeri célokat kitűző horvátok kárára.⁴⁵ A Badogliónak tulajdonított terv értékét csökkenti, hogy megfogalmazásakor nem beszélhetünk önálló katonapolitikai célokról vagy valamiféle új koncepció meghirdetéséről, viszont annál fontosabb, hogy ez az 1919-ben részlegesen megvalósított terv az olasz külpolitikába illeszkedve egy, a délszláv állam alkotóinak meggyőzésére alkalmas, korábban még nem vizsgált eszközzé válhatott. A későbbi hadműveleti tervezést ugyan biztosan nem befolyásolta Cesare Finzi 1918-as javaslata, annyit viszont megállapíthatunk, hogy az ezen alapuló törekvés akár az 1928. április 2-ai Mussolini és Bethlen István közötti milánói megbeszélés előkészítésére is hathatott, igaz, nem áll rendelkezésünkre olyan bizonyíték, amely ezt minden kétséget kizárólag megerősíteni vagy cáfolni tudná.

⁴² *Biagini, A. – Gionfrida, A.*: Lo Stato i. m. 12–16., 18–21., 23–28., 33–34., 48. – 131–173., 181–214., 221–282., 311–326., 419–427.

⁴³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Szabó László római katonai attasé iratai (a továbbiakban: MNL OL K 100) 1936. 7., 10., 11., 13–17., 21., 27.; Archivio Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Monografie Stati Esteri, 12.

⁴⁴ MNL OL K 100 1940. 9–10.

⁴⁵ *Pupo, R.*: Fiume i. m. 71.

Mellékletek⁴⁶

1. számú dokumentum – A Badoglio-terv felterjesztése

Tollal írt feljegyzés a Szárazföldi Erők vezérkarfőnök-helyettese fejléces papíron, egy oldal.

90. ris[ervat].issimo Pers. iktatószám

[Abano], 1918. december 3.

Szigorúan bizalmas, saját kezébe!

Tárgy: a jugoszlávok körében végrehajtandó művelet

Excellenciás Uram!

Küldöm a *jugoszlávok körében végrehajtandó művelet*⁴⁷ másolatát.

Ha Őexcellenciája jóváhagyja és feljogosít a szükséges összeg felvételére, amire számítok,⁴⁸ akkor elég, ha Őexcellenciája megtáviratozza[.] jóváhagyom az ismert tervet.

Tiszt[elettel]

Badoglio

báró Sonnino külügyminiszter Őexcellenciájának

2. számú dokumentum – A Badoglio-terv jóváhagyása

Gépelátirat eredeti példánya, kézzel írt tárggyal és aláírással, iktatószám nélkül, egy oldal.

Róma, 1918. december 9.

Tárgy: a jugoszlávok körében végrehajtandó művelet

Őexcellenciája december 3-ai, 90. sz. levelére reagálva örömmel tudatom Önnel, hogy a Minisztertanács Elnöke,⁴⁹ a Szárazföldi Erők Vezérkarfőnöke⁵⁰ és alul

⁴⁶ A mellékletekben közölt dokumentumokat a szerző fordította magyarra.

⁴⁷ Az eredetiben piros ironnal aláhúzva.

⁴⁸ Az 1963-as közlésben így hangzik ez a mondat: “[...] If Your Excellency approves it and authorizes me to dispose of the required funds, on which I count [...]”. *Lederer, I.: Jugoslovakia i. m. 72.* Az 1966-os olasz szöveget valószínűleg az angolból fordították vissza, ugyanis ez nem egyezik a közölt forrás eredeti szövegével, illetve a fordító elhagyta az “on which I count” formulát. *Lederer, I.: La Jugoslovakia i. m. 96.*

⁴⁹ Értsd: Vittorio Emanuele Orlando miniszterelnök.

⁵⁰ Értsd: Armando Diaz tábornagy, vezérkarfőnök.

írott közötti eszmecsereét követően elfogadásra került az Ön részéről számomra eljuttatott, *a jugoszlávok körében végrehajtandó művelet*.⁵¹

Ön ennek jegyében minden további nélkül belekezdhet abba a műveletbe, amelyről a terv szól, és az esetleges kérdések megválaszolása végett közvetlenül Diaz tábornok úrhoz fordulhat.

Kérem, Őexcellenciája fogadja legmélyebb tiszteletem kifejezését.

Sonnino Badoglio altábornagy Őexcellenciájának, a Szárazföldi Erők vezérkarfőnök-helyettesnek

Hadiövezet [Abano]

3. számú dokumentum – A Badoglio-terv szövege

Gépelte, aláírás nélkül beadott tervezet, hat oldal.

A Főparancsnokság, Vezérkarfőnök Hivatala számára⁵²

*Az Őexcellenciája által rám bízott különleges feladat tervezete*⁵³

Bevezetés

A megszállási vonaltól keletre fekvő területeken,⁵⁴ ahogy az ettől nyugatra esőkön is a politikai jellegű kérdések teljesen összemosódnak a gazdasági kérdésekkel, a rokoni kapcsolatokkal, a hadiállapot és a letűnt rezsim aljas politikája miatt szükséges különféle kompromisszumokkal.

Az értelmiségi körök mindenestre határozottan egységpárti hajlamot mutatnak,⁵⁵ amely hajlam legfőbb szószólói a papok, a tanárok és úgy általában a gazdag polgárok.

Ha ezen körökben – szövetségeseink⁵⁶ nyilvánvaló támogatása miatt is – jelentős az egység gondolat térhódítása, nem mondhatjuk el ugyanezt a kispolgárságról, a kereskedő osztályról, a proletariátusról.

Ez utóbbi akármennyire is megalapozottnak tartja az új állam létrehozásának szükségességét, nem titkolja bolsevik elveit, amelyek átittatták, és jelenleg a proletariátus számára a vezető elemek bőkezűsége (milyen forrásból?), illetve a

⁵¹ Az eredetiben piros írónnal aláhúzva.

⁵² Mivel a vezérkarfőnök, vagyis Armando Diaz tábornagy Rómában tartózkodott, így a címzés valójában Pietro Badoglio vezérezredest takarta.

⁵³ A kurzívált rész az eredetiben nagybetűvel és aláhúzva szerepel.

⁵⁴ A megszállási vonal Isztria esetében körülbelül az 1919-es olasz–jugoszláv határnak felelt meg, miközben Dalmáciában ez a későbbiekben meghúzott határnál tágabb területet fedett le.

⁵⁵ Értsd: jugoszlávpárti hangulatot.

⁵⁶ A korabeli olasz közvélekedés Woodrow Wilsont és a franciákat tartotta jugoszlávbarátoknak.

leggazdagabb falvak és az összes vagyon elorzásával próbálkozó olaszok (a vezetők propagandája) túlzó igényeivel szembeni összefogás szükségessége képezi az egyedüli féket.

Az előbbi osztályokon eluralkodó kiúttalanság érzésének növelését; a fajokkal, a vallással és az érdekekkel kapcsolatos látásmódok elkerülhetetlen különbözőségének elmélyítését; az egységes vagy szövetségi állam helyett az önálló államiság felsőbbrendűségének bebizonyítását; a véleményüket elhallgatók lépre csalását kívánom elérni úgy, hogy felhasználók minden eszközt és mindenhova bejutok.

Szerbia

Az a szilárd meggyőződése, hogy a szerb vezető réteg még nem döbönt rá arra a pozitív⁵⁷ tényre, miszerint, amennyiben ma Horvátország – francia nyomásra – igent mond a szerb irányításra az egységmozgalmon belül, úgy a horvátok ezt csak egy kényszerű lépésként fogják felfogni, hogy utána ők állhassanak a teljes délszláv mozgalom élére.

A rá váró jelentős fejlődés gondolatától elvakított Szerbia Horvátország öntudatlan eszköze lesz majd, amely a Szerbiával szembeni saját intellektuális felsőbbrendűsége tudatában minden rendelkezésre álló erővel magába kívánja majd olvasztani azt.

A szerb vezetőkben tudatosítani a horvát viselkedés visszásságát, amely, meglehet, még mindig a letűnt birodalomnak egy nagy szövetséggé való átalakítása reményéről le nem mondó osztrák vezető körök eszköze; a szerbekben megtartani a horvátokkal szembeni ösztönös belső ellenérzést; emlékeztetni őket, micsoda szörnyűséges tortúráknak vetették őket alá évtizedeken át a horvátok – Ausztria öntudatlan eszközeiként, de az ő szörnyű ellenségükként –, mindez növelheti az eltávolodást, akkor is, ha nem ez a vezetők szándéka.

Horvátország

Nem túl régen még az a felvetés dominált, hogy Jugoszlávia helyett célszerűbb lenne létrehozni egy nagy Horvátországot.

A nagy Horvátországnak az Osztrák Birodalomhoz kellett volna tartoznia.

Habár a birodalom összeomlása részben igazolja a horvátok Jugoszláviával szembeni hirtelen elköteleződését, amelynek jegyében Szerbiára bízta a mozgalom irányítását, viszont ez nem természetes: a kényszerítés mögött vagy más, fejlettebb nemzetek aknamunkájának kellett állnia, már csak azért is, mert a

⁵⁷ Nem sikerült értelmezni, miért lett volna pozitív az a tény, amit a szerző elemzése sugallt.

tömegekben még mindig ott munkál a kétszínű osztrák politika által létrehozott, szerbekkel szembeni bizalmatlanság, illetve az Ausztriában élő értelmiségi rétegben továbbra is ott él a lenézés a kevésbé művelt és fejlett lényekkel szemben.

A kevésbé fejletteket és az üldözötteket leszámítva mindenkit jellemez egy, a faj fejletlenségéből adódó ösztönös ragaszkodás ahhoz, ami megmaradt a letűnt rezsimből, s amit természetesen összeegyeztetnek a magyaroktól való függetlenség elnyerésével és Horvátország egységének egyesítésével.

A nép, habár fejletlen és igen gyakran barbár, emellett fanatikus és hűségese a létrejövő hatalom iránt: egyedül a vallási terepet lehet kihasználni.

Bosznia-Hercegovina

Habár az osztrák kormányzat zaklatása az utóbbi években növelte a faji szolidaritást, különösen vallási kérdésekben, fennáll egyfajta zavar és tájékoztatatlanság a tömegben, ebbe a vezetőket is beleértve.

A görög-ortodoxok, katolikusok és muzulmánok közötti enyhe számbeli eltérést ellensúlyozza, hogy csaknem az összes lakos szerbhorvát fajú. Tehát nem jelent nehézséget a belső bomlasztó tevékenység [végrehajtása], különösen vallási téren: sokkal inkább azon feladat, hogy nevezett tartományokat teljesen leszakítsuk Jugoszláviáról. A primitív és fanatikus muzulmán elemet könnyű meggyőzni.

Szlovénia

A jövőbeli Jugoszlávia többi részéhez képest, a nyelvi és kulturális különbség miatt leginkább ez áll kötélnak egy *szeparatista* politika esetén.⁵⁸ A művelt szlovén réteg és a papság viszont fanatikus, és túlzó étvágy jellemzi őket: igen nehéz feladatnak [ígérkezik] esetleges bevonásuk, hacsak nem sikerül felvázolni egy nagy egységpárti mozgalmat (nagy független Szlovénia).

A nép szelíd, vallásos; nagyon érdeklődő, könnyen formálható.

Dalmácia

A part menti elem saját olasz öntudattal rendelkezik, a hátszágbeliek szlávok, és annak is érzik magukat. Mindenesetre ezeken a területeken nem nagyon fejlődött ki a Jugoszlávia-párti mozgalom, az egységpárti elgondolás sem vert gyökeret. Nem okozhat nehézséget a szeparatista érzelmek elérése, különösen, hogy

⁵⁸ Az eredeti dokumentumban aláhúzták piros írónnal a kurzivált szót. A mondat margóját kék írónnal jelölték meg.

a – könnyen meggyőzhető – művelt elemek inkább dalmát, mint jugoszláv nemzetiségűnek érzik magukat.

Montenegró

Őexcellenciája⁵⁹ kétségtelenül jobban ismeri az általános helyzetet, mint én.

Program

Az olasz megszállás alatt álló területen

a) Nagymértékű és mindegyik faj mentalitásához igazított propaganda az olasz, szláv és román népesség körében, kiegészítve azt, amit a csapataink már ösztönösen végeznek az általuk végrehajtott modus operandival (már beszéltem a Kormányzósággal⁶⁰ annak érdekében, hogy különösen az Isztriai-félszigeten minden faluba vezényeljenek különítményeket: a szláv nők könnyűvérűsége elő fogja segíteni a kapcsolatok létrejöttét, amelyeknek csakis jótékony hatása lehet).

b) Közvetlen és közvetett nyomásgyakorlás a papságra és ennek meggyőzése (a leginkább abszolutisztikusakat és okosabbakat akár el kell távolítani, mert a lakosság, amely vallásos, az ő kezükben van).

c) Közvetlen és közvetett nyomásgyakorlás a nekünk szánt területeken született volt polgármesterekre, alkalmazottakra, és ezek meggyőzése.

Az általunk megszállt övezettől északra és keletre fekvő területen

1. Folyamatban van egy nagyszámú csapat összeállítása olyan igencsak intelligens, jól eligazított, művelt ügynökökből, akik el fogják végezni a szükséges fedett munka teljes egészét.

Már megtaláltam azokat a személyeket, akik alkalmasak a Szlovéniában, Horvátországban, Dalmáciában elvégzendő tevékenység irányítására.

Reményeim szerint három nap múlva a Szerbiára alkalmas személy is meglesz.

A számukra megfogalmazott utasítások, amelyek végrehajtását felügyelni fogom, a jelen emlékeztetőben az egyes térségekre vonatkozóan kifejtett irányelveken alapulnak majd (természetesen ellentétes utasítás hiányában).

⁵⁹ Értsd: Pietro Badoglio vezérezredes, akinek címezték a tervezetet.

⁶⁰ Cesare Finzi alezredes hivatalosan Triesztben székelt, mint a helyi ITO vezetője, tehát lehetséges, hogy a trieszti Katonai Kormányzóságra utalt. Ez viszont nem egyértelmű, ugyanis Carlo Petitti di Roreto vezérezredes trieszti katonai kormányzó parancsnoki jogköre nem terjedt ki a teljes Isztriai-félszigetre, ahol a pulai székhelyű Umberto Cagni altengernagy gyakorolta a kormányzói hatalmat. A tervezet írója a „Kormányzóság”-on valószínűleg az olasz megszállási zóna kormányzásait értette általánosságban.

2. Próbállok kapcsolatot létesíteni a két fő ljubljanai és a három legfontosabb zágrábi folyóirat [szerkesztőségével] (Slovenski Narod és Slovenec, illetve Obzor, Hrvatska Rijec, Novosti),⁶¹ hogy a *meggyőzésükre*⁶² irányuló tevékenységet fejthessek ki.

3. Közvetlen kapcsolatot keresek a letűnt rezsim elégedetlen elemeivel.

Szükséges eszközök

Különleges csapat: tagjainak száma négy csoportba osztva el fogja érni a 200 főt. Előzetesen legalább 10 000 líra költséget lehet megelőlegezni ügynökönként (két havi munkára).⁶³ Minimális végösszeg: 2 000 000 líra.

Sajtó: 150 000 lírányi költséget lehet megelőlegezni újságonként. Mivel ezek közül csak három hajlik a jó szóra, 450 000 lírányi összeget lehet megelőlegezni.

Klérus: a belső és külső munka költségeinek fedezeteként 3–500 000 lírát lehet megelőlegezni.

A volt rendszer vezetői: egy 2–500 000 líra közötti összeget lehet megelőlegezni.

*Megjegyzés:*⁶⁴ Számomra megkérdőjelezhetetlenül kiviláglik, hogy a Franciaország-féle egységpárti propaganda nagy létszámú apparátusra támaszkodhat.

Ez magyarázza az általam alkalmazandó ügynökök nagy számát.

[Nem lehet tudni,] hogy a francia tevékenység intenzitása lehetővé teszi-e vagy sem számunkra a megfogalmazott célok elérését: a kimenetel csak akkor lenne biztos, ha a jugoszlávokat teljes mértékben magukra hagynák.

Könnyítések

a) Az alulírott kinevezése – csupán névlegesen, mivel csak a vonatkozó iratok szükségesei – egy, a korábbi Ausztria⁶⁵ területén működő nemzetközi ellen-

⁶¹ A Slovenski Narod liberális, a Slovenec pedig konzervatív lap volt. Az előbbi volt az első szlovén politikai napilap, az utóbbi pedig a második legidősebb. A horvát lapok is különböző politikai irányzathoz tartoztak, és mind az öt napilap releváns volt, tehát Finzi valóban meghatározó médiumokon keresztül kívánta kifejteni a célja eléréséhez szükséges propagandát. *Božidar Jezernik: Slovenes, the Balkans, and the Yugoslav Idea, or A Short Story about a Lengthy Cow.* Narodna umjetnost 52. (2015) 1. sz. 190–191.

⁶² Az eredeti szövegben fekete tollal aláhúzták.

⁶³ 1918-ban a 10. fizetési kategóriába tartozó személyek, például a főhadnagykok kerestek havi 4713 lírát a különböző pótlékokkal, amennyiben a fővárosban éltek, volt két eltartott gyerekük és feleségük. *Vera Zamagni: Distribuzione del reddito e classi sociali nell'Italia fra le due guerre.* Fondazione Giangiacomo Feltrinelli: Annali 20. [La classe operaia durante il fascismo. A cura di Giulio Sapelli] Milano 1979–80. 49–50.

⁶⁴ A „Szükséges eszközök” alpont kurzivált részeit az eredeti szövegben nagybetűvel gépelték és alá is húzták.

⁶⁵ A korabeli olasz szóhasználat egyszerűsített és a hivatalos alkalmakat leszámítva a Monarchiát csupán Ausztriának, lakosait pedig osztrákoknak nevezte, vagyis itt a volt Osztrák–Magyar Monarchia teljes területéről van szó.

őrző bizottság tagjává (nem tudom mely bizottságok munkájában vesz részt Olaszország).

Számomra a Szerbia és Magyarország területén működő bizottság tagsága lenne hasznos, így ugyanis beléphetnék a területükre, de *csak*⁶⁶ szükség esetén.

b) Alulírott feljogosítása a Haditengerészet teljes eszközparkjának használatára, illetve – a felmerülő sürgős esetekben – egy torpedónaszád vagy egy motorcsónak igénylésére. (Minden angol hírszerző tisztnek, aki a Venezia-Giulia-i partok mentén tevékenykedik, rendelkezésére áll egy torpedóromboló.)⁶⁷

c) Egy különleges menlevél kiállítása, amely utasítja saját katonai hatóságainkat, hogy segítsenek mindazon kérések kapcsán, amelyek felmerülhetnek részemről.

d) Egy megbízólevél vagy egy diplomata-útlevél kiállítása a Romániában és Csehországban – vagyis a szövetséges államokban – működő vagy felállítandó diplomáciai és konzuli hatóságaink számára.

e) Az előzetes engedély arra nézve, hogy magammal vihessek egy vagy két saját tisztet,⁶⁸ akik segítségül szolgálhatnak bizonyos feladatok elvégzésekor.

THE “BADOGLIO-PLAN” AND ITS AFTERLIFE IN POST-WAR ITALIAN FOREIGN POLICY

by Balázs Juhász

SUMMARY

In a monograph published in 1963, Ivo Lederer referred to the plan of army corps general Pietro Badoglio when assessing the international situation of freshly established Yugoslavia in the period immediately after World War I. Although Lederer partly published the plan, he clearly misinterpreted it. The monograph, well known among Hungarian historians, was used in 2018 with new faults added to the original interpretation as if to construe that Italian foreign policy which resumed in 1926 was aimed at encircling Yugoslavia and likewise connected to the so-called Badoglio plan. The present source publication and the introductory study examine the birth of the plan, its execution, and also extend to its proven and assumed afterlife. The aim is partly to refute various misunderstandings, while also presenting from a wider perspective the principles that guided Italian policies in shaping Italian-Yugoslav relations.

⁶⁶ Az eredeti szövegben a kurzivált szót gépelve aláhúzták.

⁶⁷ Nincs olyan forrás, amely ezt megerősítené. Az Adriai-tengeren valóban állomásoztak ekkor angol hajók, valószínűleg előfordult, hogy segédkeztek a hírszerzőik szállításában, de nem túl reális, hogy mindegyik, e térségben tevékenykedő angol hírszerző tiszt rendelkezhetett egy torpedónaszád felett.

⁶⁸ Értsd: ITO beosztásban szolgáló tisztet.

ORMOS MÁRIA (1930–2019)

2019. december 8-án, 90. életévében elhunyt Ormos Mária, Széchenyi-díjas történész, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Modernkori Történeti Tanszékének professzor emeritusa, a kar volt dékánja, az egyetem emeritus rektora, a 20. századi magyar és egyetemes történelem neves, iskolateremtő kutatója – adták nemrég hírül a különböző hírcsatornák. Végakarátának megfelelően szűk családi körben temették el, kollégái, barátai „szellemi otthonában”, az Akadémián búcsúztak tőle.

1930-ban, Debrecenben született, középosztálybeli családban. „Etnikai eredet és vallás szerint zavaros családba születtem” – írja emlékiratában. Nemesi elődök, németek, csehek, szlovákok és erdélyi székelyek népesítik be családfáját, valóság szerint pedig katolikusokra és reformátusokra oszlott a család. Ez otthon semmiféle konfliktust nem okozott – a külső világban azonban igen. Gimnáziumi tanulmányai során református kötődése, érdeklődése miatt eltanácsolták a debreceni katolikus leánygimnáziumból, a Svetitsből, középfokú tanulmányait magánúton fejezte be. Élete tehát meglehetősen kalandosan indult, de a folytatás sem nélkülözte a kisebb-nagyobb kanyarokat, és a háború is közbeszólt. A bombázások, a menekülés, a túlélés, az ország német megszállása, a nyilas hatalomátvétel, Budapest ostroma és a város szovjet hadsereg által történt elfoglalása a család hétköznapi életének része lett, de mindezt szerencsésen túléltek. Édesapja, sokakkal ellentétben, az első transzportok egyikével, a háború befejezése után egy évvel tért haza a szovjet hadifogságból.

Egyetemi tanulmányait „sárga indexes”, azaz rendkívüli hallgatóként már 17 évesen, még az érettségi előtt megkezdte a debreceni egyetem bölcsészkarán.

A hagyományos bölcsész diszciplínákon kívül matematikai kurzusokat is felvett, és vizsgázott is belőlük. Rövid fővárosi kitérő után Debrecenben szerzett történelem–magyar szakos diplomát. Úgy tűnik, hogy Szabó István professzor, a kiváló agrár- és településtörténész hatására döntött a történeti pálya mellett, bár ő maga később azt nyilatkozta: „A történelmet nem választottam, hanem jött.” Makacsságának, néhány jóakarójának, némi szerencsének, no meg tehetségének köszönhetően ez az életpálya-program végül beteljesült. A sikerig azonban számos akadályon kellett átküzdenie magát.

Az 1940-es évek végétől az országban és az egyetemeken végigsöprő politikai „nagytakarítás” kezdetben, paradox módon, pozitívan hatott karrierjére.

Az elbocsájtások miatt tanárhiány keletkezett, és a neves agrártörténész, Szabó István professzor, a 20. századi egyetemes, pontosabban a 20. századi európai történelem előadójának kérte fel az akkor még diák Ormos „kisaszszonyt”. Szépen induló egyetemi karrierjét azonban csakhamar személyes természetű problémák akadályozták – magánéletét nem akarta ugyanis alárendelni a kor hivatalos elvárásainak, és nem engedte, hogy azt is politikai korifeusok irányítsák. Ez akkor csaknem véget vetett egyetemi pályájának, de a Sztálin halála után bekövetkező enyhülés szerencsére nem egy városzéli általános iskolába, hanem a szegedi egyetemig sodorta az ifjú történést. („Megkezdődött a szegedi rémálom” – írta erről később. Reméljük, ezt az emléket elhalványította, hogy 2003-ban a Szegedi Egyetem díszdoktorrá avatta az akkor már akadémikus Ormos Máriát.) 1956-os „makacssága”, a forradalom napjaiban tett „lázító” kijelentései miatt, valamint azért, mert nem volt hajlandó Baróti Dezső dékán és társai ellen tanúskodni, „meghallgatások, kihallgatások, megfigyelések” követték egymást, s egyetemi pályája megtört. Az 1957-ben ellene indított fegyelmi tárgyaláson kimondták a súlyos ítéletet: elbocsájtják az egyetemről, ráadásul rásütötték a bélyeget is: többé sehol nem alkalmazható értelmiségi munkakörben. Pesten kezdett új életet – előbb levéltári segédmunkásként, majd általános iskolai tanárként, később pedig az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztőségében szerkesztőként dolgozott. A lexikonszerkesztést „értelmiségi robotként” élte meg, ezért lázasan keresett új munkahelyet. Szerencséje volt, váratlan támogatóra talált. A kutatói pályára, hat esztendei „száműzetés” után, 1963-ban térhetett vissza, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársaként. Az Intézet számos ellenzéki ségéről ismert személy menedéke volt ekkor, börtönévei letöltése után ide került például Kosáry Domokos is. Ormos Mária 1984-ig dolgozott a „törttud.”-ban, itt indult el a „francia téma” felé, kutatói pályája itt teljesedett ki. Az egyetemi oktatásba történő „nagy visszatérésre” csak később, Pécsen került sor, 1984-ben a Janus Pannonius Tudományegyetem főállású professzora lett. Itt nemcsak a történészképzés átalakításában vett részt, hanem meghatározó szerepe volt a pécsi főiskolai szintű Tanárképző Kar egyetemi szintre emelésében. Oktatói munkáját friss szemléletű egyetemi tankönyvek megírása is kísérte. 1998-ban két összefoglalója is megjelent: a hallgatók által csak „kis sárgaként” emlegetett *Magyarország a két világháború korában. 1914–1945* és a Majoros Istvánnal közösen írott *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945* című kötet. Komoly hivatali funkciókat is betöltött, nyolc évig az egyetem rektora, majd a Bölcsészettudományi Kar dékánja volt. E tisztségeket viselve irányította a

pécsi egyetem és a bölcsészkar átszervezését, modernizálását, és a korábbinál jóval szélesebbre tárta a kapukat a külföldi egyetemek, szakmai körök, kutatóintézetek előtt.

Vezetésével jött létre Pécsen a *Magyarország és Európa a 19–20. században* című Történész Doktori Program, évekig vezette az egyetem Doktori Bizottságát. Iskolateremtő tevékenysége ennek keretei között bontakozott ki igazán. A legtehetségesebb doktoranduszokat bevonta az oktatásba, írásaikat pedig megjelentethették az általa kezdeményezett *Kutatási Füzetekben*. Tanítványai között számos határon túli magyar is volt, Újvidéktől Kolozsváron át Pozsonyig, de francia diákok mellett akadt Afrikából, sőt Japánból származó hallgatója is.

Pályájának egy időben részét képezte az országos politikai életben való szerepvállalás is – rövid ideig országgyűlési képviselő, illetve az MSZMP Központi Bizottságának a tagja volt. Berend T. Iván és mások mellett ő is tagja volt annak a Pozsgai Imre vezette bizottságnak, amely 1989-ben 1956-ot ellenforradalom helyett népfelkelésnek minősítette, hozzájárulva az államszocializmus eróziójához, majd bukásához. S bár a rendszerváltás után politikai funkciót nem vállalt, interjúiban, publicisztikai írásaiban megőrizte a társadalmi kérdések iránti érdeklődését, és történelmi érvekkel járult hozzá egy-egy közéleti kérdés jobb megértéséhez, tisztázásához.

Mindig nagy figyelmet fordított arra, hogy kutatási eredményeit szélesebb körben is megismertesse. Gyakran jelentek meg írásai napi- és hetilapokban, sűrűn hallhattuk őt a rádióban, sokat szerepelt a televízióban is, számtalan előadást tartott tanári továbbképzéseken, nyári akadémiákon, TIT-rendezvényeken szerette az országban. Nagy visszhangot váltott ki a Mindentudás Egyetemén tartott 2003-as előadása, illetve a *XX. Századunk* című sorozatban Hanák Gábornak adott interjúja. Két hónappal halála előtt, már nagy betegen adta utolsó interjúját.

Életének eseménytörténeti felidezéséhez hozzátartoznak díjai, kitüntetései, elismerései, amelyek közül a Széchenyi-díjra volt a legbüszkébb, de kiemelkedik ezek közül Akadémiai Díja, a Hazám-díj és a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal. Pécs városa és Budapest XIII. kerülete díszpolgárává választotta.

Tudományos érdeklődése az európai és magyar történelem 20. századi kérdéseire, elsősorban a két világháború közötti időszakra irányult. Publikációi az 1960-as évektől jelentek meg, elsőként az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzéséről szóló könyve. Ormos Mária az átlagosnál jóval termékenyebb kutató volt, publikációinak száma jócskán meghaladja a háromszázat, monográfiáinak újrakiadását nem számolva, huszonnyolc könyve jelent meg. Kandidátusi fokozatát *Franciaország és a keleti biztonság* című munkájával szerezte meg. Memoárjában ironikusan jegyzi meg, hogy „a kötetet senki sem vette észre,

Franciaország a kutyát sem érdekelte”. Annál szélesebb szakmai és közérdeklődést váltott ki a „tiltott témát”, Trianont elemző *Padovától Trianonig* című, 1983-ban megjelent, majd több kiadást is megért munkája. Már ezt megelőző írásában, a marseille-i merényletről szóló könyvében is számos korabeli, „közkezen forgó” állítást tárgyalt – szokatlanul kritikus szemmel – új források segítségével, új megközelítésben. Ez a metódus egyébként egész munkásságára jellemző volt.

Életrajzi kötetei, különösen a Mussoliniról és Hitlerről szóló munkái, nemcsak szakmai hírnevét erősítették meg, de jelentős közönségsikert is arattak. Az új kérdésfelvetések, megközelítések, a korabeli ideológiai keretektől történő kilépés, a tabuk döntőgetése számos esetben komoly szakmai, sőt politikai vitákhoz vezettek. Ebben a vonatkozásban elsősorban az Incze Miklóssal közösen írt munkáját, az 1976-ban megjelent *Európai fasizmusok* kötetét kell említenünk. Két forráskiadásáról is feltétlenül szólnunk kell: a médiavezer Kozma Miklós „véletlenül” megtalált iratairól (Egy magyar médiavezer: Kozma Miklós I–II.), illetve az Ádám Magdával közösen publikált *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéből* című háromkötetes forrásgyűjteményről, amely a korábban franciául közzétett ötkötetes munka magyar vonatkozású iratait tartalmazza. Mindkét munkáját komoly szakmai elismerés kísérte, és a fentebb említettekkel együtt a magyar történetírás legfontosabb eredményei között tartjuk számon. Élete utolsó éveiben, hatalmas tudására támaszkodva „szakmai kirándulásokat” tett, „kalandokba” bocsátkozott, kilépett „a gondosan lábjegyzetelt, hivatkozásokkal telített szövegek világából”. E kirándulások egyikéről, a Föld felfedezéséről és meghódításáról szóló történet pár éve már megjelent, arra a szellemi utazásra azonban, amit 800 és 1500 között tervezett megtenni a Föld körül, betegsége, majd halála miatt már sajnos nem kerülhetett sor.

Tudományos teljesítményét a szakma előbb akadémiai levelező tagsággal ismerte el, 1993-ban pedig a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották. A kilencvenes években az MTA Doktori Tanácsának tagja, 2002 és 2005 között pedig az MTA II. Osztályának elnöke, 2008 és 2011 között a *Századok* folyóirat szerkesztőbizottságának elnöke volt.

Sokszor elmondott, leírt kutatói krédója szerint a „visszapillantó tükröt a ma történésének keze igazgatja”, és a kutató munkáját leginkább ahhoz a „rendőrnymozói eljáráshoz” hasonlította, amikor a nyomozó „kihült nyomot” próbál követni. „Miután a történész összeszedte az összes fellelhető maradványt egy pókhálós sarokban megbúvó cetliig – írta egy helyen –, olyasfajta munkát kell elvégeznie, mint amelyet a régészeti restaurátor végez, amikor a

cserepekből összerak egy amforát, egy szobrot, illetve – leginkább – az eredetinek a töredékét. Helyesen akkor jár el, ha megmondja: ennyit tudok, ezt és ezt viszont nem tudom. Ha nem ezt teszi, hanem tetszőleges anyagokkal tölti ki a részeket, akkor csal, torzít.” Tudta, hogy a történésznek gyakran a bizonyosság helyett meg kell elégednie az esetlegességgel, mivel nem képes megtalálni egy jelenség vagy esemény megoldását. S bár hitt abban, hogy a történezt olykor segíti a szerencse, az is előfordul, hogy „hosszan tartó kutatással összezed minden elemet egy eseményről, de a titkát mégsem tudja megfejteni. [...] Egy valami mégis bizonyos. Egyetlen forrás csakúgy nem forrás, miként egy tanú nem tanú. Egy történésznek nem lehet nyugta addig, amíg minden elképzelhető és megszereshető iratot, papírt, cetlit, emléket össze nem gyűjtött. Ráadásul az általa kirakott kép csak akkor elfogadható, ha beleillik szélesebb környezetébe is.” Így a magyar történelmet sem lehet környezetétől elszigetelve, önálló univerzumként értelmezni.

Történelmi ars poeticájának szerves részét képezte a szokatlan, meghökkenítő, a konvencionális megközelítéseken túllépő kérdések megfogalmazása is. Ezzel kapcsolatban egy személyes élményemet szeretném felidézni. Én nem voltam sem tanítványa, sem szokásos értelemben vett kollégája – szellemi értelemben azonban, mindazok okán, amit történelmi látásmódjáról, kutatói, emberi habitusáról felidéztem, Ormos Máriát mesteremnek tartom. Gyakori meghívott voltam az általa vezetett doktori iskolában előadóként, opponensként vagy egyszerű bizottsági tagként, és nála is habilitáltam. Bizonyára ennek köszönhetem, hogy 80. születésnapja alkalmával felkértek, hogy a tiszteletére csak néhány példányban készülő, általa „kiadatlan könyvnek” nevezett kötethez küldjek egy tanulmányt és azt egy vele kapcsolatos emlékekkel nyújtsam át. Hosszas gondolkodás után végül a következő, számomra sokat jelentő emléket idéztem fel. Akadémiai doktori értekezésem bíráló bizottságának ő volt az elnöke. Minden a megszokott rendben haladt – az opponensek felolvasták bírálataikat, én a válaszomat, a bizottság, sőt a közönség is kérdezett. A kérdések zöme, az értekezés témája okán az újvidéki razzia és a jugoszláv partizánok magyarok elleni megtorlására vonatkozott. E kölcsönös megtorlások bizony, mondtuk, nagyon megterhelték a két ország és nép 20. századi kapcsolatát. Egyszer csak szólásra emelkedett Ormos Mária, és a tőle megszokott pontos, világos, múltat fürkésző megfogalmazásában a következő meghökkenítő kérdést tette fel: igen, mindez valóban megtörtént, így történt, de mivel tudnám megmagyarázni a két nép között mindezek ellenére meglévő szimpátia jelenségeit? Akkor is és azóta is sokat töprengtem ezen. A válaszra már nem emlékszem, de nem is érdekes, a kérdésre annál inkább.

Mert Mária kérdése messze túlmutatott a szűkebb témán, és megmutatta, tudunk-e szokatlan, a korábbi megközelítéseken túllépő, sőt meghökkentő kérdéseket feltenni a múltnak, hogy reményünk legyen megfejteni lényegét.

Pályád, Mária, sokunk számára megmutatta, mi „a történész dolga”.
Köszönöm, köszönjük!

A. Sajti Enikő

PÁL LAJOS (1942 – 2020)

Gyásza van a *Századoknak*: életének 78. évében elhunyt Pál Lajos, a *Századok* volt szerkesztője, majd felelős szerkesztője. 1978 és 2016 között gyakorlatilag ő irányította folyóiratunkat, általában szerkesztőbizottsági elnökök vagy főszerkesztők mellett végezve meghatározó munkáját.

Lajos e csaknem négy évtized alatt sokunknak lett jó barátja, aki munkára ösztönzött, és felelős kritikusa is volt több történész-generáció tanulmányainak. Pamlényi Ervin mellett kezdte munkáját, akitől sokat tanult, de a szerkesztés mesteriségét maga formálta önnön képére, és emelte magas szintre. Olyan történész volt, aki jórészt mások munkájában teljesedett ki, és ritkábban követte saját ambícióit. De Rónay Jácintról írott kis kötete és historiográfiai munkái, a *Századok* történetéről írott tanulmánya formátumos szakembert mutatnak, olyan valakit, akinek világos képe van a szakmájáról, elsősorban a magyar, de nem kevéssé az egyetemes történelemről is. Legfontosabb műve azonban az a mintegy negyven évfolyam, amelyet a *Századoknak* beküldött tanulmányokból szerkesztett hatalmas folyamattá.

Búcsúztatóján, a Ráth György utcai Nyitott Műhelyben, szinte minden hozzászóló azt hangsúlyozta, hogy milyen figyelmes kedvességgel és egyszersmind kritikai éleslátással segítette az egyes tanulmányok és teljes évfolyamok napvilágra kerülését. Volt a lényében valami mélységesen jóindulatú segíteni akarás, a Másik és az Ügy szolgálata.

Mindig jó emlékem marad az az ösztönzés, amellyel az én munkámat támogatta. Ez mindig azzal a kedves gesztussal kezdődött, ahogyan Várbeli dolgozószobájában helyet kínált a belépés pillanatában. Ismeretségünk, barátságunk Pamlényi Ervin szerkesztői szobájában kezdődött, 1969 táján. A szoba polcain az ő idejében is ott voltak a *Századok* összes valamikori évfolyamának példányai, s ez különös súlyt adott szavainak, amelyek többek között olyan elődök iránymutatását követték, mint Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor, Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Pamlényi Ervin, akik 1867 óta irányították Magyarország legrégebb és legtekintélyesebb történelmi folyóiratának munkáját. Ez a nagy szakmai súly nem lehúzta, hanem fölemelte őt: a keze alól kikerülő számok minden politikai körülmény közepette is megőriztek valamit, ami személyiségének szuverenitásából meggyőzően következett. Az ő szerkesztőségi szobája a folytatás, a folyamatosság, az értékőrzés műhelye lett, szívós igyekezettel tisztelven az elődök legjobb hagyományait. Neki is köszönhető, hogy a lap gyakorlatilag megszakítás nélkül működött nehéz évtizedek során át.

Utolsó éveiben megtanult a komputerrel bravúrosan bánni, irányította a lap digitalizálását, sőt tördelését is maga végezte el. Szerény, tisztességes és szeretetünkre méltó volt. Örültünk, hogy szerkesztői visszalépésekor magas elismerésben részesült: a Magyar Arany Érdemkereszt polgári tagozatának kitüntetését kapta meg 2017. március 15. alkalmából. Tagja maradt szerkesztőbizottságunknak. Hiányozni fog.

Frank Tibor
főszerkesztő

Jakó Zsigmond

ÍRÁS, LEVÉLTÁR, TÁRSADALOM

Tanulmányok és források Erdély történelméhez

(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

Szerk. Dáné Veronka – Fejér Tamás – Jakó Klára

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2016. 884 oldal

Bármennyire hihetetlen, az erdélyi történetírás évtizedeken át meghatározó egyéniségének, Jakó Zsigmondnak e posztumusz kötete – amely születésének 100. évfordulójára jelent meg – csupán a harmadik magyar nyelvű tanulmánykötet, amely a kiváló történész válogatott írásait gyűjti össze. Az első, az *Írás, könyv, értelmiség* 1976-ban jelent meg a Kriterion Kiadónál, és tizennyolc tanulmányt tartalmazott három csoportba – az írás és az értelmiség; az írott források és a levéltárügy; végül a könyv, könyvtár témái szerint – rendezve. Egyetemistaként meghatározó élményt jelentettek számomra a Várad könyvtártörténetét bemutató vagy az Erdély és a Corvina kapcsolatát tárgyaló írások, de módszertanilag alapvetőnek éreztem a Timotei Cipariu gyűjteményének sorsát feldolgozó, briliáns tanulmányt is. Jakó Zsigmond könyve, Kelemen Lajos két gyűjteményes kötete vagy B. Nagy Margit akkortájt megjelent három művészettörténeti monográfiája – valamint a *Művelődéstörténeti tanulmányok* két száma – mellett nemcsak tárgya miatt volt számunkra annyira fontos, hanem szemléletét, tudományos hitelességét tekintve is. Az erdélyi tudományosság imponálóan magas – és morálisan meg nem alkuvó – színvonalát demonstrálta. A második Jakó-tanulmánykötet a METEM-könyvek (Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség) sorozatában jelent meg 1997-ben, de nem csak az egyháztörténeti tanulmányokat gyűjtötte együvé. A *Társadalom, egyház, művelődés* című munka ismét kézikönyv lett, sokfelé megjelent tanulmányokat téve könnyebben elérhetővé, s mutatva, hogy a szerző életműve a magyar történettudomány alaprétégehez tartozik. Az előző két kötethez csatlakozik most ez a legújabb – amely egymaga olyan terjedelmes, mint a másik kettő együttvéve –, s címében rímel a korábbiakra, alcímüket pedig parafrázálja. Az első két kötet alcíme ugyanaz volt: *Tanulmányok Erdély történelméhez*, a harmadiké most így egészült ki: *Tanulmányok és források Erdély történelméhez*. A kapcsolat a szerkesztők szándéka szerint kétségtelenül szoros.

Ez az összefüggés azonban nem merül ki a korábbiak ismételésében, hanem egyben továbblépés, receptív értelmezés. Az előttünk fekvő könyv ugyanis az immár lezárt életmű három nagy témáját, a tudós három tevékenységi körét mutatja be. A precíz, a rábízott anyagot felelősségteljesen őrző levéltárost, a segédtudományok mindentudó ismerőjét és oktatóját, valamint a település- és társadalomtörténet elkötelezett művelőjét. A kötet szerkesztőinek határozott koncepciója volt: a mindig az egészet tükröző, mindig az egész ismeretében íródo részletekből összeálló életművet mint tudatosan választott történetírói ideát és teljesítményt felmutatni. *Hérodotu Halikarnésseos historiés apodexis hédé...* idézi az ember önkéntelenül Hérodotos művének híres első mondatát: ez itt a vizsgálódások bemutatása, közzététele. Időben egymástól távol keletkezett cikkek, kéziratok kerültek ugyanabba a nagy fejezetbe, mert a történész szemlélete, módszere lényegében egységes volt kezdettől fogva mindvégig.

Levéltártörténet, levéltárügy – ez az első nagy egység címe. Meglepően sok itt az első közlés vagy a megkészt, pontosabban késleltetett publikáció. Mindjárt az első írás, *Az erdélyi levéltárügy története* kéziratban maradt, itt jelenik meg első ízben. A terjedelmes, kilencvenoldalas, nagy összefoglalás 1947–1948-ban keletkezett. A munka már adatai miatt is alapvető volna, de hasonló tárgyú feldolgozás azóta sem jelent meg. Ehhez illeszkedik a következő tanulmány, *Az erdélyi fejedelmek levéltárjáról*, amely a Borsa Iván tiszteletére kiadott, szerény küllemű kötetben látott napvilágot (1998).

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltáráról (amíg megvolt), az ott folyó munkákról adott éves jelentések hihetetlenül fontos dokumentumok. A második világháború után ugyanis a levéltárat a hatalom szisztematikusan szétzilálta; az önkény szinte rettegett a régiségtől, amely nem az ő uralmát legitímálta. Ennyit megértett belőle. Jakó Zsigmondnak az 1942. és 1943. évről szóló jelentései alapvető dokumentumok. 1994-ben jelent meg az az írása, amely az erdélyi levéltárak második világháború alatti sorsát mutatja be, közölve négy forrást (köztük a kéziratban maradt 1944. évi jelentést), amelyek 1944 végén, 1945 elején keletkeztek (*Az erdélyi levéltárvédelem múltjából*). Ehhez a munkához csatlakozik az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának fondjegyzéke (1949), amely közvetlenül az államosítás előtt készült. Jellemző, hogy ez is csak 2009-ben jött ki először (Jakó Zsigmond két ifjú segítségével, Hegyi Géza és W. Kovács András működött közre az összeállításában). Forrásértékűek a fotók is, amelyek a kolozsvári levéltár helyiségeit 1949-ben örökítették meg: szinte tapintható a rend mindenütt. Az itt felsorolt fondok jelenleg már három különböző kolozsvári gyűjteményben szétdobva található meg.

E 250 oldalnyi dokumentum közlése után esettanulmányok következnek. Valamennyi egyben forrásközlés is. Zömük szintén 1943–1944 folyamán íródott s jelent meg; a Lészai család elpusztult levéltárának tartalmi ismertetése – amely szintén 1944-be vezet vissza –, 2003-ban született, és a Kiss András köszöntő kötetben jutott nyilvánossághoz, Kolozsvárott.

E nagy fejezet másik súlypontja a váradai levéltárak siralmas krónikája. Megrázó történet volna önmagában is, de igazán azzá a vége teszi, a szerző személyes érintettsége okán. A szépen rendezett levéltárat és könyvtárat a pusztulás a második világháborút követően érte el. Az új rezsim legszívesebben mindent elpusztított volna, és mindent meg is tett, hogy ezt a célját el is érje. A teljes megsemmisülés szélén álló, egy istállóba kihordott anyagot Jakó Zsigmond mentette meg tanítványai segítségével, a nagyprépost kezdeményezésére és közreműködésével. Az így megóvott anyagnak azonban később nem volt gazdája a tulajdonos, az egyház sem. Persze az, hogy 1948 és 1990 között nem volt katolikus püspöke Váradnak, sok mindent megmagyaráz. Azt azonban semmi sem indokolhatja, hogy miért éppen Jakó Zsigmondot vádolták utólag az anyag elkallódása miatt. Talán még soha nem olvastam ennyire felháborodott, tiltakozó sorokat e tudós – mindig visszafogott, fegyelmezett – embertől.

Forrásközlés zárja a fejezetet, Christianus Pomarius jegyzéke az általa rendezett nagyszabású levéltárról, pontosabban annak jogbiztosító okleveleiről. Pomarius munkája 1546-ban készült, utóbb azonban kerültek bele még további tételek.

A második nagy fejezet címe: *Forráskritika, segédtudományok*. Az első tanulmány az erdélyi forráskiadás történetét tekintti át az utóbbi fél században. Gyakorlatilag – mivel 2004-ben jelent meg – a második világháborút követő fél évszázadról van szó, s aki írta, maga is kiváló forráskiadványokat jelentetett meg. A nagy szilencium után *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289–1556* két monumentális kötetét (1990), az *Erdélyi Okmánytár* sorozatát, amelynek első három darabját személyesen jegyezte (a továbbiakat az ő gyűjtése szerint adják ki a tanítványok). A romániai rendszerváltás után pedig forrásközlési sorozatokat indított újra (*Erdélyi Történelmi Adatok, Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára*). Ez volt Jakó Zsigmond nagy műfaja, ehhez adott s ad bőséges anyagot, tennivalót Erdély története.

A forráskritika iskolapéldái azok a cikkei, amelyekben a középkori oklevél-hamisításoknak ered a nyomába. *Vizakna hamisított okleveleiről* (2004), illetve *A kolozsmonostori apátság hamisított oklevelei* (1984) híres tanulmányok voltak már megjelenésük idején is. Nem az az eredménye e vizsgálódásoknak, hogy ezek az oklevelek elvetendő, hanem épp ellenkezőleg, a hamisítás koráról, a hamisítók személyéről, indítékaikról – vagyis a középkori történelemről – tartalmaznak alapvető információkat.

Régi iratok papírjának vízjeleivel mindannyian viaskodtunk már. Tapasztaljuk hiányát a magyar vízjel-korpusznak, szembesülünk a hazai papírgyártás és -forgalom megíratlan históriájával.

Az egyik kedvencem következik a kötetben: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlatja (16–19. század)* eredetileg 1989-ben jelent meg a *Levéltári Közleményekben*, itt csaknem 60 oldalas tanulmány. Ha valaki az egész életét arra áldozná, hogy megírja az erdélyi papírgyártás történetét, akkor is csodás monográfia volna. De jól tudjuk, hogy Jakó Zsigmondnak ez csak afféle műhelyforgács volt, mert mindenről ugyanennyit tudott az erdélyi régiségben, csak olykor (ha kellett) megírta, olykor meg nem. A papírmalmok története mögött Erdély művelődésének egész története is megfogalmazódik. Itt szerepelnek a 16. századi városi vállalkozások – Brassó, Kolozsvár, Szeben –, összefüggésben a reformáció terjedésével; majd a 17. századi fejedelmi monopólium, amely egyáltalán nem volt oktrojált monopólium, hanem így hozta az országgrész történelme, az ismétlődő pusztítások, pusztulások közepette; azután a folytonos újrakezdés, például a 18. században a jezsuiták kolozsmonostori ténykedése; majd a többi vállalkozás, egészen a 19. századig. Nagy figurák vonulnak fel, olykor csupán nevük említésével, olykor működésük részletes felidézésével: Johannes Honterus, Szalárdi János, Misztótfalusi Kis Miklós, Pápai Páriz Ferenc. Önálló kötetet érdemelne ez a munka (a mérhető vízjelek táblázatával), amely nemcsak a forrásfeltárás és -elemzés iskolapéldája, hanem a kutatástörténet kritikai elemzéséé is – anélkül, hogy ezzel kérkednék. Mindaz, amit eddig írtak erről a kérdésről, zárójelbe tehető.

Két rövid írás (két mértéktörténeti közlemény) után egy pénztörténeti forrásközlés következik: Szamosközy István latin nyelven írt műve, a *Schediasma de veteribus monetis* (1599). Azt hihetnénk, hogy Szamosközynek már nem maradt kiadatlanul kéziratosa munkája; a latin nyelvű forrásközlések után magyar nyelvű feljegyzéseit is közölte a Magyar Nyelvtudományi Társaság (*Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata*, Bp. 1991). Az itt közölt manuscriptum, amelyet Jakó Zsigmond átírt, jelenleg éppen lappang, hajdan – az 1970-es évek végén, ekkor készült az átírat – a Batthyaneumban őrizték. Eddig is lenyűgözhetett benünket Szamosközy tanultsága; a kiadásnak ott a helye annak a két nyomtatott Szamosközy-műnek a szomszédságában, amelyeket Kovács András tanulmányával közöltek a szegedi Adattár-sorozatban 1992-ben (*Analecta lapidum* [1593], illetve *Inscriptiones Romanae* [1598]). Nagy kár, hogy Jakó Zsigmond nem írta meg – csak tervezte – a kísérő tanulmányt Szamosközyről.

Település- és társadalomtörténet a harmadik nagy egység a kötetben. Az utóbbi az a műfaj, amelyre leginkább történetírásként tekintünk; a levéltári anyag megőrzését és feldolgozását vagy a segédtudományok mégoly perfekt tudását is inkább csak a történelmi eszköztár részeként tartjuk számon. Igazságtalanul, arra éppen ez a könyv a bizonyíték: a jól megírt cikk mindig a történelemről szól, bármilyen legyen is a tárgya. A „nagy műfaj” fejezete is segédtudományi fejtegetéssel, történeti földrajzzal indul: *Az elpusztult települések kutatása*. Már a cím is szíven üt. Az 1945-ben közölt tanulmány irálya azonban objektív, Jakó a pusztasodás történetét nyomozza, s nem a tatárjárást tekinti a későbbi elnéptelenedés okozójának, hanem a török kort. Ezt a következő tanulmányban újra, részletesebben kifejtette.

E nagy rész programadó tanulmánya a másodikként közölt mű, *A török kor településtörténeti változásai és következményeik*, amely 2000-ben hangzott el a Magyar Tudományos Akadémián (a jegyzeteket a szerkesztők állították össze). Kései, nagyívű összegzés, tabukat feszető téma. A magyar történelem újkori állapotáért első sorban a török világ a felelős, ez (és ami utána következett) rendezte át az országot – nemcsak Erdély – települési és főképp etnikai térképét. Ezzel tisztában kell lenni, s főképp szisztematikusan fel kell tárni, közzétenni az adatokat – annak a programnak a folytatásaként, amit Mályusz Elemér kezdett el, s amit Jakó – fontos korrekcióval – *néptörténetnek* nevez. Mályusz *népiségtörténeti* programja bélyeges lett 1945 után; s a középkoros historiográfia máig nem dolgozta fel a medievista Mályusz teljes életművét. Nem állom meg, hogy ne idézzem Jakót: „Nem kisebbségi körülmények között élő, határon túli kutatónak és nem is ennek a tanulmánynak a feladata felmérni, noha ez nagyon időszerű lenne, hogy e fentebb említett kutatások nacionalistának bélyegzése mekkora károkat okozott a magyar történetírásnak, no meg a magyar nemzettudatnak, határokon innen és túl.” (547.) Jakó

Zsigmond az egész magyarság történetében gondolkodott. Kérdései semmivel sem kevésbé időszerűek ma, mint húsz évvel ezelőtt. Még mindig vannak tabuk a magyar történetírásban.

Szépen megírt esszétanulmányok sorakoznak itt. Az 1940-ben megjelent, majd hatodfélt évtizeddel később újra közölt *Ember és táj a középkori Biharban*. A Szerző nemcsak az összes forrást ismeri, de láttatni is képes a forrásokból kibomló víziót. Talán a nagy klasszikusnál, Ernest Renannál olvastam hasonlót, amikor Szent Pál nyomában bejárta a kisázsiai vidékeket. *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól* először a Szabó István-émlékkönyvben kapott nyilvánosságot 1998-ban; Szabó István is a sűrűn hivatkozott, különösen becsült szerzői közé tartozik a kötetnek. *A gyulai vártartomány története* a birtok urbáriumi kiadásának bevezetésével készült s jelent meg 1944-ben, de a harmadik fejezetét átfogalmazta s újra kiadta a Berlász Jenő-émlékkönyvben – a szerkesztők összerakták a kettőt, megfelelően az *ultima manus* elvének. Berlász szerepeltetése szimbolikus, ő is annak az iskolának a tagja, amelyhez tartozónak Jakó Zsigmond is vallotta magát. *A Belső-Szolnok és Doboka megyék birtokos társadalma az újkorban* is a hőskorban íródott (1944). Ezt a részt három genealógiai tanulmány zárja, az egyiket – *A hodosi Jakók a középkorban* – alighanem szignatúrának is tekinthetjük a kötet vége felé.

A könyvnek külön értéke az a monumentális zárórész, amely Jakó Zsigmond szakirodalmi munkásságának könyvészetét tartalmazza. Öt szakasza van. Az első az önálló könyvek, tanulmányok, közlemények jegyzéke, 187 tétellel, 1940-től 2014-ig. Az utolsó tétel az Erdélyi Okmánytár IV. kötete. Lényeges, hogy az egyes műveknél megjelennek az arról írott recenziók is. A második rész a tudományban másodlagos műfajokat listázza (99 tételt) (Tudományos jelentések, beszámolók, ismertetések, előadások, cikkek, fordítások, nekrológok, interjúk). A harmadik rész a szerkesztett munkákat, valamint a gyűjteményes kötetekhez írott elő- és utószavakat sorolja fel; ez a legrövidebb, de persze olyan művek szerepelnek benne, mint az 1957-ben megjelent Kelemen Lajos Emlékkönyv vagy az erdélyi rendszerváltozás után újra induló forrásközlés-sorozatok több kötete. A negyedik rész az egyetemi jegyzetek és az oktatási segédletek bibliográfiai adatait gyűjti együvé (hat tétel). Az ötödik a Jakó Zsigmondról szóló irodalmat ismerteti. Ennek 125 itemje jól mutatja, hogy Jakó Zsigmond mennyire fontos személyisége volt a magyar történetírásnak, az erdélyi tudományos életnek és kultúrának.

Ez az összesen mintegy 50 oldalnyi bibliográfia fontos kiegészítése a tanulmánygyűjteménynek. Csoportosítása tematikus (a szerző intencióit követi), ami megkönnyíti annak a munkáját, aki saját tudományos problémái megoldásához keres fogódzót Jakó Zsigmond írásai között, de háttérbe szorítja, szinte eltünteteti magát a személyiséget, amely párhuzamosan oly sok mindennel foglalkozott. A kötet terjedelmes hely- és személynévmutatója önmagában tanúskodik arról, hogy a tanulmányok szerzője az erdélyi régiség legalaposabb ismerője, legnagyobb kutatói közé tartozott.

Mikó Árpád

ÚJ KORSZAK HATÁRÁN

Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában

Szerk. B. Szabó János – Fodor Pál

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2019.

A mohácsi csata közelgő 500. évfordulója újabb és újabb vizsgálatokra ösztönzi a kutatókat. Az itt ismertetett tanulmánykötet a késő középkori hadviselés átalakulásának kezdeti lépéseit, a legjelentősebb európai államok hadügyét, hadseregeit és hadművészetét mutatja be a

16. század első harmadában. A könyvben nem statikus képet vagy állapotleírást kapunk: a cél a hadügyi változások dinamikájának érzékeltetése és egy változó, átalakulásban lévő világ katonai vonatkozásainak föltárása, valamint a korszak ismeretéhez nélkülözhetetlen nemzetközi összefüggések ismertetése.

A munkát a két szerkesztő, B. Szabó János és Fodor Pál bevezetője, illetve előszava nyitja. Fodor előszavában aláhúzza, hogy a mohácsi csata önmagában nem vizsgálható, az európai hatalmi és hadügyi kontextus elengedhetetlenül fontos részét képezi a csata elemzésének. Az ezt követő bevezetőben B. Szabó széles európai horizontot nyit, amelyben felvázolja a korabeli Európa legfontosabb jellemzőit, a változások irányait, illetve utal a korszak vizsgálatában sokáig meghatározó elméletre, amelyet Geoffrey Parker „hadügyi forradalomnak” nevezett. Kijelöli a kereteket, amelyben a kötet tanulmányai vizsgálódnak: a hadseregek létszáma, összetétele, technikai jellemzői, fegyverzete, harceljárásai, hadviselési jellegzetességei, illetve az államok erőforrásai.

Az Oszmán Birodalom hadszervezetét és hadseregét Fodor Pál mutatja be tanulmányában. Az állami bevételek a terjeszkedéssel párhuzamosan, a területnél és a lakosságszámnál nagyobb arányban nőttek. Mohács idején a kincstár egyenlege már a közel 20 ezres állandó udvari zsoldosereg (11 500 janicsár és újonc, 5100 lovas, 2200 tüzér és műszaki) és a 40 ezres várőrségek fenntartása mellett is 15%-os többletet mutatott. A török hadszervezet alapját azonban továbbra is a tímár-birtokos szpáhik és az általuk kiállított katonák összesen 70 ezer főt számláló tömege adta, amit az irreguláris katonák 40 ezres létszáma egészített ki. Az oszmán hadipotenciál tehát meghaladta a 170 ezer főt, amiből egy-egy hadjáratra akár 70 ezer fős sereget is mozgósítani tudtak. A török hadsereg fegyverzete magában foglalta a korszerű lőfegyvereket, harcászata mégis erős keleti hatást mutatott, amit a török katonai vezetők az alakulatok jó együttműködésével minőségileg tudtak továbbfejleszteni.

Sashalmi Endre a Moszkvai Fejedelemség hadügyét veszi vizsgálat alá, amelynek legfontosabb jellegzetessége az uralkodó erősen patrimonialis és teokratikus hatalma. A hadsereg alapját a katonai szolgálatért kapott földbirtok jelentette. A hadipotenciál az 1530-as évekre elérte a 40 ezer főt, amiből egy-egy hadjáratra 20 ezres sereget tudtak mozgósítani. A fegyverzetet és harcászatot a szembenálló ellenséghez kellett igazítani. A tatárokkal szemben a lovasság nagy száma a jellemző, de a tűzfegyverek használatának elterjedése, valamint a gyalogsági harcászat kombinációja, az új szekérvárszerű innováció mutatja, hogy az orosz hadsereg is elindult a modernizáció útján.

A mohácsi csatában több mint ezer lengyel zsoldos harcolt, így Szokola László tanulmánya a lengyel–litván államszövetség hadseregét bemutatva a csata szempontjából is fontos információkat tartalmaz. A hadsereg királyi magánpénztárból és állami adókból fizetett zsoldosokból, határvidéki őrségből, területi csapatokból és magánhadseregekből állt, de létezett a közfelkelés intézménye is. A lengyel hadipotenciál 85 ezer katonát tett ki, amit hasonló litván adat egészített ki. Ennek ellenére a korszak legnagyobb lengyel–litván hadserege 25–35 ezer főből állt. A lengyel gyalogság alapvetően kis létszámú volt, de soraiban a lőfegyver használata az 1530-as évekre kizárólagossá vált. Eközben a lovasságon belül a visszaszorult nehézfegyverzet és a könnyebb, mozgékonyabb huszár csapatnem mellett a lőfegyverrel, első sorban íjjal, de változó arányban már tűzfegyverrel felszerelt lovasság aránya is megközelítette az egyharmadot.

B. Szabó János a Magyar Királyság hadszervezetét és hadseregét mutatja be. A cseh–magyar perszonálunió ténye nem jelentett közös hadügyet, de még közös védelmi politikát sem. II. Lajosnak magyarországi védekező hadjárat esetén is csak a cseh rendek megajánlása adott katonát, legfeljebb pár ezer embert, vagy pedig zsoldosokat toborozhatott saját pénzén. Magyarország teljes hadipotenciálja 60 ezer katonára körül lehetett, de ebből egy-egy hadjáratra 30 ezernél többet nem mozgósítottak, egy-egy vállalkozáson 5–10 ezer fős magyar seregek voltak jellemzőek. A magyar hadszervezet elemei (királyi és tiszti bandériumok, telekkatonaság,

városi zsoldosok, erdélyi lokális haderő, nemesi felkelés, általános paraszti mozgósítás) eltérő arányban mozgósítható és változó harcértékű egységek voltak.

A magyar sereg főerejét az egyre csökkenő arányú nehézlovasság jelentette. Szerepét ekkoriban már kezdte átvenni a sokkal olcsóbb, könnyebb fegyverzetű lovasság, a huszárság. A magyar gyalogosok között nagy számban találunk lövészeket. A nehézgyalogosok aránya 25–50% körül mozoghatott, de ezek fegyverzete is eltért a korabeli svájci nehézgyalogoságétól. A tüzérség – különösen a könnyű ágyúk, illetve a nehéz „prágai” szakállas puskák számát tekintve – a korabeli európai szintet képviselte. A magyar hadsereg harcászati ereje a lovasságban, különösen a mozgékony könnyebb lovasságban rejtett, a gyalogság felhasználására kevesebb gondot fordítottak. A csataterén azonban még mindig a nehézlovasság rohama számított a legrettegettebb fegyvernek.

A korszak egyik legfontosabb, egyben legnehezebben körülírható állama, a Német–római Birodalom hadügyét Péterfi Bence mutatja be. Az uralkodó csak rendkívül szűk jogokkal rendelkezett az egyes részek felett a számtalan kiváltság miatt, számottevő bevételt csak a birodalmi gyűlés által egyedileg megszavazott adók jelentettek, de ezek behajtása is gondokba ütközött. Hasonló a helyzet a birodalmi hadsereg tekintetében is. A századfordulón kísérelt történt egy birodalmi főkapitányi poszt létrehozására, de ez nem maradt fenn tartósan. A császárnak így a saját bevételeiből fizetett zsoldosaira kellett támaszkodnia, a hűbéri kötelek katonai fontossága elenyészett, az egyes birodalmi rendeket egyedileg kellett megnyerni egy-egy hadjárat támogatására. A császári hadak létszáma alacsony maradt. 1496-ban 2500, de 1527-ben is csak 19 500 katona harcolt a császár seregében. A hadsereget az új típusú délnémet gyalogság, a *Landsknechte* dominálták, a lovasság modernizációja a vizsgált korszakot követően indult meg.

F. Molnár Mónika az itáliai államok hadszervezetéről és hadseregeiről értekezik. A két legnagyobb haderővel Velence (30 ezer) és Nápoly (18 ezer) rendelkezett, a többiek ennél sokkal kisebb sereget tudtak bevetni. A folyamatos háborúk miatt kialakult jelentős zsoldosréteg, a *condottieri* jellemzően a nagyhatalmak szolgálatában állt. Az itáliai gyalogságra alapvetően a svájci hatott, miközben a tűzfegyverek is megjelentek a soraikban, azonban azok elterjedése lassú volt. A lovasság soraiból a velenceiek balkáni eredetű könnyűlovasai, a *stradioták* emelhetők ki.

A korszak katonailag egyik legfontosabb államának Franciaország tekinthető, amelyről Györkös Attila tanulmánya szól. A százéves háborúban megerősödő francia uralkodók egy-egy hadjáratra mozgósítható hadereje az 50 ezer főt is megközelítette. A francia sereget a lovasság dominálta annak ellenére, hogy a királyok próbálkoztak a gyalogság fejlesztésével, de erőfeszítéseiket nem koronázta tartós siker, így jelentős számú idegen (itáliai, svájci és német) zsoldos felfogadására kényszerültek. A francia lovasság hagyományosan erős fegyvernemnek számított, a lovagi hadszervezetre alapozva született meg a francia állandó lovasság. A tüzérség és a flotta fejlesztése a franciák nagy hangsúlyt fektettek, ami a vizsgált korszakban inkább a tüzérség esetében nevezhető sikeresnek.

Korpás Zoltán a történelem első világhatalmát, a Spanyol Monarchiát veszi vizsgálat alá. A tanulmány hangsúlyozza, hogy az uralkodó nagyhatalmi politikájának rendelte alá állama erőforrásait, a hadsereg és a háborúk finanszírozása a bevételek gyors növekedése ellenére is nehézséget okozott. A hadsereget védekező, illetve expanziós erők alkották. Míg előbbiben a honi nehézlovasság adta a főerőt a helyi milíciák mellett, a „külföldi sereg” gerincét a korszak leghatékonyabb gyalogsági egységei, a *terciók* alkották kis létszámú könnyűlovassággal. A *terciók* nem klasszikus magán zsoldoscsapatok, hanem állami fenntartású és kiegészítésű, önkéntesekből álló professzionális egységek voltak, amelyek saját fegyverzetet és harcéljárás alakítottak ki, és hosszú ideig uralták az európai csatatereteket.

A Portugál Királyság hadügyét Igaz Levente elemzi a kötetben. A legjellemzőbb sajátosságot a kis lakosság és az ebből fakadó létszámihiány jelentette. A szárazföldi hadsereg egy-egy

hadjárásban legfeljebb 20 ezer körüli létszámot ért el, de ennél jellemzően kisebb volt. Alapját hagyományosan a lovasság képezte, de a gyalogság szerepe is gyorsan növekedett. A létszámi hiányokat főként a minőség emelésével, jó kiképzéssel és fegyverzetrel igyekeztek pótolni, miközben képzett külföldi zsoldosokat is igénybe vettek.

Anglia és Skócia hadszervezetét Bárány Attila mutatja be. Anglia lélekszáma a 16. század elején alig haladta meg a kétmillió főt, külföldön bevetett hadserege pedig a 10 ezres nagyságrendet is alig érte el. A Tudor-hatalom bevételei növekedésével jelentős haderőfejlesztést valósíthatott meg, így a haderő létszáma 40 ezerre nőtt. Az angol hadsereg hatékonyságát és a reformok sikerét mutatja, hogy mialatt a főerők Franciaországban harcoltak, a támadó skót főereget 1513-ban Flodden mellett másodvonalbeli milíciaegységekkel is tönkre tudták verni.

Története során a skót társadalom erősen militarizálódott, tehát alacsony lélekszáma ellenére is tekintélyes haderőt képviselt. A haditechnikai és harcászati fejlődéssel azonban a skótok – IV. Jakab erőfeszítései ellenére – nem tartottak lépést, ezért Anglia a korszakban jelentős fölényre tett szert velük szemben.

Buzás Gergely tanulmánya az erődépítéssel sajátosságait tárja az olvasók elé. A tanulmány európai dimenzióban elemzi a löfegyverek hatását az erődök szerkezetére, és bemutatja azt a folyamatot, amely a középkori várakból modern, bonyolult tűzrendszerű erődöket formált. Az erődépítéssel Itáliában teljesedett ki, mivel itt vívták a korszak legtöbb háborúját. Magyar területen a déli végvárakat a 15. század végéig szélességében és mélységében is fejlesztették, de az egyes erődök is a korabeli európai színvonalon álltak. Ennek egyik ékes bizonyítéka Nándorfehérvár kitartása 1456-ban. A századfordulót követően azonban már a déli végvárakat sem tudott lépést tartani az európai fejlődéssel, a háttérben Mohácsig pedig nem épült egyetlen olyan erőd sem, amely pótolni tudta volna az átszakadó déli vonalat.

A kötet tanulmányai alapvetően szakirodalmi ismeretekre épülnek, amit több szerző saját forráskutatással bővített ki. A munka legnagyobb erénye, hogy olyan információkat szolgált meg az olvasóval, amelyek legfeljebb csak a kifejezetten hadtörténettel foglalkozó szakemberek körében lehettek korábban ismertek. A mohácsi csata értelmezését európai horizontúvá emeli, hiszen lehetővé teszi az összehasonlítást a mohácsi síkon vereséget szenvedett magyar sereg és a többi jelentős európai hatalom katonai ereje között.

Fontos kiemelni a kötet külső megjelenése mellett a szöveggondozás minőségét és a korszerű katonai szaknyelv pontos használatát. Az egyes tanulmányok egységes nyelvezete, szóhasználata, kiforrottsága komoly filológiai teljesítmény a szerkesztők részéről, mivel tizenegy szerző szövegét kellett összehangolni, egységesíteni. A terjedelmi korlátok és az egységes szerkezeti felépítés mellett alapvetően jól kidomborodnak a különbségek az egyes államok között.

A kötettel kapcsolatban az egyetlen kritikai megjegyzés a seregszemből kimaradtak körét illetheti. Csehország önállóan nem szerepel, pedig a cseh hadügyről több tanulmányban is található információ. Hasonló a helyzet a svájci *Eidgenossenschaft* esetében is. A „hadügyi forradalom” elmélete szempontjában kulcsszerepet játszó németalföldi területek és a skandináv térség korabeli hadügyének bemutatása is érdekes téma lehetett volna.

Mindent egybe vetve kiváló kötet látott napvilágot a „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” projekt keretében, amely számot tarthat korszakkal foglalkozó szakemberek körén kívül a hadtörténészek és a társadalomtörténészek figyelmére is, s amelyet az érdeklődő nagyközönség is haszonnal forgathat. Az egyetemi oktatásban különösen jól hasznosítható munka a korszak alapismereteinek elsajátításában meghatározó jelentőségű lehet.

Nagy-L. István

Borsi-Kálmán Béla

ELVETÉLT BIZÁNCI RENESZÁNSZBÓL NAGY-ROMÁNIA

Egy állameszme etnogenezise

Magyar Szemle Alapítvány, Bp. 2018. 231 oldal

Fontos kötettel gazdagodott a románsággal foglalkozó magyar szakirodalom. Témája a fanarióták eredetének és szerepének vizsgálata, alapos történeti visszatekintéssel, de a 18–19. század tágabb fordulójára összpontosítva. A munka szerencsésen egyesíti egy kézikönyv és egy tanulmánykötet vonásait, amennyiben az általánostól az egyedi felé haladva tárgyát nemcsak definiálja és beágyazza a kor geopolitikai és társadalomtörténeti folyamataiba, hanem családi stratégiák és életutak elemzésével azt érzékletessé is teszi. Nyitó fejezete (*Phanar, Fener, fanarióták, fanariotizmus*) az alapszó és származékai tisztázása érdekében áttekinti a 19–20. századi román, magyar és nyugati lexikonok, kézikönyvek nyújtotta etimológiát (a görög *phanar* jelentése ’fáklya’, ’világítótorony’, amely után Konstantinápoly e kerülete is a nevet kapta) és a fanariotizmus megítélését. A második fejezet zavarba ejtőnek tűnhet, hiszen a balkáni román népcsoportok (macedo-románok, arománok, cincárok) elhelyezkedését, kereskedelmi tevékenységét tekinti át azt hangsúlyozva, hogy egyaránt meghatározó szerepet játszottak a 19. században újjászülető görög, szerb, bolgár és perze román állam polgárosodásában, ám látni fogjuk: a legambiciózusabb családok a Fanar utcáihoz csak kevésbé, Bukaresthez és Jászvásárhoz (Iasi) azonban annál inkább köthetőek. A harmadik fejezet a 18–19. század fordulóján működött fejedelem – a szerző tiszteletét láthatóan élvező – Alexandru Ipsilanti karrierjét vezeti végig, a záró rész pedig a család holdudvarából kiemelkedett Manasses család havasalföldi, majd erdélyi, illetve magyarországi pozíciószerezését követi nyomon.

Maga a kötet nem túl terjedelmes, de számunkra mindenképpen szemléletformáló, így román fordításában való megjelenítését is feltétlenül hasznosnak ítélnénk. Igaz, ezekről a görögnek tudott családokról, a Fanar negyed valós, de inkább vélt lakóiról könyvtárnyi irodalom született már, s ami még meghatározóbb: a kifejezés bevésődött az utóbbi két évszázad közgondolkodásába. Világos kép él róluk a magyar közvéleményben is a 18. század elejétől 1821-ig Havasalföldön és Moldvában uralkodó gyökértelen, a románságot anyagilag kifosztó, erkölcsileg korrumpáló és nyelvileg-kulturálisan elnemzetlenítő, görögösítő fejedelmekként. Így ábrázolta őket a bukásuk után izmosodó román történetírás, szépirodalom, így számolt le a görög szellemi örökséggel vagy éppen identitással a nyelvteremtő költő, Ion Eliade-Rădulescu (aki pedig filhellén diákként maga vette fel görögös apai nevét): „egyházas nevelt, az élet forrását irodalmad és történelmed tanulmányozásában leltem fel. [...] Oh, Görögország! Mennyire szerettelek és mennyire szerettek a szüleim! [...] De minő sors! Minő átok! Minden rossz szüntelenül a te degenerált fiaidtól jött.” Még nagyobb bűnüknek tekintették a kortársak és az utókor a hazai vezető réteg, a bojártság anyagi és erkölcsi megrontását. A gazdaság, a társadalom, sőt a kultúra minden baját meg lehetett magyarázni a görögök uralmával, melynek szenvedő áldozata volt a románság minden rétege. Dan Berindei agrártörténeti tanulmányának első mondata így hangzik: „A XIX. század végi és a XX. század eleji román parasztság gondjainak és nehézségeinek gyökerei lényegében a XVIII. század közepére vezethetők vissza.” (Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón [1880–1904]. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1989. 145.). Az oktatás, a tudományosság, a színjátszás, a zene, az irodalom terén ugyanígy a görög hegemonia vádját, a román nyelv, nemzeti múlt, identitás elnyomását ismételte a szak- és szépirodalom. Minden történeti összefoglaló, és egészen az 1980-as évekig a magyar történetírás is ezt a képet éllette tovább, így például Gáldi László és Makkai László – adatait tekintve máig használható – kézikönyve is. (A románok története különös tekintettel az erdélyi románokra. Bp. 1941.).

Jellemző, hogy a „nemzet történése”, Nicolae Iorga is csak pályája elején látta bele a fanarióta uralomba a felvilágosult abszolutizmus csíráit (a páriálétkébe taszított parasztság és a dúskáló bojárak közti szakadék kialakulásáért ez utóbbiakra hárítva a felelősséget). Párhuzamért azonban nem kell messze mennünk: a magyar fejlődés újkori megreakciójával is sokáig kizárólag a Habsburgokat vádolták. Közös vonásnak tűnik az is, hogy éppen az „idegenek” ellen lázadva született meg a nemzeti nyelv, irodalom és történetírás. Az 1820-as évektől a román nemzeti megújulásnak, jobban mondva nemzetépítésnek is láthatóan szüksége volt a világosan megmutatható külső ellenségre, az elhatárolódás lehetőségére.

Am az ilyen interpretáció évtizedek óta már a múlté. Nem mintha a feledés homálya borulna a jobbágyi terhek és az állami adóterhek drasztikus emelkedésére, a fő termények, háziállatok kényszerfelvásárlására (Konstantinápoly és az oszmán hadsereg ellátásához), a falvak népének menekülésére fel a hegyekre vagy át a hegyeken (Erdély ekkor válik román többségűvé), a fejedelmi, hivatalnoki pozíciók adás-vételére, az általános korrupcióra stb. A gazdasági-társadalmi viszonyok képét ma is sötétnek látjuk. Csak éppen az elitek működése kap több megértést, az újabb munkák rámutatnak a közigazgatás, adóigazgatás, igazságszolgáltatás modernizálására irányuló (többnyire sikertelen) fejedelmi intézkedésekre, s mindenekelőtt a fanarióták, egyáltalán a görög nyelv, azaz a fordítások, a könyvkiadás, a személyes kapcsolatok szerepére a nagyvilág szellemi mozgásainak megismertetésében. Az mindig is kimondatott, hogy számos művelt fő ült a két ország trónján, csak a továbbgyűrűző hatás nem kapott megfelelő figyelmet, legfeljebb a tömegirodalom termékei kaptak elismerést.

Az irodalomtörténészek azonban már a 20. század derekán (George Călinescu) s azóta is (Nicolae Manolescu) kiemelték a két udvar s a hozzájuk kötődő literátus nagybojárak egyre univerzálisabb műveltségét, melyen keresztül román földön meghonosították mind az itáliai szellemi örökség, mind a francia felvilágosodás, mind az új hangon megszólaló perzsa, török és persze görög irodalom vívmányait is. És ne feledkezzünk el Iorga eszmetörténeti alapvetéséről (Byzance après Byzance. Bucarest 1935.), mely szerint Havasalföld és Moldva az elbukott Birodalom jogutódjának, egyben az egyetemes ortodoxia védnökének és a görög államiságért folytatandó harc bázisának tekintette magát, tehát méretét, lakosságát messze meghaladó szerepet játszott. Ez a kultúra- és ideológiaközvetítő szerep az újabb magyar összefoglalóban is hangsúlyt kapott (*Trócsányi Zsolt – Miskolczi Ambrus: A fanariótáktól a Hohenzollernekig.* Bp. 1992.).

Mielőtt a sötét kor megszépítésével vádolnánk a kultúra krónikásait, gondoljunk az egykorú hazai állapotokra: a jobbágyterhek növelése, középkori iparunk, kereskedelmünk elsoványosítása, katonafogdosás, politikai abszolutizmus, s ráadásul a magyar nyelv eltűnése a „nemzetietlen évszázadban”. Nincs jogunk akkor kiemelni a Nagy Enciklopédia, a német sajtó, a weimari klasszika erősödő hatását, a kollégiumokban folyó nyelvapolást, a testőrírók vagy Kazinczy erőfeszítéseit, a nyelvújítás és a romantikus költői látásmód kezdeteit?

Borsi-Kálmán Béla munkája az árnyaltabb korkép kialakításának, a részleteket átértékelő tudás ismertetésének fontos szereplője. Korábbi alapművében (*Nemzetfogalom és nemzetstratégiák.* Bp. 1993.) félszáz oldalon (impozáns jegyzetanyaggal alátámasztva) vetette össze a vajdaságok és az erdélyi románok anyagi-szellemi struktúráit és identitását, hangsúlyosan tárgyalva az általános görög hatást, sőt a betelepülők és a hazai bojárság fokozódó összeolvadását (és ne feledkezzünk meg *Miskolczi Ambrus: A román romantika és folklórszemlélete* című, akkori alapvető tanulmányáról. Aetas 9. [1994] 2. sz. 134–169.). Borsi-Kálmán Béla mostani könyve nemcsak rögzíti, elmélyíti a kényszerű vagy vállalt szimbiózisról eddig tudottakat, hanem két vonatkozásban új értelmezéssel is szolgál.

Rámutat a 16. század óta folyamatos balkáni román (általánosan *aromán*, azaz *macedoromán*, *cincár*, *meglenoromán*, *kucovlah*) bevándorlás szerepére a kereskedelem, a városiasodás és a kultúra fejlődésében, e dinamikus, tapasztalt elemekben láttatva a román modernizáció,

polgárosodás fő szereplőit. A hazai vonatkozásokat illetően ugyan ennek is van már irodalma, a „görög” kereskedők 18. századi bejövetelét, működését taglaló munkákra hivatkozhatunk (Schäfer László, Eckhart Ferenc, Búr Márta tanulmányai, vagy *Miskolczy Ambrus*: A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe, 1780–1860. [Bp. 1987.] monográfiája), ám a kötet hatalmas többlet-tudással szolgál (például a településföldrajzi, nyelvjárási adatok terén), valóban újdonság: ebbe a felvándorlásba helyezi bele a fanarióta családokat, mintegy ötven famíliát (közülük tíznek a tagjai lettek román fejedelmek). A szerző bizonyítja, hogy alig egy-kettő volt valóban Fanar-beli, többségük Epíruszból, a Pindosz térségéből és Thesszáliából s ebből következőleg aromán közegből származott. A legkevésbé sem idegenként léptek tehát át a Dunát, s a felvilágosodástól kezdve uralkodóként, főhivatalnokként, tanárként, kereskedőként egyaránt könnyen azonosultak a születő nemzeti eszmével. Nem csak a göröggel: az ő műveikben jelenik meg először Dácia történelme, maga a *Románia* kifejezés (egy 1816-ban, Lipcsében kiadott görög nyelvű munkában). Aligha tartható tehát az idegen elnyomás olyannyira „kényelmes” koncepciója.

S ebből következik a fanarióták szerepe, vagyis a hosszú távon rendkívül előnyös hozzájárulásuk a román nemzetállam megteremtéséhez. Adott volt ugyanis az említett bizánci-görög misszióstudatuk, nekikre játszott a keleti kérdés megszületése, a nagyhatalmak tervei Délkelet-Európa térképének átrajzolására, Nagy Katalin görög terve egy Új Bizánc, egy Autonóm Hellász, vagy Dáciai Királyság megteremtésére, vagyis a két fejedelemség felértékelődött geopolitikai szerepe. Portai főtisztviselőként, Nagy Dragománként felsőfokon megtanulták a diplomácia művészetét, a gyors helyzetfelismerés és a lehetőségek gyors megragadásának képességét. Mint a szerző fogalmaz: „a tökélyé fejlesztett kétértelműség, kétkulacosság, s mindaz, ami mindebből következik (ármány, cselszövés, intrika, árulás) félelmetes, már-már legyőzhetetlen fegyverré vált hordozói, művelői és tökéletesítői [...], akik [...] egy világhatalom kormányrúdjánál szereztek sokrétű tapasztalataikat. (S nem, mondjuk, Zala vármegye nemesi közgyűlésén, jobb esetben a pozsonyi országgyűlésén!)” (168.) Ez utóbbi összevetés különlegesen érdekes számunkra. Kissé hosszabban idézve a konklúziót: „A román diplomácia és politikacsinálás egyik bölcsője Konstantinápolyban ringott, és hármás összefonódás: az elitek szintjén: a török-fanarióta rendszer szorításában kialakult túlélési/manőverezési készség és intuitív képesség; társadalomtörténetileg: polgári érdekű városlakó aromán (kis részben: bolgár, macedo-szláv, továbbá albán) rétegek állandó és folytonos/folyamatos bevándorlása a Balkán-félszigetről; politikailag és eszmetörténetileg: az erdélyi román intelligencia jeles képviselői által kidolgozott és általuk a Kárpátokon túl is elterjesztett dáciai román őshonosság tana révén sikeres román befogadó- és integrálóképesség – s végül, de nem utolsósorban: kivételesen kedvező, ismétlődő geostratégiai csillagállás(ok) (vég)eredménye.” (187.)

A kor általános jellemzőit a szerző a legtehetségesebbnek tartott fejedelem, Alexandru Ipsilanti 1775-ben induló rövid, de többszörös uralkodásain keresztül szemlélteti. A választás teljesen indokolt. Már Iorga felvilágosult despotának minősítette Ipsilantit, aki csak azért nem tudta megvalósítani reformterveit, mert várakozásával ellentétben nem élethossziglani kinevezést kapott. Az eredmények így sem lebecsülendők. Ilyen a bukaresti Szent Száva Kollégium komoly fejlesztése, a városfejlesztési munkálatok, a fejedelmi palota, templomok, kutak, árvízvédelmi csatornák kialakítása stb. Ipsilanti mindvégig remélte az Oszmán Birodalom összeomlását, egyúttal jó kapcsolatokat ápolit az osztrák és az orosz konzullal, de a Porta iránti lojalitást is megőrizte. Tragikus és értelmetlen halála (fiai Erdélybe dezertáltak, amiért kínvallatást elszenvedve ő fizetett a fejével 1807 elején) a Porta és egy nyugatias bizantinizmus lehetséges szövetségét utalta a történelem süllyesztőjébe.

A kötet utolsó fejezete is az Ipsilantiktól indul, hogy aztán hazai tájainkra vezessen. Borsi-Kálmán egy mintaszerű életút-elemzés során felmutatja, hogyan lett a család szerény há-

zitanítójának fia, Manasses Eliades a fejedelem háziorvosa, bizalmasa, a Szent Száva tanára, egy ideig rektora, a felsőoktatási reform atyja, orvosként hogyan gyökerezett meg Nagyszebenben, fiából pedig immár nemesemberként, hodonyi Manaszgyörgyként hogyan lett Torontál vármegye táblabírája, akinek későbbi leszármazottja bárói címhez is jutott. A Habsburg-birodalom, majd a magyar nemesi státusz tehát erősebbnek bizonyult a talán csillogóbb, de kiszámíthatatlanabb balkáni kariernél. A gyökereket azonban nem lehetett feledni: az ükunoka, a Herczeg Ferenc köréhez tartozó Manaszgyörgy íróként állhatatosan kereste a választ, miért mások ők, mint az olyannyira szeretett magyar környezet: „Sok ezer éves civilizációt, finom rezgéseket hoztunk át magunkkal a vérünkben, ami itt egy külön légkört von körénk, és idegenné tesz a többiek között.” (189.) Ami persze már átvezet az asszimiláció vagy akkulturáció nem kevésbé bizonytalan területeire.

Ajánlhatjuk a kötetet mindazoknak, akik hajlanak rá, hogy a sablonoktól eltávolodva, sztereotípiák nélkül tekintsenek a szomszéd nemzetekre, a miénkhez hasonlóan vargabetűs múltjukra, hajlandók felfigyelni az azoknál megindult átértékelési folyamatokra, és észrevenni, hogy nemcsak a hasonló geopolitikai helyzetek és reakcióink, de családok és személyek is rokonítanak, összekötnek minket.

Ábrahám Barna

Pók Attila

A MÚLT HATALMA

Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg –
Savaria University Press, Szombathely 2018. 276 oldal

Pók Attila új tanulmánykötete részben továbbgondolja és elmélyíti a *Haladás hitele* című munkájának (2010) felvetéseit, részben pedig egy tervezett monográfia fogalmi, historiográfiai megalapozását nyújtja. A műben vizsgált s a szerző által már korábban is érintett témák rendkívül szerteágazóak: többek között emlékezetpolitikai vitákról, historiográfiai kérdésekről, tudomány és politika kapcsolatáról, a bűnbakkeresés pszichológiájáról, valamint a magyarországi progresszív politikai hagyomány problémáiról olvashatunk. A *Múlt hatalma* az 1989–1990 utáni magyar emlékezetpolitikát nemzetközi kontextusba helyező, hosszabb távú tudományos vállalkozás elméleti alapjait vázolja fel. A szerző érdeklődését meghatározták az utcanévek használatával foglalkozó akadémiai bizottság tagjaként szerzett tapasztalatai, továbbá historiográfiai és eszmetörténeti orientációja. A bevezető oldalakon Pók Attila felhívja a figyelmet a tudományos munka intézményekhez kötött jellegére, és kiemeli két központ, az MTA Történettudományi Intézete és a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete szerepét, mint amelyek biztosították a kutatómunkájához szükséges feltételeket.

Érdeemes először szemügyre venni a kötet címét, mert a szerző történelemmel kapcsolatos nézeteiről árulkodik. A múlt hatalma azt jelenti, hogy bizonyos múltbéli események vagy eszmék már önmagukban is komoly jelenformáló erővel bírnak, és behatárolják jelenbéli mozgásterünket (s valószínűleg ezért nem a *történelem hatalmáról* van szó, amely a múlttól folyó diskurzust jelenti), egyes kérdések elöl tehát nem lehet kitérnie sem a tudósoknak, sem a politikusoknak. A 20. századi *traumatikus események*, az *európai integráció* lehetősége, *fejlődés és hanyatlás*, *háború* és béke olyan problémák, amelyek mellett nem mehet el a történész állásfog-

lalás nélkül. Így a múlt befolyása bénítóan hathat mind a tudósokra, mind a nemzetek közötti megbékélést szorgalmazó politikusokra. Gúzsba köti a magyarországi közéletet is, hiszen a mű tézise szerint a rendszerváltás után – szemben a szocialista egypártrendszer jövőorientáltságával – a múltba révedés és a múlt ideológiai lövészárkok mentén való értelmezése lett a döntő jelenség, akadályozva ezzel a szerző által pozitív értéknek tartott *társadalmi kohézió* kialakulását. Pók Attila azonban inkább optimizmusról tesz tanúbizonyságot, szerinte ugyanis a történeész pozitív értékekkel, tanulságokkal lehet gazdagabb a múlt tanulmányozása által. A múlt hatalma így nemcsak hátráltat, de a társadalom aktuális problémáira reagáló, felelős értelmiségiként fellépő történész számára irányt is mutathat. A múltból kiolvasható érték pedig a haladás hagyománya, amelynek hitelét a szerző szerint sem a posztmodern, sem a 20. századi háborúk nem tudták érvényteleníteni. Bár a cím a múlt (mint adottság) erejét demonstrálja, a könyv egyes fejezeteinek elnevezései („Bűnbakkeresők hatalma” vagy az „Emlékezés hatalma”) azt mutatják, hogy a szerző számol más tényezőkkel is, azaz nemcsak a múltnak, hanem a múlt interpretálóinak is hatalmuk van. Ezzel összefüggésben joggal mutat rá, hogy az értelmezők gyakran a szakmán túlról érkeznek (lásd a politológus Daniel Goldhagen vagy a szintén céhen kívüli Nemeskürty István esetét), s az *outsiderek* felvetései akár termékeny vitákat is generálhatnak szakmán belül és kívül.

A kötet elméleti alapállása szerint tehát a történész jelenbeli érintettsége nem hátrány, hanem előny, ami ráadásul – *tanulságok* megfogalmazása által – nevelői szempontból kamatoztatható. A történelmi szerep ilyen értelmezésének hosszú tradíciója van, a Gustav Droysen által írt *Historika* elsősorban a „didaktikus ábrázolás” címszó alatt taglalja ezt az elbeszélési formát, de a történetírás történetében a legkülönbözőbb módszertani iskolák és politikai álláspontok képviselőinél is találhatunk példát a jelen és múlt tudatos összekapcsolására: említhető Robin G. Collingwood gondolata, aki szerint a történész jelenbeli tapasztalata nemhogy hátráltatja, hanem egyenesen jobbá teszi tudományos munkáját. Ezt szem előtt tartva nem véletlen, hogy Pók Attila elismerően ír Jörn Rüsenről, aki a historizmus egyik legjelentősebb kortárs német értelmezője/követője, és aki szerint a tudomány racionális módszere és a tudós jelenbeli érintettsége nem zárják ki egymást. De a szerző példaértékűnek tartja Hankiss Elemér munkásságát is a tudós és tágya között lévő érzelmi kapocs miatt.

Az eddig taglalt problémákhoz két dolgot tennék hozzá. Egyrészt érdemes megjegyezni, hogy létezik olyan tudományfelfogás is, amely a tudományos munkát szembeállítja az érték-közvetítő, nevelő funkcióval, vagy legalábbis elválasztja a kettőt egymástól. A struktúratörténetészek és általában a szcientista paradigma történelmszei például nem törekedtek/törekednek értékek megfogalmazására. Persze nyitott kérdés, hogy mennyire sikerült e tudósoknak kivonni magukat – a szerző fogalomhasználatával élve – a múlt hatalma alól, tekintve, hogy a szcientizmus egy bizonyos változatát művelő kliometria ma már klasszikusnak számító képviselői, Robert W. Fogel és Stanley Engerman annak ellenére is komoly közéleti vitát generáltak az amerikai rabszolgasággal kapcsolatos munkájukkal, hogy tudományos fellépésüket, illetve módszerüket teljesen mentesnek gondolták a morális aspektusoktól.

Másrészt a történelemnek a társadalmi kohézió érdekében való instrumentalizálása óhatatlanul bizonyos narratívák háttérbe szorításával jár, ha pedig egy mesternarratíva mögött elegendő hatalomkoncentráció áll, akkor tudomány és politika szereplőinek viszonya rendkívül egyoldalúvá válhat. Pók Attila egyébként számol ezzel a problémával és hipotézisként felveti, hogy a nagy narratívák elnyomhatják a partikuláris múltfelfogásokat, így a domináns emlékezetpolitika a kezdeti céljával szemben éppen ellentétes hatást érhet el, mert a pluralizmus felszámolásával inkább gyengíti a társadalmi kohéziót. Itt viszont az a kérdés merült fel jelen sorok szerzőjében, hogy történelemszemlélet terén vajon szükséges-e (történelmszéként), sőt lehetséges-e (akár történelmszéként, akár történelemtanárként) egy bizonyos társadalmi egység kialakítása?

A könyvben közölt politika- és eszmetörténeti tanulmányokról általában véve elmondható, hogy sokoldalú történeti érdeklődést tükröznek, valamint bőséges hazai és külföldi szakirodalomra támaszkodnak. A szerző olyan kérdéseket elemez, mint például a Liszt Ferencről és Tisza Istvánról szóló politikai viták, az első világháború értelmezésének tendenciái, a marxista történészműhelyek helyzete, az eszmetörténet-írás ágai, valamint a bűnbakkeresők (és -találók) a magyar történelemben. Historiográfiai szempontból külön kiemelem az első világháború értelmezéseit áttekintő tanulmányt. A világháború történetírásában jól nyomon követhetőek a történettudományban általánosan végbement változások: a témával kapcsolatban kezdetben politikai céllal összeállított diplomáciai forráskiadások születtek, majd politika- és diplomáciatörténeti munkák láttak napvilágot, utána társadalomtörténet, végül kultúrtörténet, pszichohistória (például a *shell shock* hatásának kutatása), a társadalmi nemek (gender) története és a mikrotörténet kerültek előtérbe. Különösen pozitív üzenete van a szerző azon eljárásának, hogy más tudományágak felvetéseit is igyekszik bevonni a múltrol való gondolkodás folyamatába. Hatással volt rá egyebek mellett a pszichológiát és történelmet együtt művelő Peter Gay, aki Freudot kifejezetten történelempárti tudósként mutatta be *Freud for historians* című könyvében.

A pszichológiai-politikai felvetésekhez tartozik a mű egyik leghangsúlyosabb egysége, amely a bűnbakképzés esettanulmányaiból áll. Míg a *Bibliában* mindenki tudja, hogy a bűnbak ártatlan, és a közösség még hálás is neki a bűnök átvállalásáért, a modern bűnbakok gyakran ördögire stilizált figurák, mondjuk, rejtőzködő, konspiráló szabadkőművesek. A bűnbakra való társadalmi igényt a szerző nem devianciaként könyveli el, mint amiből ki kéne „gyógyítani” egy nemzetet. Úgy látja, minden közösségben megvan az igény az elszenvedett krízisek ily módon történő (egyetlen okot vagy személyt előtérbe állító, leegyszerűsítő) magyarázatára, s ettől a logikától egyik politikai tábor sem mentes. A történész ilyen körülmények között annyit tehet, hogy feltárja a bűnbakkeresés mechanizmusait, s történetírásával az empátia kialakulását szorgalmazza. A vonatkozó írásokból kiderül, hogy nemcsak konkrét személyek (Tisza István, Károlyi Mihály), hanem társadalmi csoportok és intézmények is kerülhetnek a bűnbak szerepébe: a társadalmi reformok elmaradásáért a régebbi korok történetírói például a Monarchia bürokráciáját tették felelőssé. Mint a legtöbb történeti témáról, úgy a bürokrácia szerepéről is viták zajlanak – Pók Attila hozzáteszi, hogy újabb osztrák kutatások szerint a bürokrácia nem az egyént elnyomó, áttekinthetetlen intézményrendszer volt, hanem sok esetben az egyén és állam közötti (olykor egészen önálló) közvetítő, amely az abszolút elnyomást akadályozhatta meg.

Részben a bűnbak problematikájával függ össze a könyv posztmodernnel kapcsolatos álláspontja is. A bűnbakkeresést a nagyobb nemzeti és más történeti narratívák sokkal inkább lehetővé teszik (hiszen a bűnbak éppúgy átfogó történelemértelmezést kínál), mint a kulturális relativizmussal jellemezhető és a mester-elbeszéléseket kritizáló posztmodern gondolkodás. A szerző felvetése szerint „jobb ma egy bűnbak, mint holnap a teljes relativizmus”, azaz lehet, hogy meg kéne hagyni az átfogó nemzeti vagy európai szintézisek érvényét (esetleg a progresszió hagyományának elbeszélhetőségét), így ezzel együtt szükséges rosszként a bűnbakképzés lehetőségét is, mintsem hogy az értékek viszonylagosságát fogadnánk el. Nem a vita eldöntésének, mindössze árnyalásának szándékával teszem hozzá, hogy a posztmodern szerepének értékelését, meghatározását nagyban segítheti, ha a jelenséget historizáljuk, azaz megkíséreljük a különböző, egyébként a történetírói praxisban változó módon és mértékben érvényesülő „alakjainak” feltérképezését, valamint előzményeinek bemutatását. Diskurzustól függően ugyanis más és más lehet a helye, ezzel együtt az értéke a posztmodern felfogásoknak és az irányzat által befolyásolt törekvéseknek, így többek között a mikrotörténetnek, történeti antropológiának vagy a társadalmi nemek történetének, amelyek például a nemzeti narratíva aktuális dominanciájával szemben figyelemreméltó szemléletmódbeli és módszertani újítást képviselnek.

Összegezve a leírtakat, úgy gondolom, hogy a kötetben Pók Attila következetes marad ars poeticájához: aktuális és fontos témákat dolgoz ki, miközben határozottan állást foglal és vitára buzdít. Teszi mindezt a külföldi szakirodalom hasznosításával és orientációs igénnyel más tudományok felé. Megfogalmazásai plasztikusak (a szerző például „aknamezőként” írja le a tudományok közötti határokat, a normativitás nélküli modernitás fogalmát pedig a koffeinmentes kávéhoz hasonlítja) és könnyen érthetővé teszik az általa tárgyalt jelenségeket, erre pedig a téma összetettségét tekintve nagy szükség van. Mindennek tükrében elmondható, hogy a szerző az emlékezetpolitikák összehasonlításáról tervezett tudományos vállalkozását kellően megalapozta, saját pozícióját e diskurzusban pedig határozottan kijelölte.

Törő László Dávid

Koltai Gábor

AKIK A „PÁRT” ELLEN VÉTKEZTEK

Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956
Korall, Bp. 2018. 295 oldal

A kommunista pártokkal foglalkozó nemzetközi szakirodalom több fókuszváltáson ment keresztül az elmúlt évtizedekben. Míg a szocializmus bukását megelőzően nyugaton a totalitarizmus paradigmája, addig a keleti blokk országaiban az „üdv történeti” jelleget egyre inkább maga mögött hagyó minuciózus pozitívizmus jellemezte a kommunista pártok történetének kutatását. A rendszerváltásokat követő évtizedekben a kommunista pártok elsősorban mint a hatalom birtokosai és a represszív uralom forrásai jelentek meg. Ezt a képet idővel gazdagították a mikrotörténeti vizsgálódások mind a nemzetközi, mind a hazai kutatásokban, a mindennapok történetében mutatva meg a kommunista pártok társadalomalakító szerepét és elnyomó stratégiáinak gyakorlati megjelenését. Mindezeket kiegészítve megjelent a szociokulturális megközelítés, amely a kommunista pártok tagságát, szervezetrendszerét és eljárásait „alunézetből”, a párttagság társadalma felől szemléli. A kommunista pártok szociokulturális kutatása elsősorban a Szovjetunió és az NDK kommunista pártja esetében előrehaladott, ezt jól reprezentálja a Rüdiger Bergien és Jens Gieseke szerkesztésében 2018-ban a Berghahn Kiadó gondozásában megjelent kötet (*Communist Parties Revisited. Sociocultural Approaches to Party Rule in the Soviet Bloc, 1956–1991.*). Az új műhelyek közül kiemelkedik a német pártkutatással foglalkozó, amely az utóbbi években számos kötetet gazdagította a Német Szocialista Egységpárttól mint társadalmi és kulturális jelenségről való tudásunkat (többek között Jan Palmowski, Martin Sabrow, Michel Christian, Sabine Pannen, Rüdiger Bergien és Susanne Schattenberg munkáira gondolok).

E szociokulturális megközelítések közé sorolható Koltai Gábor történész-levéltáros könyve is. A munka a kommunista pártfegyelem működésébe enged betekintést, mégpedig az 1956 előtti kommunista korszak egyik legnépesebb és társadalmilag rendkívül összetett képet mutató budapesti kerülete, a Józsefváros pártfegyelmi politikájába. A kötet több szempontból is úttörő társadalomtörténeti munka, ugyanis nemcsak a pártfegyelem hazai kutatásának elindításához járul hozzá módszeres alapkutatásával, hanem a párt szerepét tisztázó későbbi történeti összefoglalóknak is. Bár a pártfegyelem témája általában részét képezi a párttörténeti összefoglalóknak, érdemes felhívni a figyelmet Edward D. Cohn kötetére (*The High Title of*

a Communist: Postwar Party Discipline and the Values of the Soviet Regime. DeKalb 2015.), amely a Szovjetunió Kommunista Pártjának háború utáni pártfegyelmi politikáját és értékrendszerének változását tárja fel a kései sztálinizmus és a hruscsovi desztalinizáció éveiben. Koltai alapkutatása is sokat merít Cohn intencióiból, ugyanakkor megannyi statisztikai eredménnyel támasztja alá a korszak társadalmi-politikai viszonyainak leírását.

A kötetből meg tudhatjuk, hogy ezekkel a társadalmi viszonyokkal és problémákkal maguk a párt vezetői és helyi szintű alapszervezeti testületei sem voltak mindig tisztában. A második világháború utáni, nagyarányú belépési hullámmal a Magyar Kommunista Pártnak egyszer már ugyan meg kellett küzdenie, a pártegyesülés utáni helyzetet azonban még tovább súlyosbította, hogy a párttagság közvetlen összefüggésbe került a karrierlehetőségekkel és az ígéretes társadalmi kapcsolatok kiépítésével. Ugyanakkor az MDP mint lenini párt, ideológiája szerint a munkásosztály vezető pártjaként lépett fel, amely nemcsak az igazság letéteményese, hanem egyúttal a munkásosztály nevelője, öntudatának ébren tartója. A párt tagságában a kommunista erkölcsöt és politikai célokat testesíti meg, ebbe pedig nem fért bele minden párttag. Hivatalos kampány kíséretében az MDP folyamatos tagrevíziót folytatott, időről időre kiszorítva az ideológiailag és a szocialista erkölcs szempontjából nem megfelelő társadalmi elemeket. Érdekes példát hoz a kötet a zsidó párt szervezet feloszlását tagláló részben: a zsidó és ócskás alapszervezet ugyanis sem intézményi értelemben, sem a tagok osztályidegen volta miatt nem felelt meg a kommunista elvárásoknak. A tagok ellen indult eljárások, az alapszervezet feloszlása és tagjainak szétszórása más alapszervezetekbe, jól mutatja azt a folyamatot, amely szétzilálja egy élő és saját hagyományait követő helyi társadalom szerveződését azzal a céllal, hogy a kommunista ideológia társadalmi-politikai kategóriáit valóra váltsa.

Utóbbi azonban óriási erőfeszítéseket igényelt a párt részéről. Az egységes szabályozás feltételei ráadásul sokáig nem voltak adottak, a pártegyesítést követő két évben a meglévő szervezeti eljárások ad hoc végrehajtása nagyban függött a pártfegyelmi referensek és vizsgálótestületek habitusától, illetve az eljárás alá vett párttagokkal szembeni személyes érzelmektől. Az egységes fegyelmi szabályozás a „demokratikus centralizmus” által központosított MDP-ben is csak 1950-ben született meg. Utóbbi okairól, a fegyelmi eljárások tisztázatlanságáról és sokszor önkényes jellegéről, illetve a szabályozás bevezetéséről bőven szól a kötet. Az *Útmutató a pártfegyelmi ügyek intézéséhez* című párt dokumentum (amelynek teljes szövegét a szerző a függelékben közli), illetve a vonatkozó eljárásrendszer azonban a magyarországi sztálinizmus éveiben sem tudott teljességében bürokratizálódni, nem beszélve a Sztálin halálát követő, fordulatokban gazdag korszakról.

A kötet egyik, talán előre megjósolható tanulsága, hogy a pártból való kizárások és a politikai represszió növekedése kölcsönhatásban álltak egymással. Ugyanakkor az már Koltai Gábor könyvének érdeme, hogy ezt a folyamatot egy alulnézeti, tehát a párttagság felől szemlélt perspektívából mutatja meg. A józsefvárosi pártfegyelmi és kizárások statisztikai és reprezentatív vizsgálata a kötet legizgalmasabb része, amely egyúttal más megvilágításba helyezi a konvencionális párt- és politikátörténeti képünket is. Kétségtelen, az 1948 és 1956 közötti időszak a politikai irányváltásokkal leginkább megterhelt korszaka a háború utáni magyar politikának. A kötet pontos statisztikai adatolással alátámasztott állítása azonban egy olyan évet jelöl ki a pártfegyelmi megrendülésének időpontjaként, amelyre a korszak ismerői is kevésbé számítanának. 1952 a magyarországi sztálinizmus legsötétebb esztendejeként van jelen a politikátörténetben, elsősorban az új tisztogatások előkészítésének időszakaként. A párttagság számára ez a párt politikájából való kiábrándulás és a kommunista gazdaság- és társadalompolitika kudarcának éve, amely sokakat a párttól való elfordulásra, a pártmunka elhanyagolására készítet. Tehát, nemcsak az utólagos történeti belátás, hanem a kortárs párttagok számára is nyilvánvalóvá vált a magyarországi sztálinizmus kudarcának.

A józsefvárosi pártfegyelmi eljárások legtöbbször a pártélet elhanyagolása (párt iránti közömbösség, tagdíjfizetés elmulasztása, párttagságról való lemondás) miatt indultak. Rádásul, ha ezeket az eseteket összevonjuk a párttagkönyv elvesztése miatt indított fegyelmi számával, akkor könnyen egyetérthetünk a kötet szerzőjének összegző megállapításával, miszerint a „diktatórikus uralmat gyakorló” és „kívülről fegyelmeztetnek látszó” pártot a „káosz, szervezetlenség és emberi gyarlóság” (246.) jellemezte. Hozzátehetnénk, az MDP-hez hasonló tömegpárt és az állampárti politikai konstelláció addig ismeretlen volt Magyarországon. Főként, hogy a politizálás gyakorlata a második világháború után jelentős demokratizáláson ment keresztül, szélesebb tömegek számára vált elérhetővé.

Mégis, a fegyelmi kezdeményezések és a kizárással végződő fegyelmi eljárások közt a politikai jellegű okok jelentek meg a legerősebben: „négyből három esetben a politikai jellegűnek minősíthető vétségért az illetőt azonnal eltávolították a pártból”. (217.) Politikai jellegű vétséget jelent a múlt elhallgatása, a párt- és demokráciaellenes magatartás, az osztályidegen társadalmi státusz, a jobboldali kötődés, az állam- és népellenes büntetés, a nyilas múlt, a disszidálás, a klerikális kapcsolódások, a koncepciók ügyek és a baloldali elhajlás. Szintén súlyos elbírálást vontak maguk után az egyes bűncselekménytípusok, főként az állam és a pártszervezet rovására elkövetett gazdasági bűncselekmények. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy ezek a vádak sokszor az egyes cselekmények értelmezésén múltak, tehát jó alapot jelentettek nemcsak a nemkívánt párttagok kiostálásához, hanem az egyes politikai kampányokhoz is. Ebbe könnyen belekeveredhettek a tapasztalatlan párttagok, akár véleményük egyszeri, nyílt kifejtésével is. Ez a fajta tisztogatás egyaránt érintette a pártszervezeti mintaként beállított nagyüzemi szervezeteket a kerületben, így a MÁVAG-ot, a Ganz-ot vagy a Ruggyantaárugyárat, illetve a munkaszervezetbe nem besorolható, területi alapon felállított körzeti pártszervezeteket is.

Koltai Gábor kötetét olvasva nemcsak a pontos statisztikai lebontások, de a reprezentatív minta alapján sorolt esetek is közelebb hozzák az 1948 és 1956 közötti évek egzisztenciális és morális küzdelmeit. Ez lehetővé teszi a továbbiakban a mikroléptékű vizsgálatok elvégzését, amire többek között a szerző korábbi írásaiban is találunk példát. Ezekből az esetekből pedig választ kaphatunk arra is, mi indokolhatta az egyes párttagok részéről azt, hogy feljelentsék társaikat. Jelen kötet kereteit egy ilyen irányú vizsgálódás talán szétfeszítette volna. Mindamellet Koltai Gábor könyve jó alapot jelenthet az állampárt 1956 utáni történetének pártfegyelmi irányultságú kutatásához, az állampárt egyes korszakainak és represszív stratégiáinak összehasonlításához. És bár a fegyelmi technikák történeti kutatása Michel Foucault írásai nyomán egyre nagyobb népszerűsége tett szert, a pártfegyelmi eljárások vizsgálata nem csak e rendkívül érdekes eredményekkel kecsegtető diszciplína folytatását jelenti. Közelebb visz ugyanis a század magyar társadalmának megismeréséhez is: a mentalitásbeli lassú moccanásoknak, az egyéni elvárások és félelmek átalakulásainak, a társadalmi hierarchiák erejének és a lehetőségek felismerésének szemléletéhez. Közben pedig választ ad arra is: valójában hogyan (volt) lehetséges működtetni egy diktatórikus rezsimet.

Pap Milán

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

A. Sajti Enikő az MTA doktora, professor emeritus
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Ábrahám Barna PhD, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Bácsatyai Dániel PhD, segédmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Bartha Ákos PhD, posztdoktor kutató
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Erdődy Gábor az MTA doktora, egyetemi tanár
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Frank Tibor az MTA rendes tagja, professor emeritus
ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, Budapest

Joó András PhD, tudományos főmunkatárs
VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest

Juhász Balázs PhD, egyetemi adjunktus
ELTE BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Mikó Árpád az MTA doktora, igazgató
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet,
Budapest

Nagy-L. István PhD, igazgató
Gróf Esterházy Károly Múzeum, Pápa

Pap Milán PhD, tudományos munkatárs
Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont, Molnár
Tamás Kutatóintézet, Budapest

Peter Sherwood Distinguished Professor Emeritus of Hungarian Language and
Culture, University of North Carolina at Chapel Hill

Tamás Ágnes PhD, tudományos munkatárs
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Törő László Dávid PhD, tudományos ösztöndíjas
Debrecen

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

<i>Gábor Erdődy</i> : The Belgian Situation after the 1830 Revolution in the Mirror of <i>Pesti Hírlap</i> (1841–1848).....	245
<i>Ákos Bartha</i> : The Auxiliary Military Police Force and Resistance in Budapest, 1944–1945	281
<i>András Joó</i> : The “Gold of the Nation”. The History of the “Kállay Trust” – Facts and Questions	327

PAPERS

<i>Dániel Bácsatyai</i> : Cerbanus and the Cistercians.....	363
<i>Peter Sherwood</i> : Lajos Kossuth and “Solidarity”	379
<i>Ágnes Tamás</i> : The representation of the Czechs in Hungarian Satirical Papers in the Second Half of the Nineteenth Century.....	399
<i>Balázs Juhász</i> : The “Badoglio-Plan” and its Afterlife in Post-War Italian Foreign Policy.....	423

IN MEMORIAM

Mária Ormos (1930–2019) (<i>Enikő A. Sajti</i>).....	441
Lajos Pál (1942–2020) (<i>Tibor Frank</i>).....	447

TÖRTÉNETI IRODALOM

Dáné Veronka – Fejér Tamás – Jakó Klára (szerk.): Jakó Zsigmond: Írás, levéltár, társadalom. Tanulmányok és források Erdély történelméhez (<i>Árpád Mikó</i>)	449
B. Szabó János – Fodor Pál (szerk.): Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában (<i>István Nagy-L.</i>)	452

<i>Borsi-Kálmán Béla: Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise (Barna Ábrahám)</i>	456
<i>Pók Attila: A múlt hatalma (László Dávid Törő).....</i>	459
<i>Koltai Gábor: Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956 (Milán Pap)</i>	462
AUTHORS OF THIS ISSUE	465